8/843. 2119

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI:
GYALÓKAY JENŐ

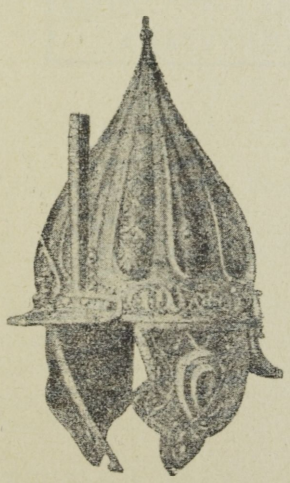

(1933. ÉVFOLYAM. XXXIV. KÖTET).

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1933.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

Lap

BORBÉLY ANDOR DR: Egykorú kép és költemény Kőszeg 1532-i ostromáról 71

CSÉFFALVAY ISTVÁN: Az 1849 aug. 5. és 6-i nagyszebeni harcok orosz forrás nyomán 210

FEHRENTHEIL-GRUPPENBERG LÁSZLÓ LOVAG: Bátorkő vára . . 147

LÜTGENDORFF KÁZMÉR BÁRÓ: A cs. és k. 31. gyaloghadosztály üldözőharcai 1914 dec. 15-től az év végéig 225

MAGGIOROTTI LEONE ANDREA ÉS DR. FLORIO BANFI: Győr vára 1

Pietro Ferabosco 156

MARKÓ ÁRPÁD: II. Rákóczi Ferenc elindulása 74

Az 1704-i erdélyi kuruc hadjárat 174

MISKOLCZY ISTVÁN DR: Nagy Lajos nápolyi hadjáratai . . . 46. 123

SOMORJAY JENŐ: A cs. és kir. 1. lovashadosztály működése 1914 augusztusában 83

TÁRCA

BORBÉLY ANDOR DR: Savoyai Jenő-kiállítás Bécsben 261

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

A honvéd-vadászezredek állománya és tisztikara 1849 junius 12-én . 103

Levelek a freisingi püspökhöz, a kurucok alsóausztriai betöréseiről, 1703—1707. (Közli Dr. Iványi Béla) 265

Gróf Zichy István huszárezredének létszáma a zentai csata után. (Közli Schneider Miklós) 304

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

A MAGYAR KATONA. VITÉZSÉGÜNK EZER ÉVE (Ism. Ajtay Endre) 111

ATTI DELL' ISTITUTO DI ARCHITETTURA MILITARE ITALIANA (Ism. Gyalókay Jenő) 116

DARKÓ EUGEN DR: Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der 2. Hälfte des XIII. Jahrhunderts (Ism. Gy. J.) 322

DIETERICH RUDOLF: Berichtigung zu „Österreich-Ungarns letzter Krieg" (Ism. Jankovich Arisztid) 121
ERDÉLYI GYULA DR: A magyarok hadművészete (Ism. Markó Árpád) 306
ERDÉLYI LÁSZLÓ DR: A magyar lovagkor társadalma és művelődése (Ism. Dr. Iványi Béla) 115
FRISCHAUER PAUL: Prinz Eugen (Ism. Dr. Borbély Andor) . . . 323
LAMB HAROLD: Dsingisz Khán (Ism. Somorjay Jenő) 119
MAGGIOROTTI LEONE ANDREA: Architetti e architetture militari. Vol. I. Medio evo. (Ism. Gyalokay Jenő) 331
MAGGIOROTTI LEONE ANDREA E DOTT. FLORIO BANFI: Le fortezze di Temesvár e di Lippa (Ism. Gyalókay Jenő) . . 319
REINER JÁNOS DR: A katonai Mária Terézia-rend (Ism. Dr. Rédvay István) 310
CS. SEBESTYÉN KÁROLY DR: A magyarok íjja és nyila (Ism. —y.) 308
TÓTH LÁSZLÓ DR. ÉS ZAMBRA ALAJOS: A Garibaldi-emlékkiállítás leíró katalogusa (Ism. Dr. Iványi Béla) 115

Győr vára.

1.

Győr fekvése, stratégiai és taktikai jelentősége.

Az Alpok hegyrendszerének keleti ágazata, mely a stiriai és ausztriai hegyekkel Bécs felé csaknem a Dunáig terjeszti végső nyúlványait, sajátos szerepet töltött be a népvándorlás forgatagában: ugyanis két irányba osztotta el a barbár betörés áradatát, melynek egyik ága Krajnán át a velencei síkságra ömlött, másika pedig a Duna irányát követve, Európa délkeleti területét özönlötte el. Ily módon a mai Budapest és Bécs között elterülő rövid földszakasz hamarosan a maga különleges szerepéhez jutott, mely még nagyobb jelentőséget nyert azóta, hogy a magyar nép megszállotta a Duna-medencét. Ez a földszakasz ugyanis a határos népek közt dúló százados harcokban, mint elkerülhetetlen átvonulási zónája egyrészt az északnyugatról dél felé nyomuló német, másrészt a dél felől északnyugatra törő izlám hódító kísérleteknek, mindenkor kiváló őrhelyül szolgált, hol a nemzet végső ellenállásra egyesíthette erejét.

Győr éppen ezen a földszakaszon fekszik, s így helyzeténél fogva vonzó, egyben ütköző pontjává lőn a határos népek hadi mozgalmainak.

Történelmi szereplésének legmozgalmasabb korában, t. i. a XVII. században, azon kor jeles történetírója, Cesare Campana, kiváló érzékkel ismerte fel a város különleges fekvésének sajátságait:

„Győr — úgymond — igen erős város a Duna jobb partján, Becs alatt jó hetven olasz mértföldnyire, ott ahol a több ágra szakadt folyam nem csupán a komáromi nagy szigetet alkotja, melyet Csallóköznek neveznek... Ez a város, melyet a közeli folyóról Rába néven is említenek, alakjára négyzet lenne, ha nem nyúlna meg kissé a folyam irányában, minél fogva téglány alakot ölt vala. Köröskörül víz övezi, részben a természet játéka, részben emberi kezek mesterkedése folytán. A város nyugati oldala felől ugyanis a Rába folyik, mely a gráci

hegyek között ered, s folyása közben egy félkört formál, miáltal sok vizet vesz fel magába, mindazonáltal szétágazván itt ömlik a Dunába, illetve egyesül ennek egyik ágával, melynek Rábca a neve. A Rábca pedig, mely mély és gázló híján levő folyó, a győri Kastélynál egyesül ujra a Dunával, miközben egy szigetet alkot, míg balfelől közte és a Csallóköz között egy másik sziget alakul, úgy hogy a város mellett a folyók egy szigetecskét és egy jóval nagyobb szigetet is alkotnak. A többi oldal (dél és kelet) felől pedig mély és vízzel telt árok biztosítja a várost mindenféle portyázás és támadás ellen..."[1]

Ez a leírás földrajzilag igen ritka esetre világít, t. i., hogy Győr városa három folyó összefolyásánál épült, mely különleges helyzetében egyéb körülmények közrejátszásánál fogva, stratégiai és taktikai szempontból egyaránt jelentős szerepre lőn hívatva. Győr zárta el ugyanis a délkeletiről Bécs felé vezető egyetlen útat, mely a hódító előtt nyilott, mivel tőle délnyugatra a Hanság mocsarai nem engedtek átkelést nagyobb hadseregnek, míg észak felé a Duna széles medre szolgált akadályul. E minőségben Győr a „piazza di copertura" szerepét játszotta. Volt azonban ezen kívül egy másik szerepe is, még pedig az, hogy védelme alatt egy északnyugat felől vonuló sereg számára a szigetek lehetővé tették a Dunán való átkelést, ha a helyzet így kívánta. Ilyen esetben a „piazza di manovra" feladatát töltötte be Győr.

E sajátos szerepénél fogva a győri vár a XVI. és XVII. századok folyamán valósággal „Németország kulcsá"-vá lőn, s különös rendeltetését egyaránt elismerte a hazai és külföldi közvélemény.

2.

Győr római, avar és ősmagyar erődítményei, a püspökvár.

Már a rómaiak észrevették, hogy ott, ahol a Rába és Rábca a Dunába ömlik, a most Káptalan-dombnak nevezett emelkedés önként kínálkozik egy „castrum" létesítésére, hogy ezzel meggátolják a barbároknak a Dunán való átkelését, melyet itt a szigetek kiváltképp elősegíthettek. Így jött létre a „Castrum Arrabonae", mely a tudákos hagyomány szerint „Filippo Arabo huszonnyolcadik császár"-ról[2] neveztetett volna, holott a

[1] *Delle Historie del Mondo* vol. II, che contiene libri 16, ne' quali diffusamente si narrano le cose avvenute dall' Anno 1580 fino al 1596 In Venetia 1597, p. 610. — Győr itt leírt helyrajzát részletesen szemlélteti Aginelli Miklós tábori rajzolónak 1566-ban felvett, majd Houfnagel Györgytől rézbe metszett képe: *Braun Georg—Hogenberg Franz*: Urbium praecipuarum mundi theatrum. Coloniae Agrippinae 1612. v. V. p. 54.

[2] *Ercole Scala*: L'Ungheria compendiata, Venezia 1687, p. 59.

legrégibb leletek[3] nyilvánvalóan Claudius korára vallanak, s azt mutatják, hogy falai között egykor Domitianus és Traianus légiói táboroztak. Arrabona virágzó életében azonban az V. században fordulat állott be, mikor is Valentinianus császár az egész Pannoniát átengedte a bizánci császárnak, aki aztán kényszerítve lőn azt Attilának ajándékozni. A népvándorlás fergetegében természetesen leomlottak a százados castrum falai, de az avarok gyűrűsáncaikkal ujra megerősítették, melyeknek védelme alatt népes kolónia fejlődött, úgy hogy a hódító Nagy Károly a VIII. és IX. század fordulóján itt rendezte be a kereszténységnek kelet felé legszélsőbb állomását.

Ily állapotban találták Győrt a honfoglaló magyarok s mi sem természetesebb, hogy itt Szent István püspökséget alapított, melyet a többihez hasonlóan kezdetleges eljárás szerint, meg is erősített. A győri püspökvár, minden bizonnyal a korábbi erődítmények alapjain, kétségkívül az ú. n. „kreml" modorában készült, azon ősrégi rendszer szerint, melyet már Julius Caesar Gallia meghódításakor látott, míg a magyarok talán az orosz síkságokon ismertek meg, hol a haditechnikának ez a kezdetleges vívmánya csaknem a XVIII. századig virágzott. A „kreml" tulajdonképpen körülzárt helyet jelent, mihez képest a győri püspökvár erődítményét, a kezdetleges szabályok szerint, gerendából összerótt s agyaggal kitapasztott palánk alkotta, mellyel a mostani Káptalan dombon létesült püspökség lőn körülvéve. A püspökvár a magyar várépítészet ez első fokán kb. három századon keresztül játszott szerepet, miközben 1044-ben III. Henrik foglalta el, 1241-ben Frigyes osztrák herceg, 1242-ben a mongolok dúlták fel, aztán 1273-ban Ottokár cseh király foglalta el, de a magyarok még ugyanabban az évben vissza is vették. Szóval minden alkalommal az ostromlók kezére került, ami már magában véve is bizonyítja, milyen gyenge tákolmány volt ez a palánkvár.

Úgy látszik, hogy az építkezések, melyek hovatovább egyre nagyobb mértékben eszközöltettek a püspökvárban, inkább csak a püspökség, vagyis a székesegyház és a püspöki lak esztétikai igényeit szolgálták s kevés tekintettel voltak az erődítés gyakorlati kívánalmaira. Az állítólag 1033-ban alapított székesegyháznak II. Omodé (1254—63), majd Dóczy Orbán (1481—86) püspöksége alatt véghez vitt átalakításaiból következtetni lehet, mint analóg esetre, hogy a püspöki palota sem nélkülözte a növekvő igényekhez képest a korszerű átalakítást. A mostani püspökvárban ma is felismerhető középkori részek azonban nem igazolják annak erőd jellegét; így a torony inkább kéjlakra

[3] *Lovas Elemér*: I risultati degli studi archeologici su Arabona e dintorni. „Bolletino dell' Associazione internazionale degli Studi Mediterranei", ann. II. (1931), pp. 1—12.

útal, s nem „baluard" benyomását kelti; valamint az u. n. török pince s a hozzá tartozó helyiségek sem hadászati célokra, hanem — mint Evlia Cselebi elbeszéléséből kitűnik[4] — a gyakorlati élet igényeire készültek.

Való igaz, hogy Győr az idők folyamán elvesztette kreml-jellegét, s alig hihető, hogy a XI. századi palánkvár a XIV. században még fennállott volna. Bizonyos ugyanis, hogy Győrnek a XV. század elején nem voltak falai, miért is Albert király özvegye, Erzsébet, midőn 1443 ban a püspökvárban vonta meg magát, a Káptalan-dombot falakkal és a Rába csatornájával vétette körül, úgy hogy a vár ezúttal már ki tudta védeni László párthíveinek ostromát. A győri püspökvár, fejlődésének e második fokán, az antik római példákon fejlődő régibb modorú középkori városfalak képét nyujtotta, melynek jellegzetes vonásai a félkörű és négyszögű kiszögellésekkel, továbbá tornyokkal kiképzett falak sajátos szerkezetében határozódtak; a falak általában kettősek voltak; közöttük boltozatos és lövőrésekkel ellátott folyosó, rajtok pedig csipke-párkányzattal védett fedetlen út húzódott végig. Az ilyen módon megerősített vár nem csupán saját korában lőn ostromállóvá, de még hosszú ideig is bevehetetlennek látszott: 1490-ben Miksa római császár kísérletet sem tett Győr megvételére, sőt 1527-ben Ferdinánd párthíve, Nádasdy Tamás, csak egyességgel tudta a várat ura részére megnyerni. Mindazonáltal a XVI. század elején, a hadászat gyors fejlődése következtében, a püspökvár többé nem volt képes megfelelni Győr stratégiai jelentőségének. Hogy is tehette volna, mikor 1526-ig egész őrsége hét kapuőrből, száz lovasból és két püspöki várnagyból állott, kiknek személyes szolgálatára még tizenkét lovas volt a várban; holott arra volt hivatva, hogy a Magyarországot legázoló török haderőt feltartóztassa Bécs felé való útjában. Érthető tehát, hogy Lamberg Kristóf várkapitány 1529 ben, kiváló vizes árka[5] ellenére sem tarthatta arra alkalmasnak, hogy benne Szolimán hadseregével szemben ellenállást fejtsen ki, miért is kénytelen volt felgyujtani.

Később, az 1547-iki országgyűlés kötelezte Ferdinándot a Lamberg által elpusztított erődítmény helyreállítására, melynek érdeme elsősorban Sforza Pallavicini őrgróf várparancsnok (1554—61) nevéhez fűződik, akinek 1555-ben kelt jelentése szerint a püspökvár pápai pénzsegélyből felépíttetett.[6] A város-

[4] *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazása 1664—1666. Fordította és jegyzetekkel kísérte *Dr. Karácson Imre*. Budapest, 1908, 140—45 ll.

[5] V. ö. *Petrus Bizarus*: De bello Pannonico: „Hic autem locus (t. i. Győr) habet arcem, quae recta vergit versus oram borealem et amplis fossis, plenis aqua fluviali, praecingitur." (*Schwandtner Georgii*: Scriptores Rerum Hungaricarum, Vindobonae 1746, v. I. p. 695).

[6] *Villányi*: Győr város és vár a XVI. és XVII. században. 35. l. Hivatkozik „a bécsi kamarai levéltár 1554 jun.-i fasciculus"-ára, melynek adatai szerint többek közt egy olasz kőművesnek két rajnai forint volt havi díja.

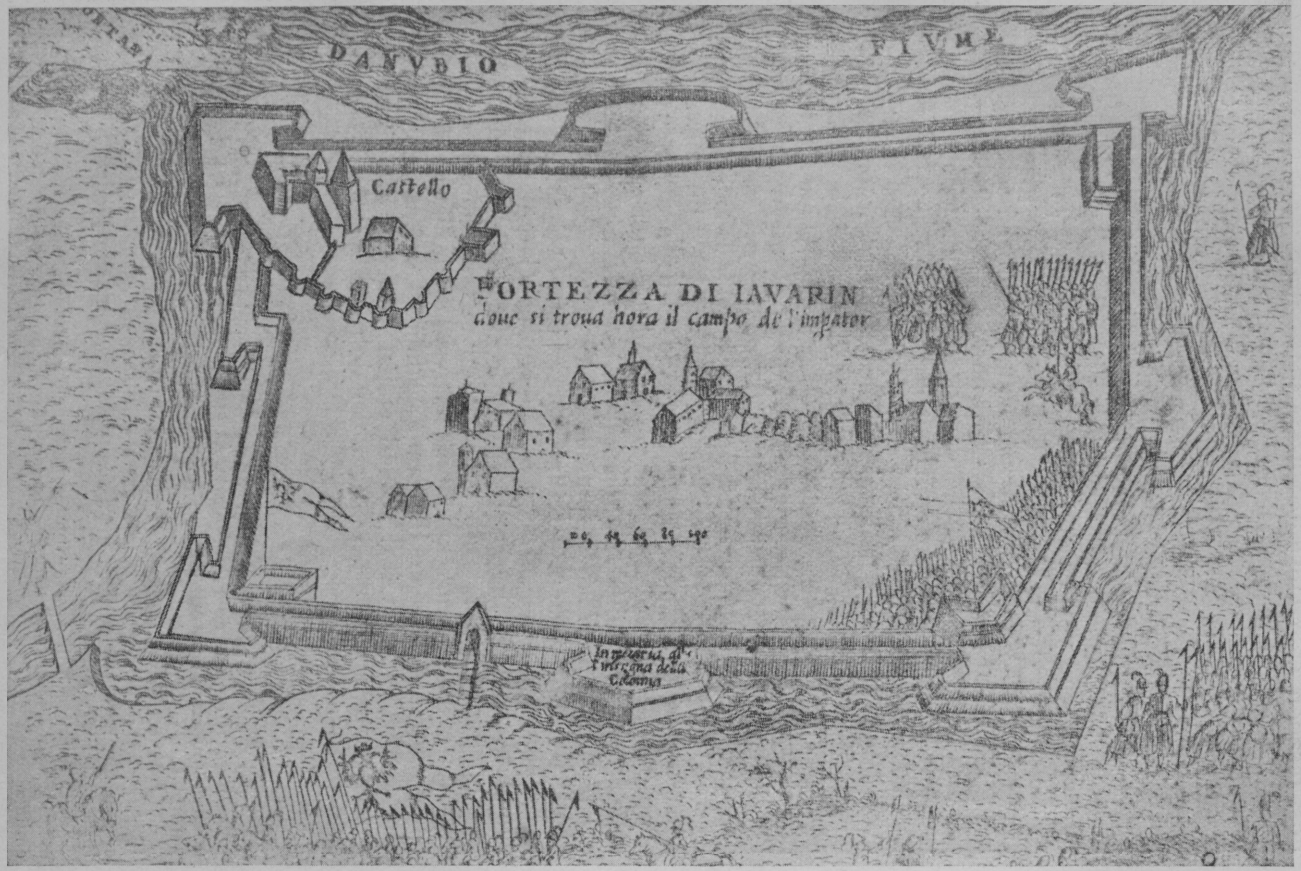

1. ábra. A püspökvár és a többi erődítmények 1566-ban, Zenoni Domenichino metszete szerint

nak a következő években eszközölt erődítési munkálatai, sajnos, részben áldozatul követelték a helyreállított püspökvárat is, anélkül azonban, hogy azt teljesen le kellett volna rombolni, mint a közhiedelem tévesen állítja. Zenoni Domenichino velencei rézmetsző rajza (1. ábra) ugyanis nem 1555 körül, hanem pontosan 1566-ban készült,[7] melyen nem csupán a városnak időközben épült erődöve, hanem a püspökvár („castello") is meg van örökítve akkori állapotában. Eszerint a „Castello" az új erődöv északnyugati sarkában, északi és északnyugati oldalán már elvesztette volt eredeti formáját, a meglévő falakat pedig nem övezte többé a Rába csatornája. Ezeken a falakon, kétségtelenül a XV. századi állapot stilusában, két négyszögű és hét félköralakú kiugrás látható, az utóbbiak negyedikén pedig egy csonka, ötödikén egy hegyes torony. Belül, némi falmaradványok mellett, egymástól függetlenül két torony látszik, hihetőleg a jelenlegi püspökvár és székesegyház középkori tornyai. A „castello" meglétét egyébként az 1594-iki ostromot és 1598-iki visszavételt ábrázoló egyik-másik metszet is bizonyitja, sőt a megvétel elbeszélését tartalmazó források szerint, Omér aga a püspökvárban keresett végső menedéket, melynek megostromlására Pálffy már az ágyúkat is felvonatta, míg nem az aga megadta magát.[8] A metszetek közül figyelemre méltó Bouttats Gáspár (1640—1703) antwerpeni művészé, — „melyen a püspökvár és káptalandomb akropolis jellege még tökéletesen látható; t. i. a püspökvár és a falaihoz ragasztott mai kanonok- és káptalani jegyző-házak külön fallal kerítvék, a káptalandombok lábánál pedig víztelt (?) árok mutatkozik körületül, melyen kőhíd állott". Igy szól a képről Ráth György 1868-ban kelt ismertetése,[9] aki szerint — „él még a mai nap is Győrött a szájhagyomány, hogy a „bárány-vendéglő" és a „tejes-utca" irányában húzódott el amaz árok, mely ezen metszet által kijeleltetik." Ez a hagyomány különben még mindig tartja magát, holott a vizes árok helyén 1555 után legfeljebb száraz árok maradt fenn, melyet a XIX. század elején temettek be, mikor is a püspökvár falaihoz a jelzett utvonalon részben ma is meglévő házakat építették.

[7] Ez nyilvánvaló a metszet felírásából: „Fortezza di Javrin, dove si trova hora il campo de l'Imperator". A metszetről, mely a győri bencésgimnázium múzeumában őriztetik l. *Pfannl Jenő*: Régi ábrák és képek Győr váráról („A Győri Szemle Könyvtára", 6. sz.), Győr 1930, 8—10. ll.

[8] V ö. *Nicola Doglioni*: Compendio Historico Universale, In Venetia 1622, p. 835: „et cca 300 dei Turchi si salvarono nel castello" stb.— Magyarország története 1490—1606: irta *Istvánfi Miklós*, fordította *Vidovich György*. Budapest 1867, 798. l.

[9] Jelentés Ráth György műtörténelmi előadásáról, „Századok", II. (1868) évf. 57, 66—67 ll. Az érdekes metszetről Pfannl id. dolgozatában nincs említés.

3.

A várost környező bástyaöv építése 1537-től 1557-ig.

Győr városának európai hírű erősséggé való kiépítésében döntő szerepet játszott az a fordulat, mely a mohácsi vész következtében a hadászat súlypontját nyugatról a délkeleti irányba terelte. A perszonál-unió, mely ettől kezdve az osztrák főhercegség és a magyar királyság közt fennállott, jelentékeny változást idézett elő Győr stratégiai szerepében, amennyiben Magyarországnak ez a nyugati védőbástyája, mint Németország kapuja, tehát hadászati kulcsa lőn hivatva megfelelni rendeltetésének, hogy a török előtt bezárja a Bécsbe vezető útat. Új szerepében már 1529-ben egy hadművelet kiinduló pontjául szolgált, mely alkalommal a császári hadsereg és hajóhad, Salm osztrák-magyar bandériuma, továbbá Itáliából Nicola Gambara, Prospero Colonna, Angelo Cesi, Filippo Strozza és Alfonso d'Este segédhadai gyülekeztek Győrbe,[10] hogy megálljt parancsoljanak Szolimán előrenyomulásának. Majd 1543-ban a novarai gróf Filippo Tornielli császári tábornok választotta főhadiszállásul,[11] de Győr, ostromálló erődök hiánya miatt miként az előbbi esetben, úgy ezúttal sem bizonyult alkalmasnak jelentékenyebb hadi műveletek alapjául. A XV. század második felében ugyanis a gyalogság szaporítása, továbbá a tűzérségnek a harcba való beállítása által egyrészt a haderő aránya annyira felfokozódott, másrészt a várvédelem terén is olyan igények álltak elő, hogy a változott körülmények között a püspökvár többé nem tudott megfelelni rendeltetésének. Győr egyre emelkedő stratégiai jelentősége mind jobban követelte, hogy az egész várost a hadiépítészet újabb vívmányai szerint megerősítsék.

Ismeretes, hogy a tűzérségnek a harcba való beállításával a középkori várak egyszerre elvesztették védőképességüket. A régi divatú várak vékony és magas falai ugyanis a függőleges irányú védelemre voltak berendezve, mivel az ostromló sereg a vár falai alatt helyezkedett el, s az ostromlottak felülről irányították lövéseiket. Az újkorban azonban az ostromló sereg ágyúival messzebre helyezkedett el a vártól, mihez képest a védelemnek is vízszintes irányra kellett berendezkednie. Ez a változás megkövetelte a falaknak alacsonyabb-

[10] *Bizarus* id. m. *(Schwandtner*: I. 696.)

[11] Tornielli életét v. ö. *Carlo Promis*: Gl' ingegneri militari che operarono o scrissero in Piemonte dal 1300 al 1650, „Miscellanea di Storia Italiana" v. XII. (Torino 1871), pp. 454—55, hol azonban nincs szó győri szerepléséről, melyre lásd a köv. forrásokat: *Mon. Hung. Hist.* SS. II. 254. — *Historie di M. Marco Guazzo*, Venezia 1549, p. 302; *Paolo Giovio*: Delle istorie del suo tempo, Venezia 1608, II. 703; *Nicolai Istvánfi* Historiarum libri XXXIV. Coloniae 1612, p. 249.

ra szállítását és megvastagítását, mindenek felett pedig a tűzérségnek a várvédelemre való beállítása végett újabb védőművek építését. Az új védőművek, jelesül a bástyák kitalálásának, s egyáltalán az új várépítő módszer tökéletesítésének érdeme olasz katonai mérnökök nevéhez fűződik, miért is „sistema bastionato italiano" néven ismeretes a szakirodalomban. Ennek a várépítő rendszernek legjellegzetesebb vonásai a vár sarkaira épített masszív alkotmányok, a bástyák, melyek oldalaikban és tetejükön elhelyezett ágyúikkal a várat körülvevő árkot és térszint oldalazhatták, illetőleg pásztázhatták.

Ferdinánd király már 1537-ben elhatározta Győrnek a haditechnika modern vivmányai szerint, a nyugati végek leghatalmasabb védőbástyájává való kiépítését. Az előkészítő munkálatok Fels Lénárd várparancsnoksága (1537—45) alatt csakugyan megkezdődtek. Fels 251 sáncásót foglalkoztatott napi tíz órai munkával; majd Budavár bukása után Nádasdy Tamás folytatta a munkálatokat, akkor már jobbágyokkal, kiket Győr-, Pozsony-, Sopron-, Veszprém- és Vas megyékből rendeltek ide. Hogy valóban az olasz bástyás rendszer elveinek szemmel tartásával történtek ez előmunkálatok is, azt Filippo Tornielli tábornok győri szereplése mutatja, aki képzett hadi mérnök volt, hasonlókép Pier Antonio Tarducci,[12] aki ugyanakkor Győrben szolgálta a királyt. Az ő szereplésük azonban még nem vall jelentékenyebb tevékenységre, mint ahogy az ekkor végzett munkálatok is csak a romok eltakarítására s a térszín előkészítésére szorítkoztak. Ebben az időben hordták szét a római castrum maradványait, melyek utolsó nyomait még látta Prighius (Hercules Broditius) 1572-ben: „A vár falai, árkai és sáncai csinálása végett a föld egészen feldulatott, ekkor sok régiség elhurcoltatott, vagy újra a falakba rakatott". Az előkészítő munkálatok gróf Salm Miklós várparancsnok (1546—51) idejében már annyira előrehaladtak, hogy akkoriban Győrben szinte egymásután fordultak meg kiváló olasz építészeti hadbiztosok, mint Francesco da Spazio 1547-ben,[13] Sigismondo de Preda da Pisa és Francesco da Pozzo 1549-ben,[14] akiket a bécsi Haditanács küldött szakértői- és terep szemlére. Salm Miklós szolgálatában találjuk egyébként Pietro Ferabosco comói fiatalembert, aki ezuttal még csak mint tábori rajzoló kereste kenyerét, később pedig Ferdinánd szolgálatában fejlesztette tehetségét, hogy aztán újra visz-

[12] *Carlo Promis*: Gl'Ingegneri militari della Marca d'Ancona. „Miscellanea di Storia Italiana" (Torino 1865), v. VI. p. 297.

[13] *Heinrich Zimermann*: Urkunden Acten und Regesten aus dem Archiv des K. K. Ministeriums des Innern, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses" (Wien 1888), B. VII. Th. II. n. 4817.

[14] U. ott n. 4878.

szatérve Győrbe, mint az első modern bástyaöv tervezője hagyja nevét az utókor emlékezetében.[15]

Uj fázist jelent a győri építkezések fejlődésében Sforza Pallavicini, aki mint királyi tábornagy először 1550-ben került ide, majd 1554-től 1561 ig a várparancsnoki tisztséget viselte s maga is szakértője volt a hadiépítészetnek.[16] Alatta Schallanczer Hermes építészeti felügyelő,[17] továbbá Puchner Vitus[18] és Poliadi Jeromos[19] neveivel találkozunk míg időnként Giovanni Mario de Speziecasa, Paolo da Mirandola[21] és Pietro Ferabosco fordultak meg Győrött, akiknek neve a tervek vajúdását jelzi. Ily körülmények között érte Pallavicinit a király felszólítása, hogy tervet és költségvetést kell benyujtania arra, hogy az eddig végzett föld és famunkákat hogyan lehetne szakszerűen kiképezni és befejezni. Az őrgróf 1555-ben kelt jelentésében tudatta a királlyal, hogy a leküldött biztosok és építőmesterek közt felmerült nézeteltérések miatt, magától Őfelségétől várja annak eldöntését, vajjon csak a régi vár, vagy az egész város megerősítését kívánja-e ? A maga részéről mindenesetre kívánatosnak tartaná az egész városnak bástyákkal és falakkal való körülvételét, ami azonban jóval több időt, munkát és költséget venne igénybe, mint amennyit a dolgok jelen állapota megenged. Ellenkező esetben, ha a régi várat az általa elgondolt terv szerint erődítenék, úgy az 75) négyszögölnyi területet fogadhatna falai közé, minek következtében — szerinte — fölöslegessé válván az egész város érdemleges megerősítése, elegendő volna a már meglévő védőműveket egyszerűen csak kijavítani. Pallavicini jelentésében meg van említve, hogy az ő felfogásának megfelelő erődítési tervezetet Bernát építőmester fogja Őfelségének bemutatni, mihez képest kéri a király döntő elhatározását.[22] A kérdés érdemleges eldöntését azonban meg-

[15] *Franz Kreyczi*: Urkunden und Regesten aus dem K. u. K. Reichs-Finanz-Archiv: U. ott. B. V. Th II N. 4287. — Feraboscora *Maggiorotti és Banfi*: La fortezza di Giavarino in Ungheria ed i suoi architetti italiani. Roma, 1932. 65—80 lapjain megírt életrajzán kívül, lásd *Ulrich Thieme*: Allge meines Lexicon der bildenden Künstler, Leipzig 1915, B. XI. SS 394—95.

[16] *Carlo Promis*: Biografie di ingegneri militari italiani dal secolo XIV alla metà del XVIII. „Miscellanea di Storia Italiana" (Torino 1874), v. XIV, pp. 447—63; győri szereplését ill. v. ö *Villányi* id. m. 35—36. ll.

[17] *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon (Különlenyomat a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvéből, I évf.) Budapest 1931, 10. l. szerint 1553 tavaszán Győr alól rendelték Egerbe, de az idézett helyen — Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen B VI (?), N. 4878 — nyomát sem találjuk

[18] *F. Kreyczi*: „Jahrbuch der Kunsthist. Samml." id. k. 4238 sz. szerint 1555-ben „scriba fabricae Jauriensis."

[19] *Pataki V*: id. m. 17. l. szerint 1556-ban.

[20] *Zimmermann*: Jahrbuch der kunsthist. Samml." VII, 4879 szerint 1553-ban.

[21] *Pataki*: id. m. 20. l szerint „1554 óta kir. építész és Győrnél dolgozott."

[22] A bécsi *Kriegsarchiv* ki nem selejtezett aktáinak 1555. évi fasc. $^{9}/_{10}$ és $^{9}/_{16}$ sz. tételek alatt; az utóbbit részletesen ismerteti Villányi id. m. 35, l.

akadályozta a törökök közeledtének rémhíre, melynek hatása alatt még az őrség is éjjel-nappal dolgozott a régi vár, továbbá a várost körülvevő palánk és fabástyák felépítésén. Ily megfeszített munkával az erődítések annyira előrehaladtak, hogy 1556 augusztusára már öt bástya épült, minek folytán a város legalább ideiglenesen, védhető állapotba jutott.

A várost körülvevő bástyaöv, ebben az első, kezdetleges formájában, hihetőleg Pietro Ferabosco műve, aki 1559-ben kelt felségfolyamodványában maga dicsekszik vele, hogy a győri várat ő tervezte.[23] Sajnos, az általa készített modell és tervrajz nem maradt fenn, de az építkezések előrehaladásáról szóló, s alább egy részletesen ismertetendő jelentés alapján állítani lehet, hogy a „Contrafactur der Stadt und Vestung Raab, wie die von den Turcken belagert und entlich den 19 Septemb. 94 erobert" stb. c. kései metszet[24] szerzője egy olyan rajzot másolt, mely a bástyaövet építészeti fejlődésének ez első fokán ábrázolta. E szerint (2. ábra), az új erődöv hat bástyával („bastione") és ugyanannyi kötőgáttal („cortina") vette volna körül a várost oly módon, hogy a város északi, Duna felé eső frontját egyenes vonalban a püspökvár védelmére épült Kastély-bástya („bastione del Castello"), továbbá egy-egy közbeeső kötőgáttal a Duna- és a Montesanto-bástya („b. del Montesanto") képezték, mely utóbbit a város keleti oldalán valamennyi között a legrövidebb kötőgát kapcsolta a keleti sarkon épült u. n. Közép-bástyához, s ezt egy délnyugat felé irányuló hosszabb gát kötötte a délkeleti sarok Császár-bástyájához, ahonnan nyugati irányban folytatódott a déli homlokzat a Magyar bástyáig, melyet nyugat felől a Rába mentén hosszabb gátnak kellett volna a Kastély-bástyához fűznie. A vár ezen primitiv állapotában az északi homlokzat, mely a Duna védelme alatt állott, úgy látszik nem volt érdemlegesebben megerősítve, ellenben a déli és keleti oldalon, az említett védőműveken kívül, árkot ástak, mely a Rába vizét a Dunával egyesítette, úgy hogy a várat minden oldalról víz vette körül. Az ilyen módon körülzárt várban a közlekedés lebonyolítására északon a Duna-, nyugaton a Bécsi, s délen a Fehérvári-kaput nyitották. Az idézett metszet, mely a vár tervrajzát persze eltorzított formában mutatja, egyébként bizonyítékul szolgál arra is, hogy a bástyák oldalai („fianchi") u. n. fülek („orecchioni") nélkül épültek, mint ahogy a rendszer fejlődésének első szakában a bástya-

[23] Eredetije a *Reichs-Finanz-Archiv* „Niederösterreich" 16736 fasc.-ában, hol többek közt ezt írja magáról: „Ho designate molte altre fabriche et fatti modelli di Comaro, Giavarino, Vienna, dell Castello di Praga et più volte dei confini di Crouatia et Dalmatia et molti altri lochi." — V. ö. *Kreyczi*: „Jahrbuch der kunsthist. Samml." V, 4287; B. XV (1894), Th. II. N. 11605 és 11641.

[24] *Pfannl*: id. m. 29. l. XVII. sz.

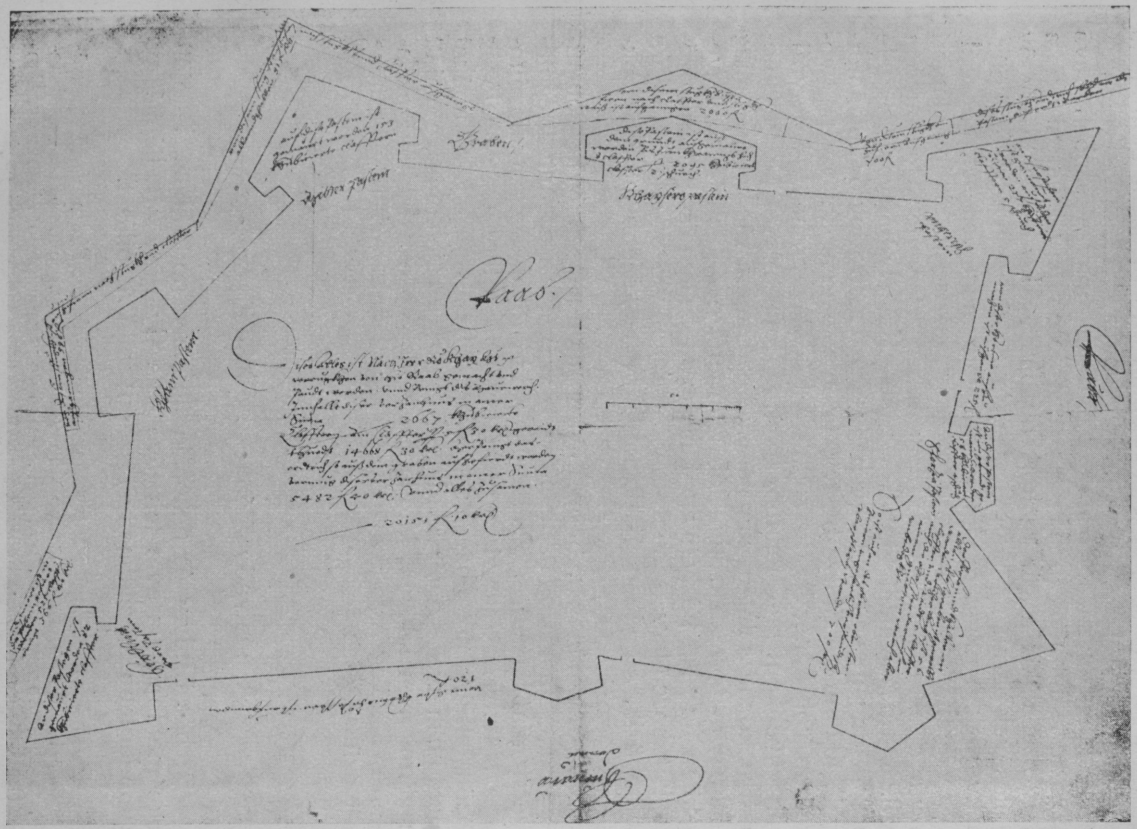

2. ábra. A győri vár Pietro Ferabosco terve szerint, késői és torz rajz alapján

szárnyakban levő piacokon („piazze") elhelyezett ütegek tényleg csupán a homlokfalak („faccie) védelme alatt állottak. Mint említettük, a bástyaöv fából és földből épült, kifalazva csak a bástyák szárnyai és az ütegek elhelyezésére szánt bombaálló földalatti helyiségek („casamatte") voltak.[25]

Hangsúlyozni tartozunk azonban, hogy a szóban levő metszet legjobb esetben is csak Ferabosco tervét tükrözi s nem száz százalékig a vár egykori állapotát. Ugyanis a bástyaöv építésével párhuzamosan Sforza Pallavicini sem adja fel a püspökvárnak a maga módja szerint való megerősítését, s az általa végrehajtott munkálatok folyamán sajátságos kiképzést nyert a vár északnyugati sarka, mely ebben az eredeti formájában a 3. ábrán szemlélhető.[26] E szerint a Kastély-bástya észak felé nézett, míg nyugat felé egy hegyes szögben kiugró „piattaforma", továbbá a Sforza-bástya, (melynek homloka egyenes vonalban volt képezve), igazodott a Rába medréhez. A tervrajzon egyébként még feltűnő, hogy a Duna- és a Montesanto-bástya között szintén van jelezve egy kapu, melyet eredetileg csakugyan terveztek, kivitelét azonban később elejtették. Egyebekben az első bástyaöv a fentebb idézett metszeten tükröződő Ferabosco-terv szerint épült s amennyiben ettől az ábra különbözik, annyiban újabb tervekről és későbbi módosításokról van szó,

Ez a palánkvár, bármennyire alkalmasnak is látszott tűzérharcra, mégis a hadiépítészet szabályai szerint irregolárisnak minősíttetett, s ezenkívül az idő rövidsége, a gyors munka s a helyzet adta viszonyok, továbbá a terv és a valóság között létrejött különbségek folytán, a bástyaöv olyan hibákat mutatott, melyeket a vár rendkívüli stratégiai jelentősége miatt megtűrni nem lehetett. Mindenek előtt persze a földtöltések falazása, illetőleg a faanyagnak kőburkolattal való helyettesítése vált szükségessé.

4.

A bástyaöv átépítése 1560-tól 1591-ig.

A bécsi udvar és a konstantinápolyi porta közt létrejött béke majdnem tíz évre lehetővé tette Győrnek a hadiépítészet legmodernebb követelményei szerint való átépítését.

[25] A várból előkerülő téglák, melyekről újabban *Pfannl Jenő*: A győri vár és téglái („A Győri Szemle Könyvtára" 10. sz.) Győr 1932. — értekezett, részben ábrával (csat, boda, ill. patkó vagy csizmatalp) részben évszámmal (1561-től kezdődőleg) jelölvék ; az ábrásak kétségtelenül megelőzik az évszámosok korát, s hihetőleg Sforza Pallavicini várparancsnokságának korából (1554—60) valók, midőn Ferabosco bástyaöve is készült.

[26] A bécsi *Hofkammer-Archiv* „Hungarica", Orig. Act., fasc. 14347, B. 1561. febr.

E nagyszabású munka Francesco Benigno, a komáromi kerület építészeti felügyelőjének (superintendens) nevéhez fűződik, kinek segítőtársa Bernardo Gabelli építőmester volt, mindketten[27] olaszok. Mindenekelőtt a szükséges építési anyag kitermelése céljából, Győrszigeten téglaégető kemencét („coquina laterum") építettek,[28] s oly serényen dolgoztak, hogy már 1561 áprilisában a Hadi tanács megbízásából Salm Egon győri várparancsnok, Tannhauser György haditanácsos és Pietro Ferabosco kir. építész megejthették a szakértői szemlét. Erről a bizottság részletes jelentést szerkesztett a Haditanács számára; beterjesztette egyúttal Benigno terveit és költségvetését, mely okmányok jellemzően tükrözik az ország akkori állapotát. Mindenekelőtt megtudjuk, hogy Benigno és Gabelli keze alatt összesen harmincöt mester, illetőleg pallér, húsz szakképzett segéd, három vakoló legény, egy kőfaragó és egyéb munkások dolgoztak, állandóan változó számban, akiknek havi ellátása 5862 rajnai forintot és 15 krajcárt vett igénybe. A kimutatás szerint Martin Ranger építőmester havi tíz forint fizetést kapott, míg két segéde, t. i. Zuan de Trient és Baptista Fuerlen (!) fejenként 3 frt. 30 kr-t; Martin Farabasca mester és segédei, Zuan de Cremona és Baptista Temporal, hasonlókép; Hieronymo de Lurago és Jacobo Ranger pallérok egyenként 8 frt-ot, segédeik pedig, Baptista de Voltelina és Mathese von Auers 3 frt-ot. Rajtok kívül még a következő dolgozó munkásokról van említés: Domenico Farabosca, Giulio és Giovanni de Beranzan, Vittorio és Agostino Palla, Lorenzo Spada, sőt név nélkül még többekről is, Paron, Campiano, Conedra, Ardegna, Lugano, Morbegno és más községekből.

A jelentés, mely megállapítja az eddig végzett munkálatokat, útasításokat ad a további teendőkre:

a Rába melletti, azaz Magyar-bástyát még egy öllel („Klafter") magasabbra kell emelni, hogy minden pontján egyenlően öt öl magas legyen;

a hozzá legközelebb álló Császár-bástya a párkányzatig („Kranz") már elkészült;

a harmadik,[28a] u. n. Közép-bástyát négy-öt öllel kijjebb kell építeni a Császár-bástya érdekében; itt a kötőgátat, mely csak másfél ölnyire van felépítve s vele az árkot is, négy vagy öt öllel előbbre kell tolni;

[27] *Villányi*: id. m 46—47. l. — Benigno és Gabelli magyarországi szereplésére vonatkozólag v. ö. *Pataki*: id. m. 12., 18., 19., 27. ll; az az állítás azonban, mintha e mesterek franciák lettek volna, nem felel meg a valóságnak.

[28] Lásd az Aginelli-Houfnagel képen. *Braun-Hugenberg*: id. m. V, 54. — *Pataki*: id. m. 15. l., szerint 50,000 kbm. falanyag kitermelésére lett volna szükség, ami azonban túlzás, s alighanem csak köblépésről van szó; különben is az idézett adat 1572-re vonatkozik.

[28a] Nyilvánvaló tehát, hogy a 3. ábrán, a Császár- és Közép-bástya közt feltüntetett új bástyának még nem volt nyoma 1561 áprilisában.

a negyedik, vagy Montesanto-bástya („der Heilig Perg Pastey") maradjon mostani alakjában, mígnem a fontosabb erődök elkészültével ennek tervszerű átalakítását is sorba veszik ;

az ötödik, még pedig Duna-bástya, még alapozásaiban sem készült el egészen, mindazonáltal kötőgátját öt ölnyi ma-

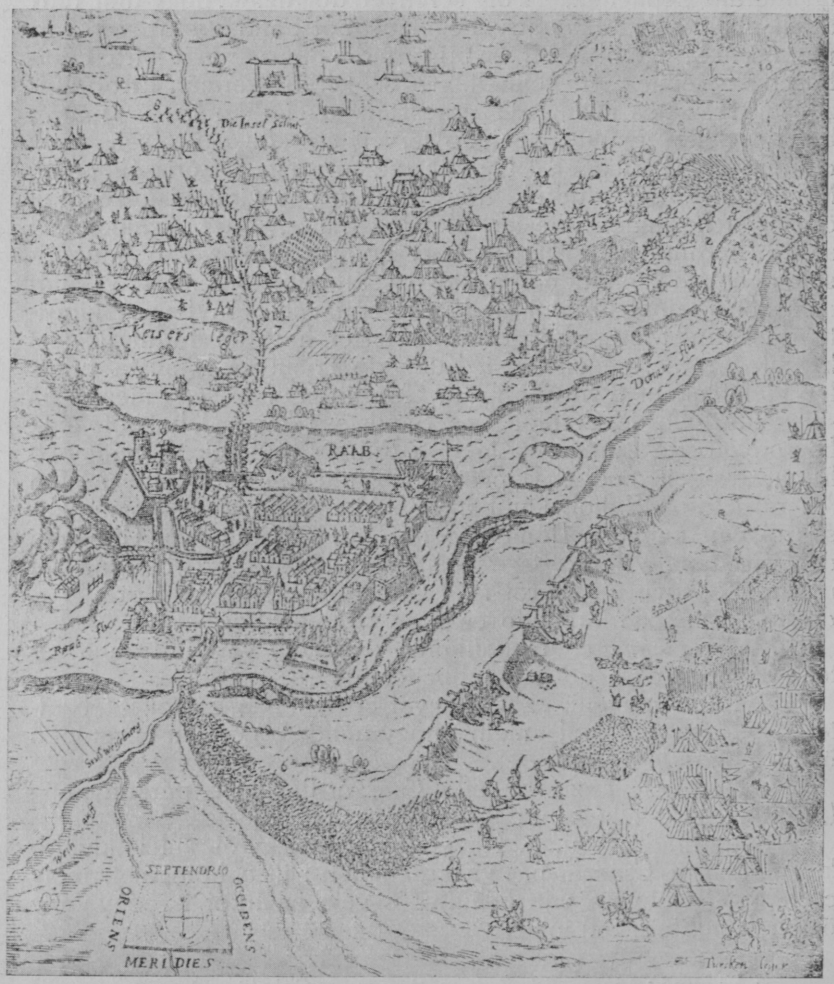

3. ábra. Francesco Benigno (?) tervrajza a vár déli és keleti oldalának átalakításához

gasságra azonnal fel kell építeni, de a töltési munkálatokhoz csak akkor foghatnak, ha a gátak a bástya mindkét oldalán felépültek ;

a Duna-bástya és a várkastély („Schloss") közt lévő két balluárdot („Bollwerck") mostani alakjában kell hagyni, míg a fontosabb erődítések el nem készülnek ;

a Sforza-bástyát,[28b] amint a vízállás engedi, azonnal össze kell a Magyar-bástyával kötni ;

a bástyaövön belül négy ölnyi távolságban épül a falburkolat ;

a vár belső területén a bástyák és a gátak megett tapasztalt talajegyenetlenségeket ki kell egyenlíteni, hogy ágyúpadok készülhessenek ;

a vár szintje alatt lévő pincék („Keller") és aknák („Mine") építését tovább kell folytatni és be kell fejezni ;

a vár nyugati oldalán a Bécsi-, délen a Székesfehérvári-kapu épül, ellenben szükségtelennek látszik a Montesanto- és a Duna-bástya között levő kapu, mely helyett a Duna- és Kastély-bástya közötti u. n. „poterna" (die Für, so aus dem Keller auf die Thonau geht dar") épüljön ki rendes kapuvá ;

az árok addig is, míg tervszerűen el nem készíthető, nem nélkülözheti a vizet, miért is fenekén három vagy négy ölnyi széles csatornát kell ásni ;

az árkon túl ki kell egyenlíteni a talajszint-különbözetet s a nyert föld az árok tulsó oldalának („contra scarpa") kiképzésére szolgáljon.

A megnevezett bizottság a Haditanács elé terjesztette a jelentést Benigno költségvetésével, mely az átépítés költségeit 140.000 forintra kalkulálta ;[29] a végzést nem ismerjük, de mint a fejlemények igazolják, Benigno jelentékeny módosításokat eszközölt az eredeti terven. Benigno ugyanis (akinek a vár déli és keleti oldalának modernizálására tett javaslatát a 3. ábra szemlélteti) a kapott útasítással ellentétben, a védelem szempontjából célszerűbbnek vélte a Császár- és Közép-bástya között egy új bástya építését. Azonfelül a püspökvár körül létesített korszerűtlen erődök helyébe, a Sforza-bástyának félbástyává való átalakítását vette tervbe, mely védőmű akkoriban teljesen az újszerűség jellegével bírt. E félbástya elgondolása, s egyáltalán a többi bástyák terve, mint az idézett ábrán látszik, azt bizonyítja, hogy Benigno tisztában volt a hadiépítészet legújabb vivmányaival, mihez képest a bástyáknak fülekkel („orecchioni") való képzését ajánlotta. Mindezen módosítások megejtésére a szakértői szemlét Benedikt Kölbel és Pietro Ferabosco végezték,[30] sőt ez utóbbi 1564-ben végzett újabb szem-

[28b] A „Sforzia-Pastey" megjelölésből kitetszik, hogy e bástya ezidétt a 3.-ik ábrán feltüntetett s végleges félbástya formáját csak később nyerte.

[29] A bécsi *Hofkammer-Archiv* imént idézett csomagjában levő eredetiről vett másolatok a M. T. Akadémia kézirattárában, „Tört. Fol. n. 64." jegy alatt.

[30] *Kreyczi* : „Jahrbuch der kunsthist. Samml." V, 4324. szerint Christoph

léjén már megállapította a modern bástyaöv végleges formáját, melyről ugyanakkor modelt készített, s azt a királynak való bemutatás céljából Bécsbe vitte.[31]

E szerint a bástyaöv végleges formájában (4. ábra) a várnak Ferabosco-tól elgondolt tervéhez képest, a legszembetűnőbb különbséget bővülése mutatta, jelesül a nyugati oldalon a Sforza-félbástyával, a délkeleti sarkon pedig az Új bástyával. Ami a Sforza-bástyát illeti, annak szükségét a nyugati oldal feltűnő hosszúsága okolta meg, de Benigno szakítva az általános gyakorlattal, mely ilyen esetekben a „piattaforma centrale" képzését szokta volt alkalmazni, a feladatot egy „bastardo" építésével oldotta meg. Ez a védőmű egy bástya-homlokból és egy bás-

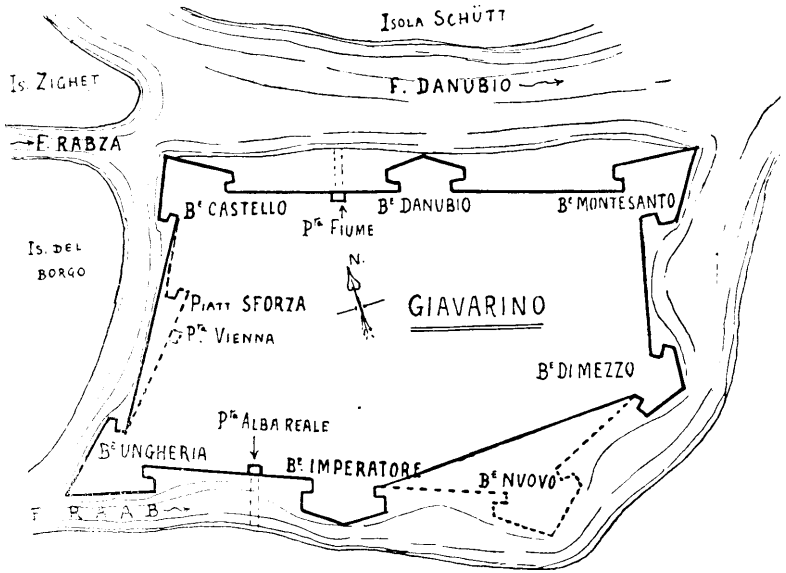

4. ábra. Ferabosco tervének átalakulása 1561 és 1564 között a vár átépítésekor

tyaszárnyból állván, formája után a „fél-bástya" (mezzo bastione) néven ismeretes a szakirodalomban, s olyan ritka megoldás, hogy alkalmazásával akkortájban csak Nancy és Bécs váránál találkozunk.[32] Viszont az előző bástyaövnek a Közép- és Csá-

Schäbl győri fizetőmester (Bauzahlmeister zu Raab) utalja ki költségeiket. — Kölbel küldetésére l. a budapesti Orsz. Levt.-ban „Cam. Hung. Ben. res." 1563. márc. 13-án kelt aktát.

[31] *Pataki*: id. m 17. l. — ld. munkánk 19. lapján, az ott közölt alaprajzot tévesen azonosították Ferabosco művével, ugyanis kiderült, hogy 1572-ből származik, s hihetőleg Bernardo de Magno rajza.

[32] V. ö. *Vincenzo Scamozzi*: „Si come i Bellovardi non si deono porre

szár-bástya között lévő hosszú kötőgátját egy új bástya építésével küszöbölte ki Benigno, aki alaprajzán ezt az új bástyát nevezi Közép bástyának, míg a régi Középbástyát Kis-bástya névvel illeti; holott az egykori nyelvhasználatban, mint az 1567-iki városi telekkönyv bizonyítja,[33] a középső bástya maradt mindig Közép-bástya, míg az újonnan emelt bástya az Uj-bástya nevet kapta. E bővülések mellett a vár régebbi állapotával szemben nem kevésbbé jelentékeny különbség a bástyáknak fülekkel való képzése, melyeket csupán a Duna- és Kastély-bástya keleti oldalán mellőztek.

Benigno egy igen érdekes részletrajza (5. ábra) a vár délnyugati, t. i. a Sforza félbástya és a Császár-bástya közt levő sarkát vetíti elénk, ahogy azt a mester 1561-ben Gabellivel elgondolta és később meg is valósította.[34] A fentebb megállapított sajátságokon kívül, itt még a vár földalatti és külső védőművei is konstatálhatók. E szerint a Magyar-bástya megett levő ágyúpadba egy fedett helyiség (G) nyílott, hol elraktározvák a szükséges dolgok; ebből földalatti lejárás („discesa di sortite") vitt a kazamatákba (H), melyek nem csupán a bástyák oldalaiban, a Magyar-bástyánál párosával, hanem a Magyar-bástya déli arcvonalának hosszában, továbbá a nyugati kötőgát mentén is nagy számmal konstatálhatók. A jelmagyarázatból világosan kitetszik, hogy a földalatti védőművek ilyen állapotjukban már 1561-ben megvoltak, mint ahogy az idézett szakértői vélemény is megállapított bizonyos pincéket („Keller") és aknákat („Mine"), mely utóbbiak terjedelme a vár ezen részében több mint 69 tesa[35] hossznyira rugott. A részletrajz azonfelül a külső védőművek tervét is szemlélteti, mely szerint az ábrázolt bástyák és kapuk előtt a Rába medrében egy-egy fedőgát („contraguardia"), illetőleg pajzsgát („rivellino") látható, de megvalósításukra nem került sor. A részlettervből következtetni lehet a vár többi részeinek is hasonló módon való erődítésére.

Az erődöv tehát már 1564 ben, legalábbis alapépítményeiben elnyerte végleges formáját, melyben méretei a következőképen alakultak.

a kötőgát hossza a Kastély- és Duna-bástya között 140

in molta distanza, . . . in caso che le cortine fussero molto lunghe, . . . più tosto che far piatteforme nel mezzo, allhora si doveranno far i Bellovardi con doppi fianchi, e spalle, con le loro mezze faccie, come si è detto del Castello. . ." (L'idea dell' architettura universale, Venezia 1714, p. 191.)

[33] *Villányi*: id. m. 43. l.

[34] *Hofkammer-Archiv*, „Hungarica", Act. orig., fsc. 14347, A. 1561, febr. A jelen tanulmányban közölt reprodukción nem látszik, de az eredeti rajzon világosan konstatálható, hogy a Karmelita-rendház (E) nyugati szárnya teljes hosszában kazamatákkal (H) volt alláboltozva.

[35] Az ó-francia nyelvű jelmagyarázatban „toise" (toyses), mely mértékegység *E. Littré* szótára szerint: „mesure longue de six pieds; la tois vaut en mètres 1m,949."

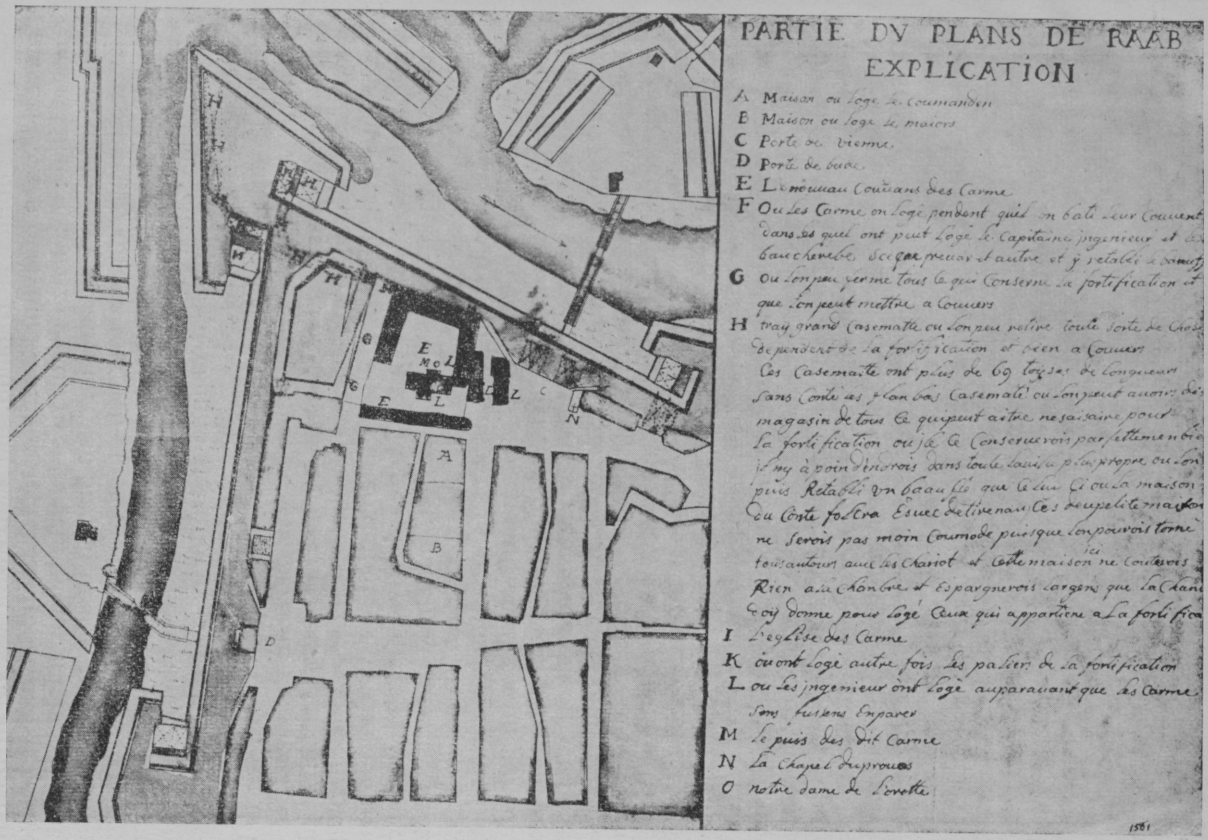

5. ábra. Francesco Benigno és Bernardo Gabelli részletrajza a vár délnyugati sarkáról

öl[36] („Klafter"), a Duna- és Montesanto-bástya között 130, a Montesanto- és Közép bástya között 120, a Közép- és az Új-bástya között 96, az Új- és a Császár-bástya között 113, a Császár- és a Magyar-bástya között 140, a Magyar- és a Sforza-félbástya között 130, a Sforza-félbástya hosszúsága pedig 74 öl.

A bejárat hossza, a belső szélesség és a kiszögellés pedig:

Kastély-bástya	28 öl	58 öl	28 öl
Duna- „	24 „	44 „	18 „
Montesanto-„	13 „	50 „	41 „
Közép- „	9 „	44 „	25 „
Új- „	20 „	56 „	30 „
Császár- „	15 „	46 „	20 „
Magyar- „	7 „	43 „	35 „

Francesco Benigno azonban, miután kitűnő terméskövekből lerakta a modern bástyaöv alapépítményeit, a többi dunántúli várak megerősítésére sietett, utódaira hagyva nagyszerű tervének végrehajtását, mely a következő évtizedeknek lőn fáradságos munkája. Utódjául a milánói Bernardo de Magno következett, mint a győri vár építészeti felügyelője („fabricae Jauriensis praefectus"), kiről 1562-ben történik először említés.[37]

Ebben az időben egyébként Győr stratégiai szerepe ujra aktuális lett s midőn 1566-ban Szolimán Bécs elfoglalására indul, falai már alkalmasnak látszottak arra, hogy megtörjék a török sereg erejét. Miksa király főhadiszállásául is választotta, mely alkalommal a városban szállott meg a császár-király, II. Alfonso ferrarai fejedelem, Prospero Colonna zagaroloi herceg, mig a 80000 főnyi keresztény hadsereg zöme a Csallóközben ütött tábort, mely Győrrel az akkor épített hajóhídon át közlekedett.[38] Ezúttal is több jeles hadimérnök működött közre a vár építésénél, igy a nápolyi Carlo Theti, akit tudvalevőleg a zagarolói herceg hozott volt magával,[39] két jeles hadirajzoló pedig, mint Domenichino Zenoni és Nicola Aginelli,[40] képét is megörökítette. Zenoni rajza (1. ábra) világosan szemlélteti, hogy a Duna bástya építése ekkor még igen kezdetleges fokon állott,

[36] A „Klafter" *D. Sanders* szótára szerint a. m. „3 Ellen oder 6 Fuss" — *Villányi*: id. m. 49. l. 1. jegyzetben lásd méterekben a vár méreteinek adatait.

[37] *Kreyczi*: id. m., „Jahrbuch der kunstlich. Samml." B. XV. (1894), Jh. II. N. 11863.

[38] *Historia universale di M. Gasparo Bugati*, Venezia 1570, p. 1073: „. . . . trattenendosi sempre l'Imperatore a Giavarino d'ogni interno ben trincierato, et facendo far un ponte per poter soccorrere l'Isola di Comare bisognando." A hajóhíd az Aginelli—Houffnagel képen ábrázolva is van.

[39] *C. Promis*: Misc. di Storia Ital. „v. XIV, p. 527; Colonna győri tartózkodására l. *Bugati*: id. m. p. 1068.

[40] *Braum—Hogenberg*: id. m. V, 64: „Javerinum olim anno MDLXVI a Nicolo Aginelli Italo accuratissime delineatum ex maisculo in minorem tabulam traductu amicis Agrippinensibus id reuquirentibus amice communicat Georgius Houfnagelius MDXCVII" V. ö. *Pfannl*: Régi ábrák, 10. l.

úgyhogy körvonalait meg sem tudta határozni, melyek különben Aginelli képén is elmosódnak. Az előbbi szerint ekkor még csak a Fehérvári kapu lett volna meg, vagy a Bécsi nek legalábbis a hidja hiányzott, mely az utóbbi szerint már szintén meg van építve; viszont Zenoni feltünteti az ágyúpadokat is, melyek a Magyar-, Uj- és Montesanto-bástya megett állottak. Közben Szigetvár alatt halálát lelte a hódító szultán, minek következtében a török sereg lemondott Becs megvívásáról s igy Győr felől is elvonult a tűzpróba fenyegető veszélye Mindazonáltal Szigetvár és Gyula eleste ösztönzésül szolgált Miksa királynak a győri vár erődítésére, mely elhatározásában II. Alfonso is befolyásolta:[41] ezért az olasz Cocchia kapitány vezetése alatt erős őrséget hagyott a várban, akinek egyúttal kötelességévé tette az imént leégett város felépítését is.[42] Ebben az évben egyébként Benedikt Kölbel, a komáromi kerület építészeti főfelügvelője (superintenders) ellenőrzi a győri építkezéseket,[43] de 1567-ben már Thomas von Eiseler (Eysler), a bécsi vár főmérnöke („munitionum Viennensium praefectus, supremus architectus")[44] kezében találjuk az építkezések irányítását, melyeket Bernardo de Magno végez. Eysler mellett tünt fel az ausztriai Suess Orbán,[45] aki csakhamar mint győri építészeti felügyelő (superintendens) Bernardo de Magnoval egyetértésben vezeti Győr megerősítésének munkálatait, melyekről az általuk 1572 májusában szerkesztett jelentés is tájékoztat.[46] E szerint a munkálatok, melyek stádiumát a becsatolt alaprajzon (6. ábra) különböző színek jelölik, a Magyar-, Császár-, Új-, Közép- és Montesanto-bástya, továbbá a Storza-féle bástya külső falazásával elkészültek, sőt le voltak rakva a belső falazás alapjai is, az északi oldalon még csak a Kastély-bástyánál készült el a „scarpa" egész a Duna-bástyáig, melynek azonban még alapjai sem voltak akkor teljesen lerakva. De egyéb dátumaink is vannak a munkálatok előrehaladásáról: a Sforza-félbástya oldalából 1561 és 1571-es évszámú téglák kerültek elő,[47] a Duna-

[41] *Delle Historie de suoi Tempi di Natale Conti.* In Venetia 1589, v. l. p. 447b· „Il Duca di Ferrara, come principe prattico della guerra, conforto l'Imperadore a munire con ogni diligenza Giavarino, comme fermissimo propugnaculo contra le scorrerie de Turchi, poichè dopo la presa di Giula e Sighetto, i nemici liberamente potevano senz' alcum ostacolo trascorrere sino in Possonia."

[42] *N Conti*: id m. II. 445.

[43] A budapesti *Orsz. Levt.* „Cam. Hung. Ben. res." 1566 máj. 10.

[44] *Orsz. Levt.* u. ott 1567 dec. 19. 1568 jan. 3, 13., máj. 6., jun, 26.

[45] Suess győri szereplésére l *Herzog József*: Adatok a hazai építészet XVI. sz.-i történetéhez, („Magyar Művészet" III (1927) évf. 588 l.)

[46] *A bécsi Kriegs-Archiv* „Kriegsrath" No. 77. 1/5. — U. ott „Hungarica" B. CLXXV, f. 278. — A jelentéshez csatolt alaprajzot *Pataky*, id. m. 26 l., Suess munkájának állitja, bár olasz nyelvű felírásai inkább társa, a milánoi Bernardo Magno kezére vallanak.

[47] Győri Közlöny VIII (1858) évf. 5 sz-ban jelzi e téglákat, melyek ma már nincsenek meg, a ma ismeretes vártéglák mind a következő századból valók.

kapu gránit alapjába 1567-es évszám volt vésve, míg a Kastély-bástya árokfalán ma is látható az 1570-es évszám, viszont a szétbányt Duna-bástya terméskő alapfalába a kései 1573-as évszám volt jelezve.[48]

Ez évben Suess mellett már Magno is superintendens,[49] s alattuk a laynoi Donato Grazioli és Anthon Molladt mint kőműves mesterek[50] szolgáltak, Domenico Temporal (Demporal) pedig 1574-ben mint téglavetőmester[51] említtetik. Ugyanekkor Franz Poppendorf,[52] a Haditanács tagja látogatott Győrbe ellen-

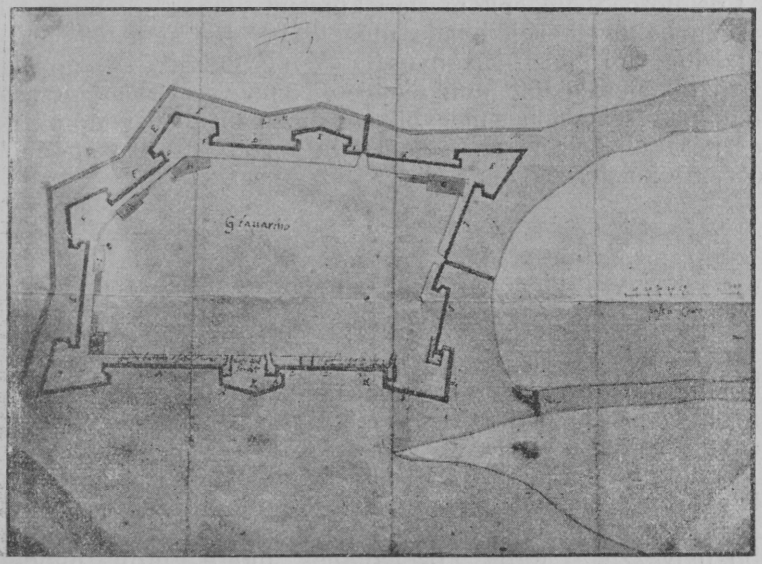

6. ábra. Bernardo de Magno (?) alaprajza a vár 1572-i állapotáról

őrző szemlére, akinek javaslatára a Haditanács 1575-den Cristoph Minall építőmestert küldte ide meghatározott teendők elvégzésére.[53] A sok sürgetéssel járó építkezések folyamán vi-

[48] *Villányi*: id. m. 47. l., hol azonban, mint látni fogjuk, téves az az állítás, mintha a Duna-bástya 1573—75-ben nyert volna befejezést.

[49] *Kreyczi*; id. m. „Jahrbuch der kunsthist. Samml." XV, 11535 illetőleg 11544 szerint 1573 jan. 21-én, sőt 1574 február 4-én is csak „Baumeister zu Raab", *Pataki*: id. m. 26 l. azonban azt állítja, hogy superintendens.

[50] *Kreyczi*: u. ott XV, 11543. — Graziolire még l. a *Kriegs-Archivban* „Kriegsrat, Hung." B CLXIX, f. 260 és a győri kápt. levt.-ban a Fel. vall. jegyzk. IV k. 183, hol 1578-ban történik róla említés.

[51] *Kriegsarchiv*, u. o. B. CLVIII. f. 192. — *Pataki*: id. m. 27 l.

[52] *Kriegsarchiv*, u. o. CLIX, 91; címe: „Supremus rerum armamentariorum et aedificiorum nostrum praefectus."

[53] U. ott CLXI, 262. — *Pataki*: id. m. 27 l., hol említve, hogy „Győrött

szály keletkezett Magno és Suess között, Fejérkövi István kir. helytartó pedig értesítette a kamarát, hogy Suess a vár építésére felhalmozott anyaggal hűtlenül sáfárkodik, aminek következtében mindkét superintendens 1577-ben beadta lemondását.[54] Erre a Haditanács 1578-ban gróf Salm Miklós Ferenc építészeti hadbiztost („Obrister Baukommissarius") rendelte feléjük,[55] aki ugyan már a következő évben visszavonult, s ettől kezdve jó ideig nincs bizonyítható nyoma az építkezés előrehaladásának. Egy évtized mulva aztán, 1589-ben Károly főherceg Cristoforo Stella építőmestert küldte Győrbe,[56] de Suessnek 1591-ben bekövetkezett halála után többé be sem töltötték a győri felügyelői állást. Bizonyos, hogy a Francesco Benigno távozása után eszközölt munkálatok az ő nagyszerű elgondolását nem juttatták el a teljes megvalósuláshoz: a külső védőművek elkészítéséhez még hozzá sem láttak sőt a bástyaöv sem épült ki egész tökéletességében.

5.

A győri vár viszontagságai 1594-től a XVII. század közepéig.

Ilyen állapotban találta a várat a gyászos 1594-i esztendő, midőn Szinán basa Győr megvételére vállalkozott, mely akkoriban Magyarországnak kétségtelenül a legszámottevőbb erőssége volt.

A várparancsnok tisztét 1592-től gróf Hardegg Ferdinánd töltötte be aki mellé a Haditanács a Forli-ból való Nicola Perlino ezredes mérnököt[57] rendelte, hogy a várat védhető állapotba helyezze. A török közeledtének hírére Európa minden részéből gyülekeztek a szerencselovagok, akik kardjukat felajánlották Győr védelmére, sőt a toscanai nagyherceg egy kétezer főnyi csapatot küldött, testvére Don Giovanni Medici[57a] vezetése alatt, akit a nagyhercegi család több tagja — Antonio, Giacopo, Attilio — is követett, továbbá Don Virginio Orsini braccianoi herceg, Don Francesco Borbone Monte di S. Maria

1577—77 (!) között *Wolf Jobst* az építési írnok, Luxemburg erődítője," holott győri szereplésének 1572-ben van nyoma; v. ö.: *Kriegsarchiv*, HKR. B, CLV, f. 86.

[54] *Herzog*, „Magy. Művészet" III, 588. és *Pataki*: id. mű 26.

[55] *Kriegs-Archiv* „Kriegsrat—Hung." B. CLXVII, f. 187.

[56] U. ott: CLXXXIV, 14.

[57] Perlinit a magyar források, mint Istvánfy, Révay, Nadányi, s ezek alapján az összes modern írók tévesen urbinóinak állítják, v. ö. *Promis*: „Misc. di Stor. Italiana" XIV, 731.

[57a] Életrajzát és magyarországi tevékenységét illetőleg v. ö. *Promis*: „Misc di Stor. Ital." XIV, pp. 747—66, hol szó van az alább említendő mérnökökről is, akikhez még *Antonio Pigafetta* is csatlakozik; reá nézve l. *Giacomo Bascapè*: Le relazioni tra l'Italia e la Transilvania Roma 1931, p 168.

őrgrófja, aztán Mantana őrgrófja, Vespasiano d'Arco és Silvio Piccolomini grófok, Bartolomeo Riccasoli, Scipione Ansidei, Otto del Monte, Mario Gatteschi, Ferrante Rossi, Giovanni Lucchese, Malagotti Mario, Ottavio Armeleo lovagok is önfeláldozóan kölcsönözték szolgálatukat. Rajtuk kivül több jeles olasz katonai mérnök, egy Petrini, Flamminio Franciolini, Giovanni Altoni, Gabriello Ughi, Antonio Lupicini és Ruggero Fabarino vett részt Győr védelmében, akik közül ez utóbbi részletes naplót írt az ostromról, melynek ez a leghitelesebb és legrészletesebb forrása mindezideig elkerülte a kutatók figyelmét.[58]

A vár akkori állapotára igen figyelemre méltó Fabarino megjegyzése: „A bástya a Kastély és a Montesanto között ‚piattaforma' nevet visel, mely — a Duna széles és mély medrenek védelme alatt kevésbbé lévén veszélyeztetve — befejezetlenül maradt, mint ahogy némely hiány és tökéletlenség a többi bástyákon is észlelhető".[59] Sokkal égetőbb volt a külső védőművek hiánya, különösen a szárazföld felől, hol számítása szerint az árok harminc lépés széles és átlag hat öl („braccia") mély volt. Perlino tehát mindenekelőtt a „contrascarpa" kiképzéséhez látott, abban egy fedett útat létesített s az árok elé a Fehérvári-kapuval szemben egy rivellint emelt.[60] A külső védőművek hevenyészése közben, julius vége felé, a török sereg, melynek létszámát az egykori források erős túlzással 100,000 főnyire becsülték, egymásután vette birtokába Tatát és Szent-Mártont, míg a keresztény sereg Miksa és Mátyás főherceg vezetése alatt, a Csallóközben helyezkedett el, viszont Don Giovanni Medici tábornok a tűzérséggel Győr-Szigetet választotta táborhelyül, kisebb erődökkel és sáncokkal erősítve meg. Fabarino részletes elbeszéléséből kitetszik, hogy az ellenség a várnak nyugati, déli és keleti oldalán majdnem az összes bástyákat megtörte,[61] a keresztény had-

[58] A napló eredeti formájában nem maradt ránk, de részletes kivonatait birjuk a következő egykorú szerzőknel: *Gio. Nicola Doglioni*: L'Ungheria compendiata, Venezia 1595 pp 158—179. U ő. Compendio historico Universale, Venezia 1622, pp. 758—771; *Cesare Campana*: Historie del mondo, Venezia 1597, v II. pp. 630—646. Rekonstrukcióját és részletes ismertetését máskorra hagyva, az ostrom történetét illetőleg *Mohl Antal:* Győr eleste és visszavétele 1594—1598. Győr 1913 c. művére utaljuk az olvasót.

[59] *N. Conti*: id. m. II. 751.

[60] *Doglioni*: „... il Conte di Ardech trattando co'l Colonn. Perlino, . . . fu conchiuso, et eseguito, poi di far una strada nella contrascarpa, finir gli rivellini . . ." *Compendio* p. 754; V. ö. *Campana*: id. mű, II. 631. — A rivellint illetőleg *Istvánfy Miklós*: „Nam Nicolaus Perlinus Urbinas architectus, terrenos aggeros oblongos et demum pedum crassos latosque instar propugnaculi extra urbem ex adverso portae, quae sacra vocatur (t. i. Szent-Márton-, azaz Fehérvári-kapu) extruendos curaverat". Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae 1612, p. 637.

[61] V. ö. a következő részleteket: *Campana*: id. mű II, 640: „A következő nap (aug. 29) észrevették, hogy az egyik bástyában, mely a németek őrizetére volt bízva, a törökök aknát ástak, ugyanis egyikük a vízen át-

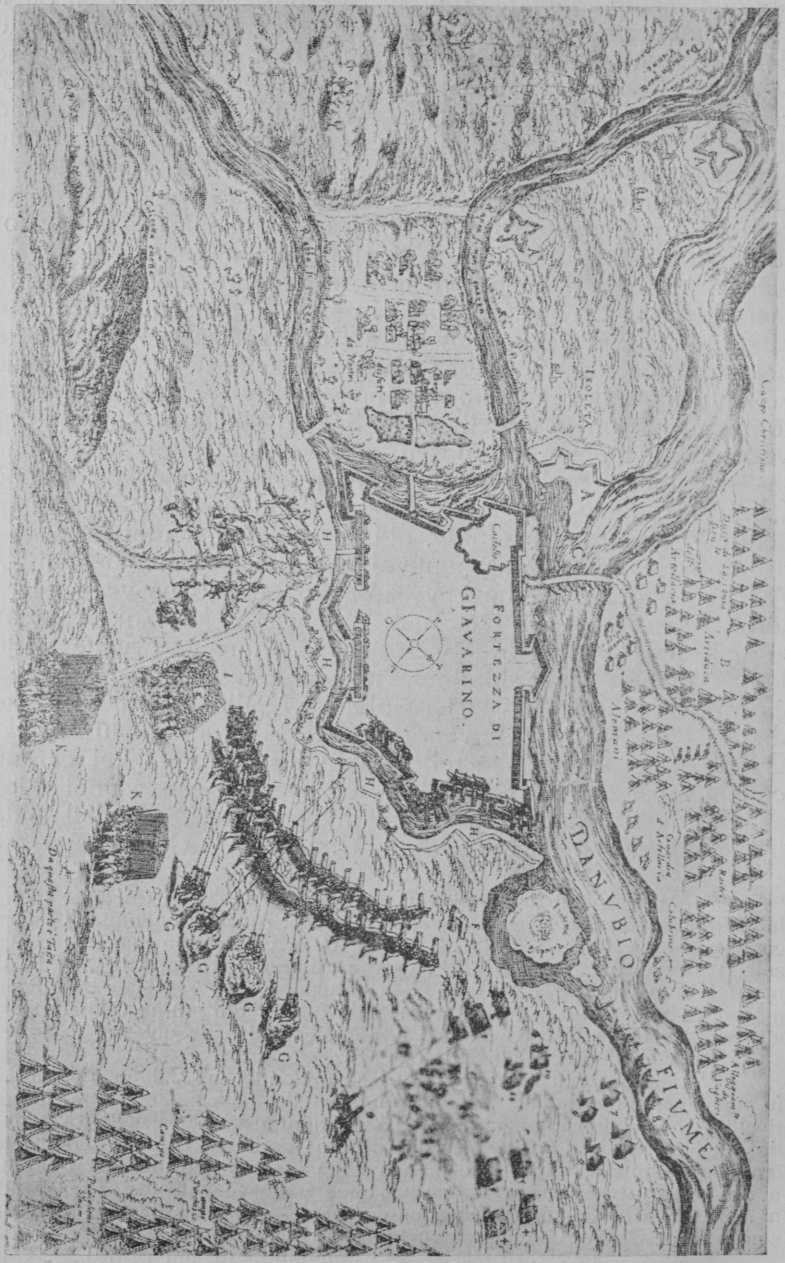

7. ábra. Győr ostroma 1594-ben.

sereg pedig szeptember 9.-én magára hagyta a kb. másfélezer főnyi védőcsapatot s az annak körében kitört viszály lehetetlenné tette a vár eredményes védelmét, úgy hogy szeptember 29.-én az ostromlók birtokába került. Győr elestének hirét az egész Európa fájdalmasan visszhangozta, mert valóban a kereszténység védőbástyája volt, s az eseményt számos metszet örökítette meg a vár képével, melyek közül a figyelemreméltó 7. ábra eredetijét a római „Istituto di Architettura Militare Italiana" könyvtára őrzi. Antonio Lupicini firenzei mérnök, ki Don Antonio Medici capestranói herceg társaságában maga is kivette részét a vár védelméből, Bécsben, október 7.-én a toscanai nagyherceghez írt levelében[62] Perlinót hibáztatja a vár elveste miatt, mivel meghiusította a tőle javasolt célszerű védőművek építését, melyek más alkalommal már beváltak. A Haditanács pedig Hardegget és Perlinót el is marasztalta, s ítélete alapján 1595 június 15-én kivégezték őket.[63]

A török diadalmámorban írta a Fehérvári kapura: „Kezeinkben Európa kulcsa, mely többé nem lesz a hitetleneké, sőt

úszván a falazást csákánnyal lebontotta s a bástyába oly üreget vájt, melyben négy ember kényelmesen elférhetett és így dolgozott észrevétlenül, nappal ásva, éjjel a földet hányva, mígnem két ellenaknával sikerült az üregre bukkanni, hol különféle szerszámokat találtak az akna céljaira, melyekből megértették a nagy veszélyt, hogy azon éjjel elveszés fenyegette a várat." U. ott 643: „Szeptember 20.-án a Kastély-bástyába ástak aknát, de az ellenakna következtében az ellenség közül több mint százan légbe repültek... Majd ismét kisérletet tettek ugyanazon bástyával egy újabb aknával, de a védők ezúttal is észrevették s egész nap egy ellenaknán dolgoztak, azonban estefelé Perlino félbehagyatta a munkát, úgy hogy az ellenségnek sikerült begyujtania, s csak véletlen szerencse volt, hogy nagyobb kár nem történt." v. ö. *Doglioni*: Compendio, p. 768. U. itt, p. 769: „Ily módon ama bástya sarka megtöretvén, éjjel az ostromlók egy bárkán megközelítették, melynek segítségével hidat hevenyésztek és az üreget reggelre annyira kiszélesítették, hogy nyolc ember is elfért benne, sőt a falazást is lebontották és széthányva a földtöltést, már a mellvédekre is felhágtak, de közben a védők az egyik ellenaknában két hordó puskaport gyujtottak fel, miáltal meghiusult a támadás." v. ö. *Campana* id. m. II, 645. *Doglioni*: u. ott, p. 769: „Ugyanakkor a vár másik sarkán a Rába melletti (t. i. Magyar-) bástya homlokát egy akna segítségével megtörték s a falazást tizenkét ölnyi szélességben lebontották, úgy hogy az ellenség a várba hatolt, de Perlino visszavetette a támadást;" v. ö. *Campana*: II, 645. — Lásd még *Istvánfy*: id. m. p. 643.

[62] Eredetije a firenzei *Biblioteca Nazionale* „Carteggio di Ferdinando I" csomagjában, filza 192. f. 114; kiadva *Promis:* „Misc. di Stor. Ital." XIV, 657. (Lásd: 1. függelék.)

[63] V. ö. *Óváry Lipót*: A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai, Budapest 1894, II. k. 1120, 1125., 1137. sz. regeszták Győr elestéről, továbbá Hardegg és Perlino kivégzéséről; az 1138. sz. eredetije San Clemente spanyol kir. követ 1595 jul. 4.-én kelt jelentése a simancasi levéltárban, Perlino utolsó vallomását tartalmazza, mely szerint Hardegg 12,000 frt.-ot és egy gyalogezredet igért adni, ha az árulásban vele kezet fog. — Perlino védiratát „Relatione del Perlino ingegnere et sargente maggiore dentro la piazza di Giavarino del vero modo nel quale seguì la dedizione di quella città al Turco" c. alatt a vatikáni könyvtár „Cod. Urb. Vat. misc. No 816" jegyű kézirata őrzi.

megnyitjuk vele a Kereszténység összes városait," miért is „első dolga volt — írja Doglioni[64] — a falakat helyreállítani, valamint az összes védőműveket is, úgy hogy a város erősebb lőn, mint valaha és sokkal alkalmasabb minden lehetséges ostrom kivédésére." Viszont a kereszténység sem nyugodott bele Győr elvesztébe és Miksa főherceg nyomban megkezdte a hadműveletet, melynek első etapja 1595 őszén Esztergom dicsőséges visszafoglalásával végződött. Ez ostrom közben, szeptember 27-én érkezett az esztergomi táborba Giovanni Francesco Aldobrandini vezetése alatt a 12,000 főnyi pápai segélycsapat, melyben többek közt a bolognai Federico Ghislieri dal Bosco kapitány és jeles hadimérnök nevével találkozunk, akinek nagy része volt Győr visszavételében.[65] Később Miksa főherceg hívására Giorgio Basta tábornok Flandriából 8,000 főnyi vallon hadsereggel jött a vállalat segítségére, aki Aldobrandinival ismételten is kisérletet tett Győr visszavételére, de a vár rengeteg falai normális haderő számára még ekkor is bevehetetlennek bizonyultak.[66] Basta ekkor a várnak csellel való visszavételére egy tervet dolgozott ki, melyet Flandriába való visszatérte után Pálfy Miklós hajtott végre huszáros bravurral,[67]

[64] Compendio universale : p. 772.

[65] A pápai segélycsapatra és magyarországi működésére nézve v. ö. a *Biblioteca Vaticana*-ban a „Cod. Capp. 164" VII. és XI. sz leveleit, s *Campana* : id m. 723. l.-át. — Ghislierit illetőleg *Carlo Promis* : Gl'ingegneri militari che operarono o scrissero a Piemonte dal 1300 al 1650. „Misc di Stor. Ital." (Torino 1871), v. XII, pp. 606—34.

[66] Basta idevonatkozó hadműveleteiről : *Ciro Spontone* : Attioni de' Re dell' Ungheria, Bologna 1602, pp. 110—113. — Érdekes részletek olvashatók *Promis*-nál, id. mű pp. 609—10., Ghislierinek a torinói Egyet. Könyvtárban azóta elpusztult kéziratairól. Jelen lévén ugyanis 1597-ben Győr megtámadásánál, megfigyelte, hogy — „nappal nem sikerült visszavenni azokat az ágyúkat, melyeket előző éjjel a vár mellvédjei irányába állítottak be, az ágyúpadokra ültetett török ütegek elnémítására" (Trattato che il defensore non puo contrabattere le batterie delli espugnatori, ms. f. 19), említve továbbá, hogy látta ezúttal „amint egy Perugiából való vitézt egy török hátbatámadva, lováról lelökött, de csak jelentékenyen megsebesült s megszabadíttatott a mieinktől, akik megszalasztották az ellenséget" (Discorsi militari, ms. f. 107). „Aztán — (1598-ban) — Győr megszállására mentünk, hol tudomásunk szerint csak 2600 főnyi török őrség volt s jól megásott táborhelyet készítettünk a Rábca mellett egy erőd védelme alatt, melynek meg kellett gátolnia az éjjel titokban érkező segítséget, miközben hírét vettük, hogy a vár védelmére nem kevesebb, mint 80,000 török harcos van érkezőben ; tanács tartatott s a javaslat szerint határoztatott, melyet Gio. Franc. Aldobrandini és Giorgio Basta kérésére és rábeszélésére írásban is adtam... A törökök már 4 lega távolságra közelítettek meg minket, midőn hidat vetettünk s egy teljes napig tartott, míg Győr-Szigetre vonultunk, s innen a Csallóközbe, mikor is a hátvédet mi olaszok képeztük stb. (*Discorsi*, f. 47, 50.) A hivatkozott írás : „Parere dato a Gianfrancesco Aldobrandini sopra cio che dovevasi fare nel 1598 dal Campo Cristiano sotto Giavarino, allorche 80 mila Turchi s'inoltrarono al soccorso.

[67] Idevonatkozóan lásd Basta történetírójának állítását : *Ciro Spontoni* : Historia della Transilvania. Venezia, 1638. p. 59 ; „A legigazabb tény-

minek következtében 1598 március 28.-án a győri vár újra a keresztények birtokába került. A vállalatot maga Ghislieri beszélte el a királynak április 4.-én kelt jelentésében,[68] mely ez eseményre eddigelé a leghitelesebb forrásnak tekinthető, s mint ilyen, megdönti azt a téves véleményt, mely Schwarzenberg Adolfnak tulajdonította a vár visszavételének világraszóló dicsőségét, aki mint Dunántúl legfelsőbb katonai parancsnoka, egyszerűen kisajátította magának Palfy és Ghislieri eme haditenyének érdemét, melynél ő maga nem is volt jelen...

A foglalás okozta sérülések, különösen a Montesanto-bástya helyreállítása a francia La Marche építészre hárult,[69] aztán Perlino utódjául Caperano neveztetett ki, mint győri építészeti felügyelő.[70] Ebben az időben, jelesül 1599-ben fordult meg Győrött a vicenzai Vincenzo Scamozzi jeles katonai építész; tapasztalatait papírra is vetette, melyek megannyi jellemző vonással járulnak hozzá a vár arculatához. A jeles mérnök mindenekelőtt rosszalta a bástyaöv („recinti") alacsonyságát, minek következtében „az ellenséges ágyútűz egy emelettől feljebb az összes házakat megrongálta, kivált a kastélyt és a dómot, amit sajnálattal tapasztaltunk." Hasonlókép helytelenítette, hogy „a vár két leghosszabb oldalán a bástyák a kötőgátak közepére helyezvék ;" „egy modern erősségnél — úgymond — mi sem károsabb, mintha a bástyák és egyéb védőművek rosszul vannak elhelyezve, vagy ha kicsinyek és gyöngék ; éppen ezért csodálkozni kell azokon, akik erősködnek, hogy ezek a védőművek ne legyenek nagyobbak, mint amilyenek Győrben." Ez-

nek tartjuk, hogy maga Basta volt szerzője azon leleménynek, melynek folytán sikerült visszafoglalni a győri várat, miután e célból, ismételten megvizsgálta, s a császár elé javaslatot terjesztett mikéntjéről és módjáról, ahogyan e várat elfoglalni akarta, erős elhatározással kötelezve magát e vállalat végrehajtására, ha majd visszatér Flandriából. Azonban megelőzte őt Schwarzenberg, akivel Basta szintén közölte volt tervét, az egész világ előtt kisajátítva magának a dicsőséget és tisztességet, más leleményének felhasználásával. Beszélik is, hogy mikor Basta hírét vette Győr szerencsés visszafoglalásának mely őt útközben érte, visszatérendő a császári udvarba, felsóhajtva így szólt: „O quanto questo pettardo, e l'altrui versatia mi toglie !" — miáltal utalni akart a hirre és dicsőségre, mely neki jutott volna osztályrészül, ha maga hajtja végre tervét.

[68] „Relatione della presa di Chiaverino" Fiorenza 1598, melynek egyetlen eddig ismeretlen példányára a firenzei Bibl. Nazionalében bukkantunk. (Lásd : 2. függelék) — A visszafoglalás eseményének részleteit lásd *Mohl* id. művében, melyhez kiegészítésül v. ö. *Doglioni* : Compendio universale, pp. 834—6.

[69] *Wendelin Boeheim* : Urkunden und Regesten aus der k. k Hofbibliothek, „Jahrbuch der kunsthist. Sammlungen," B X, Nr. 5573 szerint 1599 jul 20.-án „der kais Baumeister La Marche, welcher die Petarden zur Einnehmung Raabs zugerichtet"... stb. — Győri tevékenységére *Pataki* (id. mű 27. l.) is utal, de a tőle idézett forrásban nyomát sem lelni annak.

[70] *Doglioni* : Compendio universale, p. 795 szerint már 1595-ben, Esztergom ostromakor : „*Caperano* ingegnero di S. M., che era in luogo del Perlino successo..."

zel szemben igen szerencsés megoldásnak találta a Sforza-félbástyát, — dicsérve „a dupla-oldalakat, melyek egyike kijjebb fekszik a másiknál, mint a Rába-mellett levő kötőgátnál láttuk." Nemkülönben dicséri „a szögletes ágyúpadokat („cavalieri"), melyek oldalai a contrascarpara és a bástyák homlokzatára néznek, vagy a tojásdad alakúakat és azokat, melyek alul piramisszerűen formálódnak, felül azonban kör alakúak, torkukban egyaránt alkalmas piacokkal, minő ágyúpadoknak Győrben találtuk kitűnő példáit." Igen előnyös megoldásnak találta a mellvédeket is, „melyek kívül függnek avégből, hogy róla a contrascarpa tarajáit és lejtőjét is pásztázni lehessen, — mint ahogy Győrben láttuk, hol a mellvéd megett egy út is vezet a cirkáló silbak számára." Továbbá — „a leszálló osztagok számára a bástyák és gátak alatt épített útakat, melyek a piacokba vezetnek s a föld alatt kígyóznak egyik helyről a másikra, hosszan és keresztbe, úgy hogy szükség szerint szolgálhatnak aknák, illetve ellenaknák képen, mint a Dunánál lévő sarok- (Montesanto-) bástyánál használták." Kiemeli még a retesszel záródó kapukat, a felvonó hidakat, s azok sajátos szerkezetét, továbbá a vizesárkot, melyben élőviz folyik. Szóval az illusztris szakértő nemcsak a fogyatkozásokról beszél, hanem felsorolja az előnyöket is, melyek alapján nem habozik Győrt Bécs és Nancy váraihoz hasonlítani.[71]

Érthető tehát, hogy a törökök sem nyugodtak bele elvesztébe, s ők is cselt eszeltek ki visszaszerzésére. Ugyanis 1605-ben, béketárgyalás ürügye alatt, ötven török kért bebocsátást a várba, s az őrség már be is engedte volna őket, ha idejében észre nem veszik, hogy a köd leple alatt vagy 3000 főnyi csapat lopózott a várhoz.[72] Ez eseten okulva a bécsi diéta 1607-ben a következő cikkelyt iktatta törvénybe: „Mivel Győr szabadságából származik Győr és a közeli várak üdve, kell, hogy ezen vár kellőképpen helyreállíttassék, mely célra 4.000 tallér rendeltetik."[73] A török haderőnek a XVII. század elején egyre szembetűnőbb ellanyhulása folytán azonban Győr stratégiai jelentősége is aláhanyatlott s az erődítési munkálatok csigalassúsággal haladtak előre. Louis Deshayes francia diplomata, aki 1621-ben Győrött is megfordult, könyvében a vár alaprajzát is közzétette (8 ábra), a következő leírással: „Alakja négyszögletes, négy nagy bástyával körülvéve és minthogy a védelmi vonalak túlhosszúak voltak, a bástyák közé paizsgátakat („ravlin") építettek; a városnak kb. 3.000 lépés a kerülete és mindegyik sarkán egy földből és rőzséből készült „cava-

[71] L'idea dell' architettura universale, Venezia 1714, pp. 189., 190., 191., 192., 193., 202., 212., stb.

[72] *Doglioni*: Nuova aggiunta al Compendio historico universale, Venetia, 1622, p. 35.

[73] *Doglioni*. u. ott p. 64.

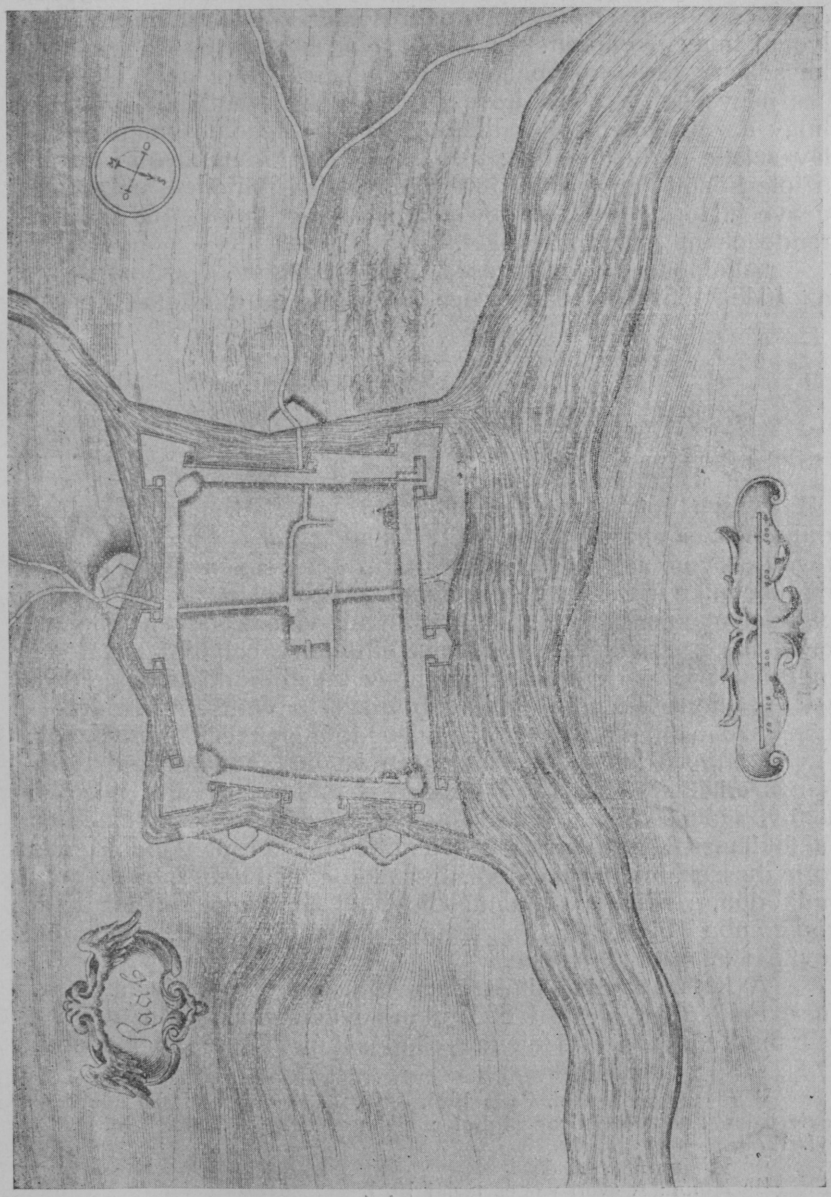

8. ábra. A győri erődítmények 1621-ben

lier" van, mely az egész erősségen uralkodik; ez téglával van borítva, azonban földtöltése („terre plain") kissé homokos. Ezenkívül van egy másik hibája is, t. i. a kötőgátak túlságosan egyenesek és ezért egy ágyúpadot építve meg lehetne akadályozni, hogy a várbeliek a két bástyát és a kötőgátat használhassák. A város közepén van a gyülekező tér, mely 110 lépéses négyszög" stb.[74] A kevéssé szakszerű leírásból kitetszik, hogy az egyébként jeles diplomata, a középső bástyákat összetévesztette a rivellinekkel, melyek meglétét csakugyan igazolja a tőle közölt kép. E külső védőművek szarvmódra voltak képezve („Hornwerk"), de oly kezdetlegesen, hogy 1661-ben elrendelték megsemmisítésüket.[74a]

Általában az építkezések, úgy látszik, nem szüneteltek, s az 1648-, 1651- és 1652-es évekből téglák is maradtak fenn.[74b]

6.

A külső és a földalatti védőművek felépítése s a vár befejezése 1660 és 1671 között

A vár építése közben eltelt idő nagy lépést jelent az ostromrendszer fejlődésében, mely főleg a messzebbható ágyúk révén, a várépítészet terén is újabb követelményekkel járt. A haditechnika újabb és újabb vívmányai következtében, a korább elsőrangú erősségek többé már nem voltak bevehetetlenek, miért is az elavulás veszélyének elhárítása céljából a katonai mérnökök főleg odatörekedtek, hogy külső erődök szaporításával az ellenséget minél távolabb tartsák a vártól, s vívóárkokban való előnyomulását földalatti védőművekkel akadályozzák. Az új háború fenyegető lehetősége végre Lipót császárt is rákényszerítette — „hogy a birodalom fontosabb várai mielőbb felülvizsgáltassanak, avégből, hogy a védőműveket korszerűen átalakíthassák és hogy a védelemről idejekorán gondoskodas történhessék, miért is Itáliából, hol akkor mint tábornok-mérnök működött, a nagytapasztalatú Giovanni Giacomo Tensini a birodalomba hívatott", hol felülvizsgálta a várakat, mindenütt javításokat szorgalmazva.[75]

A korszerű átalakítást elsősorban a győri vár kívánta meg, mert Ersekújvár eleste (1663) után nyilvánvalóvá lőn, hogy a feltámadt török haderő félelmes csapását újra Győrre fogja mérni,

[74] Voyage en Levant, Paris 1624, — V. ö. *Pfannl J.*, Újabb adalékok a Régi ábrák és képek Győr váráról c. cikkhez. „Győri Szemle" III. (1932) évf. 127 l.

[74a] *Villányi*: id. mű 55. l.

[74b] *Pfannl*: A győri vár és téglái 10. l.

[75] *Galeazzo Gualdo Priorato*: Historia di Leopoldo Cesare, Vienna 1670, v. II. p. 106.

mint egyetlen akadályra, mely útjában feltartóztathatná. „Nagy haditényekre vállalkozva — elmélkedik Gualdo Priorato — igazán helytelen volna hátrahagyni egy ilyen jelentékeny erősséget, mely fekvésénél és nagyságánál fogva képes volna megsemmisíteni az ellenség tervét, viszont e nélkül a Székesfehérvár, Esztergom és Buda felől nyomuló hadsereg számára lehetetlenné válnék a szabad felvonulás, megszerzésével pedig minden akadály nélkül és teljes biztonsággal juthatna Bécs alá, mivel közben nincsenek sem várak, sem hegyek, sem erdők, sem folyók, melyek feltartóztathatnák. Ezzel szemben a Duna másik oldalán egy hatalmas hadseregnek szinte lehetetlen volna Bécs alá nyomulnia, mivel nem kisebb akadályt kellene legyőznie, mint a Csallóközt, Komárom, Nagyszombat és Pozsony váraival, nem különben hegyeket és erdőket, melyek azt a vidéket borítják, aztán Morvaországon kellene keresztül hatolnia és újra átkelnie a Dunán! Még hozzá nélkülözné városait, amelyek támogathatnák: Eger tulságosan messze, Buda és Esztergom a Duna másik partján, úgyhogy annyi akadály leküzdése hosszú időt venne igénybe. Ellenben Győr elfoglalásával minden meg lenne könnyítve és a vállalat sem volna olyan kockázatos."[76]

Ebben az időben gróf Montecuccoli Rajmond tábornagy volt Győr várparancsnoka (1660—76), egyúttal a dunántúli haderő fővezére,[76a] aki a védelmet illetőleg részletes javaslatot terjesztett a Haditanács elé, melyben egybefoglalta Győr megerősítésére vonatkozó irányelveit is.[77] Szerinte, a hatalmas ostromágyúkkal operáló törökkel szemben, legcélszerűbb eljárás a magyar várakat Bréda, Goll, Herzogenbusch, Maestricht erődjeinek példájára, részben külső, részben földalatti védőművekkel felszerelni, melyek megakadályozhatják a bástyaöv szétrombolását. „Ezen munkálatok irányítását — írja Gualdo Priorato — báró Francesco Vi ies, Őfelsége ezredes-mérnökére bízták, aki a katonai pályán hosszú gyakorlattal rendelkezett. Igen fontos erődítmények épültek itten (t. i. Győrben) és mivel a töröktől fenyegetett várak hathatós védelme a nagyszámú és sokféle kitűnő védőművekben határozódott, ezeken dolgoztak szakadatlanul, úgyhogy a vár rövid idő alatt ostromálló állapotba jutott."[78]

[76] U. ott II, 268.

[76a] Életére és működésére v. ö. *Severino Zanelli*: Il Montecuccoli capitano e scrittore „Rivista Militare" 1882. évf.; *Cesare Campori*: Raimondo Montecuccoli, Firenze 1876; *Tommaso Sandonnini*: Il gen. Raimondo Montecuccoli, Modena 1914.

[77] A M. Tud. Akad. könyvtár „Tört. fol. 64" jegyű kézirat 264 l.; ismerteti *Villányi* id. mű 51—52 l.

[78] Id. mű II, 268. — *Pfannl Jenő* ny. alezredes közli velünk, hogy egy vasmegyei grófi család levéltárában okmányokat talált, melyekből kitetszik, hogy *Francesco Vimes* atyja a skóciai Mac Duff nemzetségből származott, de hazájából kivándorolva, Itáliában telepedett meg, hol családot alapított.

Francesco Vimes skóciai eredetű olasz hadimérnök volt, akinek győri építkezéseire vallanak már a Luigi Gonzaga várparancsnok (1658—60) nevével jelzett téglák is. A tervezett új védőműveket részletes alaprajzban (9. ábra) határozta meg, mely építészeti fejlődésének immár harmadik fázisában szemlélteti a győri vár arculatát.[79] Ezen az alaprajzon mindenekelőtt észre kell vennünk a bástyaöv északi homlokzatának időközben történt átalakítását. A Kastély-bástya keleti oldala megmaradt ugyan változatlan állapotában fül nélkül, északi homloka elé azonban egy gátat emeltek; a Duna-bástya keleti oldalát pedig teljesen kiképzetlenül hagyták, illetőleg „centrális piattaforma"-vá képezték. Egyébként a két kötőgát elé egy-egy alacsony, törpe-gátat („false braghe") emeltek. A vár arculatának új vonásai azonban a külső védőművekben tünnek ki, melyek a Rába medrében és a vizes árokban két sorban, a bástyák előtt kettesével, a kötőgátak előtt pedig egyesével szögellettek ki. Az egészet dél és kelet felől sáncgyűrű övezte, melynek végső nyulványai a külvárosba és a szigetbe is behatoltak. Észak felől, a Rábca torkolatától a vár legszélsőbb keleti sarkáig, a Duna jobb partján vízbe vert cölöpsor („palizata") volt hívatva a folyam sodrának meggátolására. A védőműrendszert nyugat, dél, és kelet felől a kötőgátak előtt egy-egy, összesen öt pajzsgát („rivellini") s velük egy sorban a bástyák előtt hat fedőgát („contraguardia"), ezek előtt pedig a déli és keleti oldalon egy-egy félhold („mezze lune") alkotta, melyet a Magyar-bástya déli homloka előtt egy „opera a corna" a nyugati előtt viszont, s ugyanígy a Kastély-bástyánál is egy-egy szakasz „contrascarpa" pótolt. A védőműveket, egyenként és összesen, a Rába vize folyta körül, melynek túlsó partján illetőleg a „contrascarpa" falán, körbe vezető út („cammino di ronda") futott végig, melynek mellvédjei a Közép-bástya előtt fűrész fogak mintájára voltak képezve. A külső védőművek a Közép-Új-, Császár- és Magyar-bástyánál 163, 156, 153, illetőleg 166 öl, vagyis cca 300 méterrel tolták kijjebb a „contrascarpa"-t, melynek magassága az árok fenekétől 3—4 m. volt, mig a védőművek egyre fokozódó 7—8 m magasságban követték egymást, úgy hogy azok egymás felett s valamennyiök felett pedig a bástyaöv és a rajta levő ágyúpadok uralkodtak. Megjegyzendő, hogy a külső védőművekkel és a contrascarpával a közlekedés aknajáratok útján történt, melyekre az árkon túl ke-

Itt született a szóban levő Francesco, aki Velence szolgálatában, mint katonai mérnök, Kandia ostrománál is részt vett, s 1640-ben lépett Győrött császári szolgálatba, melyből 1681-ben, mint altábornagy vonult nyugalomba. Magyarországi szerepéről Gualdo Priorato érdemlegesen tájékoztat.

[79] *Gasparo Bouttats*: Descrition exacte del Royomes d'Hongrie, Anvers 1685, p. 146. — *Vincenzo Coronelli*; Corso geografico universale, Venezia, 1692, f. 192. — *Gualdo Priorato*: id. m. II, 269.

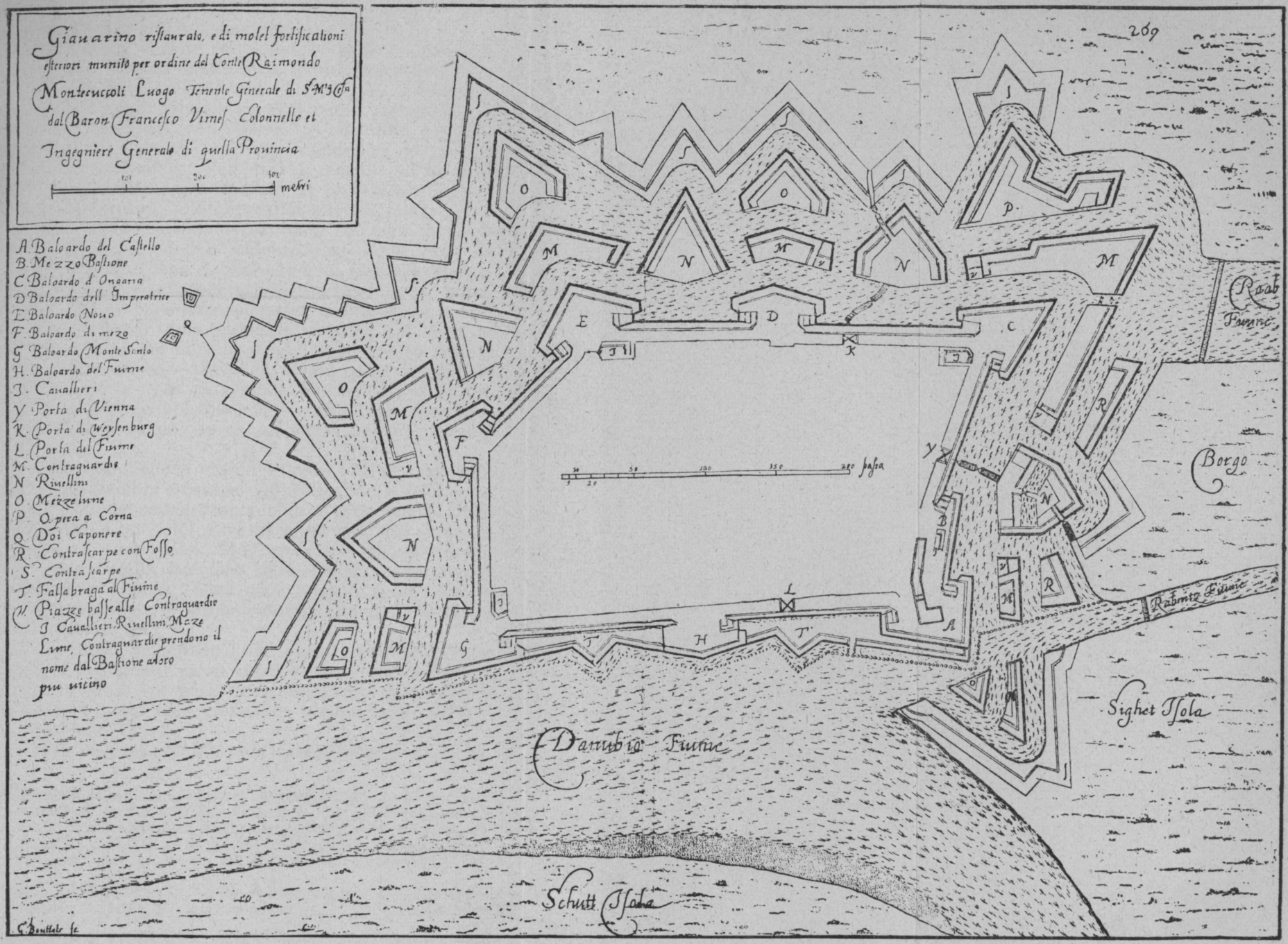

9. ábra. Francesco Vimes 1661-i tervrajza a győri várról és külső védőműveiről

let felé kihelyezett két koffer („caponieri") is vall.[79a]

A Vimes mérnök vezette munkálatok szakértői szemléjét Giovanni Giacomo Tensini ejtette meg, akinek jelentése pontos képét nyujtja a vár 1664-i állapotának.[79b] E szerint „a bástyaöv jól égetett téglából épült, földtöltései alatt pedig szépen és erősen boltozott kazamatákkal van ellátva." A vár árka azonban betömődött és eliszaposodott, úgyhogy mindenütt mélyebbre, sok helyen pedig szélesebbre kell ásni s egyáltalán az árok külső oldalát mindenütt ki kell falazni. A pajzsgátak, melyek nagyrészt már elkészültek, földtöltésekből állottak, falazva csak a kapuk előttiek voltak. Kívánatos azonban ezeknek a védőműveknek száraz árkait mindkét oldalukon kifalazni, hogy az ellenség ne közelíthesse meg azokat aknáival, melyekkel szemben a rejtett oldalárkok képzését ajánlja. A „caponierek" mindkét oldalukon kőből építendők, alacsony bolthajtással s szelelő nyilásokkal ellátott erős tetőzettel, de csak két lábnyira emelkedhetnek a talajszint fölé, úgyhogy a lövőrések a földszínével egy magasságban legyenek, mivel pedig a szakértő szerint a külső erődök már nagyjából elkészültek, voltaképp csak a még meglevő régebbi tökéletlen védőművek elhordása, az árkok tökéletesítése és az aknafolyosók képzése maradt hátra.

Mindennek végrehajtása esetén a győri vár kétségtelenül Európa egyik legkiválóbb erőssége lett volna, de a jelek arra mutatnak, hogy Montecuccoli szentgotthárdi győzelmével (1664 aug. 1.) elhárulván Győr felől a veszély, az erődítési munkálatok — sajnos — elernyedtek. Még serényen folyt a munka, mikor Evlia Cselebi török világjáró 1664—66-iki magyarországi útazása alkalmával módot talált arra, hogy a győri várat is szemügyre vehesse, melyről személyes tapasztalatai alapján a következőket jegyezte fel:[80]

„A 935-ik évben Szulejmán khán személyesen jelent meg Bécs ostromára, miközben ezt a várat (t. i. Győrét) felégette: innen származott Janik vár neve, mely égett várat jelent. Aztán Ferdinánd király e várat nem palánkká, hanem erős építkezésű szép várrá tette."

„Győr vára négyszög alakú, erős téglaépítkezésű szép vár,

[79a] Félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy a „caponiere" szónak országok szerint más és más értelme van. Olaszországban a glacis lábához tett, földbesülyesztett kazamátát értették rajta. A cs. és kir. hadseregben pedig az árok két partja közötti fedett áljárót jelentette. Végül Németországban azt, amit a cs. és kir. hadseregben „Grabenkoffer"-nek hívtak.

[79b] *Gualdo Priorato:* id. m. II. 106. — A jelentés a Magyar Tudományos Akad. könyvtárában „Tört. f. 64" jegyű kéziratában Nr. 24 alatt. Ismerteti *Villányi*, id. m. 55 l.

[80] *Karácson Imre*: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—1666, Budapest 1908, 140—45. ll.

melynek árkaiban az alapok fürdőkupola vastagságú kövekből készültek. Hét kiszögellésénél hét iszkenderi bástyája van. Az árkon kívül is még hét bástyája van, s ezek nagyon erős bástyák, mert mindegyik egy-egy erődítmény a várra nézve. Győr árkain kívül ugyanis, azon a síkon, hol Szinán basa ágyúit elhelyezte és a földet felásatta, hat alacsony földbástya van, melyek mindegyike ezer ördögséggel épült s a földalatt egyiktől a másikhoz vezető útak, alattuk pedig többszörös aknák vannak. Az ostromsáncokba vezető helyeken hosszú ideig való harcolásra és késleltetés végett épültek eme bástyák. Ha azonban aknáikat megtalálják, akkor az oszmánli seregnek könnyű munka lesz ezeket a bástyákat vízbe süllyeszteni és ágyúval lerombolni. Ezeknek az alacsony földbástyáknak nincsenek ugyan lövöldözésre alkalmas magaslataik, de azért könnyűszerrel lehet mellékjük ágyúkat helyezni."

„A vár kerületét nem mérhettem meg, mert a hitetlen őrök megakadályoztak benne, de ők azt mondják, hogy 16.000 könyökű, s ez igaz is lehet, mivel csupán az árkon kívül álló bástyákat 12000 lépésre számítottam. A Duna partját sem mérhettem meg mivel a Rév kapu felől a folyó érinti a vár falait.

„Kapui: a déli oldalon a Szentmártoni-kapu, melyet Fehérvári- vagy Esztergomi-kapunak is mondanak, befelé nyíló girbe-görbe háromszoros vaskapu, melybe bemenve, az árok feletti hidat meglépkedtem s teljes 200 lépés volt; nyugati oldalra néz a külvárosi (t. i. Bécsi-) kapu, melynél szintén girbegörbe boltozatok alatt kell átmenni; van még ezeken kívül egy harmadik is, t. i. a Duna partján lévő Rév-kapu.

„A vár keleti részétől egész a széles bástyáig menve, a vár egész hosszúsága 2000 lépés, melyen egy nagy főút van, két oldalán alacsony palotákkal. E paloták mindegyike alatt pince van, hová ostrom idején az asszonyok és a gyermekek menekülnek.

„A német palota (t. i. az egykori püspöki lak) előtt egy tágas tér van, s ott van egy pokol mélységű börtön (t. i. a török-pince), tele mohamedán foglyokkal. A börtön mellett egy mesterséges kút van, hol kerekekkel, anélkül hogy az ember a vödörhöz nyulna, a vizet felhúzzák. Érdekes látvány ez."

„A vár három oldalán az árok mindenütt 90 lépés széles és 40 rőf mélységű, úgyhogy benne nagy szállító hajók járhatnak."

Ebben az időben tehát az árok még mindig régebbi állapotában volt, s a külső védőművek is szárazon voltak, melyek száma még korántsem haladta meg a húszat. Bizonyos azonban, hogy Montecuccoli parancsnoksága idején, habár lassacskán, mégis haladt a munka; az építkezésnél felhasznált téglák, már amennyire az előkerült példányokból kitetszik, részben Montecuccoli nevének jegyeit, részben az ő parancsnok-

ságának idejére valló évszámokat viselik.[81] E munkálatok folyamán — sajnos — Vimes és Tensini elgondolása több irányban csorbát szenvedett: a külső védőművek árkait nem falazták ki s a „contrascarpa" sem érte meg kővel való burkolását. Egy állítólagos felirat, mely egykor a Fehérvári-kapun lett volna, az építkezés befejezését 1671-re tette.

7.

Győr vára és környékének későbbi erődítései a XVII. században.

Olyan természetű konstrukcióknál, melyek a technika fejlődésénél fogva már eleve magukban hordják az elavulás csiráit, nem lehet befejezésről beszélni. Különben is a győri vár, mely immár másfél évszázadon át ki volt téve a hadjáratok ismételt csapásainak, hosszú fennállásának következményeként egyre-másra felmutatta a XVI. századi bástyaöv fogyatkozásait, melyek megszüntetése annál égetőbben szükséges volt, mivel a felelevenedett muzulmán haderő újra Bécs felé irányította útját.

Ilyen körülmények között a Hermann bádeni őrgróf vezérlete alatt álló császári hadsereg egyik szárnya, melynek parancsnoka Enea Caprara tábornok volt, 1682 őszén Lipótvár táján ütött tábort, hol egy szép napon gróf Luigi Ferdinando Marsili jelentkezett szolgálatra a tábornok előtt, aki a bolognai nemest, közlegényi minőségben Győrbe osztotta be.

— „Késedelem nélkül Győrbe siettem — írja önéletrajzában[82] — hol Giovanni Millner ezredes, lévén a parancsnok, végtelen udvariassággal lehetővé tette számomra, hogy csapatában hat hónapig eleinte mint muskétás, majd káplár, s aztán őrmester szolgálhattam... Ezalatt szabad időmben arra törekedtem, hogy megismerjem a vár erősségét és gyengéjét, s rajzot és véleményt szerkesztettem róla, melyet elküldöttem Caprara grófnak, hogy megmutassa a vezérkari főnöknek; amit meg is tett, az első munkámból oly kedvező ítéletet alkotván rólam, aminőre rá sem szolgáltam."

[81] A Montecuccoli alatt használt téglák jegye: RGVM (= Rajmund Graf von Montecuccoli) évszámmal; eddig 1660-, 1661-, 1666-, 1672-, 1673-, és 1676-os évszámok fordulnak elő. A Duna-bástya romjaiból 1661-es és 1663, as, a Fehérvári kapuból 1666-os, a Radó-teret nyugaton körülfogó Rába-mederben alacsony vízállásnál még ma is látható falmaradványokból 1669-es, 1672-es jelzésű téglák kerültek elő. V. ö *Pfannl*: A győri vár és téglái 7., 10—11. ll.

[82] *Emilio Lovarini*: Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili, Bologna 1930, p. 39. — Életére lásd még *Giovanni Fantuzzi*: Memorie della vita del Gen. C. Luigi Ferdinando Marsigli, Bologna 1770, továbbá a Memorie intorno a L. F. Marsili (Bologna 1930) c. emlékkönyvben összeállított irodalmat.

Ebben a jelentésben.[83] mely 1683 március 8.-án kelt, Marsili. röviden vázolva a vár fekvését és környékét, a védőművek akkori állapotáról szól, s a hibákról, melyek szerinte „részben hanyagság folytán, részben a hely természete miatt, vagy azért jöttek létre, mivel a bástyaöv építésekor rosszul készítették elő a talajt." A Rába fövénye egyrészt betemette az árkot. a folyó pedig eltérülve eredeti medréből, bő vizével azt az oldalt mossa legjobban, amelynek legkevésbbé van szüksége ily oltalomra. Azonban mindezek felett a Kastély-bástya állapota aggasztó, „tele lévén repedésekkel, közepes erejű ágyútűz hatása alatt is romba dőlne. Tanácsosnak tartja egyébként, hogy a mellvédeket legalább két lábbal szélesítsék, a hiányzó ágyúpadokat megépítsék, nemkülönben kijavítsák a fedett útakat, melyek — igen helytelenül — cölöpsor nélkül készültek. Azt is kifogásolja, hogy a vár alatti térszín tele van mélyedésekkel és emelkedésekkel, melyek csak az ellenségnek nyujtanak a táborozásra lehetőséget. A jelentés aztán javaslatot tesz a tökéletlenségek kiküszöbölésére ; ajánlja a sütőházak szaporítását, raktárak biztosítását bombázás ellen s a porház szétosztását, nehogy esetleges robbanás következtében a vár lövőszer nélkül maradjon. Ajánlatosnak tartja továbbá sok föld felhalmozását a várban, hogy végszükség esetén készen álljon fedezékek építésére, nemkülönben javasolja egy kis erőd építését annak a hajóhídnak a fedezésére, mely a közlekedést biztosítaná Pozsony felé

Marsilinek sikerült csakhamar magára vonnia a magyar haderők főparancsnokának, gróf Esterházy Ferencnek figyelmét is : „Az altábornagy — vallja önéletleírásaiban — nagy szeretettel viselte el állandó látogatásaimat, bőven tájékoztatva Magyarország általános viszonyai felől, kiváltkép a győri hadkerületről és a határ természetéről, hol is a legfontosabb rész a Rábaköz lévén, megengedte, hogy személyesen is megvizsgálhassam. Erről a szigetről akkor egy igen részletes térképet készítettem, s azt neki megmutattam visszatérésem után, melyre nemsokára a fővezér látogatása következett, aki egyenesen azért jött Győrbe, hogy a várat megszemlélje, s a védelemre szükséges dolgokkal ellássa. A tanácskozásban a Rábaközre vonatkozóan, biztos támaszpontul az én térképem szolgált, sőt a badeni őrgróf még szükségét is érezte, hogy meghívjon a tanácsba és személyesen hallja nézetemet."[84]

[83] A bolognai Egyet. könyvtárban, Marsili-kéziratok LXXXI. k. 49—54. ll., a köv. megjegyzés alatt; „Questa fu la prima occasione che ebbe il Gen. le Marsigli, (quando era semplice caporale nella guarnigione di della piazza) di farsi conoscere, e per questa scrittura gli fu data una compagnia d'infanteria."

[84] *Lovarini* : id. kiad p. 40, — Esterházy és Marsili viszonyának jelentőségéről v. ö. *Iványi Béla* ; L. F. Marsili primo esploratore della grande pianura ungherese. Bologna 1930 p. 13.

Megjegyzendő, hogy Hermann bádeni őrgróf egyúttal győri várparancsnok is volt (1682—92), s mint ilyen később megbízást adott Marsilinek a Rába folyó megvizsgálására : „Megvizsgáltam tehát — írja — az egész folyót, mind mélységét, mind partjának minőségét és minden szakasznál megvizsgáltam, mennyiben volna hasznosítható védelem céljaira ; aztán a természetes helyzetről egy részletes jelentést szerkesztettem, nemkülönben egy tervezetet a megoldható lehetőségekről."[85] Lodovico Marinelli[86]szerint — „e jelentés valósággal egy hadföldrajzi monografia, s mint ilyen ragyogó példája a világos és pontos előadásnak," melyben — Giuseppe Bruzzo[87] szerint, — „egy új és igazi hadföldrajzi tudomány magvai csíráznak." E jelentés hatása alatt a Haditanács megbízta Marsilit, hogy gróf Draskovich Miklós közreműködésével megvalósíthassa terveit a Rába-vonal megerősítésére. „A helyszínre érkezve — így emlékezik[88] — hol épp a megye-gyűlés ülésezett, Draskovich elnöklete alatt, hozzáláthattam a munkálatokhoz s több gátat emeltettem keresztbe rakott cölöpökből, a folyó partját pedig még meredekebbre ásattam, s a környék erdeit irtattam, hogy a kivágott törzsekből áthatolhatatlan palánkot alkossak ; munkaerő sem hiányzott, mert terveim végrehajtására nem kevesebb, mint 12,000 ember állott készen." Majd a lotharingiai herceg utasítására, ki a közeledő török sereget itt akarta feltartóztatni, a Rábaköz erősítésére sietett, „hol — mint állítja — ütegsáncokat készítettem s a szükséghez képest elrendelvén különféle hidak lerombolását, újak építéséhez láttam, melyek Ásvány mocsarai felett Győrrel biztosították a közlekedést, hová a herceg, mint nékem elárulta, seregével jönni szándékozott."

Eközben, 1683 június 28-án, Kara Musztafa seregének elővéde Győr-Szent Mártonba érkezett, melynek erődjeit felrobbantotta, míg a keresztény tábor a Rába és a Rábca között, a győri várral szemben helyezkedett el. Marsili tehát, aki időközben kapitánnyá lépett elő, a Rábaközben volt, ahová július 1-én gróf Batthyány Ádám is megérkezett csapatával. „Ez éjjelen — tanusítja az önélelíró[89] — tanácsot tartottunk, melyen mindenkinek a helye kijelöltetett, mivel nyilvánvaló volt, hogy a következő nap elkerülhetetlen az összeütközés ; nekem a savoyai dragonyosokkal, s a győri várparancsnok derék huszárjaival, az ásványi mocsarak védelme jutott osztály-

[85] U. ott pp. 40—41, Maga a jelentés a bolognai Egyet. könyvtárban, Marsigli-kéziratok LVII. k. 109—19. ll.

[86] Luigi Ferdinando Marsili uomo di guerra, „Memorie intorno a L. F. Marsili," p. 30.

[87] *L. F. Marsili* — Nuovi studi sulla vita e sulle opere minori, Bologna 1921, pp. 32, 34.

[88] *Lovarini :* id. kiad. pp. 40—43.

[89] U. ott, p. 44.

részül, mint amely helyre a törökök elsősorban pályáztak, hogy elvágják a közlekedést köztünk és a hadsereg közt". Az előrelátott ütközet csakugyan bekövetkezett mialatt Adana és Aleppo beglerbégjei állítólag 20,000 emberrel valósággal elözönlötték a Rába és a Rábca közét, úgy hogy a keresztény sereg kénytelen lévén visszavonulni, a gyalogság a váiba menekült, a lovasság pedig a Rábcán át vette útját. Az ütközetben Marsili török fogságba esett: „Meztelenre vetkőztetvén, csak harisnyámat hagyták meg a tatárok, s egy szál köpenyben, mely tele volt tetvekkel, állandóan gyalog hurcoltattam, inkább a halált, mint az életet kivánva".[90]

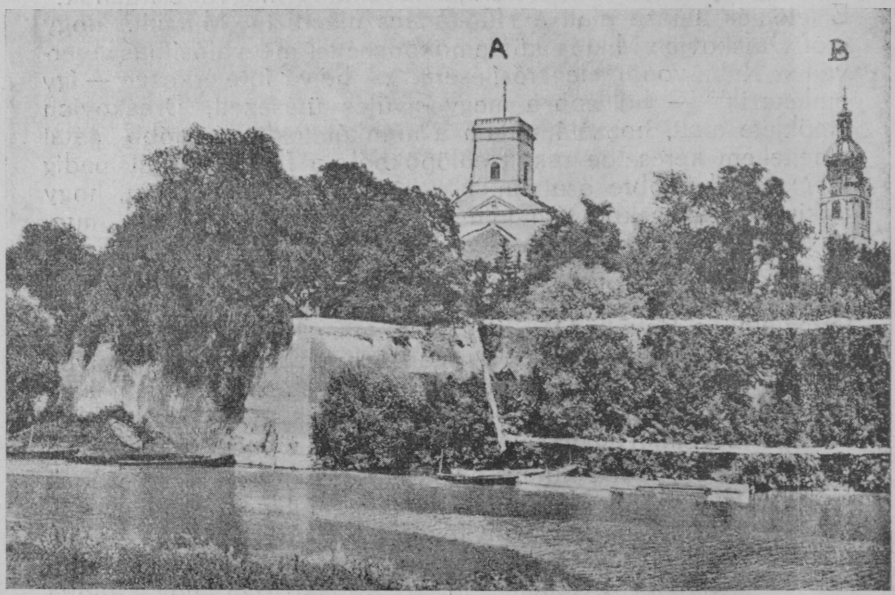

10. ábra A ma is fennálló Kastély-bástya.

A nagyvezér ekkor megadásra szólította a győri várat, de a parancsnok azt a ravasz tanácsot üzente válaszul, hogy vivja meg előbb Bécset, aztán majd kardcsapás nélkül birtokába veheti Győrt is. A török haditanács végül is úgy döntött, hogy mellőzve ezúttal Győr ostromát, Bécset támadja meg és julius 7-én megindult a császárváros felé, mely nagy hősiességgel állta az ostromot, míg nem Sobieski János lengyel király szeptember 9-én, falai alatt megfutamította az ostromlókat. . . „A hold felkeltekor — emlékezik Marsili[91] — az éjszakában tün-

[90] U. ott, p. 45.
[91] U. ott, p. 52. — Marsili fogságának történetét önéletrajzán kívül is.

döklő fénynél folytatta menekülését a megvert sereg, a Rába és a Rábca hidjain át hanyatt-homlok futva, melyeken csak az Isten tudja, mily veszély fenyegetett, elveszni korbácsütések közepette, a lovak patái alatt, szédületes futás sodrában, mert úgy rohanták meg a hidakat, mintha a tulsó oldalon szabadulás várná őket..." Kevéssel utóbb a diadalmas lengyel király is Győrbe érkezett, hol ámulattal telt el a város hatalmas erődítményének láttán.

Aztán Marsili, kiszabadulva a török fogságból, a Haditanács rendelkezése folytán újra Magyarországba jött: Győr, Esztergom, Komárom és Visegrád várainak restaurálására.[92] Győrbe 1685 májusában érkezett, Burckhardt hadimérnök és néhány aknaásó munkás kíséretében, remélve, hogy a Szentszék anyagi támogatása révén sikerül a várat helyreállítani, két évvel előbb elgondolt tervei szerint.[93] Ez ügyben Buonvisi bécsi nuncius támogatására is számíthatott, akinek közbenjárása folytán a Haditanács ezredesssé nevezte ki Marsilit, sőt jelentős összeget utalt ki számára, melyet a bolognai ezredes a győri várra két év előtt fordított költségei fejében nyugtázott. Mindazonáltal elállott Győr megerősítésétől, s az esztergomi vár helyreállítására sietett, s útja többé nem is vezetett abba a városba, hol magasba lendülő katonai pályáját kezdette.

Kétségkívül Marsili győri építkezéseire vallanak a bádeni Hermann várparancsnok nevével jelzett téglák.[94]

8.

A győri vár pusztulása és maradványai.

Buda visszavétele (1686) után a hadműveleti súlypont hova-tovább dél felé tolódott, minek következtében a győri vár stratégiai jelentősége is mind inkább hanyatlott; s hogy a karlowitzi béke (1699) örökre megpecsételte a tizenhatéves háború dicsőséges eredményeit, Győr örökre megszünt bástya lenni a nyugat felé törő ozmán áradat ellen. A kurucvilág során csak 1705-ben és 1707-ben jutott kisebb szerephez s midőn

részletesebben megirta; kiadva a Conventiones inter E D. Co. Aloysium Ferdinandum Gen. Marsigli, et homines archiconfraternitatis S. Mariae de Nive (Bologna, 1727) c. kötetben.

[92] *Kriegs-Archiv*: HKR. 1685. Prot. Reg., fol. 211. — Visegrádra nézve: u. ott. f. 212.

[93] V. ö. *Andrea Veress*: Il conte L. F. Marsili e gli Ungheresi, „Studi e Memorie per la Storia dell'Università di Bologna", Bologna 1930, p. 88 és u. ö, Il conte Marsili in Ungheria, „Corvina" anno X. (1930), p. 6.

[94] *Pfannl*: A győri vár és téglái, 12. l.-on csak egy ilyen téglát idéz, melynek a jegye PHMVB. (= Prinz Hermann Markgraf Von Baden), évszáma 1684.

felkelt a szatmári béke napja (1711), a magyarországi várak többé nem szolgálhattak gátul a nemzet és az uralkodóház között. A nyugati műveltségnek sem volt szüksége Győr falaira, mióta a Duna alsó vonala lett természetes határa a Habsburg-birodalomnak.

Elavulásának ebben a gyászos korszakában Badeni Lajos (1692—99), Heister Siegbert (1707—18), Althan-Gundaker Lajos (1718—40), Ingram József (1751—61) várparancsnokok idejére való építkezések, melyek bizonyára inkább a városban eszközöltettek, már csak az enyészet pusztító munkájával küzdöttek a várban.[95] Aztán, hogy 1784-ben megszünt szolgálni eredeti rendeltetését, átengedték a pusztulásnak és ügyet sem vetettek javítására. Csak Napoleon közeledtének hirére reakti-

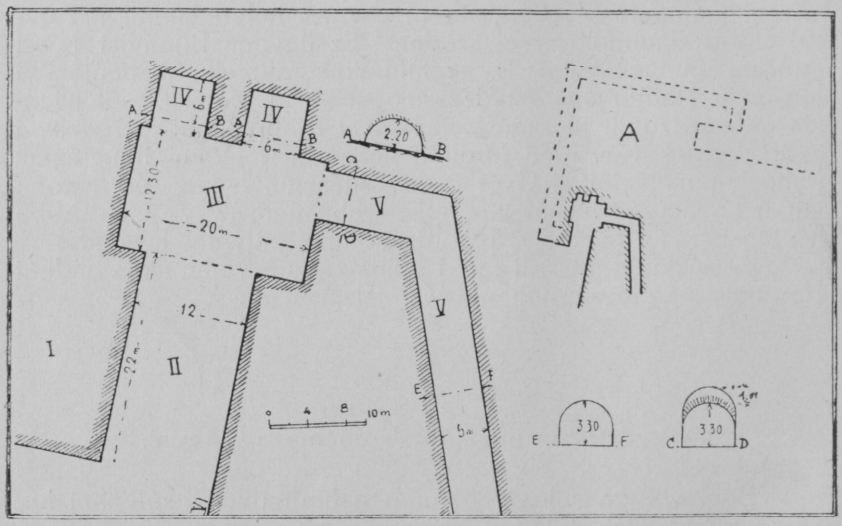

11. ábra. A Kastély-bástya déli oldalának alaprajza.

válták újra, sőt 1805-ben Maillard tábornok javaslatot is szerkesztett a vár helyreállítására, de tervei nem valósulhattak meg.[96] Az elhagyatott vár falai még egyszer hallották az ágyúk dörgését 1809-ben, mikor is a franciák nyolc napi ostrom után, juuius 24-én birtokukba vették : ekkor pár órát Napoleon is töltött a városban. Az október 14 én létrejött bécsi béke következtében a franciák kivonultak Győrből, előbb azonban a várat robbantásokkal örökre hasznavehetetlenné tették. A bécsi kormány foglalkozott ugyan a vár helyreállításának gondolatá-

[95] *Pfannl*: u. ott, 13—15. ll.

[96] *Gyalókay Jenő*: Maillard tábornok jelentése Győr váráról, 1805 nov. 9. („Hadtörténelmi Közlemények" 1926. 520 és k. ll.)

val, s erre nézve báró Vaux tábornok és Maurice mérnökkari őrnagy tervezeteket is dolgoztak ki, de ezek sem kerültek megvalósításra. Viszont a rohamosan fejlődő város áldozatul követelte falait. Már 1811-ben felbecsülték és parcellázták területét, minek következtében saját lakosai emeltek kezet a várra, mely a történelem zivatarai közt megoltalmazta őket. Így történt, hogy 1819-től 1862-ig úgyszólván az egész várat lerombolták, az árkokat betemették és a külső védőműveket széthányták. Ezeket 1892-ben követte az enyészetben a Fehérvári-kapu, a rajta levő tűztoronnyal, melyet 1792-ben emelt volt Toller építész. Sőt Győr helyszínének arculata is megváltozott: 1907-ben ugyanis

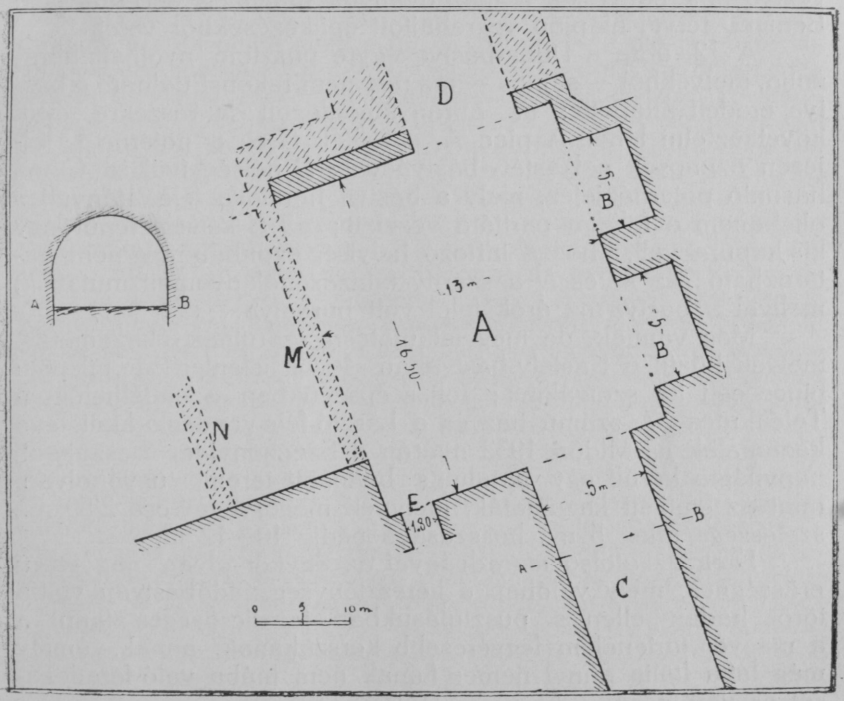

12. ábra. A Duna-bástya meglevő alapfalai

betömték a Rába és a Rábca közt létezett Duna-ágat, minek következtében az egykori Sziget elvesztette jellegét.

Ma már csak a Kastély-bástya, a Sforza-félbástya homloka, a Duna-bástya egyik piaca, s nehány kazamáta, továbbá a Rába medrében egy külső védőműnek alacsony vizállásnál látható alapfalai figyelmeztetnek arra a szerepre, melyet Győr egykor betöltött Nyugat védelmében.

A 10. ábrán a Kastély-bástya nyugati válla látható a homlokkal és a szárnnyal; tőle jobbra sűrű növényzet borítja a

Sforza-félbástya homlokát, melyet az ábrán két párhúzamos fehér vonal jelez; az *A* és *B* tornyok még a középkori eredetű püspöki palota, illetőleg székesegyház tornyai. A 11. ábra[97] *A* alatt a meglevő Kastély-bástya alaprajzát ábrázolja, melynek kihúzott vonalakkal jelzett része nagyobb léptekben is ábrázolva van; ez utóbbin az *I* a szögletes bástyafület jelzi, a *II* a visszatüremlő szárnyat, melybe az árok nyult be, *III* az árok feletti piacot, hova az ágyukat rakták, a *VI* gát oldalazására, *IV* a falba vágott boltozatos fülkéket, melyek lövőszeres raktárul szolgáltak, *V* pedig a bástyából a piacra föld alatt vezető poternát. Ezek a maradványok hihetőleg a Francesco Benigno tervei alapján végrehajtott építkezésekből valók.

A 12. ábra a Duna-bástya egyre pusztuló nyomait ábrázolja, melyekből — sajnos — ma már nem rekonstruálható a bástya eredeti állapota; az ábrán kipontozott fal-részekre csak következtetni lehet. A piac *A*, a fülkék *B* és a poterna *C* teljesen azonosok a Kastély-bástyáéval; *D* kétségkívül a *C*-hez hasonló poternát jelez, mely a bástya homloka felé irányult s alighanem a folyam partjára vezetett; az *E* kétségtelenül egy kis kapura vall, a hozzá tartozó helyiség azonban meg nem határozható; az *M* és *N* a szárny falazásának nyomait mutatják, mellyel a bástya az árok felől volt burkolva.

Meg vannak, de még felkutatásra szorulnak a kazamaták, melyek közül a Kastély-bástyában levők jelenleg a püspöki pince céljaira szolgálnak; teljes épségükben szemlélhetők a Teleki-utca 37. számú ház és a László-féle vendéglő alatt levő kazamaták is. Midőn 1932 nyarán a Széchenyi-tér beszakadt, napvilágra került egy hatalmas boltozott terem, ugyanolyan, mint az említett kazamaták, melynek magassága cca 2·50 m., szélessége átlag 5 m., hosszúsága pedig 10—12 m.

Ezek az utolsó maradványai az egykor olyan nagyszerű erősségnek, mely valóban a kereszténység védőbástyája volt a török hadak ellen s pusztulásukban is dicsőséges tanui a a magyar történelem legvéresebb korszakának, annak, amely még látta Itália annyi nemes fiának nem hiába való fáradozását és vérontását.

Róma.

Leone Andrea Maggiorotti
olasz kir. táborszernagy
és
Dr. Florio Banfi

[97] Ez, valamint a következő ábra is, Pfannl Jenő ny. alezredes úrnak a helyszinén felvett rajzai alapján készült, melyekért ezúttal is köszönetet mondunk.

Függelék.

1. Antonio Lupicini jelentése Győr elestéről. — Eredetije a firenzei Archivio di Stato-ban. *(Carteggio di Ferdinando I,* fil. 192, f. 144.)

Serenissimo Signore,

non ho manchato di servire al Sig. D. Antonio,[1] e a questa guerra d'Ungheria, si come obbligo mio, ma da quel che ho visto non ho potuto giovar niente e questo creda sia avvenuto che il Signore vuol gastigare questi popoli, e quali sono sua ribelli, esercitando la ingratitudine come happare nelle insulte che hanno et del continovo fanno con la natione italiana[2] (che con tanto amore et carita è venuta per difenderli delle mani de lor nemici), che per altra via harebbe fatto accettare i partiti che sono stati proposti per difesa della Città di Giavarino, sito molto vantagioso et fortificato con 7 Baluardi fianchati alla moderna, ateso che doppo che io viddi le fazzione che fur fatte in due sortite per ofendere i nemici, si pote conosciere con molto fondamento qual fussi el valor delle forze turchesche, et la trascuratagine de lesercito Imperiale, a questo effetto (quantunque minimo) non manchai di proporre con hoccasione che era discordanza da aborrire il nemicho si come si faceva, et che si doveva fichar bon numero di pali presso 4 quattro braccia alla ripa, e ne tre luoghi, per dove si vedeva certo che nemici volevano sbarchare, che a questo modo i nimici non harebbono acostate le barche alla ripa, et per piu sicurta farvi tre forti, fossati e fianchati, alla moderna, e di tanta capacità che del continovo vi potessino alogiare bon numero di fanteria et cavaleria, che per tal via vieteremo lo sbarcho a nemici, et si manfera vivo il soccorso della piazza die Giaverino conforme al nostro desiderio, le qual proposte se ben fur intese con sodisfazione del sig. Don Antonio, et del Signor Sivio[3] (!), et altri ben informati de bisogni di quella difesa, con tutto cio furono aborrite dal Perlino che era contrario alla mia azione, il quale con sua carle hotenne che si facessi alcune mal composte trincee, le quali al primo sbarcho de nemici furono abandonate da nostri, et del Artiglieria che vi trovar dentro i nemici se ne servirono contro di noi et per questa via se acquistado lisola et perso la fortificatione; holtre a di questo 12 giorni hanti allo sbarcho i nemici si preparavano alla mina di un Baluardo, et dallo

[1] Don Antonio Medici I. Ferdinánd toscanai nagyherceg (akihez e levél íródott) testvérének, néhai Ferenc nagyhercegnek a híres Bianca Cappello-tól született gyermeke (1576—1621). Életrajzát lásd Pompeo Litta: Le famiglie celebri italiane II. köt.-ben a „Medici di Firenze" XIII. tábláján, hol szó van győri expediciójáról is. Augusztus 19-én 200 lovassal érkezett a császári táborba, hol a török ellen végzett hadi tetteiről részletesen beszámolt Fabarino. V. ö. Campana és Doglioni verzióinak id. helyeii.

[2] Itt a németek és olaszok közt az ostrom alatt dúló összetűzésekről van szó, melyeket Fabarino részletesen elbeszél; v. ö. *Campana*: id. mű, p. 642 és *Doglioni*, Compendio universale, p. 768.

[3] *Silvio Piccolomini* kapitányról van szó, aki 1594-ben kisebb pápai segélycsapattal jött Magyarországba; itteni szereplését megírta titkára, *Filippo Pigafetta* vicenzai származású katonai mérnök, részletesen szólva a győri eseményekről is; írásait szemelvényesen kiadta *Giacomo Bascapè*: Italiani in Oriente „Le vie del l'Oriente" VII (1930) évf. pp. 29—35.

stesso Perlino lando a incontrare per traverso con una tana che poi non fecie effetto alcuno, della qual cosa essendomi adimandato quello che mene pareva, risposi che erra fattura certa farvi a rincontro un pozzo, che cosi viddi fare dal sig. Giordano nella difesa di Montalcino che partori buono efetto et che metteva conto accomodar li stradoni et piazze delarmare, et daltri afari della fortifichazione e ridurli in termini che si possino superare, mi fu risposto da chi teneva caricho di quella difesa, che nimici pensavano piu al fuggire che a hotendere il sito, cosi se precipitato con quel danno et vergogna che vediamo dallefetto.

Et di presente si ragiona di fortificar Vienna, piazza in dolorosa difesa ecc . . . Non ho scritto prima che hora a V. A. Ser. perche ero certo haveva del continovo aviso di quanto hoccoreva, ma desiderando veder quanto noscritto si degni veder 3 lettere che ho scritto al Cav. Spina e una al Sig. Cipione Ammirato[4] per le quale sentra lesito di questa guerra, et in particolare le azioni del Sig. Don Antonio le quali son degne di restar vive inneterno, con questo fine humile le bacio le vesta et pregho il Signore per hogni sua felicità.

Di Vienna li 7 di ottobbre 1594.

2. **Federico Ghislieri jelentése Győr visszafoglalásáról.** — Az eredeti egyetlen példánya a firenzei Biblioteca Nazionale-ban. *(Relatione della presa di Chiaverino.* Fiorenza 1598.)

V. Mà deve sapere che il 27 marzo il sig. Palfi ed io con la fanteria franzese e vallona, 700 cavalli valloni e col maggior numero di ungheri e 2 compagnie di tedeschi, partimmo da Comaro passando l'acqua marcia l'istesso giorno due leghe[5] presso a Chiaverino in un lugo chiamato Ghiera[6] e quivi fermai fino a due hore avanti notte del di 28 donde partii e mi avvicinai alla fortezza nell' istesso posto che fu la Mà V. l'anno passato coll' esercito, e quivi divisi le forze, mi approssimai alla terra con la suddetta fanteria col Palfi, Strasoldo, Donlopes, Mons. di Leibelino[7] e 200 cavalli valloni due ore avanti mezzanotte e con far dar trattenimento alla guardia della porta di Albareale di cinque Ungheri che si dice sono turchi, mi accostai al ponte con le suddette forze e gettato un ponte fu attaccato il petardo alla porta, il quale non prese fuoco, ma il secondo fece l'effetto e gettata che fu la prima porta, si attacco il terzo alla seconda, che simil fece buon effetto, e i Turchi per esser di notte buia non crederno altrimenti che causa di tal rumore fussero i parlamenti stante che loro dettero certi contrassegni del soccorso che in breve doveva

[4] E jeles történetíró munkája (Istorie fiorentine) 1574-ig terjed, s így az említett levelek feldolgozása, sajnos, elmaradt.

[5] A „lega" mértéke vidékenként változó: *Francesco Da Buti,* Commento sopra la Divina Commedia, Pisa 1858, II. 359. szerint Dante 4 km-ben számítja; viszont a Crusca-féle nagy szótár szerint 1 francia léga mintegy 3 olasz mérföld.

[6] A helybeli közvélemény szerint Csanakról lenne szó(?)

[7] Helyesen: Mons. di San Bello; v. ö. *Doglioni,* Compendio universale, p. 834.

venire e di uno sposalitio principale che fra loro havevano da fare, non fecero motivo alcuno al primo strepito nè meno per la scarsità del tempo poterno vietare l'effetto del secondo petardo, poichè in camicia e senz' arme uscirono dalle case loro per vedere ciò che fusse il rumore, in questo mentre hebbi commodità die spingere le forze concesse alla Mà V. sul piano del bastione e presi di modo li passi che il nimico non potè congiungergli insieme e formar sguadroni, cominciamo al baluardo nominato Jacomez[8] a menar le mane e di modo soprabondo la forza de nemici che furono forzati li nostri a ritirarsi sino alla porta, quivi di nuovo rinforzando dal nostro canto l'inimici si rincularono fino al detto posto, nel quale veggendosi a mal partito, sendovi la munitione, vi attaccarono fuoco e furono sbalzati in aria de nostri come de loro; in questo mentre nelli altri posti se ne andava, prendendo campo, uccidendo senza compassione come seguì del bassà e agà de Giannizzeri, quelli turchi che poterono si ritirarono nel castello al numero di 300 per difendersi, ma pocho durarno, poichè cominciamo con la loro artiglieria a darli attorno e con ciò si resero prigioni come restò la moglie e figliolo del Bassà.

Havemo trovato 130 pezzi di artiglieria sopra le ruote, quel che piu oltre si scoprirà a V. Mà ne sarà ragguagliata, la quale supplico voglia restare sua vita di ordinare qui buona quantità di maestranze, vettovaglie e resolutione, perchè piu oltre li sarà da sapere: de Turchi ne son morti da 1300, de nostri 200 e 700 feriti doppo questi avvisi se inteso ancora l'abbandonamento di S. Martino al Colle con pochi de nostri, e in Chiaverino furono presi 350; ancora havemo acquistati 300 buoi, 900 cavalli e provisioni per un anno, e anco molte robbe d'importanza, le quali tutte furno messe a sacco. Di piu sono liberati 400 schiavi christiani. E cosi vedendosi i Turchi a mal partito e disperati, attaccarono fuoco a quaranta barili di polvere e furono delli nostri sbalzati in aria 700 si come di loro, a tal che non sarebbe più di 50 dei nostri morti, e di più si pensava andare a Tatta, ma convenendo la essere buona gente in Chiaverino, e intendesi il Bassà di Buda ingagliardirsi assai intorno Alba Reale, non credo si farà altro, fin li nostri non sieno rinforzati di gente. Per la qual grazia e benefizio sia laudato e ringraziato il Signor Dio per sempre.

Die Vienna a di 4 Aprile 1598.

[8] A Jakusits-ról nevezett, azaz Monte Santo-bástyáról van szó; v. ö. *Mohl*: id. mű 57. l.

Nagy Lajos nápolyi hadjáratai.

(Első hadjárat)

Az aversai véres tragédia (1345 szept. 18.), melynek Nagy Lajos királyunk öccse, Endre herceg esett áldozatul, nagy megdöbbenést váltott ki Európaszerte. Természetesen legközelebbről érintette a magyar udvart, hol a mélyen sujtott anya és a gyászbaborult testvér rögtön bosszúra gondoltak. A megrémült pápa, Nápoly hűbérura sietett részvétével enyhíteni a család fájdalmát, az erőshangú válasz azonban vádakat hangoztatott a hűbérúrral szemben is és követelte a kíméletlen megtorlást elsősorban Johannával szemben, kit a magyar udvar -- kétségkívül a nápolyi magyarok információjára — a gyilkosság értelmi szerzőjének tartott. Nem kevesebbet kért a magyar királyi család, mint Johannának, „a férjgyilkosnak" elítéltetését, a tróntól való megfosztatását és a koronának a magyar Anjoukra való átvitelét. A pápa méltányolta a család felzaklatott lelkiállapotát; a heves vádakra szelíden felelt, s a királyt, a törvények őrét iparkodott meggyőzni, hogy nem ítélkezhet addig, míg vizsgálatot nem tartott és a bűnt bizonyítva nem látta. Megígérte, hogy a vizsgálat megejtésére kiküldi megbízottait, azok jelentése alapján pártatlan ítéletet mond, Nápoly birtokára vonatkozólag azonban semmiféle kötelező ígéretet nem tesz.

A pápával folytatott tárgyalások, Zára szerencsétlen ostroma, a nagyarányú előkészületek megtétele, sok időt vettek igénybe, s ezalatt a magyar király hiába várta a pápai biztosok vizsgálatát és az ítéletet. VI. Kelemen pápa pedig tényleg kiküldte Bertrand bíborost, hogy megejtse a vizsgálatot a királynő és a nápolyi királyi család tagjai ellen, s Bertrand de Bauxt, aki kedves volt a magyar udvar előtt, felhatalmazta a többi bűnös ellen való eljárásra. A pápai megbízottak azonban kényes megbízatásukat húzták-halasztották, ami Nagy Lajos lelkében megerősítette a gyanút, hogy a pápától igazságot nem várhat. Ezért elhatározta, hogy maga áll öccséért bosszút. Tervét nagy körültekintéssel készítette elő.

Elsősorban szövetségesek után látott. Természetesen a pápaellenes táborban nézett először körül, s összeköttetésbe lépett Bajor Lajossal, ki elkeseredett harcot vívott a francia

hatás alatt álló pápasággal. A császár hajlandó volt a királyt bosszúló hadjáratában támogatni, s Nagy Lajos a köztük létrejött szövetség zálogául öccse részére eljegyezte a császár leányát. A másik természetes szövetségesül az angol király, III. Eduard kínálkozott. Most indult meg ugyanis az angol—francia nagy háború, amelyben a pápa, mint francia hazafi, a francia király oldalára állt. Ugyancsak természetes szövetségesnek látszott Szicilia szigetének királya, mert a sziget birtokáért több, mint félszázada folyt a küzdelem a nápolyi Anjouk és az Aragonok között. Szicilia azért is fontos volt a magyar királyra nézve, mert hajóhadával nagy szolgálatot tehetett neki. Végül gondolt még Génuára, mely birtokperben állt Johannával és vetélytársa volt Velencének, Lajos ellenségének. Tervei azonban mind halomra dőltek. A császár meghalt éppen a hadjárat megindítása előtt, az angol király tényleges segítséget nem nyujtott, Szicilia királya olyan árat kért szövetségéért, melyet a magyar király nem volt hajlandó megadni, Genua pedig — főleg a pápára való tekintettel — udvariasan elhárította magától a feladatot, hogy Lajost seregével Apuliába átszállítsa. Mivel Velencével való viszonya nem engedte meg, hogy reá építhessen a király, kénytelen volt a rövidebb tengeri út helyett a hosszabb szárazföldit választani. Ehhez azonban hoszadalmas diplomáciai előkészítésre volt szükség, mert biztosítani kellett a sereg szabad átvonulását a sok kényúr és városi köztársaság területén.

Amint a pápa észrevette, hogy Lajos háborúra készül, mindent megkísérelt, hogy ettől visszatartsa, illetőleg vállalkozását meghiúsítsa. Mikor leveleinek nem volt meg a kívánt hatása, egymás után küldte követeit a királyhoz, köztük a magyar Anjoukkal baráti viszonyban álló aquilejai pátriárkát, s felkérte mindazokat, kikről feltételezhette, hogy hatással vannak a királyra, így apósát, Károly morva őrgrófot, majd a császárt, hogy Lajost tartsák vissza a vállalattól. Mivel sikert nem ért el, leveleivel Itália signoréit és köztársaságait kereste fel, emlékezetükbe hozva XXII. János rendelkezését, mely kiközösítéssel sujtja mindazokat, akik Szicilia királyságát (ekkor Nápoly értendő alatta) megtámadják, valamint azokat, kik a támadónak segélyt nyujtanak vagy bármiben kezére járnak. Lajos helyzete tehát kilátástalannak látszott. Hogy mégis eredményt tudott elérni, az a megváltozott korviszonyokra, az avignoni pápaság tekintélyének mély sűlyedésére és a magyar diplomaták ügyességére enged következtetni.

Forrásaink a követek személyére, a tárgyalások menetére bővebb felvilágosítással nem szolgálnak. A paduai krónika például csak ennyit mond: „azután követei útján megnyerte az átvonulási engedélyt Apuliába."[1] Véleményem szerint az útat

[1] *Historia Guillelmi et Albrigeti* Cortusiorum etc. Apud Muratori Ss. t. XXII. p. 295.

eredetileg nem magyar emberek egyengették, hanem egy nápolyi főúr, Giovanni Pipino. Ez a garázda, rabló úr még Róbert király idejében fogságba került, ahonnan csak Róbert halála után Endre herceg közbenjárására szabadult ki. A fogság azonban nem változtatta meg; gőgös, kellemetlen ember maradt továbbra is és nagyon sokat ártott védője, Endre herceg népszerűségének. A gyilkosság után ő is jónak látta rögtön menekülni és Nagy Lajosnak hírt adva a szörnyű eseményről, sürgette a bosszút. Valószínűleg őt, az olasz viszonyok ismerőjét használta fel a király, hogy bevezesse az olasz hatalmakkal való tárgyalásokat és Nápolyban iparkodjék híveket szerezni a magyar királynak. A pistoiai krónika éppúgy, mint Gravinai Domokos határozottan állítják, hogy Pipino Nagy Lajos udvarában keresett menedéket, s az előbbi szerint ő volt a király követe az itáliai signoréknál.[2] Ő lázította fel Aquilát, majd visszatért Magyarországba. Ezután még több ízben küldött követeket Nagy Lajos útjának tökéletes előkészítésére és a részletek elintézésére. Velence már 1346 márciusában értesítette a pápát, hogy a magyar király Apuliába készül, de nem tudják még, szárazon-e vagy vízi úton. Állítólag az aquilejai patriárchától kért átvonulási engedélyt, ami szárazföldi útra mutat. Néhány hét múlva arról értesült a köztársaság, hogy a nádor öccse, Geletfia János, Anconában tartózkodik. Velencét nagyon izgatta a dolog, mert nem tudta, ellene vagy Nápoly ellen készül-e a fiatal magyar király. Minden eshetőségre számítva, felszólította Anconát, hogy semmiféle segítséget ne nyujtson a köztársaság ellen a magyar királynak sem élelemben, sem hajóban sem egyébben. Ugyanakkor értesítette a pápai kuriát és a nápolyi királynét is a magyar készülődésekről.[3]

Johannát megrémítették a magyar készülődésről szóló hírek s kénytelen volt intézkedéseket tenni, melyekkel a közeledő veszélyt elhárítja. Rendeletet bocsátott ki, melyben értesítette alattvalóit, hogy hitelt érdemlő jelentés szerint „némelyeknek ellenséges gonoszsága" az ország megtámadását tervezi, s átkozott cselszövényeivel annak épségét fenyegeti. Azért az urakat, hűbéreseket felszólítja, hogy adott időben lóval, fegyverrel kellően felszerelve teljesítsék kötelességüket, s az év június 15-én a megjelölt helyen mustrán jelenjenek meg. Egy másik kiáltványában ismét a szárazon és vízen várható támadásról beszél, mustrára hívja fel az érdekelteket, az özvegyeknek és árváknak pedig birtokvesztés terhe alatt kötelességévé teszi a váltságdíj megfizetését.[4]

[2] *Notarii Dominici de Gravina*: Cronicon de rebus in Apulia gestis. Muratori Ss. XII. p. III. Carducci-Fiorini kiadás. 17—18. l. — Istorie Pistoresi. Raccolta degli Storici Italiani. T. XI. p. V. 230 l.

[3] *Anjoukori Dipl. Eml.* II. k. 166—67. l.

[4] *Reg. Ang.* 353. k. 276—77. l. és 354. k. 41. l. (Nápolyi Levéltár).

Majd útasította Ruggiero di Sanseverino marsallt, hogy szerelje fel a népet a magyarok ellen való védekezésre, kik — hír szerint — úgy a tengeren, mint a szárazon nagy felkészültséggel fognak támadni. Kötelességévé teszi a banditák üldözését is, kiknek garázdálkodását nem tartja kevésbbé veszedelmesnek a háborúnál. Elrendelte továbbá a várak jókarba hozatalát. Mivel az országban nagy számban voltak német és más nemzetiségű zsoldosok, kik jó pénzért készek az ellenség szolgálatába állni, kötelezte őket, hogy Nápoly, Capua és Aversa környékéről két nap alatt, az ország területéről pedig nyolc napon belül eltakarodjanak. A Márkákba 8 gályát készült küldeni, hogy Nagy Lajos átkelését megakadályozza, s országos főkapitánnyá Tarantoi Lajost nevezte ki.[5]

Miként Lajos tette, Johanna is szövetségesek után nézett. Így a firenzeieknek emlékezetükbe hozta a köteléket, mely őket elődeihez fűzte, s kérte, hogy adjanak segélyt a magyar király ellen, ki az egyház ellenére előttük éppúgy, mint ő előtte gyanús néppel készül az országot megtámadni. Kísérletezik másfelé is, de tényleges eredmény nélkül.[6]

Johanna helyzete igen nehéz volt. A kincset, melyet nagyatyja hagyott rá, elpazarolta, a Tarantoiakhoz való vonzalmával ellenségévé tette Durazzói Károlyt, a legtehetségesebb királyi herceget, aki az ország báróinak egy részével Johanna ellen fordult és behívta a magyar királyt. Az ország már évtizedek óta fegyveres rablóbandák garázdálkodásának színtere volt, ellenük Róbert sem tudott hathatósan fellépni, mert előkelő bárók álltak velük összeköttetésben és osztoztak a zsákmányon. Johanna uralkodása alatt a helyzet még rosszabbodott. Ő maga szomorú képet fest az ország állapotáról, mikor elmondja, hogy az egyes területek lakói ellenség gyanánt állnak fegyveresen egymással szemben, s felboríljják a szomszédos területek nyugalmát is. Bűnbocsánattal akarja lecsendesíteni a vihart, de sikertelenül.[7]

Míg Johanna érthető izgalommal várta a Magyarországból érkező híreket, Lajos király lankadatlan buzgalommal folytatta előkészületeit. A magyar krónika elmondja, hogy Lajos 1347 bőjt közepe táján (márc. 7) nagy pénzösszeggel elküldte kedvelt híveit (Garai) János veszprémi püspököt és Kont Miklóst, legkiválóbb világi diplomatáját Itáliába. Lelkükre kötötte, hogy útközben mindenkivel barátságosan bánjanak, senkinek kárt ne okozzanak és viselkedésükkel az ő királyi hírnevét be ne mocskolják. Feladatukká tette, hogy Nápolyba érve puhatolják ki azok hűségét és megbízhatóságát, akik őt behívták és

[5] *Reg. Ang.* 349. k. — Anjoukori Dipl. Eml. II. k. 150. l. (144. sz.); II. k. 151 (147); II. k. 154 (151); II. k. 174 (164).
[6] *Documenti degli Archivi Toscani.* II. k. 559. l.
[7] *Reg. Ang.* 351. k. 83. l.

iparkodjanak új híveket szerezni.[8] A két követnek kétségtelenül a közbeeső hatalmak számára is volt megbízatása, el kellett hárítaniok az utolsó akadályokat, melyek a sereg útjában álltak ; különösen az élelmezésre vonatkozólag igyekeztek az egyes urakkal és községekkel megállapodni. Április 24-én érkeztek Ferrarába, hol Obizzo őrgróf nagy tisztelettel fogadta őket és kérésük teljesítését megígérte. Május 6-án Peruggiában tartózkodtak, útjuk további folyamáról nincs értesülésünk.[9] Kétségtelennek kell tartanunk, hogy nem ez a követség érkezett augusztus 4-én Rómába, illetőleg először az aquilai viszonyokról akart tudomást szerezni, s csak azután tért vissza Rómába, hogy ott Cola di Rienzoval tárgyaljon.

Mikor a magyar követek Aquilába megérkeztek, a város már régen felmondta Johannának az engedelmességet és — úgy látszik — 1346 végétől fegyverben állt. A felkelés megszervezője és lelke Lallo Campenesco, Aquila kapitánya volt. Johanna Lallot hű emberei közé sorolta és hogy meghálálja Róbertnek és neki tett hű szolgálatait, őt Henrik fiával és Giovanotto testvérével együtt kamarásokká és familiarisokká tette. Később Montorio grófja lett, de ezt a méltóságot már bizonyára Nagy Lajostól kapta.[10] Johanna nagyon jól tudhatta, hogy Lallo Endre herceg híve és magyarpárti volt, ezért akarta a gyilkosság után kitüntetéssel a maga részére vonni a nagybefolyású férfiút, kinek kezében volt Nápoly egyik kulcsa. Lallo azonban — valószínűleg Pipino útján — összeköttetésbe lépett a magyar királlyal, s addig is, míg Magyarországból segítséget kaphatott, Ugolino Trincire, Foligno magyar párti urára támaszkodott.

Ha az aquilai lázadás elszigetelt marad, Lallonak veszett ügye van, tehát úgy ő, mint a magyar párt arra törekedett, hogy a felkelés minél szélesebb körben terjedjen. A legfontosabb volt Caetano Miklósnak, Fondi grófjának csatlakozása, ki az ország északnyugati részét iparkodott kivonni Johanna obedienciája alól. Elfoglalta a tengerparton Terracinát, majd Itrit, s ezzel fenyegette Gaetát is. Johanna Gaeta elfoglalását megakadályozandó küldött ugyan 600 lovast és nagyszámú gyalo-

[8] *János minorita töredéke.* Chron. Dubnicense. Fontes Domestici. vol. III. c. 157.

[9] *Diario Graziani* in Arch. Stor. Italiano. s. I. vol. XVI. p. 143. — Chron. Estense. Muratori Ss. XV. 434. — *Marco Battagli* szerint a követek feladata volt „de victualibus et certis dubiosis passis" tárgyalni. *Marcha di Marco Battagli da Rimini.* Raccolta degli Storici Italiani. T. XVI.. p. III. 53. — *Storie Pistoresi.* 230. I. — *Historia Misc. Bononiensis.* Muratori Ss. XVIII. 404. — Valószínűleg a két követ kötötte meg a trienti Collalto grófokkal a szerződést, melyről Velence 1347. júniusában értesült és felhívta a trevisoi podestát, hogy iparkodjék megtudni a szerződés tartalmát. Anjoukori Dipl. Eml. II. 227. l. 217. sz.

[10] *Reg. Ang.* vol. 348. p. 29. A Montorio grófságra vonatkozó adat Sicolánál maradt fenn (Suppl. XVIII. vol. Nápolyi levéltár), a reg.-kötet elveszett.

gost, a gróf azonban a királynő csapatát szétverte, mire Gaeta is megnyitotta kapuit. Így egyszerre két helyen lángolt fel a felkelés, az Abruzzokban és a Tirrheni tenger partján s ezáltal a felkelés kezébe jutottak az északról Nápolyba vezető legfontosabb útvonalak. A siker megnövelte a felkelők számát, több főúr is csatlakozott, ligába léptek s a városok közül is több hozzájuk pártolt. Lallo azonban tudta, hogy a királynő seregével mégsem tud megmérkőzni, azért Nagy Lajoshoz fordult segítségért és pénzért, hogy tartani tudja magát, míg a király megérkezik. Hogy a király bizalmatlanságát eloszlassa, fivérét, Janottot küldte hozzá több más úrral kezesül.[11] Valószínűleg erre a kérésre küldte le a király János püspököt és Kont Miklóst.

A követek megérkezése nagy örömet okozott Aquilában. Miként említettük, a király nagy összeg pénzt bocsájtott rendelkezésükre, ezen néhány száz zsoldost fogadtak fel és fokozott erővel folytatták a propagandát a magyar ügy érdekében és szép sikerrel. Az Abruzzok több városa : Chieti, Civita di Abruzzi, Popoli Lanciano, Guardia is a magyar párthoz csatlakozott. Mivel Aquino grófja is felkarolta a magyar ügyet, s így Celano vára is a felkelők részén állott, Sulmonát minden oldalról megközelítették és ostrom alá vették. Ugyanakkor a magyar követek levélben beszámoltak királyuknak tapasztalataikról, sőt János püspök személyesen is lefesthette a helyzetet, mert őt később a hadjárat alkalmával Lajos kíséretében találjuk.

Sulmona ostroma megrémítette és tettre sürgette Johannát is, hiszen a város elfoglalásával nemcsak egy fontos stratégiai pont birtokába jut az ellenség, hanem légvonalban ez félutat jelent az északkeleti határtól a fővárosig, mégpedig a legfontosabb útvonalak egyikének mentén. Johanna ezért először Cavalcanti Jakabot küldte Aquila ellen, de a vezér az aquilaiak egy kicsapása alkalmával fogságba került, megtizedelt serege pedig felbomlott. Nagy volt erre a kapkodás Nápolyban s végül a királynő kénytelen volt megalázkodni, duzzogó sógorát a Calabriai hercegség igéretével kibékíteni, aki 2500 lovassal és nagy gyalogos sereggel Sulmona felmentésére indult. Ugyanakkor parancsot küldött Raymond de Baux főkapitánynak, s a justiciariusoknak, hogy fegyvereseiket küldjék az Abruzzok lázadói ellen induló Durazzoi Károly seregébe. (1347. jun. 1.) Sőt még a rablóknak is bűnbocsánatot igért, ha a herceg vezetése alatt részt vesznek az ország védelmében.[12]

A nápolyi sereg közeledésére az aquilaiak némi veszteséggel visszahúzódtak Sulmonától, mire Károly herceg megnőtt

[11] *Villani* G. XII. 75. — Historia Aquilana di Boetio di Ranallo. *Muratori* : Antiquitates. etc. VI. k. 653. s köv. sorok.

[12] *L. Barthelémy* · Inventaire chronologique et analitique des chartes de la maison de Baux. Marseille. 1882. 370. l (1292.) — *Minieri Riccio*: Notizie storiche tratte da 62 registri Angioni. Napoli. 1877. 17. l.

seregével Aquila ostromára indult. A város felkészült ugyan az ostromra, a várfalakat a lakosok megerősítették és élelmiszerről is gondoskodtak, a veszély azonban mégis nagy volt, mert az ostromló sereg nőttön-nőtt. A királynő ismételten felszólította a bárókat és feudatariusokat, hogy csatlakozzanak a herceg seregéhez és küzdjenek az ellenség ellen, mely Sulmonából kezeseket vitt magával.[13]

A növekvő veszély arra bírta a magyar pártot, hogy Nagy Lajostól újabb segítséget kérjen. A János minoritának tulajdonított krónikatöredék elmondja, hogy a király attól az időtől fogva, hogy Aquilából követeitől megkapta az értesítést, állandóan küldött csapatokat, de nem egy tömegben, hogy meg ne rémítse a lakosságot, hanem hatvanas, százas, ezres csapatokban. Kétségtelenül ez is ok lehetett, hogy fel ne keltse az olasz signorék féltékenységét, azonban a főok az élelmezés nehézségében rejlett. Az 1346—47-ik év inséges esztendő volt Itáliában. Fra Bartolomeo della Pugliola azt írja, hogy ebben az évben olyan drágaság volt, amilyenre nem emlékeznek az emberek. De még pénzért sem lehetett kapni gabonát. „A parasztok bejöttek a városba és az utcákon összeestek az éhségtől... Ezek közt a szegények közt sok ifjút és gyermeket lehetett látni, amint anyjuk karjaiban éhenhaltak". Ezekről az író, mint szemtanú számol be.[14] Igy tehát nagy nehézségekbe ütközött volna nagyobb sereg élelmezése. Különbenis a király seregének egy részét, főleg a gyalogságot, olasz földön akarta toborozni, mert ez kevéssé volt költséges, mint a nagyobb seregnek levitele, s amellett a zsoldosok a várvíváshoz is jobban fel voltak készülve, mint a magyarok.

Már Kont Miklósék után másfél hónappal útnak indította a nyitrai püspököt, Vásári Miklóst, számos magyar úr kíséretében. Ezeket a magyar urakat az Este-krónika felsorolja ugyan, de neveiket úgy elferdíti, hogy alig lehet néhányra ráismerni. Igy Treutel Miklós pozsonyi ispán, Sóvári Sós László, a királyné asztalnokmestere és Bebek György jelenléte olvasható ki biztosan a krónikából.[15] Apostolok oszlása táján (jul. 15.) ismét újabb csapat indult Nápolyba.

Vásári Miklósék épen jókor érkeztek. Több mint 1000 lovast fogadtak szolgálatukba és nagy számú gyalogságot, ami Aquila önbizalmát erősen felfokozta. Érkezésük valóságos ün-

[13] *De Lellis:* Notamenta. X. k. 464. l. (Nápolyi levéltár.).

[14] *Chron. Dubnicense* I. h. 158. c. — Historia Misc. Bononiensis. 404. l.

[15] *Chron Estense.* 442. l. — Lásd erre vonatkozólag *Pór A.*: Nagy Lajos. Magy. Tört. Életr. VIII. k. 145. l. 1. jegyz. — *G. Villani* a magyarországi érsek és Magyar Miklós úr érkezéséről beszél, kik májusban vonultak be Aquilába. Tudtunkra Nagy Lajos érseket nem küldött le Nápolyba, a Magyar melléknevet pedig az olasz történetírók nagy előszeretettel tették a Miklós név elé. Itt egész bizonyos, hogy a nyitrai püspököt és Treutel Miklóst kell érteni, kik Ranallo szerint tényleg május 10-én vonultak be a városba.

nep volt a városban. Az emberek ünnepi ruhába öltözködtek, fejüket virágkoszorúkkal díszítették és nagy lakomát csaptak. Az aquilai krónikás, Boezio, épen a piacon ácsorog, mikor az egész város odagyülekezik és nagy örömmel üdvözli a bevonuló lovasságot, mely „Éljen Magyarország királya!" kiáltással közeledik. Velük jön Lallo magasra emelt zászlóval. Ez a megerősödött sereg ment aztán Sulmona ostromára. A város tartotta magát, mígnem Lallo elvágta a vizét, mire Sulmona késznek nyilatkozott a hódolásra, ha 20 napig nem kap segélyt. Ekkor történt, hogy a királyné először Jacobo de Cavalcantibus vezetése alatt küldött haderőt Aquila ellen, ennek kudarca után pedig Durazzoi Károlyra bízta a város megbüntetését. Károly kiváló katona hirében állt, a várost azonban nem tudta elfoglalni. Az aquilaiak nemcsak megadni nem hajlandók magukat, hanem gyakori kicsapásaikkal nagy veszteséget is okoztak az ostromlóknak. A sikertelenség különben is bomlasztó hatással volt a seregre, melyről Gravinai Domokosnak épen nem volt jó véleménye. Azt mondja a kortárs-író, hogy sok díszes fegyverzetű lovag volt ebben a seregben, „de a harcban ezek kevésbbé voltak bátrak. . . Az a szokásuk ugyan is a nápolyiaknak, hogy mindenütt és mindig fésülködnek, asszonyok módjára arcukat pepecselik, nincsenek hozzászokva fegyver alatt feküdni, hanem puha tollas ágyban." Elképzelhetjük, hogy az elpuhult gyáva nemességnek nem volt inyére a tábori élet; mikor harcolni kellett volna, megfutottak és betegség címén és egyéb ürügyek alatt hazaszökdöstek.[16] Fokozta a zavart, hogy a város ismét segítséget kapott. Említettük, hogy július közepe táján ismét újabb csapat indult Magyarországból Nápolyba. Krónikáink erről a csapatról semmi közelebbit nem mondanak, ellenben a jól értesült G. Villani szerint a csapat vezetője a pécsi püspök volt, ki 200 magyar és német katonával jött Itáliába. Azonban bőven hozott magával pénzt is és útközben a signorek támogatásával annyi zsoldost fogadott szolgálatába, hogy Folignoba érve az ő és Trinci úr vezetése alatt mintegy 1000 ember lehetett. Villani számítása szerint Aquilába és a királyság egyéb részein szintén körülbelül 1000 ember volt a magyar király zsoldjába, s így 1347 nyarán Nagy Lajosnak 2000 harcosa állt a magyar ügy szolgálatában.[17] Az ostrom már harmadik hónapja húzódott, a hűbéri szolgálati idő lejáróban volt, zsoldra nem számíthatott a nápolyi sereg, a kudarcok napirenden voltak, s a bomlás rohamosan fokozódott. Kapóra jött hát Károly hercegnek, mikor augusztus végén értesült Johanna és a Durazzoiak előtt gyűlölt Tarantói Lajos házasságáról, valamint arról, hogyan ját-

[16] *Gravinai Domokos* műve i. h. 29. l.

[17] *G. Villani*: Cronica, Bibl. classica Italiana. Trieste. 1857. XII. l. 71. 75. 89. c.

szotta őt ki a királynő a Calabriai-hercegséggel. A hír vétele után megmaradt seregét feloszlatta és hazatért.

Aquilára is jókor jött az ostromzár feloldása, mert az ellenség zölden lekaszálta a vetést, a városban éhség kezdett dúlni és a zsoldoskatonaság lázongott. Nagy energiával helyreállították a városban a rendet, mikor megérkezett a Nagy Lajos szolgálatába felfogadott híres zsoldosvezér, a német Werner. Az ő érkezésével újra felborult a városban a rend. Zsoldosai garázdálkodtak, raboltak, sőt gyilkoltak is. Többek között megöltek egy jó magyar vitézt is. A magyar vezér boszszút akart állni meggyilkolt emberéért, Werner és németjei azonban fegyvert fogtak, hogy a magyarokat lemészárolják. Aquilát kirabolják s lerombolják. A városban nagy rémületet okozott a hír, Lallo azonban közbelépett s ügyes diplomáciájával sikerült elhárítani a veszélyt, mely nemcsak a várost, hanem az egész magyar ügyet fenyegette. Helyreállította a békét, sőt a csapatok felett mustrát is tartott.[18]

Nagy Lajos a jó hírek hatása alatt iparkodott befejezni készülődését, Mindenszentek napja körül útnak indította Geletfia Miklós nádort is egy nagyobb számú csapattal, majd maga is útra kelt.

*

A magyar király minden intézkedést megtett, hogy távolléte alatt az országot meglepetés ne érhesse. Leginkább a tatároktól kellett tartania, de ezek közt nagy mértékben pusztított most a pestis és tevékenységüket teljesen megbénította. Erről az oldalról biztosítva, a kormányt bölcs anyjának kezébe tette le és megindult seregével Budáról. G. Villani szerint, ki horoskopot is állított e napra, Lajos november 3-án, szombaton napkelte előtt egy órával indult útnak, 1000, vagy még több válogatott lovaggal, sok báróval és nagy kincsekkel. János minorita szerint Szent Márton ünnepén, vasárnap indult utnak a király. Mivel a nádor Mindenszentek napja körül kelt útra, valószínű, hogy néhány hét különbség volt az ő és a király indulása közt s így inkább a magyar forrás tudósítását fogadjuk el. Novemberben egymás után két Szent Márton van, 1347-ben Szent Márton püspök ünnepe esett vasárnapra, tehát ekkor indult el a király november 11-én.[19]

Elfogadhatjuk G. Villani adatát a csapat számára vonatkozólag. Az olasz krónikák adatai általában megegyeznek a Villaniéval. Valóban 1000—1200 emberrel indulhatott Lajos, s ez a szám útközben némileg megduzzadt a csatlakozókkal és a zsoldosokkal. Gyalogságot aligha vitt magával, mert, mi-

[18] *Buccio di Ranallo* 1. h.

[19] *G. Villani.* XII. 107. — *János minorita* töredéke: Chron. Dubn. c. 158.

ként említettem, ez inkább zsoldosokból került ki, s útközben helyenkint egy napra olyan nagy menetteljesítmény esik, hogy gyalogos csapatot nem lehet feltételeznünk. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egykorú író leírása alapján elképzelhetjük, hogy milyen lehetett Nagy Lajos hadserege. Villani Máté ugyanis beszámol a magyar katonáról, felszereléséről, táborozásáról s közben alig tudja elnyomni bámulatát a magyar hadi szervezet tökéletessége felett. Azt mondja, hogy minden főúr és község tudja, mennyi katonát kell kiállítania, s azért a mozgósítás a király felszólítására késedelem nélkül megtörténik. A katonák két vagy több lóval rendelkeznek, s fel vannak szerelve támadó- és védőfegyverekkel. Támadófegyverük az ijj és a nyil, védő fegyverül hosszú kardot visznek magukkal. Vért gyanánt bőrzekét viselnek, melyet jól bekennek, s rá több ruhadarabot öltenek, úgyhogy már maga a ruha védelmet nyujt. Fejükön ritkán viselnek sisakot, hogy a nyilazásban ne gátolja őket. Lovaikat rendesen fűvel és szénával táplálják, szemes takarmányt inkább csak a keleti vállalkozásokban visznek magukkal, mikor nagy pusztaságokon kelnek át. Ilyen alkalmakkor sátor nélkül a szabad ég alatt alusznak, s a nyereg szolgál nekik vánkosul. Ló és lovas hozzá van szokva az idő viszontagságaihoz. Különösen érdekes Villani előadása az élelmezésre vonatkozólag. Nem bizzák magukat a véletlenre, hanem bizonyos konzerv-félét visznek magukkal, s ha friss táplálék nem akad, azzal élelmezik magukat. Igen sok szarvasmarhát hízlalnak, melyeket levágnak, húsukat nagy üstökben megsütik, besózzák, lecsontolják, kemencékben megszárítják és száraz, finom porrá zúzzák. Ha olyan helyen járnak, hol nem jutnak élelemhez, ebből a húsporból, melyet nagy kosarakban visznek magukkal, bizonyos mennyiséget dobnak a forróvízbe, az megdagad, s kevés kenyérrel megeszik, s ez az étel igen tápláló. Itáliában azonban, hol kenyeret, bort és friss húst kapnak, unják ezt az ételt, melynek örülnek a pusztában.[20] Ami a sereg létszámát illeti, arra nézve nincsennek biztos adataink. Annyi bizonyos, hogy Kozics számítása, mely szerint maga a hazánkból Nápoly ellen indított sereg 30.000-nyi lehetett, s az önkéntesek és idegen zsoldosok csatlakozásával ez a szám 40—45.000 főre szaporodott, teljesen kizárt dolog. Miként láttuk, Villani szerint 1347 nyarán körülbelül 200.) lehetett Nagy Lajos harcosainak a száma. Maga a király mintegy 1000 lovaggal indult útnak, a nádor csapatát sem becsülhetjük többre 1000—2000 embernél. Ha ehhez a számhoz hozzávesszük az önként csatlakozott lovagokat, 5—6000 főre teheljük a levitt sereget. A zsoldosok számát szintén nem becsülhetjük többre 5000 főnél — ez is óriási pénzbe került — s így a felkelőkön

[20] *M. Villani* vl. 54.

kívül 10—12.000 emberből álló sereget feltételezhetünk. Az akkori viszonyok között ez is számottevő, pedig a magyarpárti csapatok is szép számmal le ettek. Ezzel szemben Johanna Durazzoi Károly vezetése alatt nem tudott 2500 lovasnál és pár ezer gyalogosnál többet kiállítani. Ezen kívül számításba kell vennünk, hogy a magyar csapatok harci értéke sokkal nagyobb volt a nápolyi katonaságénál, s pénz hiányában a királynő nem igen emelhette zsoldosokkal serege harckészségét és értéket.[21]

A nádor csapatával pár héttel megelőzte a királyt, s kétségtelenül feladata volt, hogy ura elől az utolsó akadályokat is elhárítsa. Utjáról csak annyit tudunk, hogy Velence 10 napra megadta neki és csapatának területén a szabad átvonulást, de hivatalnokainak lelkére kötötte, hogy Trevisoba és a várakba a csapatot be ne bocsássák, csak a nádort néhányadmagával, hogy veszélyt ne hozzanak az erődökre.[22]

Krónikáink nem határozzák meg a király útját a határig. Valószínűleg a rendesen használt útvonalon haladt: a Balaton nyugati vonalán Csáktornya irányában. János minorita a király megindulásáról szólva, egy homályos mondatot iktat közbe. „De hogy ellenségei csellel, vagy ravaszsággal valami akadályt ne gördítsenek eléje, az ország határáig ismeretlenül és csak néhány emberével útazott". Az ellenség, melynek cselvetéseire számított, Velence lehetett, de érthetetlen, hogy miért épen az országban kellett tőle tartani, az ország határán kívül ellenben mikor Velence birtokához közeledett, biztonságban érezte magát. Valószínűleg egy darabon a Dráva völgyében haladt, majd lekanyarodott *Cillinek*. A vár ura nagy tisztelettel fogadta a királyt, szövetséget kötött vele és sok derék német és osztrák lovag csatlakozott hozzá, kik híven követték őt útján. Igy tehát megnövekedett sereggel folytatta útját.[23]

Van forrás, mely Lajosnak Trientben való tartózkodásáról is tud, ezt azonban nem fogadhatjuk el hiteles értesítésnek. Lett volna értelme a trienti kitérőnek abban az esetben, ha a király teljesen el akarta volna kerülni a velencei területet és az Etsch völgyén ereszkedett volna le Veronának. Ez azonban nem történt meg. November 26-27 körül már *Udinében* találjuk a magyarokat s innen *Sacilebe* folytatták útjokat. Mindkét hely az aquilejai patriarchatushoz tartozik s annál a baráti viszonynál fogva, melyben a patriárchák a magyar Anjoukkal voltak, Lajos a patriarchatus területén a legszívesebb fogadtatásra talált. Pedig — miként említettük — a pápa el-

[21] *Kozics L.*: Nagy Lajos nápolyi hadjárata. Hadtört. Közlemények. III. évf. (1890) 385. l.

[22] *Anjoukori Dipl. Eml.* II. 239 (228). A kiadó itt Kont nádorról beszél, holott a nádor Geletfia Miklós volt.

[23] *Chron. Dubnicense.* 158. c. 149. l.

tiltotta a fejedelmeket és városokat, hogy a király útját elősegítsék, Velence pedig iparkodott a patriárchát Avignonban minél jobban beárulni. Velence nem tudta, milyen álláspontot foglaljon el Lajossal szemben. Nyiltan nem akart vele szembehelyezkedni, viszont szerette volna a hadjáratot meghiusítani, mert reá nézve nagy veszélyt jelentett Nápolynak és Magyarországnak egy kézben való egyesítése. Egyrészt ugyanis Nápollyal való kereskedelmi összeköttetését féltette, másrészt a magyar siker az Adria uralmát veszélyeztette volna. Végül elhatározták, hogy ünnepélyes követséget küldenek a királyhoz az ellentétek elsimítására és béketárgyalás céljából. A király azonban kimentette a köztársaságot nehéz helyzetéből, mert Laczkfi István tanácsára a követekkel nem állt szóba és Velence területét — csak az északnyugati csücskét érintve — igyekezett elkerülni.[24]

Nagy Lajos, miután a patriarchával megújította a szövetséget, Friaulon keresztül haladva paduai területre lépett. Carrara Jakab kémei útján értesült a király közeledéséről s kijelentette, „hogy szolgáljuk a magunk és mieink javát, barátságosan eléje megyünk a nagy királynak." Fegyvertelen katonákkal fogadta vendégét, meghívta fővárosába, Paduába, de a király a meghívást elhárította magától s csak *Cittadellában* pihent meg (dec. 3.). Carrara úgy látszik, nagy seregre számított, mert kedveskedni akarván a királynak, óriási élelmiszert halmozott fel, pedig a krónikás még mindig csak körülbelül 1000 emberre teszi a csapat létszámát. Ugy tünt fel az olaszok előtt, hogy a király békés emberként akar átvonulni nem sereggel, hanem királyhoz illő kisérettel.[25] Az urak a legtöbb helyen gondoskodtak a sereg ellátásáról, de vásároltak is a katonák élelmiszert s mindennek megfizették a becsületes árát.

Lajos Cittadellából december 4-én *Vicenzába* vonult, hol Alberto della Scala és Mastino természetes fia, Fregnano mentek fogadására. Másnap a Scalak székvárosába, *Veronába* vonult be, hol maga Mastino fogadta, gazdag ajándékokat nyujtott át neki és fényes ünnepségeket rendezett tiszteletére. Itt egy kissé megpihent a király, s itt fogadta a signorék, városok követeit, kik hódolatukat mutatták be.[26] December 8-án indult ismét útnak s Castello di Ostigliánál átkelve a Pón Mirandolán át — Ferrara elkerülésével — megérkezett *Modenába* (dec. 10.).

[24] *Anjoukori Dipl. Eml.* II. k. 244 (229), 248 (230), 249 (231) és 253 (234). — *János minorita* I. h. 159. c. — A patriarcha fogadásáról: Demum eodem domino rege transeunte ad partes Apulie prima vice et faciente transitum per partes Foroiulii cum quanta reverentia quantaque iocunditate per dictum dominum Bertrandum susceptum fuit, non abstinet dicere. „Austro-Friulana. Fontes rer. Austr. Dipl. XL. 146—64. l.

[25] *Hist. Cortusiorum.* I. h. 925. l.

[26] *Chron. Estense.* Muratori Ss. XV. 444—45. l.

Az őrgróf mintegy 6 mérföldnyire ment eléje, a király közelében leszállt a lóról, a király azonban újra felültette s maga mellé hívta. Így vonultak be a városba, hol Obizzo őrgróf a város költségén vendégül látta Lajost és kiséretét s a királynak három skarlát takaróval letakart lovat adott ajándékba, a veszprémi püspöknek szintén ajándékozott egy lovat.[27]

11-én ebéd után útnak indult a sereg *Bologna* felé. A krónikás most már 3700 emberről beszél, ami valószínűleg túlzás. Útközben csatlakoztak a királyhoz, zsoldosokat is fogadott fel, azonban nem hihető, hogy hirtelen annyira megnövekedett volna serege. Igaz, hogy az Egyházi Állam területén szándékozott átvonulni, hol ellenállásra is számíthatott. Az őrgróf elkísérte a királyt a Ponte di Sant' Ambrogioig, hol *Bologna* signoreja, Jacopo dei Pepoli fogadta. Mantova, Reggio urai közül Filippo Gonzaga jött eléje mintegy 100 lovassal és körülbelül 200 gyalogossal, gondoskodott a sereg ellátásáról s elkísérte a királyt Apuliába, hol március 5-ig maradt szolgálatban.

Bolognából, hol Pepoli gondoskodott a seregről, *Castello San Pietroba* vonultak. Mattheus de Griffonibus krónikás Lajos seregét Bolognában 4000 főre teszi, ami megerősíti fentebb hangoztatott véleményünket.[28]

A király Castello San Pietroban, hogy kimutassa a Pepolik iránt háláját, lovaggá avatta Zerra Pepoli fiát, Matteot.[29]

A király követei útján tisztában volt az olasz signorék állásfoglalásával és így elkészült rá, hogy Romagnában az egyház nevében kormányzó urak egyike-másika részéről ellenállásra számíthat. Ezért Castello San Pietroból kiindulva seregét harcrakész állapotba helyezte, s karddal a kezében haladt annak élén. Számításában nem is csalódott. Bár a signorék nagy része itt is tisztelettel fogadta és támadásban nem volt része, de Imola és Faenza kapui zárva maradtak előtte, s Imolában csak a külvárosban szállhatott meg, Faenzát pedig elkerülte. Egyébként természeti akadályokkal nem kellett küzdenie, hiszen most már a rómaiak híres útján, a Via Aemilián haladt. Mikor *Forlihoz* közeledett, ennek ura, Francesco degli Ordelaffi ment eléje mintegy 200 lovassal és 1000 gyalogossal. A királyt vendégül látta seregével együtt, s a 3 (?) napon át, míg a király Forliban tartózkodott, egymást érték a fényes ünnepségek, tánc-

[27] *Hist. Misc.* Bononiensis-*Muratori* Ss. XVIII. k. 408. l. — *Chron. Estense* 444—45. l. — Nagy Lajos később hálás köszönetet mondott a mantuai hercegnek a szíves fogadtatásért, melyben őt és csapatát részesítette. Óvary L.: A Magy Tud. Akad. tört. bizottságának oklevélmásolatai. Budapest. 1890. I. f. 46. l. (52. sz.)

[28] *Chron. Regiense.* Muratori Ss. XVIII. 6[illegible]. — *Breve chron. monasterii Mantuani S. Andreae.* Raccolta degli storici Italiani. T. XXIV. P. XIII. 8429—32. s.

[29] *Mathaei de Griffonibus:* Memoriale etc. *Muratori* Ss. XVIII. p. II. 56. (Új kiadás). *Chron Mutinense, Muratori* Ss. XV. 611.

mulatságok. Lajos itt is azzal rótta le háláját, hogy Ordelaffit két fiával, Jánossal és Lajossal együtt, valamint más romagnaiakat a firenzei Pazzino Donatival együtt lovaggá avatta. Ennél kedvesebb dolgot nem cselekedhetett volna, mert a kis signorék tekintélyük emelésére nagyba vették, ha egy ilyen hatalmas király kezéből kapják meg a vitézi övet. A lovagi méltóságra való törekvés különben is hasonló volt korunk címkórságához, s még a kereskedők is iparkodtak a lovagi díszt megszerezni. Az ünnepségekre összegyülekeztek a szomszédos

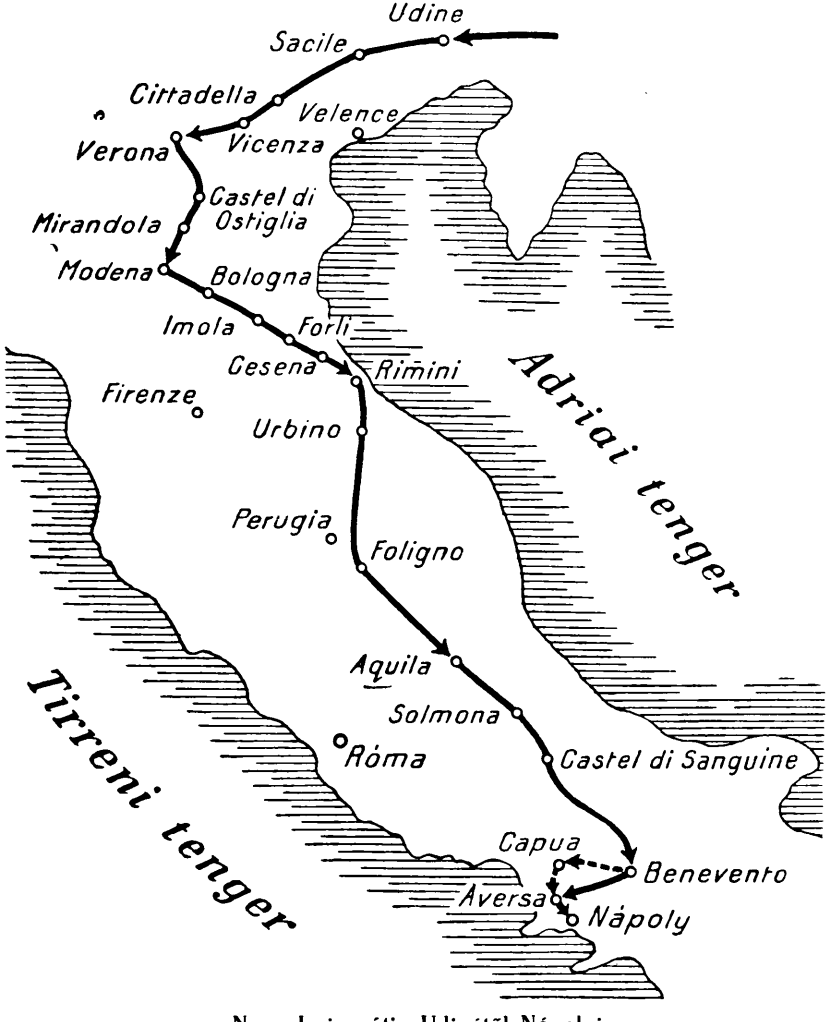

Nagy Lajos útja Udinétől Nápolyig

urak is, így Riminiből a Malatesták, Ravennából Bernardino da Polenta és az Ubaldinik.

Még eronában volt Lajos, mikor a firenzei tanács ünnepélyes követség küldését határozta el. A követségbe a nép 10 kiváló képviselőjét választották be, mig a nemességet mellőzték, ami neheztelésre adott okot. A követek a község rendeletére hármas prémmel bélelt skarlát ruhába öltöztek, minden követ 2—3 díszruhás kísérőt és kétszínű csíkos egyenruhás csatlósokat, valamint udvari lovagokat vitt magával, úgyhogy az egész küldöttség száma megközelítette a százat. December 11-én indultak ki Firenzéből, s a királyt Forliban érték. Lajos nagyon szívesen fogadta a követséget s maga mellett tartotta, míg Folignoba nem ért.

Elhagyva Forlit, Ordelaffi 300 lovassal és 500 jól felfegyverzett gyalogossal a királyhoz csatlakozott, elkísérte őt Aquilába, s csak március végén tért vissza.[30] A legközelebbi állomás *Cesena* volt, honnan 16-án ért *Riminibe*. Itt a város ura, Malatesta hódolt neki. 17-én fényes ünnepségek között ütötte lovagokká Malatestát, kit ezért neveztek el Ungaronak és Masio da Petramalat. Ebédelni *Monte Fioreba* ment a király, majd folytatta útját *Urbinoba*.

Urbinoból december 20-án ért *Folignoba*. A város ura, Lajos lelkes híve, Ugolino da Trinci nagy tisztelettel fogadta a királyt, ki két napot és egy éjjelt töltött Folignoban, hol Peruggia 10 követe útján mutatta be hódolatát. A szokásos lovaggáütés itt sem maradt el. Többek közt feldíszítette a király a vitézi övvel a peruggiai Francesco da Monte Melinót két fiával együtt, valamint — saját kérésükre — a firenzei követek közül is hármat.

Folignoból gyors menetben indult Lajos *Aquila* felé, mert a karácsonyi ünnepeket ott akarta tölteni. Közeledése nem érte váratlanul Johannát. A pápa már régen jelezte a királynőnek Lajos jövetelét s kifejezte aggodalmát a királyi család sorsa felett. Ő — a pápa — még egy kísérletet tesz a királynál, s e célból Bertrand biborost küldi hozzá. Kéri Kelemen Johan-

[30] *Hist. Misc. Bonon.* i. h. 408 l. — *Annales Cesenates.* Muratori Ss. XIV. 1178-79. l. — *Annales Foroliviensis* Muratori. XXII. 186. — G. Villani XII. 108. c.

A magyar királynak egyes állomásokon való tartózkodására nem egyöntetűek a források, azért a legvalószínűbb adatot fogadtam el. Így is lehetetlen, hogy Forliban 3 napot töltött volna Lajos, mert a Forli—Rimini távolságot a megmaradt időben nem tehették meg. Általában nagy teljesítményt nyujtott a magyar csapat, átlag 30—35 kilométert naponkint, sőt helyenkint többet is. Bár Lajos általában a kitűnő utakat választotta — nagyrészük ma is autóút — mégis el kell fogadnunk Kozics feltevését, hogy időnkint a király elvált csapatától, kíséretével előrement, s úgy várta be az állomáson seregét. (*Kozics*, i. h. 390. l.) Az udinei megérkezésre sem vehetjük fel a krónikában említett dec. 1-i dátumot, mert a hatalmas útat Udine—Sacile—Cittadella közt 2 nap alatt megtenni lehetetlenség.

nát is, hogy hatalmazza fel a bíborost a Lajossal való tárgyalásra. Tényleg Folignoban érte a királyt Bertrand biboros, aki iparkodott lebeszélni Nápoly megtámadásáról és a bosszúról. Figyelmeztette egyszersmint XXII. János bullájára, melynek értelmében a királyság megtámadójára egyházi kiközösítés vár. Lajos hidegen felelt. A bosszúról nem mond le, az egyház érdekét sérteni nem fogja, Nápoly elfoglalásával jogos örökségét veszi birtokába. „Az igazságtalan kiközösítéssel nem törődik, mert Isten, aki nagyobb a pápánál, tudja, hogy vállalata igazságos." Ezt G. Villani megbízható forrasból merítette, az egyik firenzei követtől hallotta, kinek viszont Folignoban a pápai követ panaszolta el.[31]

A magyar zarándokok gyakran felkeresték Rómát s azt lehetett volna várni, hogy Lajos is ezt a megszokott utat választja, de e helyett kerülő úton ment Nápolyba. Ennek több oka van. Ekkor még nem akarta a guelf-párt érdekében erősen exponált Firenzét és Sienát kellemetlen helyzetbe hozni a területükön való átvonulással, másrészt Aquila, a magyar párt főfészke nagyon kiesett a római útból. Volt azonban még egy harmadik, fontos ok is: Róma ekkori helyzete. Csak az imént, 1347 májusában történt, hogy az addig névtelen, alacsony származású Cola di Rienzo kezébe kerítette Róma kormányát. Első sikerei, nagyhangú kijelentései nagy tekintélyt biztosítottak neki. Az antik római köztársaság restaurátorát látták benne, ki az avignoni fogság idején lezüllött, tekintélyét vesztett várost ismét a világ központjává, mindenek bírájává teszi. Nagy Lajos is olyan hatalmat látott benne, mellyel számolnia kell. Maga Cola írja, hogy megjelentek előtte Johannának követei és az Aquilában tartózkodó magyar király biztosai, s felkérték őt, hogy ítélkezzék a két uralkodó viszályában. Cola azonban nem mert állást foglalni. Előtte az Unita Italia lebegett Róma vezetése alatt, szerette volna Johannát koronájától megfosztani, de gyengesége tudatában nem mert a pápával szembehelyezkedni. Sőt, hogy a pápa kegyét megnyerje és talán a Johannától küldött ajándékok hatása alatt is denunciált. A pápát figyelmeztette, hogy a Campagna grófjának testvére, Angelo di Monteleone, négy zászlóalj lovassal Aquilába vonult Lallo és az ott lévő magyar csapat segítségére s az egyház ellenére. „Vegye fontolóra Szentséged — mondja levelében — vajjon illik-e ilyen viselkedés tisztjeihez?" Sohasem felejti el kiemelni, hogy ő elutasító álláspontot foglalt el Nagy Lajossal szemben. Augusztus 5-én jelzi a pápának, hogy előző nap megjelentek nála a

[31] A vonulásra vonatkozólag l. *Chron. Ariminense.* Muratori. XV. 901. — *Marcha di Marco Battagli da Rimini.* Raccolta degli storici Italiani. T. XVI. P. III. 34. — *Diario del Graziani.* i. h. 146. l. — *Cerasoli*: Clemente VI. e Giovanna I. etc. Arch. stor. Nap. v. XXI. 681 (1591. sz.). — *Villani* G. XII. 107, 108. c.

magyar király követei s a város területén 1000 lovas toborzására kértek engedélyt és ennek ellenében a király hajlandó saját zsoldján 500 lovast bármikor rendelkezésére bocsájtani. Ő azonban ezt visszautasította s Johannának kedvezett s kedvez a jövőben is a pápa iránt való tiszteletből. Caetano Miklós fondii gróf, Nagy Lajos párthíve ellen hajlandó sereggel menni s kéri a pápát, gondoskodjék grófságáról. A valóságban sem Nagy Lajos ellen nem mert nyiltan fellépni, sem a fondii gróf ellen hadat vezetni, hiszen egész uralma kártyavár volt, mely bármely pillanatban összedőléssel fenyegetett.[32]

1347 októberében még egy magyar követség jelent meg Rómában s három kérést adott elő. 1.) Kérte a tribunt, hogy ő és a római nép ítélkezzék Endre herceg meggyilkoltatása ügyében ; 2.) a király felajánlotta Colának és a római népnek barátságát s 3.) átvonulási engedélyt kért Róma területén s a király kezességet vállalt, hogy semmi kárt nem tesz serege. Erre Cola — állítása szerint — azt felelte, hogy az igazságszolgáltatást nem tagadják meg, barátságát nagyrabecsülik, de ligát a pápa parancsa és a barátságos városok hozzájárulása nélkül nem kötnek. A fegyveres átbocsájtás ilyenformán nem történhetik meg. Ugyanakkor azonban Cola figyelmeztette Kelemen pápát, hogy campagnai és patrimoniumbeli tisztjeinek viselkedése előbb-utóbb mégis belehajtják a Nagy Lajossal való szövetségbe. Erre azonban nem került sor. Lajos a kétszínű tribunnal többé nem állt szóba, Rómát elkerülte, Cola pedig nemsokára menekült onnan.[33] Hiába kereste fel Nápolyban a királyt, Lajos nem volt hajlandó érdekében fegyvert fogni. A tribun tragédiája tulajdonképen abban áll, hogy a pápa jóindulatának megszerzéséért eljátszotta a hatalmas király pártfogását s ugyanakkor Kelemen mégis meggyanusította a Nagy Lajossal folytatott titkos tárgyalásokról. Hasonlóképen megvádolta a pápa a magyar királyt is, hogy támogatja a kalandort, ezen igen megbotránkozott és Károly császár közbenjárásával akarta Lajost a tribunnal való további összeköttetéstől visszatartani.[34]

[32] Cola tévesen írja, hogy „vicarios regis Ungarie Aquile permanentis," mert Nagy Lajos még nem volt Italiában. Valószínüleg ez a másoló hibája lesz s „vicarios . . . permanentes"-t kell érteni. *Epistolario di Cola di Rienzo* a cura di Annibale Gabrielli. Roma. 1890. VIII. levél, 25. l. — Cola koronáztatása után kihirdette, hogy engedélye nélkül senki se merészeljen Róma területén katonát szedni. Ekkor érkeztek hozzá a magyar követek, Miklós nyitrai püspök és Treutel Miklós több úrral, hasonló kéréssel. *Chron. Estense.* 442. l.

[33] *Epistolario di Cola di Rienzo.* XV. lev. 76. l. (okt. 11-ről). L. még *Rodocanachi*: Cola di Rienzo etc. Paris. 1888. 105. l. és *La vita di Cola di Rienzo* scritta da incerto autore nel sec. XIV. Ed. Zefirino Re Cesanate. Forli. 1828. 117. s. köv. ll.

[34] *Anjoukori Dipl. Eml.* II. k. 236 (225) és 251 (233) ll.

Nagy Lajos már Veronából jelezte közeledtét Aquilával, s ez a hír nagy örömet okozott a városban, trombiták harsogtak, a nép mulatságokat rendezett, s a várost kivilágította.

Buccio di Ranallo mint szemtanú számol be Nagy Lajos bevonulásáról Aquilába. Ez a bevonulás dec. 24-én ment végbe. A király nem öltött királyi palástot, sem királyi öltözéket nem viselt, fején nem hordott koronát, hanem egyszerű vitézként vonult serege élén. A nép lelkesen fogadta, s a király kegyesnek mutatkozott. A karácsonyi ünnepek alkalmából ájtatosan résztvett a misén és 4 uncia aranyat ajánlott fel az oltáron.[35]

A király aquilai tartózkodását felhasználták az urak és városok, hogy részint személyesen, részint követek útján mutassák be neki hódolatukat. Hűségesküt tettek Celano grófja, Loreto grófja, Sanvalentino gróf, Napoleone d'Orso, s az Abruzzok számos bárója, grófja.[36] Amint Ranallo megjegyzi, ezek az urak fel is használták az alkalmat, hogy birtokot, hivatalt, címet kérjenek, s valósággal zaklatták ezekért a királyt. Egyébként irónk lesujtóan nyilatkozik Lajos aquilai tartózkodásáról. Szerinte nem viselkedett királyhoz méltóan. Leghűbb emberét, Lallot, ki lakomára hívta, tapintatlanul megsértette, s ideje nagy részét egy rosszhírű nő társaságában töltötte. Ranallo azonban ebben a tekintetben nem teljesen hiteltérdemlő. Ő kezdetben lelkes híve volt a királynak, később azonban a zsoldosok pusztításai miatt ellensége lett. Így már krónikája írásakor ellenséges érzülettel viseltetett Lajos iránt. Egyébként, ha a király meggondolatlanságot követett volna is el, ezt a 22 éves fiatalembernél nem szabad olyan szigorú kritika tárgyává tenni, mint ő tette.

Lajos hét napot töltött Aquilában, kipihentette seregét és egyesítette csapatait, hogy az ország meghódítására induljon. Már ekkor jelentős terület vallotta urának a magyar királyt. Lajos itáliai útja alatt ugyanis hívei nem pihentek. Lallo elfoglalta és lerombolta Leonessát, felégette Civita Ducata vidékét, s ezzel az Aquilába vezető összes útvonalakat megszerezte. De Fondi grófja sem pihent. Gaetában ellenfeleit kifosztotta, sokat legyilkolt közülük, a királynő idézésére nem hederített, hanem Traettoból üldözte a magyar király nevében Johanna párthíveit. A királynő árulás vétségében ujra megidézte, ő azonban kijelentette, hogy a magyar király híve, s védeni fogja magát. A királynő erélyesen akart elbánni a lázadóval, bir-

[35] *Buccio* irja: Io vidi intrar in Aquila la potesta Regale. l. h. 721-723. s.

[36] *Colluccio Salutati* dicséri Napoleone hűségét Johannához. „Ipse fere solus, quietus, regieque maiestati obediens et opportunus seditionum compositor semper fuit. Epistolario di Colluccio Salutati a cura di F. Novati. Roma. 1891. vol. 1. 108. Ezzel szemben tény az, hogy Nagy Lajoshoz szegődött, de később a királynőtől bocsánatot nyert és kedves emberévé lett.

tokától megfosztotta és Traetoban ostrom alá vette. A grófnak azonban sikerült az ostromló csapatot tőrbecsalni és tönkretenni. Novemberben (1347) már Sessa elfoglalását vette tervbe. Maga köré gyüjtötte a sessai száműzötteket, akiket a királynő kapitánya, Niccolo Toraldo a városból kiűzött. Ezekkel, s több mint 100 lovassal és mintegy 1000 gyalogossal körülzárta a várost, s ott maradt december 6-ig. Toraldo a gróf seregében levő száműzöttek házait leromboltatta, mire az ostromlók azzal feleltek, hogy a város földjein a fákat kivágták és annyi kárt tettek, amennyit csak tehettek. Közben Caetano Miklós segítséget kapott. Megérkezett Magyar Fülöp és Werner, kik megkísérelték Toraldot Lajos pártjára vonni, de sikertelenül. Az ostromot abbahagyva Fondi grófja elfoglalta Rocca di Monte Dragonit és felprédálta az egész vidéket. Igy a Volturnoig sikerült előretolni a magyar uralmat, s ezzel a Capua felé vezető utat akarta biztosítani. Felgyujtotta Toraldo birtokát, Terra di Castellonet is, s elfoglalta Calenot. Ekkor értesült Nagy Lajos közeledéséről, mire eléje akart menni Aquila felé, azonban csak Boianoig jutott, mert betegsége miatt kénytelen volt Sugium fürdőbe vonulni, s itt maradt gyógyulásáig.[37]

Nagy Lajos először Celano grófja meghívására ennek várába, Castel Vecchioba rándult ki, majd seregével megindult Sulmona felé. A város nem mert ellenállni, megnyitotta kapuit, Lajos pedig sértetlenséget biztosított a lakosságnak. Ettől kezdve azonban mindinkább kitünnek a zsoldos csapatok hátrányai. Míg a király magyarjai közt drákói szigorral tartotta fenn a rendet, e féktelen zsoldosok mindenütt raboltak, pusztítottak, s ezzel a király és magyarjai népszerűségét tönkretették, uralmát meggyűlöltették. Ehhez járult még a sok rablóbanda, melyek béke idején is csapásai voltak az országnak, most pedig felhasználva az alkalmat, a sereg után vonultak és a megfélemlített népet sanyargatták.[38] Sulmona után folytatta a király útját Castello di Sanguinebe, Brizzanoba. Az erődök többnyire ellenállás nélkül nyitották meg kapuikat, csak két erőd fejtett ki ellenállást, a király hada azonban csakhamar elfoglalta, felégette és uraikat elfogta.[39]

Nagy Lajos célja Aquilából való kiindulása után Capua, Aversa és a főváros, Nápoly. Johanna felkészült a védelemre. Az ország főkapitányává kinevezte Tarantoi Lajost, kit férjévé szemelt ki s ez nevelőjének, az egykori kereskedő Acciajuolinak tanácsára a védelem központjává Capuát tette. A terv nem volt rossz. Ha a magyarok itt vereséget szenvednek, messze

[37] *Chron. Suessanum.* Pellicia : Raccolta varie chronache ed altri opuscoli etc. T. 1. 70—75. l. — A krónika szerint a gróf infirmitas Iliaca-ban szenvedett.

[38] *Buccio di Ranalto.* I. h. 660—734. s.

[39] *G. Villani.* XII. 111. l.

az ország határaitól, hajók hiányában ki vannak téve a teljes pusztulásnak. Capua félig a Volturno folyó kanyarulatában fekszik, Tarantoi Lajos most teljesen körülvétette a folyóval a várost s erre támaszkodott seregével, melyben résztvettek a királyi ház hercegei és a királynőhöz hű bárók. Jellemző a viszonyokra, hogy Johanna minden eszközt felhasznált, hogy harcképes sereget állíthasson Nagy Lajos ellenében. Még a rablóknak is kegyelmet igért, ha résztvesznek a küzdelemben.[40]

A magyar király értesült a nápolyi tervről s nem akarta egy csatára feltenni a hadjárat sorsát részben zsoldos seregével és el akarta kerülni a nagyobb emberáldozatot az erős állásban levő ellenséggel szemben. Különben is Capuanál a Volturno mély és széles s inkább Beneventnél készült átkelni a sekély Caloren. (1348. jan. 11.) Útközben hadi népe zsákmányolásával sok kárt tett, aminek híre Beneventbe is megérkezett s a város zárt kapukkal fogadta a királyt. Nagy Lajos személye azonban bizalmat ébresztett a lakosokban s kaput nyitottak előtte. Hat napot töltött Lajos a városban, bevárta különböző irányból jövő csapatait s addig főseregét pihentette. A magyarokon kívül a király szolgálatában nagy számban voltak lombard és romagnai zsoldosok és Werner is németjeivel. A lovasok számát 6000-re teszik s természetesen nagy számban volt gyalogság is. Beneventben számos báró is megjelent, hogy bemutassa a királynak hódolatát s a nápolyi követek is tisztelegtek előtte és felajánlották neki a fővárost. Ez bizonyítja, mennyire bízott maga a főváros is a királynő seregének ellenálló képességében.

Nagy Lajos leplezni akarta az ellenség előtt Beneventnél a folyón való átkelését s e célból Miklós fondii grófot Capuához küldte magyarok-, németek- és lombardokból álló seregével. Tarantoi Lajos azt hitte, hogy a magyar király érkezett meg s felkészült a küzdelemre. A gróf azonban először kiosztotta a különböző csapatok közt a szerepeket s azután merészen támadt. Míg a magyarok nyilaikkal a lovakat pusztítják, addig a többiek lándzsával támadnak a lováról leesett, vagy gyalogos ellenfélre. A nápolyi sereg harci értéke igen csekély volt, mert egy rész csakhamar futásnak eredt, a bárók pedig mikor értesültek, hogy a király Beneventben van és seregének csak egy része támadt Capuánál, eloszoltak. Igy a főváros elveszettnek látszott. Johanna akart ugyan még egy kisérletet tenni az ellenállás megszervezésére, de a Durazzoi hercegek, kik Tarantoi Lajos vezérlete alatt úgyis csak kényszeredve vettek részt a hadjáratban, kijelentették, hogy nem harcolnak tovább Nagy Lajos ellen. A királynő elveszettnek látta ügyét és egy bizonyos Jakab nevű hívének két gályáján elhagyta fővárosát,

[40] *Reg. Ang.* vol. 354. 96—97. — (Nápolyi levéltár).

hogy Provenceban a pápa közbenjárását kérje (jan. 15.). Tarantoi Lajos Acciajuolival szintén Nápolyba tért vissza, hol azt kellett látniok, hogy a főváros a magyar király fogadására készülődik. Ezért, mivel gálya nem állt rendelkezésükre, egy teherhajóra szálltak s Porto Ercoléba hajóztak. Innen szárazon folytatták útjokat Firenze felé, a város azonban semlegességére hivatkozva nem fogadta be őket s így Porto Pisanoban hajóra szállva szintén Provenceban kerestek menedéket. Innen értesítette Tarantoi Lajos Firenzét szerencsés megérkezéséről, a pápa és a bíborosok kitüntető fogadásáról. Egyszersmind reményét is kifejezte, hogy hamarosan visszatér és országát visszafoglalja, de erre kéri a köztársaság segítségét.[41]

Tarantoi Lajos távozása után Capuából a zsoldosok megszöktek, mire Altavilla gróf kitűzte a magyar király zászlaját és a város kulcsait átnyujtotta Fondi grófjának. A magyar párt előhaladását az árulás is megkönnyíti. Tarantoi Lajos január 16-áról kelt levelében a firenzei tanács előtt vádat emel polgáraik, Niccolo de Quarantola és társai ellen, kik Civitella várát elárulták s az árulók példás megbüntetését kéri.[42]

Nagy Lajos január 16-án indult ki Beneventből, nyomon követték seregét a martalócok, kikkel a városi polgárok heves harcokat vívtak, melyek mindkét részről sok áldozatot követeltek, a külváros egy része pedig a lángok martalékává lett.

Nagy Lajos Maddalonin keresztül iparkodott Aversaba, hova január 17-én érkezett meg. A capuai kudarc után ellenállásra nem talált a sereg, melyet ekkor 7000 főre becsültek. Ez alatt azonban csak a király rendelkezésére álló sereg értendő, mert egyes csapatok különleges rendeltetéssel távol voltak s Lajos épen Aversaban akarta ezeket bevárni, hogy a fővárosba való bevonulása minél impozánsabb legyen. Itt csatlakozott a királyhoz a capuai kalandról visszatérő Fondi grófja is. Az urak, kik eddig késtek a hódolattal, szintén megragadták az alkalmat, hogy a király kegyét biztosítsák maguknak. Eljött többek között Johanna egyik kiváló embere, Goffreno di Marzano admirális is fiával, Róberttel. Csak a Montaltok és Sanseverinok nem jelentek meg, miként a sessai krónika rosszmájúan megjegyzi: quia non potuerunt tam cito.[43] A király üd-

[41] Johanna mondja oklevelében: „pro servitiis prestitis nobis cum suis galeis duobus recensentes, quod idem Jacobus illo sterili tempore, quo sinistra fortuna in regno nostro novercabat, cum dictis suis duobus galeis propriis, ut possemus impias manus evadere hostis nostri capitalis et emuli regis H. nos dicto regno ad partes Prov. transtulit pro implorandis auxiliis Ste Matris Ecclesie etc. *De Lellis*: Notamenta. v. k. 1193. l. (Nápolyi levéltár). Tarantoi Lajos menekülésére l. *Documenti degli Archivi Toscani* II. k. 561. (XVI. 282). — *Palmerii* De vita et rebus gestis Nicolai Acciajoli etc. Muratori Ss. XIII 1209. — G. *Villani*. XII. III. c.

[42] *Documenti degli Archivi Toscani*. II. k. 561. l. (XVI. 281).

[43] *Chron. Suessanum*. Pellicia kiadásában II. k. 76. l.

vözletére megjelentek a királyi hercegek is (jan. 20.) s a leg szivélyesebb fogadtatásra találtak. Mikor már Lajos távozni akart Aversából, akkor tört ki belőle váratlanul a keserűség, Durazzoi Károlyt kivégeztette, a többi herceget pedig fogságba vetette. A főok kétségtelenül a megfélemlítés volt. Meg akarta mutatni, mi vár az árulókra, még ha a királyi ház tagjai is, mert Károly herceget árulónak tartotta.[44] Hat napi tartózkodás után megindult Nápoly felé. Az aversaiak Lajos érkezésekor földbe ásták minden értéküket, mert attól féltek, hogy a király öccse haláláért a városon is bosszút áll és leromboltatja. Érthető tehát megkönnyebbülésük, mikor Lajos teljes rendet tartott, megbüntette a seregét követő rablókat, fosztogatókat, s a város kormányát fra Morialera bízta, kinek rendelkezésére magyar csapatot bocsátott.[45]

A nápolyiak több mint 1000 embert küldtek Aversaba Lajos hódolatára s ezek kalauzolása mellett vonult be a fővárosba január 23-án (valószínűbb datum, mint G. Villanié, a január 24.). A bevonulásnál azonban végzetes hibát követett el. A nápolyiak semmi ellenállást nem tanusítottak, sőt már — miként láttuk —, Beneventbe elküldték követeiket ,hogy neki, mint Anjou Károly utódának hódolatukat bemutassák.[46] A király mégis a legnagyobb bizalmatlansággal viseltetett a nápolyi polgárság iránt. Valaki — talán a gonosz Pipino — összeesküvésről beszélt a király előtt, amelyet Durazzoi Károly szőtt a nápolyi polgárokkal s amelynek értelmében a bevonuláskor a királyt megölik. Ezzel magyarázható, hogy mikor a nép felajánlotta Lajosnak a baldachint, bántó nyilatkozattal visszautasította a megtiszteltetést. Kijelentette, hogy nem bízik bennük, csak zsoldosaiban s mint győztes fejedelem páncélban, fején sisakkal, karddal kezében, gyöngyliliomokkal himzett bíborpalástban vonult be a városba és a Castel Nuovoban szállt meg.

Lajos visszautasító magatartására a nép hangulata egy csapásra megváltozott s az elkeseredést fokozta a rabló zsoldosok garázdálkodása is. Ezek kirabolták a hercegek palotáit s fra Moriale, előbb Durazzoi Károly embere, a herceg palotájából minden elmozdíthatót elrabolt.[47] A féktelenség még az idegenekre is nagy hatással volt s Boccaccio, ki előbb igazságosaknak (iustissima) nevezte Nagy Lajos fegyvereit, most vérengző (trux) Poliphemusnak nevezte a királyt.

Lajos első teendője a kormány berendezése volt. Nápoly kapitányává a peruggiai Baglione de Baglionit, abruzzoi justiciariussá a szintén peruggiai Cecchino di Vinciolo de Vincio-

[44] Erre vonatkozólag l. A második aversai tragédia c. tanulmányomat. Budapest. 1929.
[45] *G. Villani.* XII. c. 112.
[46] *Palmerii* Vita etc. 1208.
[47] *Chron. Estense.* 448. l. — Chron. Siculum. 12. l.

lit, camerlengová Lallot nevezte ki. A négy nápolyi erődbe (Castel Nuovo, Castell dell'Uovo, C. Capuano és S. Elmo) megfelelő őrséget helyezett. A salernoi Torre Maggiore erődöt Riccardo di Agello eltávolítása után familiárisára, a nápolyi Felice Morescára bízta.[48] Mivel a tisztviselőket kicserélte s a régieket híveivel helyettesítette, ezzel is sértette a nápolyiakat, mert így a tisztségekkel járó jövedelmet elvesztették s a királyi családtól húzott kedvezmények is elmaradtak.

Nagy Lajos nápolyi tartózkodása alatt ünnepélyeket adott s a népet megvendégelte. Bizonyára személyét akarta így kedvesebbé tenni a nápolyiak előtt. Ugyancsak Nápolyban fogadta a velencei követséget is, ami szintén tekintélye emelésére szolgált.[49]

Nagy Lajos ellátogatott a Castell dell'Uovoba is, hogy felkeresse a kis Martell Károlyt, öccse állítólagos gyermekét. A kis herceg már ekkor magyar kézben volt. Amelio átadta Pomázi Cicónak (Ferenc), magyar főúrnak, ki 1353-ban mint tárnokmester és borsodi főispán szerepel. A király nagyanyja gondjaira akarta bízni unokaöccsét s azért illő kísérettel Magyarországba küldte s ugyanakkor magyar őrizet alatt útnak indította Visegrádra az elfogott herceget is. Nem tévesztette szem elől hadjárata tulajdonképeni célját sem és szigorú vizsgálatot indítva öccse gyilkosainak kinyomozására a gyanusak közül néhányat ki is végeztetett.[50]

Ugy látszik, a király Nápolynak, a fővárosnak birtokbavételével befejezettnek tartotta az ország meghódítását, mert úgy Peruggia, mint Firenze signoriájához intézett levelében azt jelentette, hogy az egész ország (a Faron innen) az ő hatalmában van.[51] Pedig például Melfit még a királynő nevében kormányozta Acciajuoli fia, Lőrinc s miután a király még senkit sem küldött Otranto vidékére és Calabriába, a bírák ezeken a területeken a királynő nevében ítélkeztek s a magyar királyt nem ismerték el, de viszont az is tény, hogy semmiféle lázadás nem volt Johanna érdekében.[52]

Mint ilyenkor szokás, a fővárosban egyre-másra újabb és újabb vészhírek keringtek. Igy azt terjesztették, hogy Lajos prédára akarja bocsájtani a várost. A hír nagy felháborodást idézett elő a lakosság körében, mely fegyverkezni kezdett és gyűlölettel tekintett új urára. A megváltozott néphangulat és a kezdődő pestis hatása alatt Lajos elhagyta fővárosát s meglátogatta az ország nevezetesebb városait. G. Villani szerint az Abruz-

[48] *Ex Mas.* 75. n. 35. Nápolyi levéltár.
[49] *Anjoukori Dipl. Eml.* II. 262.
[50] *Anjoukori Okmánytár* VI. k. 112. l. (71. sz). — *Chron. Siculum* 11—12. l.
[51] *Diario del Graziani* 147. l. — *Villani* G. XII. 114. — A levélben Jeruzsálem és Szicilia királyának írja magát. (1348. febr. 8.)
[52] *M. Villani.* I. 12. c.

zok városain kívül megfordult Apulia egyes részein és a Šalernoi hercegségben is, melyhez való jogukat a magyar Anjouk címükben is fenntartották. Mikor április hóban visszatért a fővárosba, néhány báróját halva találta s bár jól tudta, hogy a lakosság bosszújának estek áldozatul, valamint több nápolyi előkelőnek a személye ellen irányuló összeesküvéséről is értesült, nem indított vizsgálatot az ügyben, hanem inkább bizalmat mutatott. Igy többek közt serege létszámát is lecsökkentette. Már — miként említettük — a főváros birtokbavételével befejezettnek vette a hadjáratot s elsősorban azokat az urakat bocsátotta el, kik Itália különböző városaiból önként hozzácsatlakoztak. Igy Francesco degli Ordelaffinak, Forli és Cesena urának, ki birtoka megtámadásáról értesült, engedélyt adott a távozásra s Ordelaffi márciusban visszatért csapatával hazájába. Hasonlóképen eltávozott Filippo Gonzaga is.[53] Mivel nagyobb ellenállásra nem számíthatott, elhatározta a német zsoldosok egy részének elbocsájtását is Wernerrel egyetemben. Ezek ugyanis óriási pénzbe kerültek s amellett fegyelmetlenségükkel a király ellen hangolták a népet. Az elbocsájtott zsoldosok Werner köré csoportosultak, számszerint vagy 3000-en s mindenfelé gyujtogattak, raboltak, gyilkoltak. Mivel ezek észak felé vonultak, a király figyelmeztette a vele barátságos viszonyban lévő államokat, hogy kellően készüljenek fel fogadásukra. Igy Firenzével tudatta, hogy megszerezte a Faron innen fekvő Szicilia egész birtokát, tehát feleslegessé vált lovaszsoldosai egy részét, köztük Werner herceget, kielégítette s szolgálatából elbocsájtotta. Ez alkalommal esküt követelt a zsoldosvezértől, hogy nem szövetkezik a király vagy valamelyik vele baráti viszonyban álló állam, főleg Firenze ellen. „Mivel azonban nincs hűség és kegyelet azokban, kik katonaéletet élnek s a nevezett Werner herceg máskor is hajlandó volt szövetség ürügye alatt sok veszélyes dolog elkövetésére," inti a firenzeieket, legyenek éberek. Ha a zsoldosok mégis megtámadnák a várost, a király hajlandó teljes erejével támogatni őket, hogy kimutassa irántuk való szeretetét. Hasonló értelemben írt Peruggiának is.[54] A firenzeieket meghatotta a király előzékenysége s követség útján megköszönték jóindulatát, kérték barátságát a jövőre is. Lajos szívesen fogadta a követeket s kijelentette, hogy elődei nyomdokain kíván haladni s nemcsak fenntartja, hanem erősíteni is kívánja velük a baráti viszonyt. Amint ő szükség esetén hű barátaihoz fordul, úgy ő is kész mindenkor segíteni őket, ha hozzá fordulnak. Ama reményének ad kifejezést, hogy barátságuk tartós és gyümölcsöző lesz.[55]

[53] *Hist. Misc. Bonon.* 411. l.

[54] *Documenti degli Archivi Toscani.* II. k. 591. l. (XVI. 349). A levelet híven közli G. *Villani*: XII. l. 114. c. — Peruggiára: *Diario del Graziani.* I. h. 147. l.

[55] *Documenti degli Archivi Toscani.* II. k. 591. (XVI. 350.) Márc. 24-éről.

Firenze politikai magatartására jellemző, hogy követségével egyidőben, február hónapban, Tarantoi Lajos segélykérő levelére előzékenyen megígérte, hogy amennyi embere csak van, rendelkezésére bocsájtja s Sienát és Peruggiát is felszólítja, hogy küldjenek lovasságot Nagy Lajos ellen.[56] Igaz, hogy ígéretét nem vette komolyan, de mint kereskedőváros, minden eshetőségre berendezkedett. Werner csapatával a Campagnára vonult s azt pusztította, de a római bárók útját állták, Firenze, Siena, Peruggia és Arezzo pedig ligába léptek ellene.[57]

1348 tavaszán teljes erővel kitört a dögvész a királyság területén és ezrével szedte áldozatait. A király kíséretében lévő urak — miként János minorita előadásából kivehető — iparkodtak királyukat rábeszélni, hogy ne kockáztassa életét, hanem térjen haza, hiszen célját tulajdonképen már elérte. Ehhez járult a pápa üzenete, melyet Bertrand bíboros útján juttatott el Lajoshoz. Kelemen kijelentette, hogy nem veheti el a koronát Johannától, ki a pápai udvarban panaszkodik, hogy Lajos megfosztotta országától, pedig sem elítélve nincs, sem a férjgyilkosságot nem bizonyították rá. A pápa három kardinálist bízott meg a vizsgálattal, mert hozzá tartozik a bűn büntetése és a királyság birtokában az ítélet. Ha jogot formál a király Nápoly birtokára, ezt bíróikon kívül kellett volna megtennie s bevárni a pápa ítéletét.[58] Ez a pápai üzenet a királyt bizonyára elkedvetlenítette s elhatározta, hogy visszatér Magyarországba. Az országban helyetteséül a német zsoldoskapitányt, a becsületes Wolfhardt Ulrikot tette meg és rendelkezésére bocsátotta a szolgálatában lévő 1200 német zsoldost, Nápoly erődeit ellátta élelmiszerrel, ruhával, fegyverrel s ezek őrizetét is Ulrikra bízva, elhagyta a fővárost. Apuliában a várak őrizetét nagyrészt magyarjaira ruházta, hadi népét felosztotta az országban s kapitányainak, várnagyainak lelkükre kötötte, hogy éberen ügyeljenek a rájuk bízott területekre. Mindent elrendezve május végén Barlettában egy gyenge gályára szállt és visszatért hazájába. A nápolyi bárók egy része csak a kényszernek engedve hódolt meg a királynak és örömmel értesült elutazásáról, sokan azonban sajnálattal vették tudomásul távozását, mert nagy rendet tartott seregében, magyarjait kisebb vétségekért is igen szigorúan büntette, a parasztok rablóbandáit szétverte, az utakat biztosította és igazságos volt.[59] Ez a legszebb emlék, melyet egy uralkodó maga után hátrahagyhat.

Miskolczy István.

[56] *Lettere missive.* Reg. 9. 24. Firenzei állami levéltár.
[57] *Chron. Sanese.* Muratori Ss. XV. k. 122. l.
[58] *Fejér Gy.*: Cod. Dipl. IX. l. 569. (319). — *Chron. Dubnicense.* l. h. 163. c.
[59] A király kapitányokul lehetőleg magyarokat alkalmazott. Igy Taranto hercegség helytartója szintén magyar úr, Tamás lett — Lucerat és vidékét Wolfhardt Konrádra, a Terra di Lavoro kormányát Treutel Miklósra, Calabriát Miczk bán fiára ruházta, míg a Monte Sant' Angelo és az Abruzzok őrizetével Csúzi Jánost és Dobozi Mihályt bízta meg. — A közhangulatra l. *M. Villani* I. l. 16. c.

Egykorú kép és költemény Kőszeg 1532-i ostromáról.

Kőszeg ostromának és Jurisics Miklós vitézei hősies ellenállásának világtörténeti jelentőségét, az 1532 évi 400-ik évforduló alkalmával, számos közleményben méltatták történetíróink. Az ismertetésekkel egyszerre igen sok becses ábrázolás is előkerült Kőszeg múltjából. Csodálatosképen kikerülte azonban a figyelmet a nagy esemény legrégibb, úgyszólván egykorú ábrázolása és Hans Sachs nürnbergi mesterdalnoknak Kőszeg ostromáról is szóló költeménye, amelynek időszerűségével az évfordulóval kapcsolatban senki sem foglalkozott.

Budapest régi ábrázolásai után kutatva a bécsi levéltárakban, Schön Erhard, a XVI. század első felében tevékeny német fametsző munkáinak irodalmában adatot találtunk, mely szerint egy fametszetén — melyet Hans Sachs költeményének illusztrálására készített — Kőszeg 1532-i ostromát örökíti meg. A fametszet egyetlen ismert példánya Londonban, a British Museum metszetgyüjteményében van (1849-ben Mr. Evanstól vásárolták). Geisberg azonban eredeti nagyságú hűséges másolatát közli kiváló művében. Schön Erhard élete és munkássága, Röttinger tanár kutatása folytán, ma már tisztázottan áll a műtörténészek előtt[1] és igaz örömünkre szolgál, hogy ezzel

[1] *C. Dodgson*: Catalogue of early German and Flemisch Woodents in the British Museum London. 1903. I. 493 lap. Itt még mint *H. Sebald Beham* műve szerepel.

Max Geisberg: Der deutsche Einblatt-Holzschnitt in der ersten Hälfte des XVI. Jh. Mapp. 40.

H. Röttinger: Erhard Schön und Niclas Stör. Strassburg, 1905. 175. old.

Keller: Hans Sachs. Stuttgart, 1870—1908. II. 434 és köv. old.

kapcsolatban magyar vonatkozású anyag is előkerült. Schön Erhard műtörténeti jelentőségének méltatása és munkáinak a magyar olvasóközönséggel való megismertetése épen ezért igen kívánatos volna.

Nem célunk most az 1532-i események felsorolása, csupán annyit említünk meg, hogy Kőszeg várának hősies ellenállása visszatérésre kényszerítette Szolimán szultán hatalmas seregét, melynek célja Bécs megtámadása volt. Ezzel a nagy német kulturközpont megmenekült a török ostromtól. Hans Sachs — akinek ebben az időben volt a fénykora — az 1532-i hadjáratot egy úgynevezett „Spruchgedicht"-ben örökítette meg és röplap formájában szétküldte a nagyvilágba. A „Spruchgedicht" Hans Sachsnál a csak elmondásra vagy felolvasásra szánt tanító költeményt jelentette, szemben a „Sangspruch"-hal, melyet éneklésre alkalmas formában írtak meg.

A költeményben így emlékezik meg Kőszeg ostromáról:

Nur, herr, schaw! yetzund widerumb
Ist der Türck mit mercklicher sumb
Auszgezogen auff teutsche land
Und mit starck gewaltiger hand
Belegert Güns, den kleinen fleck,
Doch durch dein hilff gezogen weck.
Als er zwölff stürm het verlorn,
Keret er mit grimmigem zorn
Auf Kerndten und di Stewermarck
Er straifft und yetz haimsuchet starck,
Die er auch vor offt hat gezupfft,
Mit raub und mord hefftig gerupfft.

A vershez Hans Sachs illusztrátora, Schön Erhard megrajzolta a szultán díszfelvonulását és a vár ostromát. Már maga az ábrázolás is kifejezi, hogy a török sereg útban volt a vár alatt. Útjának más célja volt, mint Kőszeg ostroma. A kis mellékepizódból azonban váratlanul főesemény lett és Bécs vára megszabadult a veszedelemtől.

A kép címe: „Ein Klag zu Gott, vber die grausamliche manigfaltige wüterey desz Blutdurstigen Türcken vmb gnedige hilff." A szegélykerettel ellátott fametszet 1143 × 251 mm. nagyságú. A három lemezből álló egybenyomás balról-jobbra haladó felvonulást ábrázol. Előtérben három lovas török harcos, az elsőnek hosszú toll van a turbánján, lándzsájuk hegyén felnyársalt emberfejek. Azután három lovastrombitás következik, majd egy egyedül lovagoló tiszt, akinek kardja hegyére levágott emberfej van tűzve. Utána Szolimán szultánnak, a „pompás"-nak két ló által húzott kocsija következik, melyet két gyalogos janicsár kísér. Szolimán szultán fején tollakkal díszített koronás turbánt visel, bal kezében kormánypálcát tart. A kocsit négy, pompás tollakkal díszített lovastiszt kíséri és végül megláncolt foglyokat körülfogó janicsárok csapata zárja

be a menetet. A háttérben balra égő falvak látszanak, jobbra Kőszeg várának eredménytelen ostroma. A közölt ábrázolás a menetből tartalmaz egy részletet és Kőszeg várának ostromát is mutatja.

Kőszeg várának hősies ellenállása így tükröződik vissza a kor legkiválóbb költőjének lelkületében és a kitűnő illusztrátor, Schön Erhard, Bécs 1529-i sikertelen ostromának ábrázolása után, vésőjére érdemesítette Jurisics Miklósnak és hős magyar katonáinak eredményes ellenállását. Az esemény valóban nagyjelentőségű volt és megörökítésének Kőszeg története igen értékes adatot köszönhet.

Dr. Borbély Andor.

II. Rákóczi Ferenc elindulása.[1]

Bécsujhelyi fogságából való kiszabadulása után, 1701. november 22-én Varsóban találkozott Rákóczi újból Bercsényi Miklós gróffal, aki a fejedelem letartóztatásának hírére az országból menekülve, nyár derekán érkezett Lengyelországba. E naptól kezdve sorsuk elválaszthatatlanul egybeforrott s közösen törték fejüket — Du Heron, a lengyelországi francia követ és néhány magyarbarát ottani főúr társaságában — azon, hogy miképen kapcsolják össze a szegény Magyarország ügyét a francia érdekekkel, és hogy miképen készítsék elő a magyar nemzeti felkelést lengyel földön. A folytonos tépelődések, tervezgetések között megoldást nehezen találó Rákóczi mellett Bercsényi volt a praktikusan tevékenyebb, s a két hű barát a felkelés kitörését megelőző két esztendőben teljes harmóniában fáradozott azon, hogy francia pénzzel s lengyel zsoldos csapatokkal hazájukba minél előbb visszatérhessenek.

A magyar történet lapjain ketten szinte egy fogalommá váltak s működésüket, az eseményekre való befolyásukat a Rákóczi-felkelés tárgyalásánál különválasztani sokszor nem lehet. Megismerkedésük napjától kezdve, egészen a felkelés utolsó két évéig (1709-ig) e két, lelki dispositió és egyéni tulajdonságok tekintetében annyira különböző férfiú szoros, benső barátságban élt s egymást kiegészítette. Rákóczi a contemplativ fő, a jóhiszemű tervező, egészben véve a szív embere volt, akinek azonban hiányzott az akaratereje ahhoz, hogy helyesnek ítélt terveit, környezete ellenkezése dacára is, keresztülvigye. Bercsényi a gyors elhatározás, sziporkázó ész embere volt, aki könnyen felfogott mindent, hirtelen döntött, de a végrehajtásban tétovázott. Két közös tulajdonságuk volt csupán: a kristálytiszta, megalkuvást nem tűrő hazafiasság és a mindent feláldozni kész önzetlenség. E jellemtulajdonságok révén emelkedtek messzire valamennyi kuruc főember fölé, ez biztosította nekik a történelem lapjain és az utókor emlékezetében azt a kivételesen nagy megbecsülést és népszerűséget, amelynek ilyen nagy fokával kevés magyar szabadsághős dicsekedhetik.

[1] Szemelvény a szerzőnek: „II. Rákóczi Ferenc felkelésének katonai története" című készülő munkájából.

Családi hagyományaik a királyhoz való hűség talajában gyökereztek. Ifjúságukat ugyanilyen légkörben töltötték s mint a rendi kiváltságok legmagasabb fokának előnyeit élvező főurak, a király iránti hűséget mindenek fölé helyezték. Egyikük sem volt „forradalmár" a szónak szó- és tartalomszerű értelmében. Helyzetük sodorta őket a leromlott haza sorsát megjobbítani kivánók élére. Hogy ezt a rendeltetésüket akkor, amikor annak ideje elérkezett, megértették és a cselekvés terére léptek, bizonyítja azt, hogy mennyire igaz ügy volt az, amelyért ők, multjukkal szakítva, készek voltak koronás királyuk ellen síkra szállni, mint egy — az egész Magyarország minden néprétegét összefoglaló — nagy nemzeti felkelés vezérei.

A szegény földettúró jobbágy, a koldusbotra juttatott városi polgár, a kifosztott kisnemes és a rendi kiváltságaiban korlátozott főnemes, a XVIII. század elején egy táborba sereglik Rákóczi Ferenc nevének varázsára. Az elmult évtizedek főúri összeesküvései (Nádasdy, Wesselényi, Zrinyi) és az ország nagy részét lángba borító kuruc lázongások egymástól függetlenül keletkeztek s külön vágányokon haladtak. II. Rákóczi Ferenc felkelésében végre elkövetkezett az az idő, amikor a nagyúr és a jobbágy elégületlenségét az ország legnagyobb ura és feudális segítőtársa közös üggyé kapcsolja össze. Az első eset, amikor a legelőkelőbb főúr a jobbágyban szövetségesét, nemzetmentő terveinek végrehajtóját látja s az első eset, amikor a jobbágy, felszabadítása érdekében lelkesedéssel keresi, várja és megteszi vezetőjének a legelőkelőbb főurat.

Az ország egyetemességének ily módon való egymásrautaltsága, összeforrása adja meg a Rákóczi felkelés jellegét s egyben magyarázatát annak, hogy miért legnépszerűbb még ma is a magyar ember gondolatvilágában a nemzet történetének talán valamennyi eseményei közölt épen ez a mozgalom.

Rákóczi és Bercsényi lengyel földön most már minden gátlástól megszabadulva, nyiltabban szőhették terveiket a francia követ bevonásával[2] s a magyar üggyel rokonszenvező lengyel főurak oltalma alatt. A felkelés értelmi szerzői tehát elérkeztek arra az archimédesi pontra, amelyen lábukat megvetve, kiemelhették volna a magyar földet a még nyomorúságosabbá vált helyzetéből, amelybe az 1697 évi hegyaljai lázadás leverése után jutott. Ennek eredményes végrehajtásához azonban az kellett volna, hogy lengyelországi fáradozásaikkal párhuzamosan, Magyarországon is akadjon valaki, aki itthon, titokban előkészíti az ellenállás alapját képező fegyveres erő kereteit. Azzal Rákócziéknak számolniok kellett, hogy bármilyen bőkezűen támogatná is őket XIV. Lajos, annyi zsoldos csapatot

[2] A tárgyalások eredményének kivonatos tartalmát közli *Fiedler*: Aktenstücken zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Wien 1858. Anhang II. és ugyane szerző e munkájának többi kötete

külföldön semmiképen sem tudnak összeszedni, amennyi elég lesz ahhoz, hogy legalább a felvidéket hatalmukba kerítsék és a további nemzeti ellenállást, e reguláris seregre támaszkodva az egész országban megszervezzék. Ők Lengyelországban mindent elkövettek a siker érdekében, nem mondhatjuk azonban ugyanezt a Kárpátokon túl őket váró magyar urakról.

Rákóczi letartóztatása és Bercsényi menekülése után, a felvidéki nemesek megriadva húzódtak kuriáik falai mögé s a felkelés eszméjének valóra váltása érdekében vajmi keveset tettek. Hiányzott soraikból az a szervező fő és erős kéz, aki Rákócziék felvidéki helytartójaként, velük összeköttetést tartva, titokban megszervezi azt a karhatalmat, amely adott pillanatban elegendő lett volna arra, hogy legalább az első szükségnek megfelelő hazai csapatokkal várja a lengyel zsoldosok élén közeledő Rákóczit. Egy ilyen irányú, uraktól vezetett, titkos szervezésnek alig találjuk nyomait. Nemzetünk rossz szokása szerint, az ilyen természetű mozgalmak rendszerint sok szónoklás, sok lelkes fogadkozás, szenvedélyes kifakadások, titkos conspirációk jegyében szoktak lefolyni, kevés kézzelfogható eredménnyel. Évezredes történetünk mutatja, hogy nem vagyunk titokban szervezni tudó nemzet. Ez az oka annak, hogy az 1701-től 1703-ig terjedő szomorú évek alatt sem sikerült a Rákóczi felkelés talaját itthon kellően előkészíteni. Tudjuk ugyan azt, hogy ezekben az években a bécsi udvar fokozottabban figyelte és hálózta be kémrendszerével az egész országot, de annak nagy területén, a spanyol örökösödési háború kitörése után olyan hihetetlenül kis számú reguláris katonaság állomásozott, hogy e pár ezred miatt nyugodtan lehetett volna az előrelátható fegyveres ellenállást előkészíteni, főleg az ország északi és keleti határszélein, Rákóczi, Bercsényi uradalmainak területén, közvetlenül a lengyel határ védelme alatt. Nem a szolgálatkészségen, nem a lakosság közömbösségén múlott, hanem kizárólag azon, hogy nem akadt itthon egy-két olyan férfi, aki erre vállalkozott volna. Ez a magyarázata annak, hogy amikor Rákóczi 1703 nyarán francia pénzzel s igéretekkel, Bercsényi pedig kis lengyel zsoldos sereggel a magyar határra érkezett, őket ott rendes felkelő csapat helyett, csupán nehány száz mezítlábas, toprongyos, kaszával, kapával felfegyverzett, lelkes, de megbízhatatlan szegénylegény várta.

Rákócziék teljes odaadással fogtak Lengyelországban a felkelés előkészítéséhez. XIV. Lajos azonban ebben az időben, bár olasz földön már folyt a háború, még nem üzent hadat a Habsburg-háznak. Ezért Du Héron kinyilatkoztatta Rákócziznak, hogy a franciák őt még nyiltan nem támogathatják. Maradjon egyelőre tehát Lengyelországban s helyezze magát előkelő lengyel barátai oltalma alá. Igy azután Rákócziék a Meczincszkiek, Szieniawszkiak kastélyaiban szőtték tovább terveiket. Legnagyobb segítségükre volt Szieniawszki

Ádám herceg belzi vajda, különösen pedig annak felesége Lubomirska Ilona. A hercegnő a Báthoryak révén különben is Rákóczi rokona volt s vele később is az egész felkelés ideje alatt bizalmas, benső összeköttetést tartott.

Lengyelország azonban akkor szintén válságos időket élt. Erős Ágost szász király, Conti herceg és Sobieski herceg királyválasztása körüli zűrzavar felkavarta az országot s mindezeknek az eseményeknek hátterében állott XII. Károly, az erőskezű, megközelíthetetlen fiatal svéd király, aki Keleteurópa politikájában egyéni útakon haladt. Du Héron még kieszközölte XIV. Lajostól azt, hogy Rákóczinak évi 12.000, Bercsényinek 8.000 forintnyi évdíjat folyósítson,[3] de azután kényes külpolitikai helyzeténél fogva tovább nyiltan nem támogathatta. A magyar felkelés ügyeit 1702 után tehát De Bonac marquis a Napkirály danzigi ügyvivője vette kezébe. Az ő útján Rákóczi 1703 elején a következő pontokban terjesztette elő javaslatát XIV. Lajosnak. Ő kész Magyarországra bevonulni, ha:

1. Danzigban pénzt, tiszteket és hadifelszerelést gyűjtenek össze e célra;

2. ha a lengyel főurak legalább 4—4.000 lovast és gyalogost (reguláris zsoldosokat) bocsátanak rendelkezésére. E csapat élén bevonul Magyarországba, igyekszik hadműveletét Ausztria felé úgy irányítani, hogy a francia király szövetségesével Miksa bajor választófejedelemmel egyesüljön, aki ekkor már nyiltan fellépett Lipót ellen. E terv sikere esetén a bajor választófejedelemnek kellene Magyarország koronáját felajánlani; végül

3. igyekezzék a francia udvar a török portánál kieszközölni, hogy Thököly, kellő számú csapat élén újból visszatérhessen az országba.[4]

XIV. Lajos kormánya komolyan foglalkozott ezzel a javaslattal,[5] de azok érdemleges megvitatására vagy teljesítésére nem került a sor, mert az időközben bekövetkezett magyar események keresztülhúzták a diplomáciai úton megkezdett további tárgyalásokat.

A Hofkriegsrat 1702 októberében Magyarország területén újabb toborozást rendelt el a spanyol örökösödési háború hadszintereire szállított katonaság kiegészítésére. Ez az erőszakos toborozás újból felszította az elégedetlenség lappangó szikráit. Rákóczi jobbágyai körében mindjobban erősödött a vágy, hogy Lengyelországba bujdosott urukat haza hívják, különösen akkor amikor a Rákóczi felkeresésére világnak indult Szalontay János (a hegyaljai lázadás egyik vezetője) 1702-ben megtalálta őt, Szieniawski herceg džikowi kastélyában. A sze-

[3] *Fiedler*: Aktenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's ugyanott.
[4] *Rákóczi* emlékiratai, eredeti francia kiadás V. kötet, 18. oldal.
[5] *Fiedler*: Aktenstücke stb. idézett helyein.

gény bujdosó kuruc sírva panaszolta el honfitársainak pusztulását, könyörgött Rákócziéknak, hogy jöjjenek haza, mert már tapasztalásból tudják otthon, hogy a felkelés csak úgy sikerülhet, ha annak vezetését a nagy urak veszik a kezükbe.

Az első fecske átrepült a Kárpátokon. Rákócziék megdöbbenve és meghatva hallgatták ezt a hívó szózatot s érezték azt, hogy sokáig már nem lehet maradásuk Lengyelországban. Szalontayt visszaküldték azzal az üzenettel, hogy csak gyülekezzenek titokban és várjanak türelemmel, mert a felkelésnek addig nem szabad kitörni, amig a francia király biztos és hathatós segítsége nem válik valóra.[6]

Szalontay hazatért s elbeszéléséből most már a Beregmegyében bujdosó kurucok értesültek arról, hogy a fejedelmet a magyar határhoz közel, valamelyik lengyel főúr kastélyában bármikor megtalálhatják.

Rákóczi jobbágyai a császári toborzás elől a hegyekbe menekültek, Esze Tamás, Tarpa községből való jobbágy és Kiss Albert, Thököly-féle hajduhadnagy vezetésével. Bujdosásuk közben még nehány hasonszőrű cimborával, Pap Mihállyal, Bige Györggyel, Nagy Mártonnal összetalálkoztak és elhatározták azt, hogy Rákóczit az országba hozzák.

Pap és Bige vállalták a kiküldetést s hosszú bolyongás után, 1703 március közepén Brženanban megtalálták Rákóczit. A fejedelem nem akart teljesen hitelt adni a két, csavargókülsejű megbízottnak, viszont nem akarta őket biztatás nélkül sem hazabocsátani. Bercsényi ajánlatára ennek egy ügyes, szemfüles apródját (mások szerint lovászát) küldte velük Magyarországba, hogy az a helyszínén tájékozódjék a dolgok valódi állapotáról.[7]

Bercsényi embere, Barvinszki, hamarosan visszatért. Megfigyelései szerint Rákóczi jobbágyai valóban szívszakadva várják urukat s készek fegyvert ragadni. Nagy optimizmussal még azt a hírt is hozta, hogy a „csapatok" csak arra várnak, hogy Rákóczitól zászlókat és írott pátenseket kapjanak s azonnal készek elébe menni. A császári katonaság különben is jórészt kivonult Magyarországból. Ha a magára hagyatott várakat a felzúdult nép körülfogja, a várőrségek sem fognak nagyon ellenállhatni. Rákóczi ekkor már tisztában volt azzal, hogy népszerűsége elől ki nem térhet. Azon az úton, amelyen elindult, most már nincs megállás. Hosszas töprengés, latolgatás után vállalta a következményeket, nem önzésből, nem számításból,

[6] Szalontay látogatását részletesen leírja *Thaly*: Gróf Bercsényi II. kötet 429. és következő oldalakon és *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc I. kötet 217. oldal.

[7] Mindezeket az eseményeket lásd *Thaly* és *Márki* idézett munkáiban. Legtömörebben összefoglalva *Szalay László*: Magyarország története VI. kötet VIII. IX. és X. fejezeteiben, végül *Rákóczi* Önéletleírásában 159. és köv. oldalakon és Emlékirataiban V. kötet 18—30. oldalakig. Valamennyi leírás Rákóczinak e két munkájából meríti adatait.

hanem abból a meggyőződésből, hogy neki, mint Magyarország leghatalmasabb főurának, isteni küldetése az, hogy a nemzet élére álljon. Barvinszkival Pap Mihály vezetése alatt egy kis küldöttség is jött Bržežanba, ezzel is nyomatékot adva elbeszélésének.

Rákócziék első elhatározó lépése az volt, hogy a fejedelem címerével és „Cum Deo pro Patria et Libertate" felírással ékesített piros selyem zászlókat adtak a küldöttségnek s megfogalmazták Bržežan várában, 1703 május 6.-án (egyes példányok szerint május 12.-én) keltezett első kiáltványukat.[8] E pátensben: „Felső Vadászi Rákóczi Ferencz Fejedelem és Székesi gróff Bercsényi Miklós, minden igaz magyar haza szerető és édes Országunk régi dicsőséges szabadságát óhajtó Egyházi és Világi Nemes és Nemtelen Fegyverviselő és otthon lakos igaz Magyaroknak Istentől minden jókat" — kíván s tájékoztatja őket a felkelés indítóokairól. Azután szigorúan meghagyja nekik, hogy legyenek készek, minden privátumra való vágyakozás nélkül, bátran hadakozni, az a célból velük megegyezett hadakozó királyoknak és fejedelmeknek seregében. Végül pedig megparancsolja nagy tilalommal, hogy senki se merészelje se külön, se csoporttal „akármely vallású egyházi személyeket, templomot, cintermet, klastromokat, nemesi szabad személyeket, nemesi házakat, kastélyokat, velejárókat, kereskedőket háborgatni, várost, falut, kastélyt prédálni és a szegénységet zaklatni, hanem az előljáróknak az eliben adatott mód szerént keresvén az ellenséget, mindenekben csendes értelemmel legyenek maguk hazájok javára." A zászlókat hazavivő küldöttségnek pedig szigorúan lelkére kötötték, hogy azokat ki ne bontsák addig, amíg Rákócziék külföldi segédcsapataik élén a Kárpátokhoz nem érkeznek. Csupán a Rákóczi szolgálatára jelentkező emberek előtt mutogassák meg titokban annak jeléül, hogy valóban az ő nevében gyüjtenek sereget.

Rákóczi és Bercsényi azután Lembergbe mentek, hogy a lengyel barátaiktól ígért segédhadak toborzását sürgessék. Bercsényi itt elvált urától s a francia segítség ügyében Varsóba utazott, Rákóczi pedig Holesiczánál, Szieniawszki hercegné birtokáról, — a magyar határhoz már közelébb, — akarta a mozgalmat figyelemmel kisérni. Rövid idő mulva újabb küldöttség kereste fel Rákóczit Majos János fiatal nemes vezetésével, aki előadta, hogy tovább tétovázni nem lehet, mert a határon „több ezernyi" fegyveres nép várja a fejedelmet. Esze Tamás és Kis Albert ugyanis nem törődtek Pap Mihály tiltakozásával s május 21-én Vári és Tarpa községekben s másnap Beregszászon is nyiltan kitűzték Rákóczi zászlait és felesküdtek kurucoknak.

[8] Egykorú másolata a Nemzeti Múzeum levéltárának törzsgyüjteményében — 1703. a. — 826. fasc. 103. szám alatt. Tartalmával részletesen foglalkozik *Thaly*: Bercsényi család II. kötet 469 s következő oldalakon s *Márki* id. munka II. kötet 232. oldal.

Megválasztották hajdú kapitányaiknak Esze Tamást, Kis Albertet, Móricz Istvánt, lovas kapitányoknak pedig Pap Mihályt, Majos Jánost, Nagy Mártont. Esze Tamás pedig, aki önmagát „legkegyelmesebb ura, Felséges Rákóczi Ferenc fejedelem legfőbb és első gyalogsági kapitányának" léptette elő, seregével Vári község mellett a tiszai átkelőt vette birtokába, hogy a Majos kíséretében várva várt Rákóczi átkelését ezen a ponton lehetővé tegye.

Rákóczi érthető okokból nem volt megelégedve a dolgok ily gyors fejlődésével s igen helyesen elhamarkodottnak tartotta a felkelés időelőtti kirobbanását. Még is tovább haladt a magyar határ felé. Döntenie kellett afelett, hogy pénz és katonaság nélkül, szóval üres kézzel keresse-e fel híveit, akik azt a hírt terjesztették az országban, hogy 30—40.000 főnyi sereg élén jön át a határon, vagy pedig újból csak ígéretekkel biztassa a felizgatott népet s maradjon Lengyelországban addig, amíg Bercsényi a várva várt segítséggel megérkezik. Józan ítélete az utóbbit tanácsolta. De a nála járt küldöttségnek tett ígérete, esküje s fiatalos heve mégis arra birták, hogy bár lassan, de mégis közeledjék a magyar határ felé, abban a reményben, hogy Bercsényi a segítséggel talán utóléri.

Esze Tamásék felkelése legközelebbről Károlyi Sándor báró szatmármegyei főispánt érdekelte. Állandó levelezésben állt gróf Koháry István tábornokkal s őt május közepe óta majdnem naponta tudósította a beregmegyei mozgalmakról.[9] Május 27-én írja: „Naponként ezen kurucság nevezeti alatt indult had szaporodik . . . még semmi nevezetes ember nem hallatik köztük lenni, hanem magát Rákóczit az Bérczen hirdetik erejével által költözni." Nagyobb jelentőséget azonban ekkor még nem tulajdonított e mozgolódásnak s mivel annak főszereplői, Kis Albert és társai ismertnevű garázda szegénylegények voltak, ezt is csak amolyan parasztlázadásnak minősítette s mosolygott afelett, hogy a német katonaság és a hivatalnokok aggódva szemlélik annak fejlődését. Május 31-én írja: „Ezen mostani zűrzavaros paraszttámadás alkalmatosságával úgy látom s tapasztalom, az hol semminemű ok nincsen, az német nemzet az ökör alatt is borjút keres."

Károlyi mindennek ellenére óvatosságból mégis figyelmeztette Löwenburg ezredest, a szatmári őrség parancsnokát a veszélyre, fegyverbeszólította a szomszédos megyéket s azután Kassára sietett Nigrelli tábornokhoz. Itt azonban azt a benyomást nyerte, hogy a császári udvar már az ő hűségében is kezd kételkedni. Visszasietett tehát megyéjébe, hogy maga induljon a lázadók leverésére. Junius 7.-én magához vette a Kóród községben összegyülekezett megyei nemességet és a Thür-

[9] Levelei a Nemzeti Múzeum Thaly gyüjteményében. 1703. 1389/Fo. Hung. 2. 29—37. lapok.

heim-ezred egyik ott tartózkodó századát s ezzel az 520 főnyi csapattal átkelt a Tiszán, hogy a Dolha község határában gyülekező kuruc csapatot széjjelverje.[10]

A kurucok, féligmeddig harcvonalnak látszó csapatokba sorakozva várták a támadást. A gyalogság hátával a Borsova patakra támaszkodott, a lovasság pedig a falu széles utcáján állott fel. Károlyi délután 5 óra tájban támadta meg őket. A reguláris német század puskatüzét a kurucok elég jól állták. Az azt nyomon követő kézitusában azonban kereket oldottak. A győzők 3 kuruc zászlót zsákmányoltak s kb. 50 kurucot levágtak, tízet foglyul ejtettek. Károlyi a csata után részletes jelentéseket küldött Bécsbe, 150 halottról beszélt és erősen túlozta győzelmének hírét. Hogy a harcot minél nagyobb szabásúnak tüntesse fel, jelentéséhez még szép vázlatrajzot is mellékelt.[11]

Rákóczit a dolhai vereség híre Drosdovicén érte. Ez első kudarc után méginkább oka lett volna visszafordulni, de az isteni Gondviselésbe vetett bizalma és az a vágya, hogy a magyar nép szeretét és bizalmát megnyerje, arra ösztönözte, hogy folytassa útját Magyarország felé, nehogy a lelkesedés tüze lelohadjon, ha ő még soká késik. Bizalmas emberét. Kálnássy Istvánt, elküldte jóbarátaihoz Wisnowieczki herceghez és Potocki kievi palatinushoz, mert tudta azt, hogy ezektől fog leghamarabb zsoldosokat kapni. Azután a Konski palatinustól kapott kis lovas csapat kíséretében Skole községbe ment és onnan június 14-én ért Klimiec faluba, amely a Kárpátok északi lejtőjén a magyar határtól alig 2-3 km-re fekszik Előző napokban üzenetet küldött Esze Tamásnak, hogy a dolhai harcban szétvert kurucokkal jöjjön elébe. Ez a kuruc csapattöredék déltájban érkezett a faluba. Alig voltak ezren és csak a csapat felének volt puskája. Megható lelkesedéssel üdvözölték a lengyel lovaskiséret élén feléjük közeledő fiatal fejedelmet, aki ezen a napon állott először szemben annak a kuruc seregnek első képviselőivel, amelyhez sorsát kötötte. Szomorú látványban volt része, mert ez a kis csapat a leghalványabb képét sem nyujtotta olyan seregnek, amelyre támaszkodva egy ilyen országos jelentőségű mozgalmat meg lehetett indítani. Tanult tisztek, altisztek nem voltak közöttük s ezért Rákóczinak, aki maga sem volt katona, minden segítség nélkül kellett ezt a csőcseléket rendeznie. Feleskette őket hűségére, hosszú beszédben biztosította hazaszeretetéről, azután félig meddig rendezett táborhelyeket jelölt ki nekik és őröket állított fel. Hevenyészett hadicikkeket is hirdetett ki és a fegyelem fenntartására külön

[10] Dolha a Borsova patak partján a vereckei hágó kijáratánál fekszik.

[11] Thaly gyüjtemény Nemzeti Múzeum id. helyen. 37. lap. Emlékiratait és levelezését ebből az időből lásd a Századok 1874. évi kötetében *Waltherr Imre* : tanulmányában.

hadbírót rendelt.[12] Két napig időztek a klimieci táborban s ezt az időt Rákóczi hadinépének rendbeszedésére használta fel.

A klimieci fenyvesek alatt pihenő táborban a feudális nagyúr elérkezett a föld népe közé. Magára hagyatva, tarsolyában csak szép igéreteket, sok biztatást hozott ; a franciák, lengyelek támogatásának csak reményét, de még kézzel nem fogható valóságát. Sorsát a jobbágyokéval összekötötte s ettől a perctől kezdve száműzetéséig csakis a felkelés ügyének szentelte minden percét. Esze Tamás elbeszéléséből megyőződött arról, hogy most már igazán nem tétovázhat. Tovább kell haladnia azon az úton, amelynek végét előre nem láthatta. A nép bizalma, személyéhez való ragaszkodása volt egyedül az a mágnes, amely őt nehéz útjának legelső szakaszán, a Kárpátok bércén átvonta.

Markó Árpád.

[12] Emlékiratai V. kötet 32—33. oldal.

A cs. és kir. 1. lovashadosztály* működése 1914 augusztus havában.

A Temesvárott székelt cs. és kir. 1. lovashadosztályparancsnokság világoskék attilás négy huszárezrede 1914. augusztus 8-án fejezte be felvonulását Czortków környékén. Itt a Kövess hadseregcsoportnak rendeltetett alá. A hadosztály azonnal megkezdi a felderítést és még a nagy hadászati felderítés elrendelése előtt több századja hatol át a határon ellenséges földre. Elsőnek a 14. huszárezred 6. százada indul augusztus 9-én Wehle Gusztáv százados vezetésével a 35 km-re fekvő Skala határmenti községbe, azzal a feladattal, hogy Kamienec-Podolskit és környékét derítse fel. Augusztus 13-án Sztankay Oszkár százados a 4. huszárezred 6. századával Zbryznél kel át a Zbruczon Laskorun felé és Nagy Aurél százados a 4. huszárezred 4. századával Czemerowcen át Jarmolince felé indul felderítésre.

Wehle százados Skalara érkezve a határbiztosító csendőrörs parancsnokától megtudja, hogy a határt alkotó Zbrucz folyó mentén csak kisebb orosz járőrök állnak. A hidak orosz oldalon el vannak zárva. Az ellenséges határvédelemnek Zbryz a központja, melynek parancsnoka egy alezredes. Wehle, polgári ruhába öltözötten, személyesen vizsgálja meg az átkelési viszonyokat. Különösen egy Skalatól 7 km-re északra levő gázló kelti fel figyelmét és erre alapítja tervét járőreinek átkelésére. Ezeknek parancsnokait Thoma főhadnagyot és Ilics őrmestert a helyszínén tájékoztatja. Másnap, augusztus 10-én a járőröket a gázlóhoz rendeli, maga pedig századjával észrevétlenül a folyó partjához lopódzik és tüzeléssel rajta üt a Skalaval szemben álló orosz járőrökön. A lövöldözéssel idevonta a szomszédos ellenséges járőrök figyelmét is. Ezt a pillanatnyi zavart használta ki a két járőr és áttörve a Zbruczon, Kamienec Podolsk felé vett irányt. Zerdzeig együtt haladt a 40 huszár. Itt

* Az 1. lovashadosztály hadrendje: hadosztályparancsnok báró Peteani Artúr vezérőrnagy, vezérkari főnök gróf Takács-Tolvay József őrnagy; 6. lovasdandár báró Apor Sámuel vezérőrnagy: 7. és 14. huszárezred; 7. lovasdandár Schilling János vezérőrnagy 4. és 12. huszárezred; két lovas géppuskás osztag; 7. lovastüzér osztály (3 üteg); a szabványos vonatok.

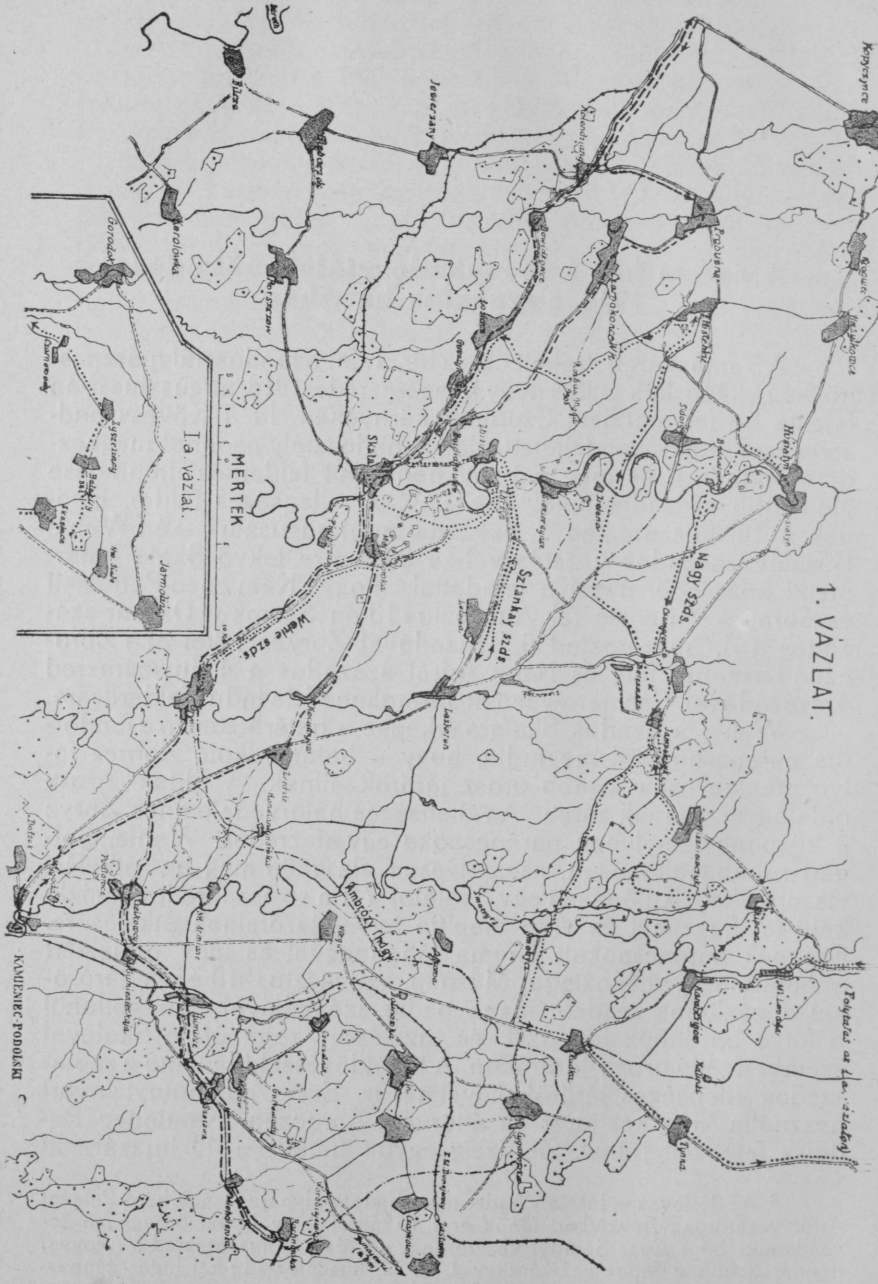
1. VÁZLAT.
MÉRTEK
I.a. vázlat.
Nagy szds.
Szlankay szds.
Wehle szds.
Ambrózy Ihdgy
Skala
Jarmolnica
Gorodok
Jeziersany
Kopyczyńce
KAMIENIEC-PODOLSKI

megoszlottak. Az egyik járőr Me Armionen, a másik Wigodan át közelítette meg az ódon podoliai várost. A század pedig visszatért szállásaiba és előkészült arra, hogy másnap járőreinek támogatására szintén átkelhessen a határfolyón.

Augusztus 11-én hajnali szürkületben a század a szalmával teleszórt hídon Skalanál átkel, megugrasztja a cirkáló orosz járőröket, melyek szürke árnyékként tűnnek el északkelet felé az erdőparcellákban. Aztán az orosz Zbrzyznek vesz irányt, hogy rajtaüssön a határőrök parancsnokságán. Ámde ennek csak hült helyét találja. A pósta épülete lángokban áll és így semminemű értékes levelezést nem tud megszerezni. Zbrzyről Bustán át Oryninbe lovagol, ahonnan több járőrt küld Kamienec Podolsk felé. Élelmiszert és abrakot harácsol embereinek és lovainak, majd több jól megrakott szekérrel az esti órákban visszatér Skalara, ahova valamennyi járőre is bevonul. Ezek azt jelentik, hogy Kamienec Podolsk meg van ugyan szállva, környékén azonban nem észleltek csapatokat. A század zöme augusztus 11-én 70 km-t lovagolt, járőrei 30 km-rel többet.

Augusztus 12-én hajnalban a 4. huszárezred 6. százada érkezett Skalara a Wehle század felváltására, mely Czortkówba vonult be.

A Sztankay vezette 6. huszárezredbeli 4. század augusztus 13-án indul egy kocsikon szállított gyalog szakasszal feladatának végrehajtására. Zbrzyznél átkel a Zbruczon, Letawat elhagyva járőrei jelentik, hogy Laskorunnál egy ellenséges lovasdandár áll. Erről személyesen akart meggyőződni és menetét folytatja. Csakhamar öt lovas századot pillant meg. Az elől levő szétszórt alakzatban gyalog, a következő láwában, a többi oszlopban közeledik. Ki akar előlük térni, de már a parancsadás alatt észreveszi, hogy egy ellenséges lovasszázad Letawan át hátába iparkodik kerülni. Rövidesen tüzet is kap tőle. Gyalogságát fedezve húzódik vissza Zbrzyz felé és a Zbrucztól keletre húzódó magaslatokon védőállást foglal. Maradása azonban itt sincs, mert szemben és két oldalról erős tűzbe kerül, mely különösen észak felől igen heves. Felesleges veszteségeket kerülendő a túlerő elől egy gázlón átkel és a folyó védelmét gyalogságára bízva századával Skalara lovagol.

A bevezetésben felsorolt hirszerző különítmények közül Nagy Aurél századosénak működése volt a legveszélyesebb és legeredményesebb. Miután az eseményekről ő részletes leírást közölt a Hadtörténelmi Közlemények XXIX. évf. I. füzetében, itt csak főbb vonásaikban ismertetem azokat.

A különítmény augusztus 13-án reggel 4 órakor vágott neki feladatának a 95. gyalogezred egy-egy szekereken szállított gyalogos és géppuskás szakaszával. A Zbruczon erős harc után, melynél három huszár elesett és négy gyalogos megse-

besült, 7 órakor átkelt és Czemerowce felé folytatta útját. Itt a Zwanczyk patak mentén ujból ellenállásra talált, melyet leküzdve 13^h-kor Jampolczykot éri el, ahol $1^1/_2$ órás pihenőt tartott étkezett és abrakolt. Majd tovább előnyomulva Smotryczon át 20^h-kor eléri Tynnát. Utközben járőrei jelentik, hogy Rudkából egy erősebb lovas csapat vonul észak felé. Tynnában megtudja, hogy a cár előző napon 3—4 hadtestet esketett fel Proskurowban és hogy Jarmolincyban sok gyalogság és tüzérség van. Augusztus 14-én Bergleitner hadnagy 15 huszárral Sololkowcy—Jármolincy felé lovagol, a század pedig az országuton észak felé indul. Tynnatól nyugatra két lovasezredet lát Kalniki felé menetben, Skalince magasságában pedig az országuttól két oldalt beásott gyalogságra bukkan. Skalince felé kitér, Nw. Sjelotol délre levő erdőből tüzet kap. Balakiry felé kanyarodik és ekkor ágyútüz éri. A 351 △ közelében minden oldalról géppuska és puskatűzbe kerül. Ekkor Zyszczinczy felé áttör és itt gyülekezteti különítményét. Innen Czernowody—Ml. Lewadan át Karabczijowig menetel, átkel a Szmotryczon és az erdőben pihentet és abrakoltat. Etetés után ujból Skalince felé küld járőröket felderítésre. Egyik járőre jelenti, hogy Jarmolincyből egy lovas hadosztályt látott Gorodok felé menetben. 16^h-kor Skipcza felé tart, átkel a patakon és Wiszniewczyk felé vesz irányt. Egy orosz lovasdandárral találkozik. Tűzharcba bocsátkozik vele. Az oroszok tüzérséggel lövik. Bekerítő mozdulatokat vesz észre. Ez elől Jampolczyk felé kitér és éjjel Berezowkán át Zielonára vesz irányt. Itt 15-én reggel 4^h-kor rajtaüt egy kozák századon, észak felé elkergeti és 9^h-kor 50 lovassal bevonul Tlusdenkiere, ahonnan a látottakról és hallottakról állami távbeszélőn jelentést tesz hadosztályának.

A délután folyamán a hadosztályparancsnokság Czortkowban megkapta a Kövess hadseregcsoportparancsnokság intézkedését a hadműveleti lovas felderítésre, mely főbb vonásaiban a következő:

„Kezdete aug. 15-én.

„Felderítési terület határai: északon a Trembowla—Chorostkow—Husiatyn—Dunajewci—Nowa Uszice alkotta vonal délen a Dnjester folyó. A felderítés az ellenséges zömökig terjedjen.

„Feladat: a nagyobb gyalogsági kötelékek elhelyezésének megállapítása. Nagyon fontos, hogy hol van az ellenség déli szárnya. Ezt érje el minden áron.

„A derékhad menetvonala Czortkow—Skala—Szatawa—Sokolecen át Mogilew környéke felé.

„A derékhad augusztus 16-án lépje át a határt és napi menetcéljait tűzze ki a csapat erőállapotának figyelembevételével lehető messzire.

„A biztosítás, összeköttetés és utánpótlás fenntartására

támogatásul a 36. Landwehr-gyalogezred Zaleszczykiből Skalara, a 95. gyalogezred $^1/_2$III. zlja a géppuskás osztaggal és egy lovas járőrrel Husiatynba érkezék. Az utóbbi zászlóalj másik fele Czortkowban marad."

Augusztus 15-én a hadosztály menetközben 11^h 30^l-kor keltezett jelentést kap Ollé főhadnagytól Wassylkowceből, hogy Husiatynból nyugat felé egy kozák dandár menetel. Erre a hirre a hadosztály több járőrt küld a Wassylkowce—husiatyni út felé, a zömmel pedig letér Probuzna felé, hogy a jelentett lovasdandárt megtámadja. A harci vágytól égő huszárok azonban hiába lazították meg kardjaikat egy kis parázs viaskodásra hüvelyükben, ma nem került rá a sor. A kozákok megneszelték közeledtüket és a Zbrucz mögé húzódtak vissza. Amikor a hadosztály erről értesült, Skala felé vett irányt és Burdiakowce Loziac és Gusztinban laktáborba szállt. A derékhad menetteljesítménye 35 km, a járőröké 60—70 km.

Augusztus 16-a. A hadosztályparancsnokság a Zbruczon való átkelés biztosításával a 14. huszárezredet bízta meg. Az ezred az ellenség gyenge járőreit Skalanál visszanyomja, átkel a folyón és Marianówka Piatniczany vonalában foglal állást. Járőrei egyideig üldözik ellenfeleiket, de később a buckás terepen nyomukat vesztik. A Zwanczyk patakig nincs ellenség. A hadosztály zavartalanul kelhet át, felderítő járőreinek útja szabad. Ezek el is indulnak Orynin—Kamieniec Podolsk és Zerdzie—M^e. Armiane—Niegin felé.

A derékhad, mely d. e. 8^h óta Gusztintól keletre menetkészen áll, Skalán át Kociubijow—Zerdzie és Konstantijnowkára lovagol és e három helységben laktáborba száll. A biztosítást a Skalanál csatlakozott 36. Landwehr gyalogezred végzi.

16^h-kor a hadseregcsoportparancsnokság értesíti a hadosztályt, hogy a Husiatynnál átkelt és orosz földre ismét visszatért ellenséges lovasság megtámadására az 5. honvéd lovashadosztály kapott parancsot, mely egyuttal Gorodok felé is biztosít.

A hadosztály ma 30—36, járőrei 80 kmt lovagoltak.

Augusztus 17-én reggel 6^h 30-kor a hadosztály a hadseregcsoportparancsnokságnak jelenti, hogy a felderítés szerint Kamieniec Podolskinál a hidak robbantásra előkészitvék, a lakosság mindenütt elhagyta a falvakat, állatait és terményeit magával vitte. Ennél fogva a harácsolás kevés eredménnyel biztat. Végül, hogy Orinynban erős levélküldönc állomást állit fel.

7^h-kor egy-egy tizennégy lovas erejű járőr indul Kamieniec Podolskin át Sl. Gumienieckajára és Njegin—Cecelnik—Makowon át Szatawara. A járőrök végcéljaikon várják be a hadosztályt.

A tegnap esti eligazítás alapján 7^h 30^l-kor a 36. Land-

wehr-gyalogezred két zászlóalja Konstantynowkánál áll fel arccal keletnek. A lovas dandárok kettős oszlopban Zerdzietől keletre. Mellettük délre a tűzérosztály, mögöttük a hadosztály egészségügyi intézet, az 1. és 2. számú lövőszeresoszlop és az ütközetvonat. A vonat többi része, egy zászlóalj fedezete alatt, Kociubijowban és Skalan marad vissza. A gyülekező helyen egy-egy gyalogos század parancsot kap, hogy Ml Armianen át Cielkowcyra illetőleg Sl. Gumienieckajára meneteljen és ott észak felé biztosítson. A hadosztály azután menetoszlopban Kamieniec Podolskra indul. Előved a 7. huszárezred és egy üteg, a megmaradt $1^1/_2$ zászlóalj követi a lovasságot.

Az előved 10^h-kor a Kamieniec Podolsktól nyugatra levő erdőből tüzet kap. A közelfelderítő járőrök jelentik, hogy az erdőkben és a külvárosokban ellenséges csapatok vannak. Az előved rögtön támad és ütege támogatásával megtöri az ellenállást. 11^h 30^l-kor már harácsoló különítményt tol előre. Ezt azonban már a város külső részeiben az ablakokból heves tüzelés fogadja és dolgavégezetlen kénytelen visszatérni.

Erre a hadosztályparancsnok 14^h-kor a következőképen intézkedik.

„Kamieniec Podolsk erősen meg van szállva. Főként polgári lakosság, mely az ablakokról és a háztetőkről lő. A hadosztály támad. Ehhez a tüzérség két üteggel a várostól északnyugatra levő háton, egy üteggel Dolzoknál vonul fel. A 7. huszárezred a Zerdzie—Kamieniec Podolski út mentén nyomul előre és jobb oldalát az erdő felé biztosítja. Tőle északra a 4. huszárezred a nevezett úttól északra húzódó háton. Apor tábornok a 12. és 14. huszárezreddel a Szatawa—kamieniec podolski úttól két oldalt támad és hátát észak felé fedezi. Én a két ütegnél tartózkodom. Az egészségügyi intézet az erdő sarkán (Pudlowcetól nyugatra), lövőszeresoszlop a kocsmánál Dolzoktól északra. Ütközetvonat megáll."

Apor tábornok két ezredével Cielkowcynál kelt át a Smotryczon. Az átkelés a mélyen bevágott, igen meredek partú és csak szűk helységszoroson át megközelíthető folyón csaknem két óra hosszat tartott. Ezáltal támadása csak későn érvényesült. 18^h tájban a város küldöttsége polgármesterével az élén megjelent Peteani tábornok előtt és a megadás jeléül a város kulcsait nyujtotta át. A hadosztály a városba vonult és beszállásolt. Itt-ott azonban még mindig egyes lövések dördültek el annak jeléül, hogy a lakosság nyugalma nem állt teljesen helyre. A járőrök nyugtalanító hírei is hozzájárultak ahhoz, hogy a hadosztály az egérfogót elhagyja és a szállások kényelmét a szabad tábor ridegségével cserélje fel. Azért 22^h-kor a várostól északnyugatra levő magaslatra vonul és zuhogó esőben táborba száll.

A hadosztályparancsnok a városra büntetésül aranyban

és ezüstben 200,000 rubel hadisarcot ró és az egész hadosztály élelmezési létszámára hust és kenyeret harácsoltat.

Augusztus 18. A mindössze három óra hosszat tartó táborozás vajmi kevés pihenőt nyujtott a fáradt csapatoknak. Az esőverte katonák szinte örömmel fogadták a korai indulás hírét, mely megszüntette a sárban és latyakban való ácsorgást. A gyalogság a kivetett élelmiszerek összegyüjtésére és az összeköttetés biztosítására visszamaradt a táborban, harácsoló különítményei a városba vonultak. Huszárszázadonként 20 kimélésre szoruló ló Skalara ment vissza, mert a hadosztályparancsnok véleménye szerint nagyobb lovastestekkel való összeütközés valószínűtlen, az ellenség észak felé húzódik és itt csak gyenge erőkkel lesz dolga.

4^h-kor a 4. huszárezred 5. százada (Knapp százados) Njeginen és Czankowan át Dunajevcire, a 14. huszárezred 5. százada (Strunz százados) Gumienieckaja és Szatawan át Worobijewkára indul, mint hírszerző különítmény. Egy század Szatawa és Makowba lovagolt, hogy az oda bevonuló hadosztály ellátására élelmiszereket harácsoljon. A derékhad 4^h 30^l-kor hagyta el a tábort. Menetcéljának elérésére, a város lakosságával való ujbóli surlódások elkerülése miatt a felázott rövidebb utat választotta Cielkowcy Humincen át, bár a tegnapi tapasztalatokból tudta, hogy a Szmotrycz mélyedés átlépése hosszadalmas és fárasztó.

Peteani tábornok bizalmas úton arról értesült, hogy az északra elterülő erdőkben egy kozákezred van, továbbá, hogy az orosz kormány 300 fegyencet bocsátott ki a börtönökből. Ezek közül néhány csakugyan kézre is került, de az erdők átkutatása közben csak néhány portyázó lovasjárőr volt látható. A hírszerző különítmények is jelentették, hogy a Humincetől keletre levő erdőszoros 11 45^l-kor és Szatawa 12^h-kor ellenségtől mentes. Nagyobb ellenséges lovascsapatot csak 14^h 45^l-kor észleltek menetben Dunajawciről Czankowára.

A hadosztály zöme csak 15^h érkezett Szatawa- és Makowra. Az éjjelezést lovas tábori örsök biztosították a 297 Δ-nél, Michalewkán, Gnilowodyn, Czeczelniken és a Makowtól nyugatra levő tónál, egy gyalogsági raj a Humince felé vezető útszoros keleti kijáratánál. A 36. Ldw. gy. ezred egy-egy százada Makawon és Szatawan készültségben állt.

A harácsolás, egy lengyel nemzetiségű földbirtokos előzékenységéből, bőséges eredménnyel járt. A lakosság egybehangzóan állítja, hogy Proskurow-Winnica és Zmerinkanál nagy ellenséges erők gyülekeznek.

A hadosztályparancsnokság a Kamieniec Podolsknál maradt hat gyalogszázadot augusztus 19-ére Szatawara rendeli, hogy a jelentések hátraküldését az erdőszorosokon át biztosítsa, a harácsolt hust és kenyeret magával hozza és a Ma-

kowon és Szatawan sütött kenyeret átvegye. Később, 21^{h}-kor a hírszerző különítményekhez a következő parancsot küldi: „A hadosztály holnap (19-én) Rachnowkán át Zwanczykra menetel. Az 1. számú hírszerző különítmény* holnap Zwanczykon át Kuczara lovagol, a menetvonalon felderít. Sokolecnél az út és átkelési viszonyokról tájékozódik. A 2. számú hírszerző különítmény** Minkowcyn át Nova Uszicara lovagol és a menetvonalon felderít.

A derékhad ugyan csak 28 km-t lovagolt, a mai menet mégis a rossz utak, a fáradságos Smotrycz-átkelés és a folyton szakadó eső miatt többszörösével felért. A különítmények 45-46 km-t, a járőrök megfelelően többet lovagoltak.

Augusztus 19. A 36. Landwehr-gyalogezred Kamieniec Podolskban visszamaradt hat százada a harácsolt élelmiszerrel Szatawara menetel. Egyik századját Humincen hagyta, hogy a műút hídját biztosítsa és levélküldönc állomást rendezzen be.

A lakosság reggel vasúti szállításokról hozott híreket, melyek tegnap délután és a mára virradó éjjel Jarmolincy felől dél felé tartottak.

A hadosztály az előző nap fáradalmai miatt, csak 8^{h} 30^{l}-kor indul Michalowkán át Rachnowka felé. Strunz százados különítménye 11^{h}-kor Zwanczykra, 13^{h}-kor Sokolecre ér és jelentéseinek (lásd alább) elküldése után tovább lovagol Kucza felé.

A Knapp-különítmény az éjjel kapott parancsra még szürkületkor elindul a híres podoliai czernozem (fekete föld) buján termő mezőin át vezető új műúton. A worobiejewkai erdőtől északkeletre a régi kocsiút és a műút keresztezésénél egy lovast takaró kukoricaföld közelében megáll és átnyergel. Biztosító lovaspárok rugtatnak minden irányban. Egyszerre csak száguldva rohan két huszár Czankowa felől lobogó mentével, kardjaikat fejük felett lobogtatva és messziről kiáltva: „Jönnek a kozákok!" A huszároknak alig van idejük karabélyaikat lekapcsolni, máris megvillan itt-ott egy-egy vörös cserkeszka*** a haragoszöld kukoricaszárak között, melyekből lassú vágtában kibontakozik az ismert lawa. A cserkeszek jobbjában a félelmetes görbe saska (kozák kard), bal hónuk alatt puskájuk, kantárszáraikat egészséges fehér fogaik közt tartják vagy szabadon lóg a ló nyakán. A lovak elé félkörben térdre ereszkedő huszáraink a szintén karabélyt ragadó tisztjeik személyes példáját követve, sűrűn szednek közülük áldozatot, nagy részük mégis eléri a mieinket és veszélyes rövid vágásaikkal szörnyű sebeket oszt. Így pl. egy őrmesternek karját tőből levágják, Sturm Dénes arcvonalmögötti főhadnagyot csak vastag nadrágzsinórja

* Strunz százados Worobijewkan.
** Knapp százados △ 324 környékén az erdőben.
*** A kaukazusi cserkeszek festői kaftánszerű kabátja.

menti meg hasonló sorstól és csak egy nagy daganat árán szabadul meg. Több huszárt halálra leütnek. Knapp százados két lősebből vérzik, egy nekirugtató cserkeszt Perjesku őrmester üt le lováról karabélya tusájával. Mindinkább álló tűzharc keletkezik 80—100x-ről. A huszároknak fedezéket nyujt az új műút építéséből maradt anyag alkotta sánc, míg a kukoricás szélén fekvő cserkeszek jó célt nyujtottak. A Rachnowkára érkezett hadosztály az élénk tüzelésre előre küldi Ányos százados elővédszázadját. Amikor a cserkeszek a worobiejewkai erdő nyárfái mögött előtűnő friss századot megpillantják, kereket oldanak.

Simonyi óbester, a legvitézebb huszár egykori ezredének derék legényei drágán fizették meg győzelmüket. Hét jó magyar huszár maradt a porondon, valamennyi tiszt és 26 ember megsebesült. A cserkeszek vesztesége jóval nagyobb volt. Embereink 54 halottat számoltak össze, hogy mennyi volt a sebesültek száma nem tudni, mert a cserkeszek ezeket, szokásuk szerint, magukkal vitték. A mi halottaink temetetlenül maradtak, aminek magyarázatát alább találjuk. Sebesültjeinket a hadosztály egészségügyi intézet saját kocsijain, részint harácsolt szekereken szállította el.

Azalatt, amíg a hadosztályparancsnok az elővéd közelében lezajló küzdelembe beavatkozandó, Rachnowkánál intézkedni készül, érkezik hozzá a szó szoros értelmében lóhalálában Ambrózy 7-es huszár főhadnagy.

Ambrózy, mint a hadosztályvonat parancsnoka a Skalaban visszamaradt vonatrésznél tartózkodott. Délelőtt 10h-kor a távbeszélő állomáson, mint semleges egyén értesül a hadseregcsoportparancsnokság következő sürgönyéről: „5. honvéd lovashadosztály erős küzdelem után a Zbruczon át visszatért, 1. lovashadosztály térjen vissza Skalara". A Skalan megerőltető lovaglásának fáradalmait pihenő 4./4. huszárszázad parancsnoka, Nagy Aurél százados, parancsot kap, hogy ezt a sürgönyt azonnal küldje el a hadosztálynak. A század három járőrt küldött el vele. Ambrózy mint jó lovasember tudta, hogy Nagy százada még nem pihenhette ki sem lelkileg, sem testileg a sok izgalmat és megerőltetést és sehogysem tudott belenyugodni ennek a rendkivüli fontos rendelkezésnek ilynemű elintézésébe. Délután 5h-kor sok töprengés után elhatározta, hogy ő maga lovagol a hadosztály után. Nem szólt senkinek, nehogy eltiltsák vállalkozásától és két huszár kíséretében neki vágott a nagy útnak. A hadosztályról csak annyit tudott, hogy az kelet felé tart. A főhadnagynak ez a lovaglása talán az egész világháborúnak legfényesebb parancsőrtiszti lovaglása és mint sportteljesítmény is kimagasló. Ezért érdemes, hogy részleteiben is megörökíttessék.

Ambrózy 7 éves edzett telivérjén vadászvágtában lova-

golt Oryninig, ahol pihenőt tartott. Hiába figyelmeztette az itteni levélküldöncállomáson tartózkodó gépkocsivezető tiszt, hogy vállalkozása őrület és hiába mutatta neki a keletre elterülő erdők szélén cirkáló kozákokat, mégis tovább ment. Ép hidat nem talált, az utakon több helyen torlaszok meredeztek, délkelet felől mind sűrűbben kozákjárőrök mutatkoztak. Ezeken átvágta magát. Mikor huszárjai már nem birták az iramot, elmaradtak tőle. Mindinkább valóságos versenyfutás keletkezett közte és a kozákok között. Az ő pompás telivérje jobban birta. Mikor már ráborult az esthomály, csak az iránytű után tájékozódott, 9^h tájban Konstantinowkától délre egy ér mocsarába került. Virradatig mozdulatlanul kellett maradnia, nehogy tovább sülyedjen. A közeli majorban kozákok ültek tábori tűz körül. Attól tartott, hogy lova a kozáklovak nyerítésére válaszolni fog. Szerencséjére nem így volt. Kínos éjszaka után végre virradni kezdett. 4^h tájban megszabadult kényelmetlen helyzetéből és folytatta utját. Orosz lovasok észak felé szorítják. Helységeket, házcsoportokat, embereket kerül, ahol csak lehet erdők fedezését keresi, hogy lova kifujhassa magát. Balinowka és Cykowa között ujból nyilt terepre ér. Rudka felől az országuton csapatoszlopot lát Balinowka felé közeledni. Fegyvernélküli ujoncok, vagy tartalékosok, csak kíséretüknek van puskája. Piszkos, sáros ruhájában nem ismerik fel. Az aranyzsinórt belepte az iszap. Nem törődnek vele, azt hiszik az ő emberük. Csak mikor már elhagyta őket, kapnak észbe és néhány lövést küldenek utána. Szerencséjére csak felmálházott köpenyét lyukasztják át. lova nyakát horzsolják. Mocsaras ereket kénytelen megkerülni, de végre délkelet felé szabad utat nyer. Sok ellenséges csapatot lát délnyugat felé menetben és távolabbról is porfellegeket lát az ég felé szállni. Czankowatól délre élénk tüzelést hall, sebesült huszárokkal találkozik. Végre tudja, hogy célja közelébe ért és megkönnyebbülten lélegzik fel, hisz lova ereje már fogytán van és pisztolya üres. Sokáig már nem birta volna. Ugy érezte, hogy a magaállította feladat végrehajtása sikerült.

Utközben szerzett benyomásainak hatása alatt a hadseregcsoportparancsnokság parancsát saját elhatározásából arra változtatta, hogy az 1. lovashadosztály az 5. honvéd lovashadosztálynál történt események miatt *azonnal* térjen vissza Skalara, nehogy elvágassék.

A Mária-Terézia rend lovagkeresztje ékesíti mellét ezért a merész lovaglásért. Derék paripája röviddel beérkezése után az elszenvedett fáradalmai következtében kimult.

Ambrózy jelentésének meghallgatása után Peteani tábornok egy járőrrel visszarendeli az 1. számú hirszerző különítményt és hadosztályát Skala felé irányítja.

A hadosztály Cielkowcyig háborítatlanul jutott el, itt

azonban a Smotryczon való átkelés közben néhány házból és kertből lövések fogadták a huszárokat. Háborus céltalan őrület, melynek nehány lakos felkoncolása és 5—6 ház felperzselése vetett véget. A derékhad 64 km-nyi lovaglás után Oryninnál táborba száll.

Ezalatt Strunz százados különítménye Zwanczykban nem talál ellenséget, az utviszonyok nagyon rosszak. Sokolecen 13^h-kor a lakosságtól arról értesül, hogy két ellenséges hadtest van útban Dunajewci felé, melytől állitólag még csak 50—60 werstnyire jutott. A híreket összefoglaló jelentések csak másnap, augusztus 20-án érkeztek meg Skalara. Ha meggondoljuk, hogy a jelentést vivő huszárok 90—95 km-t lovagoltak 23 óra alatt fáradt lovakon, cirkáló ellenséges járőrök és ellenséges érzületű lakosság között, bizvást elmondhatjuk, hogy minden korszerű összekötő eszköz mellett a jelentő lovas még mindig megállja helyét.

Augusztus 20-án a hadosztály 25 km-t lovagolt és reggel 8^h-kor Skalan laktáborba szállt. A 36. Landwehr-gyalogezred a Zbrucz-átjárókat állta el. Ide vonult be Strunz százados különítménye is, mely tegnap reggel óta 120 km-t tett meg. A Kövess-hadseregcsoporttól érkezett parancs, hogy a hadosztály és a gyalogezred egyelőre Skalaban marad, azt a reményt keltette huszárainkban, hogy az előző napok mostoha viszonyai között végzett megerőltető fáradalmait kipihenhetik, s ruházatukat és a lószerszámot rendbehozhatják. Az öröm azonban nem tartott sokáig, mert egy újabb távirat megint nehéz napok elé állította őket.

Augusztus 21-én a hadosztály Czortkowba lovagol, „hogy 22-én tovább folytassa menetét nyugat felé és azután a 3. hadsereg összevonásához egy általában északi irányú támadásban való részvételre Lembergbe vonassék."

Felderítésre 1—1 álló járőr maradt vissza Skala, Zbrzyz, Probuzna, Kolendziany és Jezerzanyban. Észak felé a hadosztály menetét a 7. huszárezred egy félszázada biztosította, mely egy távjelző járőrrel reggel 6^h 30^1-kor indult el Skalaról a Rozbita Mogila 365 △-ra. Innen járőrökkel figyeltette a Husiatyn-Kroguleci műutat. A század a parancs értelmében déli 12^h-ig maradt a messze kilátást nyujtó és az egész környéken uralkodó ponton, aztán bevonult Czortkowba. A derékhad 9^h-kor indult el Skalából ugyanoda. A 36. Landwehr-gyalogezred, felsőbb parancsra, hadosztályához Zaleszczykibe vonult be.

Menetteljesítmények: derékhad 40 km., járőrök 80 km-ig.

Augusztus 22-én hajnalban a tegnap visszahagyott álló figyelő járőrök szolgálatának kiepészítésekép felderítésre küldettek:

a) a 7. huszárezred egy szakasza Gleboczekre, ahonnan Bilcze, Korolowka és Borszczow felé lovaspárokat járat;

b) a 14. huszárezred egy szakasza Dawidkowcere;
c) a 4. huszárezred egy szakasza Probuznán át Tlustenkiere;
d) a 4. huszárezred egy járőre Kopyczyncere a 95. gyalogezred félzászlóaljához összekötésre, és végül
e) a 12. huszárezred 1. százada Budzanowra, ahonnan a Kopyczynce-Chorostkow-Janow vonal felé kellett felderítenie és összeköttetést keresnie az 5. honvédlovashadosztályhoz Trembowla felé.

Ennek a hajnali felderítésnek eredményei csakhamar jelentkeztek. Nagyjában megállapították, hogy nagy ellenséges

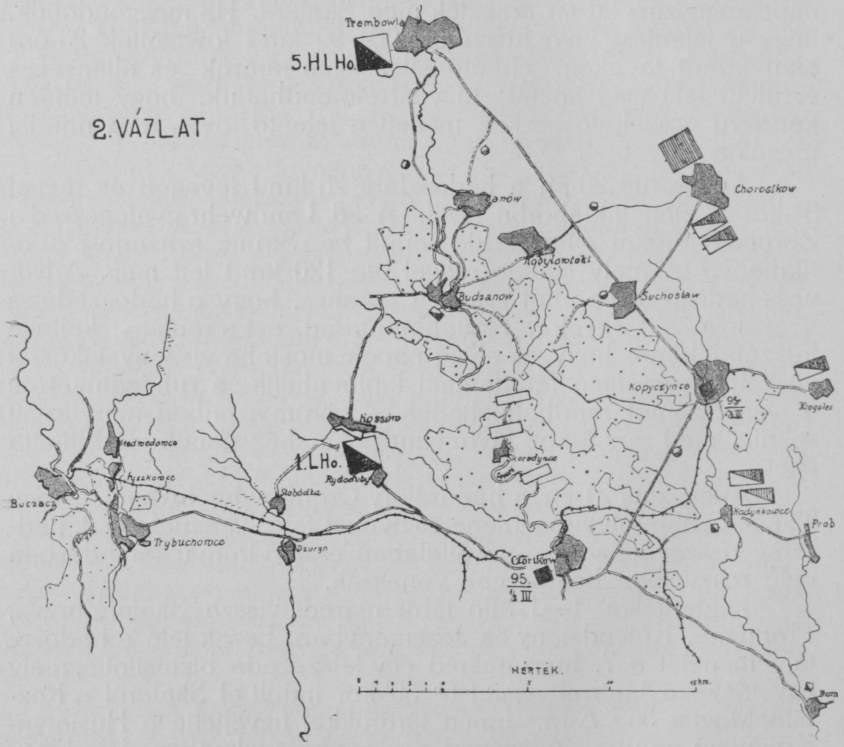

erők mozognak a Skala-Czortkowi műúttól északra eső területen nyugat felé, mig a műúttól délre ellenség nincs. A járőrök jelentették, hogy Chorostkowban sok ellenséges lovasság van, Krogulecnél egy lovasezred, Hadynkowcen egy lovasdandár áll. Az oroszok fegyvernemeinek ebből a csoportosításából nyilvánvalóvá vált, hogy a Proskurow körül gyülekezett haderők déli szárnya Czortkownak vesz irányt és azt sok lovassággal biztosítja.

Az 1. lovashadosztály reggel 7^{h}-kor gyülekezett, hogy menetét Buczacz felé folytassa. Elindulás előtt azonban parancsot

kapott, hogy a czortkowi élelmi és lövőszerraktár anyagának elszállítását fedezze. Csak túlerő elől volt szabad lassan Medwedowce-Trybuchowce vonalába visszahúzódnia, ott azonban ismét ellen kellett állnia.

Az ellenség nyomásának leghamarább a 95. gyalogezred kopyczyncei $^1/_2$ III. zászlóalja engedett, mely a túlerő elől Czortkowba tért ki. A félzászlóaljat szorongató ellenséges oszlopok a délutáni órákban Skorodyncet érték el és átkeltek a Serethen. Itt azonban a hadosztály ellenállására bukkantak, mely sokáig késleltette előnyomulásukat, de végre is engedni kényszerült és állandó harckészültségben Trybuchowcere vonult vissza, ahova csak $21^h\ 30^l$-kor érkezett és az ellenség közelléte miatt gondos biztosító szolgálatot rendelt el. Az ellenség megfigyelésére járőrök maradtak vissza, a 12. huszárezred 1. százada Budzanowban maradt és ugyancsak helyükön maradtak a Zbrucz és a Sereth között felállított álló figyelő járőrök is.

A 95. gyalogezred immár egyesült III. zászlóalja késő éjjelig harcolt, majd részben kocsikon és délnek kerülve csak 23-án hajnalban érkezik teljesen kimerülten és harcképtelenül, részlegekben Buczaczra.

A hadosztály zőme 42—46 km-t lovagolt.

Augusztus 23-án a Kövess-hadseregcsoport parancsnokság a tábori távíró osztag útján az állandó távíróvonalak felhasználásával vele összekötött 1. lovashadosztály parancsnokságának lekére köti, hogy magasabb hadműveleti célok* miatt Buczaczot szívósan tartsa és a végső lehetőségig álljon ellen.

A hadosztályparancsnok ezért minden emberét a harcvonalba állította és a Buczacz környékén tartózkodó különböző, főleg népfelkelő alakulatokat is ide rendelte. Bissingen gróf tábornok önként felajánlotta az 5. honvédlovashadosztály 900 pihenés és helyreállításra (retablierung) menetelő huszárját azzal az egyedüli kikötéssel, hogy lovaiknak állapota miatt csak gyalog alkalmazzák. A 95. gyalogezred szerepléséről azonban le kellett mondania, mert — mint fentebb említettük — teljesen harcképtelen volt.

Ellenállási vonalnak a Nowostawce-Medwedowce Pyszkowce-trybuchowcei tóvonaltól keletre húzódó magaslatokat választotta és azt két védelmi szakaszra osztotta.

A két védelmiszakaszt a Buczacz-dzuryni vasutvonal választotta el egymástól. A déliben Schilling tábornok parancsnokolt. Az alája rendelt 4. és 7. huszárezred a 378 és 374 △ vonalát szállta meg, mögöttük a 7. lovastűzérosztag 2. ütege vonult tüzelőállásba. Az északiban a 14. huszárezred foglalt

* Biztosítani kellett a III. és XII. hadtest oldalmenetét a zloczowi csatához

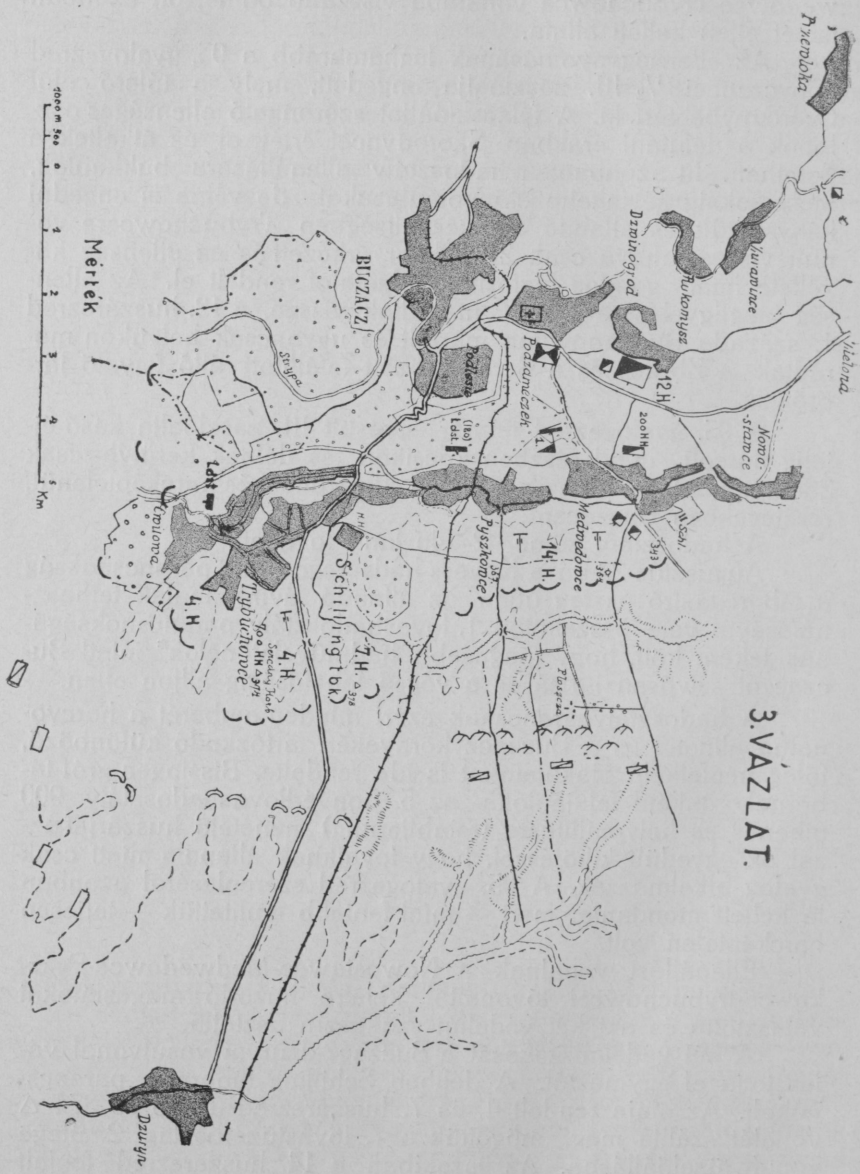
Mérték
1000 m 500 0 1 2 3 4 5 Km
BUCZACZ
Strypa
Podlesie
Podzamczek
Dzwinogród
Rukomysz
Żuławince
Nowo-stawce
Medwedowce
Pyszkowce
Schillingtbk
Trybuchowce
Dzuryn
12.H
14.H
7.H
4.H
Plosgcza
Schl.
Ldst.
Ldst.
Kw.

3. VÁZLAT.

állást a 367, 369, 343 -ó--okon át a medwedowcei kastélyig. Az ezred küzdővonala mögött a másik két üteg helyezkedett el. A 12. huszárezred, mint mozgó tartalék, Dzwinogrodnál állt készen lovai mellett és a hadosztály oldalának és hátának biztosítására egy félszázadot különített ki a przewlokai Strypahídhoz. A lövőszeres oszlop Podzameczeknél, a hadosztály egészségügyi intézet mellett állt. Utóbbi egy segélyhelyet tolt előre a pyszkowcei híd keleti végéhez. A tábori távíróosztag egy távbeszélő állomást rendezett be a medwedowcei erdő sarkán elhelyezkedett hadosztályparancsnokságnál, melynek felhasználásával közvetlenül beszélhetett a hadseregcsoport- és a Buczacztól nyugatra álló vonalparancsnoksággal. Ezenkívül 179 huszár kimélésre szoruló lovakon a 12. huszárezred mellé osztatott be, 159 ló nélkül maradt huszár pedig a Schilling-csoporthoz.

A hadosztály kötelékébe nem tartozó csapatok közül Schilling tábornok 700 5. honvédlovashadosztálybeli huszárt és 200 Landsturm embert kapott, az északi védelmiszakasz pedig 200 honvédhuszárt és 180 Landsturm embert. Elhelyezésük a vázlaton látható.

Az előző napokból az ellenségen maradt felderítést északkelet és délkelet felé mozgó- és állójárőrök egészítették ki. Előbbiek reggelig jelentették, hogy Bialan erős ellenség van, erős oszlopok Trembowla felé menetelnek, Czortkowban nagyon sok lovasság tartózkodik, attól délre ellenség nincs.

Sok idő telt el, mig a közeli falvakban ásókat szedtek össze, hogy fedezéket készíthessenek és hogy karókat vághassanak a Buczaczban beszerzett, de a nagy kiterjedéshez viszonyítottan igen kevés (800 kg) tüskés dróthoz. Ehhez egy delelőtt is vajmi kevés lett volna az ily munkák tervezésében és végrehajtásában járatlan lovasságnak, mely főként a lovasharcra és még tűzharcban is inkább a támadásra nevelődött. Azért nem lehet kétséges, hogy jobb lett volna az északi védelmi szakaszt a kb. 200 méter széles és 2—3 m mély tóvonal mögé helyezni és inkább kisebb kilövéssel megelégedni.

Déltájban a felderítő járőrök jelentették, hogy lovasság közeledik. Nemsokára láthatóvá is vált a Buczacz—czortkowi műúton és annak mentén. A jobboldali védelmi szakasz tűzérsége tűz alá vette, melyet a két északi üteg is támogatott. A baloldali védelmi szakasz előtt a kozák járőrök visszaszorították a hadosztály járőreit és meggátolták a dzuryni mélyedésbe való betekintést. Az orosz lovasság visszahúzódott, csak járőreit hagyta kint. Kölcsönös igen élénk lövegtűz közben (mely eltekintve egy-egy találattól a honvédhuszárok vezetéklovaiban és a lövegmozdonyok fogataiban, nem volt eredményesnek minősíthető) a Schilling védelmi szakasz ellen erős lovas és gyalogalakulatok fejlődtek fel és mindinkább délfelé terjeszkedve átkarolással fenyegették déli szárnyát. A tábornok 15h-

kor jelenti, hogy a tulerő elől kénytelen partot változtatni és a Strypa mögé visszahúzódni. Peteani tábornok azonban nem fogadta el dandárparancsnokának ezt az elhamarkodott elhatározását és elrendeli, hogy állásaiba térjen vissza, annál inkább mert ütege még mindig eredeti állásából folytatja tüzelését. Addig pedig, amíg ezt végrehajthatja megparancsolta, hogy a 12. huszárezred és a 14. huszárezred lóháton maradt századjai intézzenek rohamot báró Apor tábornok vezetésével a tóvonaltól keletre eső terepen az ellenség oldalába ; a Pyszkowcenél álló Landsturm osztag nyomuljon elő dél felé.

Mielőtt ezek az intézkedések érvényesülhettek volna, a vasúttól északra levő területen a Dzuryn-pataknak nyugat felé nyíló oldalteknőiből meglepően lovasroham bontakozik ki, mely 2500—3000 m széles lávában, zárt osztagoktól követve közeledik Pyszkowce és Medwedowce felé. A támadás áttöri a küzdők vonalát, belecsap az ütegbe, lekaszabolja az utolsó pillanatig önfeláldozóan kartáccsal tüzelő kezelő legénységet és a mögötte elhelyezett segélyhellyel is elbánik. A lövegmozdonyok és a segélyhely kocsija a pyszkovcei hídon menekülőben összetorlódnak. Az északabbra álló üteget az átlőtt karú osztályparancsnok még idejében meg tudja menteni és a túlsó parton levő erdőhöz vezeti a hadosztályparancsnok közelébe, ahonnan pusztító tüzet zúdít a kavargó orosz lovasokra.

Ezalatt Apor tábornok a hadosztálytól kapott intézkedés végrehajtására Medwedowcere lovagol a lóháton maradt 14-es huszárokhoz. Útközben parancsőrtisztjével elrendeli, hogy a 12-ek kövessék a tó túlsó oldalára, ő maga pedig a 14.-ek századaival a gomolygó orosz lovasságra csap és délkelet felé elűzi. A 12. huszárezred a parancs téves értelmezése miatt a pyszkowcei hídon akar partot váltani, ezen azonban az összetorlódott járművektől nem tud átkelni, azért lóról száll és tűzzel támogatja Apor rohamát.

Csakhogy újabb lovastömegek jelennek meg keleti irányból, melyek ütegeiket is előrehozták a Ploscza-majortól délre eső magaslatokra. A nagy túlerő megjelenésének és a déli védelmiszakasz partváltoztatásának hatása alatt Peteani tábornok 18^h-kor elrendeli a visszavonulást Monasterzyskára. A Strypán való átkelés ellenséges tűzben történt ; a további visszavonulást Schilling tábornok fedezte. A hadosztály 20 km menet után 22^h tájban érkezett Monasterzyskara és a hideg éjben táborba száll. Az elllenség nem követte.

A hadosztályt a parancsnok véleménye szerint legalább 8 zászlóalj és 36 lovasszázad támadta bőséges tűzérséggel.

A veszteségek jelentékenyek. Hősi halált haltak : ns. Mayer alezredes, Békássy százados, gróf Haller, Ujházy és Dungyerszky főhadnagyok a 14. huszárezredtől ; Sturm százados, Herouth és Brückner főhadnagyok a 7. lovagló tűzérosztálytól ;

98 ember mindkét csapattól és Vér segédorvos helvettes. Megsebesültek Wehle százados, Döhrmann főhadnagy a 14. huszárezredtől ; Bugarin alezredes és Lechner hadnagy a 7. lovagló tűzérosztálytól ; 64 ember mindkét csapattól. Eltűnt báró Szentkereszty zászlós és 186 ember. Elveszett anyag : 4 löveg és 4 lövőszeres félkocsi mozdonyok nélkül és 1 sebesültszállító kocsi.

Augusztus 24.-én a hadseregparancsnokság az éppen vasúton Stanislau-Haliczba érkező 38. gyaloghadosztálytól az 5. honvéd lovashadosztály felváltására három zászlóaljat tüzérséggel Podhajcere, hét zászlóaljat az 1. lovashadosztály felváltására Monasterzyskára irányított. Parancs szerint a lovashadosztályoknak csak ezek beérkezéséig kelleti tartaniok a Koropiec-vonalat.

Az 1. lovashadosztály reggel a folyó nyugati partját szállta meg Berezowkatól Slobodna Grónaig. Az összeköttetésre küldött járőr 11^h-kor találkozik Touslobabynál a 38. honvéd gyaloghadosztály hét zászlóaljának elővédjével, melynek éle azután 14^h-kor érte el a Kopanie $389_{\triangle}$ magaslatot.

15^h-ig csak kisebb ellenséges járőrök voltak észlelhetők a Koropiec tulsó oldalán. Nagyobb lovas csapatok csak ekkor mutatkoztak a Monasterzyskától keletre elterülő erdők szélén. A 7. lovas tüzérosztály megmaradt két ütegének tüzelésére ezek is visszahúzódtak az erdőbe, melynek szélén megvetették lábukat.

A délutáni órákban a lovashadosztály fáradt csapatai felváltattak a friss erőben levő honvédekkel és hálásra Toustobabyba vonultak, ahová $21—22^h$-kor érkeztek meg a szabad táborba. Sőt a 14. huszárezred csak másnap (25-én) reggel 5^h-kor érkezett meg.

A Jezerzanyban visszahagyott hirszerző járőr jelenti, hogy erős orosz csapatok dél felé huzódnak.

Augusztus 25-én a 38. honvéd gyaloghadosztály támadásra készült. Ennek támogatására az 1. lovas hadosztály 10^h-kor a Huta nw.-nál foglalt állást, hogy innen kezdje meg az előnyomulást a Koropiecen át. A 12. huszárezred mint elővéd, a 14. huszárezred mint bal oszlop már a folyónál állt, lovas és tüzér felderítő járőrök már felkapaszkodtak a túloldali magaslatokon.

A felderítés 3—4 zászlóaljat tüzérséggel állapít meg Dobrowodyn át nyugat felé való menetben; ellenséges lovasságot Holhoceben és egy zászlóaljat már az erdőben a lovashadosztály hátában. A szintén előnyomuló 38. honvéd gyaloghadosztály támadása megakad a Kororopiec keleti kisérő magaslatainak lejtőjén. A lovashadosztály a helyzet következtében Izabelánál vesz állást, hogy a gyalogság hátát fedezze. 18^h-ig az ellenség gyalogságunkat visszaszorítja és folyton növekvő nyomásával arra kényszeríti, hogy 20^h-kor megkezdje a visszavonulást Nizniow felé.

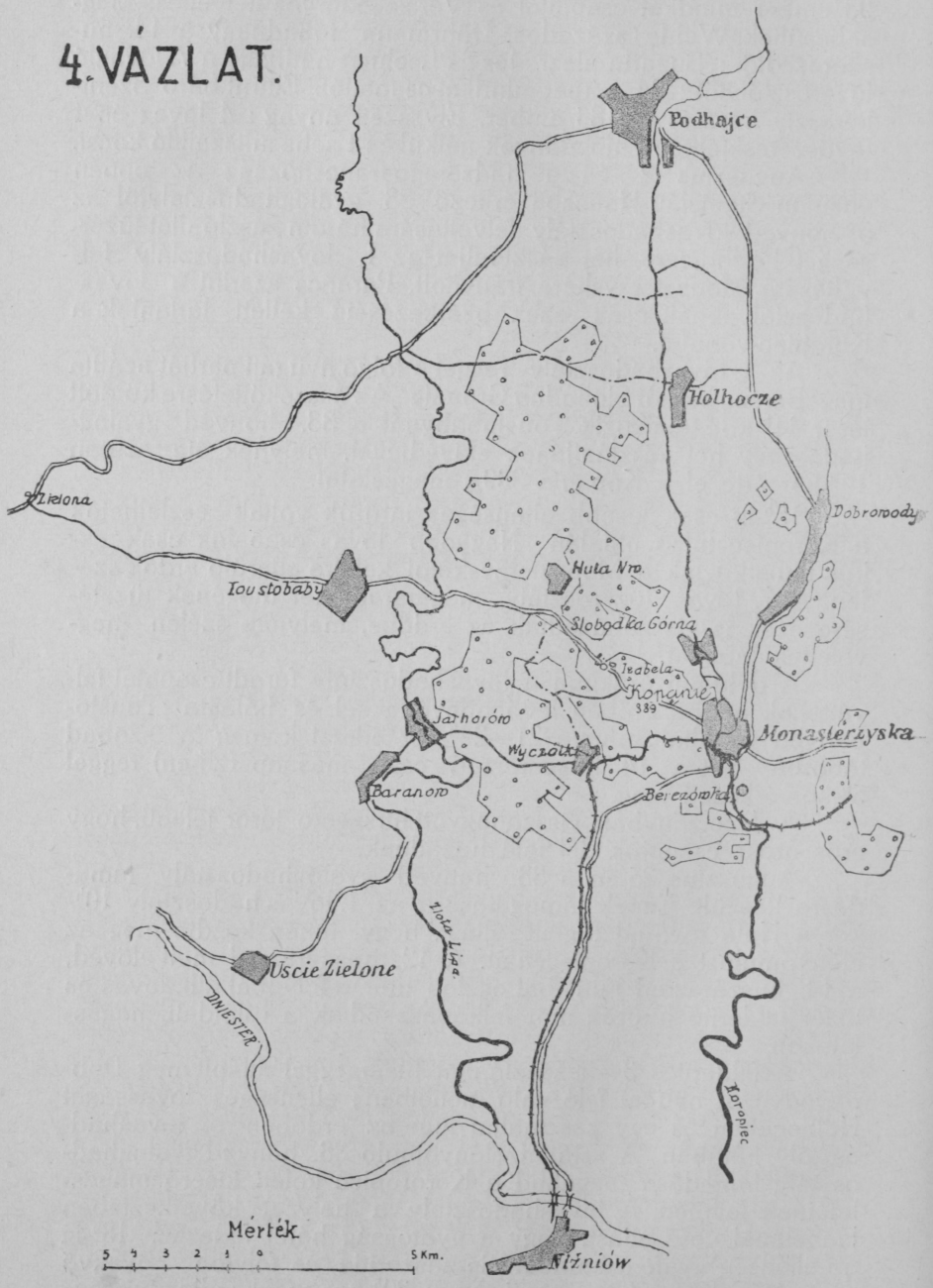
4. VÁZLAT.
Podhajce
Holhocze
Zielona
Dobrowody
Huta Nw.
Ioustobaby
Slobodka Górna
Izabela
Kopanie
389
Jarhorów
Monasterzyska
Wyczółki
Baranow
Berezówka
Złota Lipa
Uscie Zielone
DNIESTER
Koropiec
Mérték
5 4 3 2 1 0 5 Km.
Niżniów

A gyaloghadosztály parancsnoka báró Karg altábornagy felkérte Peteani tábornokot, hogy nyugati oldalát biztosítsa. Az 1. lovashadosztály ezt Wiczolki—Jaworow és Baronowon át Uscie Zieloneba vonulva, vállalta. Menetteljesítménye ezen a napon 50—54 km.

A hadosztály 26-án a hadseregcsoportparancsnokság rendeletére Wiktorowba (34 km.), 27-én Bednarow-Wistoiba Podhorkiba (12—22 km) vonul pihenésre és helyrehozatalra.

Augusztus 28., 29. és 30-án állomáshelyein még folyvást érkeznek szétugrasztott és eltünt huszárok. A gyengélkedő lovak szorgalmasan járnak a friss hegyi patakokba fáradt inaikat és csontjaikat hűsíteni. A vasalás is rendbe jön. A kötelékek ujbóli rendezése szükségessé válik, mert augusztus 9-től máig 519 ló pusztult el és csaknem ugyanennyi többé kevésbbé beteg. Ez a hadosztály ütközetlétszámának $^1/_4$ része. A századok számai megmaradtak, de a legtöbb már csak három szakaszt tud felállítani. Az 1. számú lovas élelmi oszlop a Kaluszba irányított élelmezési vonatból egészíti ki elfogyott készleteit.

A hadosztály zöme működésének 13 napja alatt 446 km-t lovagolt, a napi teljesítmény tehát 34 km. A hirszerző különítmények teljesítményét bátran vehetjük 100 km-rel nagyobbra. Tegyük még hozzá azt, hogy a derékhadnak is legnagyobbrészt szabad ég alatt kellett tölteni éjszakáit, melyek sokszor esőben és hidegben csak néhány órára szakították meg fáradságos napi munkájukat. Igy az embereknek idejük sem volt sem lovaiknak, sem felszerelésüknek kellő ápolására és takarítására. A lovaknak sokszor még éjjeli pihenésük alatt is nyereg alatt kellett maradniok. A nagy lóveszteségnek okát a veszteségteljes felderitő és egyéb harcokon kívül fentiekben is kell keresnünk.

Peteani tábornok Wistowán augusztus hó 28-án kelt 45 hdm. szám alatt kérte, hogy hadosztálya néhány napi pihenőt kapjon. Ennek a kérvénynek szövege a következő:

„A hadosztály augusztus 15-től 27-ig részben nagyon megerőltető szolgálatban működött ellenséges földön, részben pedig állandóan érintkezésben és kemény küzdelemben állott az ellenséggel. A terep majd mindenütt, erdőkkel fedett volta és szakadékszerű jellege miatt, rendkívül nehéz volt.

„Az állandó megerőltetések, melyeknél a hadosztálynak egyetlen egy pihenő nap sem volt engedélyezhető, a kedvezőtlen időjárás, sok szabad táborozás, a harácsolás gyenge eredményeiből következő hiányos élelmezés (a jómódú lakosság elmenekült, a falvak majdnem üresek voltak), a felőrlő felderitő és biztosító szolgálat, a harcokból eredő veszteségek halottakban és sebesültekben, mind hozzájárulnak, hogy mind az ember, mind a lóanyagnak sürgős szüksége van pihenésre.

A lovak vasalását, hátaiknak és lábaiknak sérülését, a tüzér fogatolások szerszám okozta horzsolásait komolyan kellett mérlegelni, nehogy a csapatok harcképessége a jövőben kockáztassék. A hadosztály működése ellenséges földön, a veszteségteljes ütközetek, a felderítő különítmények és járőrök önfeláldozása, a buczaczi nehéz és céltérő küzdelem fölényes ellenséggel — amint azt a Hds. csap. prság közölte „magasabb hadműveleti célok miatt" — valamint az állandó harckészültség szolgáltassák a Hadseregcsoportparanscnokságnak azokat az adatokat, amelyek a lovashadosztály működésének tárgyilagos megitéléséhez szükségesek.

„A hadjárat első napjaiban, míg a hadsereg zöme az ellenségtől messze laktáborokban tartózkodott, az 1. lovashadosztály a császárért, a hadseregért és a bajtársakért szakadatlanul véresen küzdött és a hadseregfőparancsnokságnak értékes adatokat szolgáltatott a további hadműveletekhez.

„A 3804 karddal kivonult, pillanatnyilag azonban csak 1722 harcképes lovasból álló hadosztály időt kér helyreállításához, hogy utána, kiváló szellemtől vezéreltetve új feladatainak eredményre jogosító kilátással nekiinduljon".

Augusztus 31-én a hadosztály még megerőltetőbb fáradalmaknak vágott neki.

vitéz Somorjay Jenő.

A honvéd vadászezredek állománya és tisztikara 1849 június 12-én.

Történetíróink az 1848/49-i honvédseregnek talán egyik csapatnemével se bánnak el olyan mostohán, mint a vadászokkal, mert egymástól kölcsönzött téves adatok alapján, a valóságnál aránytalanul kisebb állománnyel és merőben téves összetételben szerepeltetik őket. Fokozza az általános zűrzavart az a körülmény is, hogy a rendes csapatokhoz tartozó vadászokon kívül, a nemzetőrséggel azonos harciértékű (vagyis hasznavehetetlen) szabad vadász- és lövészcsapatok is voltak, amelyeket íróink szintén az igazi vadászokhoz kevernek. De még így is jóval kisebb számot kapunk, akár taktikai egységek, akár állomány dolgában annál, amely a valóságnak megfelelne.

Hogy többet ne említsünk, Ramming, akit pedig hadrendi kérdésekben legtöbben követnek, az egész magyar hadsereg reguláris vadászait mindössze 20 századra teszi s ebből 17 századot az anyaországba, hármat pedig Erdélybe helyez.[1] Holott a háború végéig megalakult 50 századból kezdetben 14, később csupán 12 volt az anyaországban, 36 (38) pedig Erdélyben.

De merőben hibás — más szempontból is — az az 1849 junius 14-én kelt hadrend is, amelyet a bécsi Hadilevéltár őriz.[2] Ez ugyanis, mint tüzetesebb vizsgálatra bebizonyult, jórészben nem június 14-i, hanem május 9., 13. és 21-i, tehát elavult s azonkívül hiányos adatokat sorol fel. Ez a hadrend 13 *rendes* honvéd vadász-századról tud, amelyekből 10 esik az anyaországra.

Hogy mi az igazság, az az alább következő hivatalos kimutatásból kétségtelenül ki fog tünni.

A honvéd vadászcsapat megszervezője, mint tudjuk, Lovag Auffenberg (Ormai) Norbert ezredes volt, akinek Kossuth által jóváhagyott javaslata szerint, 4 *vadászezrednek* kellett alakulnia. Mindeniküк 8 osztályra s osztályonkint 2—2 századra tagozódott. A századok állománya 150, az egész ezredé 2400 fő volt.[3]

A II. és III. ezred állománya teljes volt; az elsőből 7, a IV-ikből pedig csak 2 osztály, mindössze tehát 25 osztály (50 század) alakult meg a háború végéig. Ilyenformán igen nagy különbség mutatkozik az előbb említett 17 és 13 századdal szemben.

Feltűnő jelenség, hogy — bár többen és nem oknélkül ellenezték — a magyar kormány a gyalogságnál megszüntette az ezredköteléket s így a Görgey hadügyminisztersége alatt életrekelt új beosztás szerint, se dandár, se ezred nem lévén, a zászlóaljakkal közvetlenül a hadosztályparancsnok rendelkezett.[4] Igaz hogy egy-egy ilyen „mellényzsebbe való" hadosztály csak 5 zászlóaljból állott s ennélfogva legjobb esetben is csak a „dandár" nevet érdemelte volna meg.

Ha tehát a gyalogságnál eltörölték, mert fölöslegesnek látták az ezredköteléket, valóban érthetetlen, hogy miért hagyták meg éppen a vadászoknál, holott ezeknél sokkal inkább helyén lett volna az önálló zászlóalj. Az ezred köteléknek igazán nem volt semmi értelme, mert az egész háború folya-

1 Der Feldzug in Ungarn und in Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. 26. és k. ll.
2 Feldacten der Ung. Ins. Armee 1849. Fasc. XIII. Nr 32.
3 *Csányi-levéltár*: 3288 sz.
4 *Gelich*: Magyarország függetlenségi harca III. 443. l.

mán soha és seholse verődött össze egy teljes vadászezred, minthogy a vadászok — elég helytelenül — nem csupán osztályokra, hanem századokra sőt később félszázadokra is felaprózva harcoltak különböző hadosztályok keretében. Éppen ezért, bárha itt-ott vitézül verekedtek, valami nevezetesebb hadiéntyt nem vihettek véghez.

Alig ismeretes, de még fonákabb dolog, hogy *mindenik ezrednek meg volt ugyan a maga szabályszerű törzse, de nem volt igazi parancsnoka.* Ezt az állást nem töltötték be, mert Auffenberg (Ormai) ezredes, aki „A vadászezredek főparancsnoka" címét viselte, közvetlenül akart rendelkezni valamennyivel. Tevékenysége azonban, a csapattestek már említett szétforgácsolása következtében, csupán adminisztrativ téren nyilatkozhatott meg, de itt is nagyon nehézkesen. Az ezredparancsnok hiányát még érezhetőbbé tette az a másik fonákság, hogy a vadászezredeken belül nem voltak meg a hadtörténetíróink említette „vadász-zászlóaljak". Ilyenek csak az irreguláris vadász- (lövész-) csapatokból alakultak. A vadászezredekben, csakúgy mint a gyalogságnál, csupán osztályok voltak, de míg itt három osztály felett teljes hatáskörű és teljes felelősségű zászlóaljparancsnok állott, ott az ezredhez beosztott törzstisztnek, (vagy ha ketten voltak, a rangban idősebbiknek), osztályparancsnoki teendőin kívül, a hiányzó valóságos ezredparancsnok dolgait is végeznie kellett, állandó helyettesként.

Tudnunk kell még azt, is hogy külön osztályparancsnok se volt mindenütt, hanem az együvé tartozó két század parancsnokai közül, a rangban idősebb legtöbbször egyuttal az osztályt is vezette, de csupán taktikai hatáskörrel. Valóban csodálni lehet, hogy Görgey, hadügyminisztersége korában nem változtatta meg ezt az annyira célszerűtlen, sőt káros szervezetet s nem darabolta fel a vadászezredeket teljes hatáskörrel felruházott parancsnokok vezetése alatt álló zászlóaljakra.

Mint említettük, az első három ezred emberállománya, egy osztály kivételével, összegyült, a negvediké azonban nem s 3.—7. osztályából csupán a tisztek csekély része volt meg. De a második és harmadik ezrednél is nagy puskahiány mutatkozott, úgy hogy sok századot csak lándzsával lehetett ellátni. 1115 fő pedig teljesen fegyvertelen maradt. Ezek azután tétlenül ültek alakuló állomásukon s a hadjáratban nem vehettek aktiv részt.

Itt is, mint más téren is, szembeötlik, hogy milyen mostohán bánt a magyar kormány az erdélyi hadsereggel. Az anyaországban mindenféle irreguláris csapatnak is jutott puska, Erdélyben azonban az elsővonalbeliek sem kaphattak eleget. Beszédes bizonyítéka ennek az alább következő kimutatás, mely szerint a Nagyváradon alakult I. vadászezrednek 1802, az erdélyi három ezrednek (5584 fő) pedig mindössze csak 2149 puskája volt. Ez az oka, hogy az erdélyi hadseregparancsnokság 1849 június 15. és 20-a között kelt kimutatásai is csak 1977 igazi vadászról szólanak.[5] Ami ezen a számon felül volt, az vagy tanulatlan ujonc voltánál, vagy fegyver hiányánál, vagy mind a két oknál fogva, sehogyan sem volt a harcosállományba állítható. De még így is sokkal több volt annál a három századnál, amelyet hadtörténetíróink az erdélyi harctéren szerepeltetnek. Annál is inkább, mert később az I. ezrednek Zaránd-megyében harcolt két százada is az erdélyi hadsereg kötelékébe jutott. Ezzel együtt tehát 2286 hasznavehető vadásza volt Bemnek.

Auffenberg ezredesnek 1849 június 12-én, tehát csak 8 nappal a nyári hadjárat kezdete előtt írott jelentései nagyon alkalmasak arra, hogy rávilágítsanak a vadászcsapat valódi állapotára s egyuttal eloszlassák a hadtörténetírók műveibe csúszott tévedéseket is.

5 Ezenkívül 601 szabadcsapatbeli vadász és lövész is volt. Mindössze tehát 2578 fő.

1.

A vadászcsapatok állománya és beosztása.

(Auffenberg ezredes a kormányzónak: Marosvásárhely, 1849 junius 12.)[6]

I. ezred.

Törzs (47 fő) Nagyvárad.

Oszt.	Szd.			
1.	1.	Buda	158 fő	Ruszter százados alatt
1.	2.	„	157 „	
2.	1.	Ung megyében	158 „	Krizsán Károly százados alatt
2.	2.		156 „	
3.	1.	Kassa	156 „	Dembinszkinél
3.	2.		157 „	
4.	1.	Tokaj	155 „	Dembinszkinél
4.	2.		156 „	
5.	1.		157 „	
5.	2.		156 „	
6.	1.	Zarándban	155 „	Mandics százados
6.	2.		154 „	
7.	1.	Nagyvárad	66 „	alakulóban
7.	2.		— „	

Mindössze: 1987 fő (1802 puska).

II. ezred.

Törzs (27 fő) Kolozsvár.

Oszt.	Szd.		fő	puska	lándzsa	
1.	1.	Déva	190	186	—	Az oláhok ellen (Alter György százados)
1.	2.		188	184	—	
2.	1.		188	184	—	
2.	2.		189	185	—	
3.	1.	Beszterce	162	158	—	Reményfi Szilárd százados
3.	2.		183	179	—	
4.	1.	Torockó	150	146	—	Kováts I. százados
4.	2.	Kolozsvár	132	—	128	
5.	1.		153	40	110	
5.	2.	Enyed	156	100	52	Oláhok ellen
6.	1.	M. Léta	156	85	67	Oláhok ellen (Hajnal százados)
6.	2.		155	84	67	
7.	1.	Torda	196	88	107	Tarsoly Gergely százados
7.	2.		154	36	114	
8.	1.		155	28	123	
8.	2.		156	28	124	

Mindössze: 2671 1708 882

III. ezred.

Törzs (25 fő) Marosvásárhely.

Oszt.	Szd.		fő	puska	lándzsa
1.	1.	Bethlen	155	—	132
1.	2.	Somkerék	156	—	152
2.	1.	Segesvár	156	—	93
2.	2.	V. Gálfalva	155	70	30
3.	1.	Sz. Régen	156	—	114
3.	2.		155	—	151

6 *Kriegs-Archiv Wien*: Feldacten der ung. siebenb. Armee. 1849. Fasc. VI. Nr. 11.

4.	1.	Nagyenyed	154	150	—	oláhok ellen
4.	2.	Balásfalva	155	151	—	
5.	1.	Erzsébetváros	153	—	—	alakulóban
5.	2.		69	—	—	
6.	1.	Torda vidéke	154	—	150	oláhok ellen
6.	2.		155	—	151	
7.	1.	M. Vásárhely	144	—	—	alakulóban
7.	2.		156	—	—	
8.	1.	M. Vásárhely	156	—	—	
8.	2.		155	—	—	
		Mindössze:	2408	371	973	

IV. ezred.

Törzs: Medgyes.

Oszt.	Szd.		fő	puska	lándzsa	
1.	1.	Kolozsvár	124	—	120	
1.	2.	Szilvás	163	70	89	oláhok ellen
2.	1.	?	134	—	—	
2.	2.	?	134	—	—	
		Mindössze:	555	70	209	

Az I—IV. vadászezred összege: 7571 fő, 3951 puska és 2064 lándzsa (1115 fő teljesen fegyvertelen).

2.

A vadásztisztikar beosztása.

(Auffenberg (Ormai) ezredes a kormányzónak: Maros Vásárhely, 1849 junius 12.)[7]

Ezredek fő Parancsnoka: Ormai Norbert ezredes.

I. ezred:

Törzs, Karsegédek[8] : Lovassy Ferenc szds.
Vuskits József főh
Koppel Frigyes főh.
Arányi Albert alh.
Ezredi segéd : Rozváry György főh.
Őrnagyi „ : Balázs János főh.
N. Váradi teleptartalék: Eperjesi Antal szds.
Böhm Károly főh.
Madrényi János alh.

1. osztály:

1. szd. Roszti N. őrn.
Ruszter Gy. szds
Jelinek Mór főh.
Hirslinger József alh.
Kalmár József alh.

2. szd. Liszi István szds.
Braisach Vilmos főh.
Herglócz Sándor alh.
Fodor Vazul alh.

2. osztály:

1. szd. Dolínay Mihály őrn.
Krisár Károly szds.

2. szd. Onachten V. szds.
Lovászi Mihály főh.

7 *Kriegs-Archiv Wien*: Feldacten der ung. siebenb. Armee, 1849. Fasc. VI. Nr. 10.
8 A cs. kir. hadseregben akkor rendszeresítve volt „Corps-Adjutant" rossz fordítása. Ezek mind a „főparancsnok" közvetlen szolgálatára állottak.

Fischmann Gusztáv főh. Bognár Sándor alh.
Szalay József alh. Schenk Gusztáv alh.
Sipos Pál alh.

3. osztály:

1. szd. Pálinkás R. szds. 2. szd. Licsken Samu szds.
Lőwe Lajos főh. Grózinger Károly főh.
Gyulay Ignác alh. Korcsák Sándor alh.
Mikusai R. alh. Szűcs Andor alh.

4. osztály:

1. szd. Mártonfy Zs. őrn. 2. szd. Gulácsi Imre szds.
Bőtfalvi F. szds. Fazekasi Kristóf főh.
Lám Vilmos főh. Heil Márton alh.
Kiss Imre alh. Bakos Gedeon alh.
Lovich Károly alh.

5. osztály:

1. szd. Jink (?) József szds. 2. szd. Farkas István szds.
Gottfried Tamás főh. Naláczy Farkas főh.
Nagy Béla alh. Török Imre alh.
Tóth Antal alh. Gojdics János alh.

6. osztály:

1. szd. Mandics Pál szds. 2. szd. Kornis Pál szds.
Koch Mihály főh. Teleki Oszkár főh.
Vörösz József alh. Danzinger János alh.
Nagy Miklós alh. Czelay Lajos alh.

7. osztály:

1. szd. Grósz Mór szds. 2. szd. Szabó Samu alh.
Petrovics Elek alh. Balázs Samu alh.
Petruss János alh.

II. ezred:

Törzs, Őrnagyi segéd: Eördögh Jenő főh.
Teleptartalék : Lederer Ede szds.
Lovassy Andor főh.
Bálint József alh.

1. osztály:

1. szd. Dombai Tamás őrn. 2. szd. Piber Károly szds.
Alter György szds. Toronyi József főh.
Bieber József főh. Sauer Lajos alh.
Kis Sándor alh. Jenuska K. alh.
Kolár Ferenc alh.

2. osztály:

1. szd. Dörney Lajos szds 2. szd. Szebenyi Ferenc szds.
Volski Szaniszló főh. Simonffy Miklós főh.
Pap Antal alh. Szűk Ferenc alh.
Scheik János alh. Gyulavári József alh.

3. osztály:

1. szd. Reményfi Szilárd szds. 2. szd. Kádár Ferenc szds.
Gajzágó László főh. Budai György főh.
Gallik János alh. Csernátoni Samu alh.
Fráter Béla alh. Bányay Jézsef alh.

4. osztály:

1. szd. Kovács János szds.	2. szd. Bethlen Ferenc őrn.
Lendvai József főh.	Nábráczky Pál szds.
Ottlik Gyula alh.	Csiszár Domokos főh.
Fischer Károly alh.	Zilahi Lajos alh.
	Konc Ferenc alh.

5. osztály:

1. szd. Jeney József őrn.	2. szd. Kocsis Károly szds.
Lukács László szds.	Székely Ádám főh.
Eperjesy László főh.	Kovács Áron alh.
Kövendy János alh.	Kenderesy Károly alh.
Szentgyörgyi György alh.	

6. osztály:

1. szd. Csiszár Samu szds.	2. szd. Hajnal József szds.
Ormai Ármin főh.	Jeney Károly főh.
Nagy Ignác alh.	Koncz László alh.
Torma Károly alh.	Lehóczky József alh.

7. osztály:

1. szd. Tarsoly Gergely szds.	2. szd. Lengyel Ádám szds.
Szigethy Sándor főh.	Kóródy János főh.
Hatfaludy József alh.	Vízi Endre alh.
Lengyel József alh.	Gámán Zsigmond alh.

8. osztály:

1. szd. Csipkés Albert szds.	2. szd. Velics Károly szd.
Bok Samu főh.	Csíki Antal főh.
Jakab István alh.	Derzsi József alh.
Nagy József alh.	Ambrus József alh.

III. ezred:

Őrnagyi segéd: Csiszér Farkas főh.
Teleptartalék: Geszner Tamás szds.
Pap János főh.
Szenkovics Imre alh.

1. osztály:

1. szd. Br. Sahlhausen Lipót szds.	2. szd. Bereczky Domokos szds.
Csiszér Lajos főh.	Balla István főh.
Fekete Albert alh.	Szenkovics Miklós alh.
Elekes Mihály alh.	Kassay Samu alh.

2. osztály:

1. szd. Sebessy István őrn.	2. szd. Baló József szd.
Pál Rudolf szds.	Miklós István főh.
Gyulay János főh.	Dózsa Károly alh.
Tamási Ferenc alh.	Balla József alh.
Tamászi (?) Miklós alh.	

3. osztály:

1. szd. Kovács Elek szds.	2. szd. Teleki László szd.
Szoboszlay Ferenc főh.	Kakucsi Ádám főh.
Solymosy János alh.	Lőfi Áron alh.
Farczády Sándor alh.	Török Sándor alh.

4. osztály:

1. szd. Szávay Pál szds.
Szentiványi László főh.
Bonk Ferenc alh.
Bereczky János alh.

2. szd. Bartha Gergely szds.
Jakabházy Zsigmond főh.
Ugron Gáspár alh.
Donáth Pál alh.

5. osztály:

1. szd. Földváry József szds.
Fülöpp János főh.
Sebessy Ferenc alh.
Véghső Gellért alh.

2. szd. Thorday Ede szds.
Naményi Antal főh.
Vahyalos (?) Miklós alh.
Lehniczky Ferenc alh.

6 osztály:

1. szd. Szabó Lajos őrn.
Damburgi Ede szd.
Réthi József főh.
Boér István alh.
Szentkirályi Gábor alh.

2. szd. Bíró Lajos szds.
Brendus József főh.
Tolvaj Ferenc alh.
Makay Samu alh.

7. osztály:

1. szd. Stark János szds.
Vöröss Lajos főh.
Kovács Károly alh.
Madarász Endre alh.

2. szd. Sárpataky Károly szds.
Vargha Sándor főh.
Körtvélyesi Lajos alh.
Gyulay Ferenc alh.

8. osztály:

1. szd. Limbeck József szds.
Nuricsán József főh.
Farkas János alh.
Jakab Gergely alh.

2. szd. Rozváry Lajos szds.
Dindár Lajos főh.
Mihály Gergely alh.
Stark Mihály alh.

IV. ezred:

Törzs: —

1. osztály:

1. szd. Olasz Károly szds.
Mártonffy Ignác főh.
Némethy György alh.
Harmath Miklós alh.

2. szd. Feleki Miklós szds.
Szerdahelyi Pál főh.
Gosztonyi Sándor alh.
Laczkovics János alh.

2. osztály:

1. szd. Szúnyogh Ágost szds.
Ármos Sándor főh.
Kováts János alh.
Orosz Károly alh.

2. szd. Putnoky József szds.
Ármos Bálint főh.
Eördögh Vilmos alh.
Dobozy Ede alh.

3. osztály:

1. szd. Szűcs Ferenc szds.
Ferencz Károly főh.
Nagy István alh.
Huszár Miklós alh.

2. szd. Déván János szds.
Bodrogi Samu főh.
Bíró Miklós alh.
Barcsay Ábrahám alh.

4. osztály:

1. szd. Zombory Antal szds.
Bogdánffy Gábor alh.
Bodor Demeter alh.

2. szd. Szarvady Lajos szds.
Incze Domokos főh.
Kádár Pál alh.
Buda Vencel alh.

5. osztály :

1. szd. Sik Károly szds. 2. szd. Pápai Lajos szds.
Hauszer Antal alh,
Frankó János alh.

6. osztály :

1. szd. Kövendy János szds. 2. szd. —

7. osztály :

1. sz. Dolinay Péter szds. 2. szd. —

A magyar katona. Vitézségünk ezer éve. Két kötet. Nagy nyolcadrét, 485 és 506 lapoldal, közel 500 képpel, térképpel, szövegvázlattal. A Franklin Társulat kiadása. Budapest, 1933. Ára 48 pengő.

Horthy Miklós, Magyarország kormányzója, József királyi herceg tábornagy, Gömbös Gyula miniszterelnök és honvédelmi miniszter, facsimilében közölt bevezető sorokat írtak ehhez a nagyszabású műhöz. A munkát Pilch Jenő, ny. ezredes, a Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagja — aki egyúttal a szerkesztés fáradságos munkáját is végezte — Gyalókay Jenő ny. ezredes, a Magyar Tudományos Akadémia levelezőtagja, Berkó István ny. ezredes és Markó Árpád alezredes — mindketten a Magyar Tudományos Akadémia hadtörténelmi bizottságának tagjai — írták.

„Dulce et decorum est pro patria mori!" Ezt a jelmondatot írták a katonaírók hazafias szellemtől izzó művük elé, melyet — Zrinyi Miklós szavaival élve — elsősorban a hazáért elesett hősök dicsőséges árnyékának és tisztességgel temetett csontjainak ajánlottak. De céljuk a magyar katona legendás hősiességének leírásával nemcsupán az volt, hogy ennek méltó emlékművet állítsanak, hanem az is, hogy a trianoni csapástól mindmáig elernyedt magyar agyvelőkbe és idegekbe új erőt öntsenek, belekiáltván ebbe a szomorú magyar világba: Magyar! Voltál, vagy és mindig leszesz valaki! Tekints multadba és abból mindazt megszerezheted, amire ma szükséged van, önbizalmat és önérzetet. Olyan katonaelődöknek, mint a mieink, nem lehetnek korcs utódai.

A mű első szövegközti melléklete egy térkép. Rajta az öt világrész. A magyar katonának ezer év alatt bejárt útjait vonalak jelzik. Európának alig van országa — mindössze Skandinávia és Nagybritannia — ahol a magyar kard az ellenségével össze ne csattant volna. De harcoltak magyarok Északamerikában, Délafrikában és Keletázsiában is. Senki se hívta, senki se küldte őket, maguktól, harcos vérüktől hajtva mentek a világ legtávolabbi pontjaira, hogy harcolhassanak, mert a harc lelkiszükségletük volt.

A hatalmas mű első része a honfoglalás előzményeivel, az új haza megszerzésével és az Árpádházi királyoknak oly hamar lezárult, de hadieseményekben annál jobban bővelkedő korával foglalkozik.

Őseink, a IX. század Európájában tökéletesen ismeretlen, a meglepetésben és a cselben rejlő nagy erkölcsi hatás tudatára épített hadművészetükkel szereztek új hazát maguknak és utódaiknak. Kétségtelen, hogy harcos erényük magasan állott ellenfeleiké felett, mert hogy nem számbeli fölényükkel győztek, azt a keleti forrásokból jól tudjuk. Ezek mindössze 20.000 főre teszik a harcosok létszámát. A magyarok új hazájukat tulajdonképen a besenyőknek köszönhették. Árpád a besenyők szorongatására hagyta ott Etelközt, hogy a Kárpátok övezte gyönyörűséges Duna-Tiszamedencébe vezesse népét. A bölcs fejedelem nem találomra indult világnak, hanem azt a földet, melyet népe hazájául szánt, ő és harcosai a 892. és a 894. évi hadjáratokból jól ismerték és értékelték. A honfoglalás három, sőt talán négy évig is eltartott s a ragyogó hadvezéri elmétől készített haditervek sikeres végrehajtásának hosszú sorából állott. Legnagyobb győzelmüket őseink Zalán bolgár fejedelem felett Alpárnál és Glad ugyancsak bolgár fejedelem felett a Temes partján aratták. Ezzel a két döntő győzelemmel legkomolyabb ellenfelükkel végeztek. De Árpád nem elégedett meg azzal, hogy a bolgárokat az új hazának kiszemelt területről elűzte, hanem sereget küldött a Belgrádba menekült Zalán után, akit — noha Simeonnak, a bolgárok hatalmas cárjának támogatásában részesült — a magyarok ismét megvertek. Ez a hadjárat őseink külföldi kalan-

dozásainak tulajdonképeni kiindulópontja volt. Mén Marótnak végleges leverésével és a fejedelem főtámaszának, Biharnak, 899 őszén vagy legkésőbb 900 tavaszán történt megvívásával, a honfoglalás nagyszerű műve befejeződött.

A külföldi hadjáratok sorát Berengárnak a Brenta mentén való megverése nyitotta meg. A brentai csata nagyszerűsége abban rejlik, hogy a magyar sereg már menekülőben volt a nagyobb olasz elől, mikor az éj leple alatt hirtelen megrohanta és szétverte a győzelme tudatában nyugodtan pihenő ellenséget. Az olaszok után a németeknek kellett több ízben tapasztalniok, hogy fegyverüket nem mérhetik össze hasonló eséllyel őseinkével. A magyar seregek valósággal végig dúlták Európa földjét 911-ben a Rajnánál, 915-ben Brémában, 934-ben Bizancban, 937-ben Franciaország nyugati tengerpartján, 940-ben a Pireneusok lábánál, 946-ban Otrantóban jártak. 955. augusztus 10-én az Augsburg mellett vívott szerencsétlen végű csata, melyben az egész magyar sereg elpusztult, fordulópontot jelentett őseink hadiszerencséjében. Bizanc felé fordultak a német földön elszenvedett kudarc után, de Drinápoly közelében (970) Bardas seregétől súlyos vereséget szenvedtek. Ekkor lemondtak kalandozásaikról.

Az Árpádházi királyok kora a nyugati műveltséghez való alkalmazkodással, a kereszténység felvételével, a kitűnően bevált pogány harcos erényektől, hadművészettől és taktikától való eltéréssel kezdődött. Szent István még ragyogó tervvel verte szét Konrád jóval nagyobb hadát, de Aba Sámuel (1044) III. Henrik német császártól Ménfőnél végzetes vereséget szenvedett, noha az ő serege volt erősebb. Ennek oka nagyrészt a régi taktikától való eltérés volt. De azután sorba jöttek új hadvezéri lángelmék: Béla herceg, Szent László, a tudós Kálmán, akik a magyar taktikával sorozatos diadalokat arattak. II. Endre királyunknak megint kevés szerencséje volt; sem a Szentföldön, sem Halicsért vívott hosszú harcában nem szerzett a magyar fegyvernek új babérokat. 1241-ben hazánkat óriási csapás érte: a mongolok betörtek az országba s a magyar sereg a Muhi-pusztán szekértáborban védekezett. Természetesen szörnyű vereséget szenvedett. Ezután a nagy szerencsétlenség után békére lett volna szükség, hogy a feldúlt országot újjá lehessen építeni. De ezt nem adta meg a sors. Egyik háborút a másik követte s közben a helyett, hogy — mint várni lehetett — a magyar katona karja ellankadt volna, újra megacélosodott.

Az Anjouk kora súlyos belső háborúskodással kezdődött, de később olyan magasságba emelte a nemzetet, amilyet elérni se előbb, se később nem tudott. Anjou Lajost az utókor méltán illeti „Nagy" melléknévvel. Diadalmas hadjáratainak szinte szakadatlan folyása alatt, a magyar vitézséggel egész Európát megismertette s nem csekély részét meg is hódította, noha Petőfi jól ismert szavaiban: „Magyar tenger vizében húnyt el észak, kelet s dél hulló csillaga", nagy túlzás is van. Nagy Lajos dicsőséges, hosszú uralkodását hanyatlás követte. Mindenütt lázadás, forrongás és Nagy Lajos kemény ökle immár nem tudott lesujtani. És ebben az áldatlan helyzetben az ország déli kapuján soha se látott veszedelem, a törökvész kopogtatott. A rigómezei csatában elszenvedett megsemmisítő vereség hatása alatt a rácok meghódoltak I. Murádnak s a legelső török csapatok már 1391-ben és 1392-ben megjelentek magyar területen.

Ezzel megkezdődött a magvar nemzet egyik leghősibb kora, mely történelmünket Hunyady Jánossal, Kapisztrán Jánossal, Mátyás királlyal s a hősök egész légiójával ajándékozta meg. Mátyás halála viszont történelmünk egyik legszomorúbb korszakának kezdőpontja. De még Mohácsnál is megcsillant a magyar vitézség: „..... el kell ismernünk, hogy a király hadserege, a csata első felében megszaladt silány elemeit leszámítva, bámulatos hősiességgel rontott a sokkalta erősebb ellenségre, lóháton és gyalogszerrel egyaránt".

A „legszomorúbb korszak", a török hódoltság kora is megszülte a maga ragyogó vitézeit. Szondy, Dobó, a két Zrinyi szinte emberfeletti magasságba emelkedő legendás alakja, a végvárak megszámlálhatatlan vitézei, mind-mind ékes bizonyságot tettek a magyar őserőről, melyet semmi sem

tud megtörni. Bocskay Báthory, Bethlen erdélyi fejedelmek hadjárataiban született meg a kuruc regényes alakja, aki mindennel és mindenkivel harcban állott, ami vagy aki a magyar szabadságot megnyírbálni akarta. De az ország feldaraboltsága nemcsak a földet, hanem érzelem tekintetében a népet is megosztotta. A kurucnak magyar ellenfele lett a labanc személyében, aki az ország boldogulását a császár vezérlete alatt akarta kivívni s előbb a török ellen, majd testvére, a kuruc ellen fordult A kurucok az országnak a török uralom alól való felszabadításáért vívott harcok folyamán mind nagyobb számban térnek meg a császári zászló alá, hogy azután, mikor Bécs a nemzetet szabadságától akarta megfosztani, ismét ellene forduljanak. A zentai csatát követő karlócai béke után (1699) előbb kétévi béke, azután pedig 17 évi ugyszólván szakadatlan harc következett. „Ebben az időszakban a magyar gyologos és huszár Olasz- és Bajorországban, valamint a Duna és a Száva mellékén a császári haderők kötelékében mérte össze fegyvereit az ellenséggel ; II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idejében pedig a magyar haderő kötelékében, másrészt honfitársai ellen a császári hadseregben harcolt" Rákóczi Ferenc kora különleges magyar romantikával van tele. A nagy kurucimádó Thaly Kálmán hitette-e el ezt velünk, vagy csakugyan így lenne ? Azt kell hinnünk, hogy valóban így van. Azt kell hinnünk pedig azért, mert a szerzők a történetírás új útjain járnak : nem eszményítenek, hanem a tökéletes igazságot keresik — és mégis . . . A trencséni és a romhányi csata, még egynehány hadiesemény, másként áll elénk ebben az írásban, mint Thaly Kálmán hősköltemányeiben és mégis : csupa szívetmelegítő magyar romantika ez is, pedig aki elénk tárja, csak másodsorban költő, elsősorban körzővel kezében, térképen dolgozó, rideg számokból kétségbevonhatatlanul következtető katona. A magyarnak a honfoglalás óta Rákóczi szabadságharcáig egy sem volt ilyen színmagyar célú, vezetésű és jellegű hadjárata.

A szatmári béke után a kurucok jórésze nem tudott beletörődni a béke unalmába ; „kit erre, kit arra sodortak a szelek." Sokan más államok hadseregébe léptek, hogy vérmérsékletüknek egyedül megfelelő mesterségüket folytassák. A „magyar huszár" a XVII. század végén Európa-szerte ismert fogalom volt. Minden hadseregben utánozták harcmódját, de azt tökélyre vinni csak azokban a hadseregekben sikerült, ahol de facto voltak magyar huszárok. Igy elsősorban Franciaországban. Már 1635-ben volt a francia hadseregben francia huszár, de nagyobb szerepe 1707-ben kezdődött meg Ráttky György belépésével. Villars marsall, Ráttky fővezére ekként emlékszik meg a vitéz ezredesről és huszárjairól : „Soha katonák jobban nem harcoltak ; adja Isten, hogy a mi lovasságunk is ilyen szellemmel birjon." Ráttky ezredében kezdte meg szolgálatát gróf Bercsényi László, kiből később Franciaország marsallja lett. De a mű a francia szolgálatban álló és a magyar névnek dicsőséget szerzett ősök egész légióját sorolja fel.

III. Károly királyunk az 1715. évi 8. törvénycikkel megteremtette az állandó hadsereg alapját. Eleinte 5 huszár és 1 gyalogezrede volt a király hadseregének. Ezek száma minden hadjárattal szaporodott, mígnem Mária Terézia háborúinak során tekintélyes haderővé nőtte ki magát. Ebben olyan csodás vezérek nevelődtek, mint gróf Nádasdy és gróf Hadik. De jutott a magyar huszárból az ellenségnek is. Nagy Frigyesnek is voltak (Ziethen alatt) magyar huszárjai, akik a német lovas harcmódra befolyást tudtak gyakorolni és hősiességükkel vezéreik csodálatát vívták ki.

Érdekes kimutatást találunk a könyvben (II. kötet. 145. lap) a magyar katonáknak adományozott vitézségi érmekről. E szerint a magyar gyalogezredek legénysége az 1789 (az érem megalapításának éve) és 1914 közti évek során 4670, a gránátos zászlóaljaké 259, a könnyű zászlóaljaké 13, a vadász zászlóaljaké 93, a huszárezredeké 2666 vitézségi érmet kapott. Nem volt könnyű ezt a cs. kir. hadseregben megszolgálni.

Ragyogó kora a magyar katonának a Napoleon elleni hadjáratok hosszú sora is. 1812-ben az oroszországi hadjáratban közel 15.000 magyar vitéz harcolt Napoleon oldalán.

Az 1848/49. évi függetlenségi harcunkkal, a legnagyobb és leghősibb

magyar erőfeszítéssel, mellyel nagyapáink az egyeduralom egyre jobban szorító gyűrűjét akarták hazánk testéről lepattantani, terjedelmes és a semmiből lett titánhoz, a honvédséghez, mindenképen méltó fejezet foglalkozik. Soha találóbb, tömörebb jellemképet nem olvastunk a szabadságharc óriásairól: Görgeyről, Bemről, Klapkáról, Damjanichról és a többiről. A szerző a jellemképet a vezérek bámulatos haditetteinek pár szóval való ismertetésével festi meg. Ebben rejlik a kérdés megoldásának nagyszerűsége. Az embert, mindenekelőtt a hadvezért, a szakmájába vágó cselekedetei után ítéljük meg helyesen. Görgey „... seregtesteinek mesteri vezetésével felülmúlta ellenfeleit, bár mindvégig elégtelen eszközökkel rendelkezett." Nem volt-e valóság, csoda az isaszegi csata és a nagysallói ütközet, melyeknek diadala kétségkívül Görgey nevéhez fűződik? „Bem apó" pedig erdélyi hadjáratával ejtette bámulatba a világot.

Hasonlatosan Rákóczi legendás korához, ebben a szabadságharcban is megoszlott a magyar érzelem és a magyar erő. Radetzky gróf tábornagy olaszországi hadseregében Custozánál, Mortaranál, Novaránál, a magyar huszárok ismételten kitűntek vitézségükkel. 1859-ben a magyar katona Magentánál és Solferinonál öregbítette jó hírnevét. 1864-ben a Dánia elleni (jütlandi) hadjáratban a császári királyi 72., 34., 6. gyalog- és a 9. huszárezred vitézkedett. Ezek közül a legkimagaslóbbat a 34. ezred vitte véghez; rohama alkalmával a dandárparancsnoknak. Gondrecourt tábornoknak, többszörösen figyelmeztetnie kellett a kassai legényeket: „Ne olyan hevesen, fiúk!"

A szerző a „Vasdandár" címet adta ennek az alfejezetnek, mely az elejétől végig lebilincselő hatalmas műnek külön gyémántszeme.

1866-ban a cs. kir. haderő s ebben a magyar ezredek, két harctéren verekedtek. Az egyik hadjárat csúcspontja megint Custoza, a másiké Königgrätz. Az előbbi fényes győzelmet, az utóbbi súlyos vereséget jelent. A Custoza mellett kivívott győzelemben a magyar huszároknak nagy részük volt; a königgrätzi csata sorsát viszont, nem utolsó sorban, a porosz hátultöltőpuskák döntötték el.

Az 1869, 1878 és 1882. években a Balkánon harcoltak a magyar csapatok. Kisebb, igen véres hadjáratok voltak ezek, melyekben a magyar katonák ismételten kimagaslottak vitézségükkel.

Ezzel elérkeztünk a világháborúhoz. A szerző istenitéleti viaskodásnak nevezi a világháborút, melyben a magyar nemzet emberben és anyagban mérhetetlen áldozatokat hozott. Nem tudni hogy a magyar katonának hősiessége volt-e nagyobb vagy pedig az a szinte emberfeletti akaratereje, mellyel mindenről, ami emberi kultúrát jelent, le tudott mondani. A magyar baka „... mezítláb járt az Alpok gleccserein, vereitékezve taposta Keletgalicia, Lengyelország, Volhinia, a Szinai félsziget, Palesztina és Perzsia homokpusztáit, összeszorított fogakkal, bámulatraméltó módon szenvedett évekre menő hadifogságában." A Magyar Szent Korona országai 3 382,000 katonát adtak a világháború folyamán. Ezenkívül a hadsereg céljait szolgáló üzemek, bányák, stb. kereken 800.000 embert foglalkoztattak. Az anyag felhasználása épen ilyen elképesztő arányban történt. A szerző utal arra, hogy a háború befejeződésétől napjainkig eltelt idő rövid ahhoz, hogy a magyar katonákra vonatkozó részt már ma teljesen és tökéletesen meg lehetne világítani. Ezért csak egyes szemléltető példákkal szolgál. Legelőbb dióhéjban ismerteti a nagy háború egyes éveinek történetét, majd sorjába veszi a világháborúnak azokat az eseményeit, melyek a magyar névhez fűződnek. Az élén jár ezek között az otrantói tengeri ütközet, majd az isonzói csaták, Przemysl várának titáni védelmezése, a montelloi csata, a limanowa-lapanowi csata, a 82. székely gyalog- és a 12. honvédezred hőstettei következnek. Megkapó sorokat olvasunk a hadifoglyok szenvedéseiről is.

A Mária Terézia-Rend első felavatásán (1758) gróf Nádasdy Ferenc és gróf Hadik András a Rend nagykeresztesei lettek. A világháború végéig ennek a legmagasabb katonai kitüntetésnek nagykeresztjét 4, középkeresztjét 14, lovagkeresztjét pedig 165 magyar honos vitéznek adományozták.

A hatalmas művet „A magyar kard idegen nemzetek szolgálatában"

című fejezet zárja le. Szó esik ebben a görög-, a lengyel-, az északamerikai szabadságharcok, az északamerikai polgárháború, a mexikói expeditio, az olaszországi magyar légió, a búr szabadságharc és végül a k'nai boxerlázadás magyar vitézeiről. Jellegzetes a magyar lelkületre, hogy a magyarok mindig az elnyomottak és sohasem az elnyomók oldalán harcoltak.

Azzal az érzéssel tesszük el ezt a tartalom, terjedelem és kiállítás tekintetében egyaránt monumentális művet, hogy a magyar katonai irodalom ehhez foghatót mindmáig nem alkotott. A munka, melyet a szerzők és a kiadók végeztek, méltó ahhoz a titánhoz, kinek emlékének áldoztak vele. A kiadó úgy tekinthet erre a műre, mint működésének egyik legszebb gyümölcsére. „Árpád és az Árpádok" óta aligha került ki nagyszerűbb hazafias mű a magyar kultúra céljait mindenkor lelkesen szolgáló műintézetből. Ezért a nemzet hálája illeti a Társulatot.

Külön meg kell emlékeznünk a vázlatokról, melyeket a szerzők terveztek, de egy kéz tisztázott. Kifejezőbb, csinosabb vázlatokat eddig sem külföldön, sem itthon megjelent munkákban nem láttunk.

Vajha ezt a könyvet katonák, polgárok minél többen olvasnák, de ne csak olvasnák, hanem meg is szivlelnék.

Ajtay Endre.

Dr. Erdélyi László : A magyar lovagkor társadalma és művelődése, 1205—1526. A szerző kiadása, (1932.), 159 l.

Az alig tíz íves könyvecske előszava szerint, a szerző jelen műve csak mutatvány, vagy talán inkább népszerű és sűrített összefoglalása „A magyar lovagkor" című nagyterjedelmű — de eddig még ki nem adott — munkájának. Készült pedig e könyvecske az 1122—1526. között hozott, helyesebben fennmaradt törvényeink, „s némely más" források (pl : Bécsi képes krónika stb.) alapján.

A szerző munkáját az Előszón kívül 12 fejezetre és egy : „A lovagkor erkölcsi bírálata" című befejező részre osztja. E fejezetben a szerző Magyarország középkori földrajzát (Oláh Miklós), az egyházi és világi társadalmi tagozódást, a királyságot, a törvényhozás működését, a hitbeli, szellemi, családi életet, a közigazgatást, a gazdasági berendezkedést, a bíráskodást stb. tárgyalja. Azonban a folyóirat olvasóit a munka IX. fejezete fogja elsősorban érdekelni, amely a : Hadügy és külügy címet viseli. A szerző ebben a fejezetben mindenekelőtt a „banderializmus" kezdetével foglalkozik. Szerinte az 1217. évi magyar keresztes hadjárat óta nevezik nálunk is a hadcsapatokat nyugati mintára banderiumoknak. Azután definiálja a „banderializmus" fogalmát, amely magánhadrendszer, majd rá tér a banderiumos, tehát a hadüggyel foglalkozó törvényeink tartalmának ismertetésére. Kezdi Zsigmond király 1397. évi törvényével, azután végigkiséri az idevonatkozó törvényeket el egészen a mohácsi vészig. Természetesen az 1433. évi nagy hadi lajstromot, továbbá az 1435-iki törvény tartalmát behatóbban ismerteti s fejtegetései folyamán többek közt megmagyarázza, hogy honnan származott Hunyadi Mátyás király állandó seregének fekete elnevezése.

A könyv többi fejezeteiben itt-ott elszórva szintén találunk hadtörténelmi vonatkozású adatokat, de össszefüggőbben hadügyi tartalmú törvényeinkkel csak a IX. fejezet foglalkozik.

Dr. Iványi Béla.

Tóth László és Zambra Alajos : A Garibaldi-Emlékkiállítás leíró katalógusa. (Catalogo della Mostra Garibaldina di Budapest. A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai VI.) Budapest 1932. 164. l.

1932 nyarán Itália nagy fia, Garibaldi József halálának ötvenedik évfordulója alkalmából, a Korvin Mátyás magyar-olasz Egyesület kezdeményezé-

sére, a Magyar Nemzeti Múzeum a nagy magyarbarát olasz hazafi életére és működésére vonatkozó, jobbára levéltári, de egyéb anyagból is, időszaki emlékkiállítást rendezett.

Ennek a kiállításnak 475 darabot kitevő anyagát, munkatársaival karöltve Tóth László dr. egyetemi magántanár és múzeumi titkár gyüjlötte összse és katalogizálta s e magyar nyelvű katalógust Zambra Alajos egyetemi professzor fordította olasz nyelvre.

A katalogus Hóman Bálint — akkor még a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója — Előszavával kezdődik, aki a kiállítás létrejöttének történetét mondja el, majd a kiállítás megnyitása alkalmával, 1932 junius 27-én, elhangzott beszédek magyar és olasz nyelvű szövegének közlése után, korszerinti egymásutánban, részint események, részint tárgyak szerint csoportosítva, a kiállított levelek, iratok, okiratok, naplók, cikkek, könyvek, hírlapok, zeneművek stb. stb. ismertetése és leírása következik.

Az iratok a Magyar Nemzeti Múzeum Kossuth-, Türr-, Pulszky-, Dunyov-, Tanárky-, Ihász Dániel-féle gyüjteményeiből, a magyar emigráció irataiból, továbbá a m. kir. Orsz. Levéltárból emeltettek ki s az így összehordott írások nemcsak Garibaldi működéséről, hanem az olaszországi magyar emigránsokról, a magyar légió harcairól, működéséről, a Gál Sándor-féle erdélyi akcióról, az 1864. évi magyar inségakcióról, az 1866-iki harcokról stb. is szines és változatos adatokat tartalmaznak, amelyeknek az ezen korral foglalkozó hadtörténész is igen jó hasznát veheti.

A katalogus összeállítója először a vonatkozó okleveles és leveles anyagot kivonatolja, azután a Garibaldival foglalkozó költemények, könyvek, hírlapok, zeneművek felsorolása, végül a Garibaldira és az olaszországi magyar légióra vonatkozó tárgyak : egyenruhák és ennek részei, kardok, szuronyok, lőfegyverek, zászlók, azután képek, szobrok érmek és fényképek leírása zárja be a katalógust.

A katalógust olvasgatónak feltünhet, hogy a kiállítás céljaira összehordott anyag oroszlánrészét az írott emlékek képezik, ami egészen természetes, mert, amint azt az Előszó is kiemeli, a Garibaldi működésére vonatkozó tárgyi emlékek Olaszországban maradtak fenn és ott őriztetnek. Ámde a nálunk lévő és ez alkalomra összegyüjtött nagybecsű levéltári forrásanyag önmagában is olyannyira érdekes, hogy a levelek és oklevelek puszta kivonatának olvasása is teljesen leköti a figyelmet és az események, noha nem folyamatosan, hanem hézagosan, mégis eleven lüktetéssel peregnek le szemeink előtt.

Tóth László levél és oklevélkivonatai, valamint leírásai szabatosak, világosak, úgy hogy műve több mint egyszerű kiállítási katalógus. Munkáját a történész és hadtörténész, mint forrásművet használhatja.

Dr. Iványi Béla.

Atti dell'Istituto di Architettura Militare Italiana. Fascicolo 1, 8° 173 lap. Róma 1930 (VIII).

A római Katonai Építészeti Intézetnek ebben az érdekes és minálunk alig ismert kiadványában

Ft. Primaldo Coco : „Porti, Castelli e Torri Salentine" címen, a Salentói-félsziget kikötőinek, várkastélyainak és védőtornyainak történetét foglalja egy-egy fejezetben össze. A gondos levéltári kutatásra alapított s az idevágó irodalom teljes felhasználásával készült tanulmány, nekünk magyaroknak se lehet egészen közömbös, mert a Salentoi-félszigel a mi hadtörténetünkben is játszott szerepet.

Már 946-ban magyar csapatok kalandoztak végig rajta Otrantoig s mint a szerző megállapítja, a félsziget tulsó oldalán, az Ioni-tengerhez közeleső Nardot is feldúlták. Nagy Lajos királyunk 1348-ban egy Tamás nevű magyar urat tett a Tarantoi-hercegség kormányzójává ; majd 1481 nyarán Magyar Balázs vitt segítséget az Otrantot ostromló Don Alfonso calabriai hercegnek. Ugyancsak itt játszódott le a mi haditengerészetünk egyik sokat emlegetett harca is, 1917 május 15-én.

Különben ez az Adriai- és Ioni-tenger közé mélyen benyúló félsziget, földrajzi helyzeténél fogva is, a történelmi idők kezdetétől állandó célpontja volt a legkülönbözőbb népek részint hódító, részint rabló támadásainak, amelyek itt is temérdek műemléket pusztítottak el. De legalább is ugyanannyi semmisült meg béke idején, egyrészt a nemtörődömség, másrészt pedig a sokszori átépítés és avatatlan restaurálás következtében. Szerencsére így is maradt elég olyan hadiépítmény, mely ma is felkelti nem csak a turista, hanem a szakértő kutató érdeklődését is.

A szerző 28, részben már rombadőlt, részben még fennálló várkastély történetét vázolja, közöttük — hogy a legismertebbeket említsük — a tarantoinak, gallipoliinak, lecceinek, otrantoinak és brindisiinek viharos multját is.

Amilyen különböző volt ezeknek a várkastélyoknak sorsa, olyan különböző volt az eredetük is. Tarantoban például a „mikenei" néven ismert kulturkorszak maradványai is előbukkantak a föld alól. Vára a második pun háború idején három évig dacolt Hannibal hadseregével. Az elpusztult római erődítmény helyére 927-ben épített várkastélyt Nikephoros Phokas, amely később, kellően megnagyítva és átalakítva, több izben állott ellen a törökök támadásának.

Nagyon sokat tettek a várépítés terén az Anjou- és az Arragoniai házbeli uralkodók is, s a még fennálló várkastélyok középkori jellegű részletei nagyobbára ennek a korszaknak az alkotásai. Ugyanis, az olasz földön született és kifejlődött bástyarendszer nem tudott mindenütt a maga teljességében érvényesülni, aminek legtöbbször a pénz hiánya volt az oka. Így volt ez már a korábbi századokban is, aminek bizonyságaként megemlíti a szerző, hogy László király 1409-ben megengedte Brindisi városának, hogy uzsorás zsidóktól vehessen kölcsönt várépítés céljaira.

Hogy a bástyarendszer mennyire nem juthatott még fontos városokban se általános diadalra, azt többek között Taranto példája is mutatja. Ennek 1761-i képén is részben még középkori jellegű erődítményeket láthatunk a város körül. Otrantonak is csupán egy, bástyának mondható védőműve van, az 1578-ban épült „Spuntone." Gallipoliban középkori félkörbástya könyököl a tengerre. Középkori jellegű Brindisi, Corigliano, Castro stb., stb, erődítményeinek jókora része is. A szerző 26 képen is bemutatja ezeket a műemlékeket — sajnos — alaprajz nélkül. Különösen szép közöttük Pulsano, Avetrano és Brindisi várkastélyának képe.

A Salentoi-félsziget mindkét partján összefüggő sora emelkedett a részben még ma is fennálló védőtornyoknak. Ilyeneket minden időben építettek ugyan Italia tengerpartjain, de legnagyobb számban és rendszeresen csak Don Parafan di Ribera alcalai herceg és spanyol alkirály kezdte őket építeni, a spanyol uralom alatt állott tengerpartokon. 1568-tól kezdve.

A tornyok alapformája a XVI század derekáig általában kerek volt, a későbbiek — amelyek már ágyúk befogadására is alkalmasok voltak — négyszögű alaprajzot mutatnak. Azonban a kisebbszerű figyelőtornyok (guardiolák) még később is kerek formára épültek.

1590-ben csupán a Salentoi-félsziget partjain 54 ilyen védőtorony állott, de számuk később még növekedett. Látótávolságra voltak egymástól, úgy hogy nappal füst, éjjel pedig tűzjelekkel adhatták tudtul egymásnak és a városoknak s falvaknak az ellenség közeledését. Erre a célra szolgáltak a mindenkor készentartott jelentőlovasok is.

Valamennyi ilyen védőtorony között a most is fennálló salignanoi a legimpozánsabb. Kerek formájú, komor külsejű, 18—20 méter átmérőjű, 15 méter magas hatalmas építmény.

A szerző okmánytárat és teljes bibliografiát csatol érdekes és fontos tanulmányához.

Leone Andrea Maggiorotti táborszernagy „Dal Museo del Genio all'Istituto di Architettura Militare" című cikkében az utóbbi intézet alapításáról és munkatervéről számol be. Egyúttal azonban röviden, de igen tanulságosan és érdekesen méltatja Italia hadi építkezéseit, amelyeknek legrégibb emlékeit Isztriában és Szardiniában, Alatri és Ansedonia hatalmas akropolisá-

ban, Manduria kettős megalith-falában és Cori hármas körfalában, valamint Faleria ötven tornyában szemlélhetjük. Mindezek sokkal jobban tájékoztatnak a maguk korának művelődési fokáról, mint a sokszor kétes értékű és kevesetmondó írott források.

Ezeknek csupán régészeti szempontból vizsgálható időszakára a Római-birodalom történelmi korszaka következett. Ennek egyik jellemzője a tornyos körfal, amelynek egyes nagyszerű részletei több városban napjainkig megmaradtak. Ilyenek a torinoi Porta Palatina, a trevisoi Porta romana, a veronai Porta Borsari, az aostai Porta pretoria stb., stb. Mint a szerző megállapítja, a régi római katonai építészetről sokaknak vannak teljesen zűrzavaros fogalmaik. Így például kevesen tudják, hogy a középkori várkastélynak kétségtelenül a római „castellum" volt az elődje.

A Római-birodalom bukásával nagy változás állott be az erődítés terén is. Az összefüggő körfalak elvesztették addigi fontosságukat. A castellumból az uraságnak a lakott helyektől távoleső székhelye lett, a körfalak helyett pedig tornyokra és toronyházakra (lakótornyokra) forgácsolódott a védelem.

Italia földjén sok ezer várkastély volt; magában Piemontban ma is van vagy ezer. Még a Maremma ebből a szempontból kevéssé ismert területén is, az erődítményeknek érdekesebbnél-érdekesebb példáit találjuk. Elég itt a talamoniai etruszk kaput, a fazioi fellegvárat, a trianai várkastélyt és a pitiglianoi falakat említeni. Továbbmenve Dimoratico, Campagnatico, majd a tengerparton a Rocca di Castiglion della Pescaia, a Torre della Bella Marsiglia és sok más között a tornyos Volterra következik, Paul Bourget szerint: „középkori látomás, sziklára függesztett sasfészek."

A Maremmáról a szintén kevéssé ismert Marsicára térve, ott találjuk Celano, Pescina és Ortucchio fellegvárát, Balsorano és Avezzano hatalmas várkastélyát s magaslatról-magaslatra követve őket Puglia felé, Castel del Montehoz, Castel Gigantehoz és Lucerához jutunk.

A várkastélyokkal körülbelül egyszerre tűnnek fel a városokban, a védekezés elemeiként, a tornyok és a toronyházak. Néhány hatalmas példányukat még láthatjuk Bolognában, Pisában, S. Gimignanoban és Rómában, mint utolsó hírmondóit az 1000 és 1300 év közé eső zűrzavaros időszaknak. Egyes városok (például Firenze, Lucca, Siena) középkori képein egész toronyerdőt láthatunk. Tudjuk, hogy Rómának a XII. és XIII. században több mint 1000 tornya volt s ebből mintegy 370 állott a körfalak mentén.

A torony (vagy toronyház) építésének joga kaszthoz és családhoz volt kötve. Noliban például a városi tanács hozzájárulásától függött, de ezt csak akkor kapta meg az illető család, ha legalább egy, teljesen felszerelt hadigályát tartott a tengeren.

A Renaissance a hadiépítészet terén is fordulópont volt. A városok körfala visszakapja hajdani fontosságát; majd a tűzifegyverek, de különösen az ágyúk tökéletesedése folytán, megkezdődik az olasz bástyarendszer korszaka, amelynek legkiválóbb mesterei De Marchi, Paciotto, Urbino, Michelangelo, a Sammichelik, a Savorgnanók voltak s utánuk még egy egész sorozat a Bertolákig.

Itáliából Franciaországba, a Német-birodalomba, Magyarországba, Spanyolországba és a Németalföldre is eljutott a bástyarendszer, sőt a Földközitenger balkáni és ázsiai partvidékén is temérdek — gyakran szárnyas oroszlánnal díszített — emléke maradt meg az olasz katonai építészetnek.

Sajnos, hogy míg a régészet körébe vágó emlékek széthordását szigorú rendeletek tiltják, a közép- és újkor alkotásait vagy az idő, vagy az emberi kegyetlenség igen sok helyen kikezdette, sok pedig teljes pusztulásnak indult. Sokszor magát a helyi hatóságot terheli a műemlékirtás bűne, így például Silvano d'Orbában, ahol a római castellum maradványait akarták elpusztítani, hogy temetőt csinálhassanak a helyére és ismeretes az az évtizedes tollharc is, amely Lucca falainak fenntartása, vagy lebontása körül folyt. De nem csupán a félszigeten volt így. Sardiniában is évről-évre omlik a kilenc századra visszapillantó burgosi várkastély, amely előbb a Doriáké, majd kétízben az Arragoniai-uralkodóházé, egyízben pedig a Pisaniaké volt. Közben

rablóbarlangul is szolgált. Itt raboskodott Adelasia di Torres, aki tudvalevőleg Enzonak, II. Frigyes német-római császár fiának volt a második felesége.

Az Istituto di Architettura Militare ezeknek a pusztuló műemlékeknek megmentését is egyik feladatául tűzte ki. A könyv végül az intézet szervezetéről és eddigi működéséről is beszámol.

Gyalókay Jenő.

Harold Lamb: Dzsingisz khán, a föld ura. 8° 300 oldal. Paul List Verlag, Leipzig.

A most annyira felkapott életrajzirodalom alakjai között ennek a nagy hódítónak pályafutása a legérdekesebbek közé tartozik. A világtörténelem kimagasló hadvezéreinek tettei szinte eltörpülnek az övéi mellett. Hordáinak útjai csak szélességi és hosszúsági fokokkal mérhetők.

Pedig alacsonyabban alig kezdhette valaki. A fiatal Temudzsin ugyan a Burchikumok előkelő nemzetségéből származott, de pusztaságlakó pásztor népek életmódjánál fogva neki is csak úgy kellett atyja nyájait őriznie, akár csak a kisebb törzsek fiainak. A krónika szerint magas növésű, vállas, fehéres bőrű volt. Kékesszürke, koromfekete pupillájú szemei a hátrahajló homlok alatt szétállottak, de nem voltak ferde metszésűek. Vöröses barna haja tincsekben simult hátára. Keveset beszélt és amit mondott, azt sokáig és jól megfontolta. Vérmérséklete zabolátlan, de megbizható barátokat tudott szerezni. Modora nyilt és szabad.

Törzse, a Yakka mongolok, bizonyos fennhatóságot gyakorolt a Gobi sivatag északi részén és ezért a Baikal tó és a Nagy-Dsungan hegység közén elterülő kövér legelőket birtokolta. Atyja halála után a 13 éves Temudzsinra szakadt a feladat, hogy örökségét a Yakka mongolok jármát nyögő idegen clanok kapzsiságával szemben megvédje. Lamb érdekfeszítően írja le a kalandor-regénybe illő eseményeket, melyek élénken világítják meg a harcias lovas pásztornépek könyörtelen küzdelmét a létért. Temudzsint elfogják, sátrait felperzselik, családjának vagyonából mindössze nehány ló marad meg. Szökése után ebből a mélypontból küzdi fel magát a „világ urává". Az évekig tartó hajszában ügyességének és bátorságának is csakhamar híre kel. 17 éves korában már sokan gyülekeznek a kilenc yak-farkú zászló alá. Már asszony után nézhet és atyja régi fegyvertársának, a keraïtok khánjának Toghrulnak udvarába sem kénytelen már mint őzött vad lépni. Már 13.000 harcost számlált, amikor a nyári szállásokból a téliekbe való vándorlása közben régi ellensége, Targutai 30.000 főnyi seregével megtámadja. Temudzsin gyorsan határozott és ügyesen vezette első „rendes" csatáját, melyet megnyert. Ezentúl büszkén hordhatta a vezéri elefántcsont botot. A törzsek felismerték benne a hivatott vezért és seregestől csatlakoztak hozzája.

A keraïtok hűsége nem tartott sokáig, sőt meg is támadták. Bár az első csatát, mely meglepetésszerűen érte, elvesztette, lélekjelenlétével egész törzsét és annak vagyonát megmentette. Ezért alattvalói kitartottak mellette és a tanácsban őt választották vezérül Toghrul ellen. Ez drágán fizette meg hűtlenségét. Országát és életét vesztette. De Temudzsin nem elégedett meg ezzel, hanem a területét nyugatról fenyegető, az Altai és Changaj hegységek völgyeiben tanyázó magasabb kulturájú török naimanokat is nigurokat is meghódította, majd dél felé fordult és egész Középázsia ura lett. Lelkes tarkhánjai (országnagyok) bogdot (Isten küldöttje) láttak benne és az 1206-ban megtartott kurultájon (országgyűlés) kikiáltották Dzsingiszkhánnak (leghatalmasabb khán).

Uralkodásának megszilárditására törvénykönyvet állított össze, a Yassát, melyben elgondolásait és a törzsi szokásokat foglalta össze. Célja volt az immár uralma alá került különféle törzseket egyetlen néppé összeolvasztani. A Yassa kiterjedt vallási, büntető- és magánjogi, de legfőképen katonai törvényekre, melyeket még késő unokái, Tamerlan és Babar az első indiai nagymogul is tiszteletben tartottak. A Yassara alapitottan szervezte meg had-

seregét is. Ez pusztán lovasságból állott és a római legiohoz hasonlóan a tizes számrendszeren épült fel. Legnagyobb egysége az orkhon vezette tuman volt 10,000 lovassal. Érdekes, hogy a fegyvereket és felszerelési tárgyakat hadiszertárakban tartotta, külön beosztású tisztekkel kezeltette és csak hadjáratok előtt osztatta ki. Télen a Yassa szabályozása szerint gyakorlat- és edzésképen nagyszabású lovasvadászatokat rendeztetett, melyeknek zsákmánya a törzsek élelmezéséül szolgált. Tavasszal a magasabb vezetők megbeszélésre jelentek meg előtte.

Ezt a jól megszervezett, felfegyverzett és fegyelmezett lovasságot 1211-ben vezette először civilizált nép, a khinaiak ellen. A hadjárat leírását még vázlatosan sem ismertethetem és csak a hadműveletek végrehajtási módjára vethetünk egy rövid, a krónikák megőrizte pillantást.

Jóval az ellenségeskedés előtt kereskedők és nomád csoportok árasztják el az ellenséges országot. Ők a kémek. Foglyokat és híreket küldenek vissza. Az előnyomulást széles övben párosával és járőrönként felderítés előzi meg. Messze ezek mögött 3 tuman erejű elővéd halad válogatott legénységgel és jó lovakon. Minden harcosnak két lova volt. Az elővédet a hatalmas lovastömegekből álló derékhaddal az összekötő lovasok egész garmadája köti állandóan össze. A derékhad öreg Yakka-harcosokból álló „közép"-jét a khán maga vezette, akit 1000 bőrpáncélos testőr kisér fekete paripákon. A két szárnyat legtekintélyesebb vezetői vezényelték. Harceljárásuk kétféle volt. Vagy 1—2 napi erőltetett menettel meglepetésszerűen rajtaütnek az ellenségen, és ha ez nem sikerült, a tulaghmával* kapták el hirtelen az egyik oldalát; vagy szinleges visszavonulással csalták maguk után és mikor ez üldözés közben szétszéledt, friss lovaikra szálltak és támadtak. A rohamokat 8-10 lovasnyi mélységű 1000 főnyi alosztályok hajtják végre zárt sorokban, akárcsak Európa középkori lovassága. De gyakran több oldalról törtek be az ellenséges országba. Az oszlopoknak pontosan megjelölt feladatuk volt. Vezetőiknek a feladat keretein belül teljes cselekvési szabadságot engedett, csak az állandó összeköttetésnek kellett megmaradnia az egyes oszlopok között.

Kelet meghódítása után nyugat felé, a szintén hódító kovaresmiai Mohammed sah ellen fordult, kinek országát az Amu és Sir mentén a nagy várak egész láncolata védte.

Dzsingiszkhán előtt két problema állott: harcai alatt a már meghódított óriási kiterjedésű ország kormányzása és seregének a Baikal-tó mellől Középázsia magas hegyláncain át vezető menete a 6—7000 km-nyire levő Perzsiába. Előbbit a mongol fajban rejlő nagy politikai éleslátással oldotta meg, az utóbbinak hadműveleti előkészítése mutatja nagy hadvezéri hivatottságát.

1219 tavaszán parancsot ad a hordának az ország délnyugati részében való gyülekezésre. Ott találkoznak a tumanok. Minden harcosnak több lova van. A nyájak és csordák ezrei tereltettek össze, melyek a buja legelőkön kövérre hiznak. Az 56 éves khán ősszel szürkéjén Karakorumból maga is odalovagol (2500 km). A sereg felszerelése gondos. Minden lovasnak két íjja van, azonkívül lándzsája, fedeles puzdrája, könnyű sisakja, a nehéz hadosztályoknak kardja, baltája és pányvája, vörös vagy feketére kencézett bőrpáncélja. Pajzsot csak a testőrség hordott. A további felszerelést tábori kulacsok, bőriszákok az abrak számára, főzőkatlan, tartalékíjjhúrok, viasz és reszelő alkotta. A tartalék élelemadag füstölt húsból és szárított tejből állott. A várok ostromához 10,000 khinai hajítógépekkel, kő és tűzparittyákkal követte a sereget. De nem hiányoztak belőle orvosok, tolmácsok, kereskedők (mint kémek) és mandarinok sem. Ez utóbbiak a meghódított területek közigazgatására voltak hivatottak.

Dzsingiszkhán ennyire felkészülten vágott neki a Tiensam 2500 m. magas hágóinak. Hóolvadáskor oly nélkülözések után ereszkedett le a nyugat felé nyiló völgyekbe, amelyeket csak ez a harcedzett, minden viszontagsághoz szokott faj birhatott ki. Teljesítményei túlszárnyalták még Hannibal alpesi

* A szó zászlólobogtatást jelent.

átkelését is. És megkezdődött Kovarezmia kegyetlen és borzalmakkal telt meghódítása, melynek folyamán két legvitézebb vezére Csepe Nojon és Szubotai a Kaukazuson át a Dnjeperig, a Khán pedig az Indusig jutott el.

Hogy Dzsingiszkhán a rengeteg birodalom gyeplőitkezében tarthatta és a Dnjesztertől a Sárga-tengerig, Bocharától az Indusig minden ügyét intézhette, azt kitünően szervezett póstavonalainak köszönhette. Fővárosától Karakorumtól évekig távol, mind az anyaország, mind a meghódított Észak-Khina közigazgatását épp úgy irányíthatta, mint Csepe és Szubotai európai hadműveleteit. Nyugat-Khinának 1222—1226 tartó meghódítása után 90 hosszúsági és 25 szélességi fokra terjedt ki hatalma. Halála 1227-ben következett be. Sirja, mint általában a nagy keleti hódítóké még ma is ismeretlen.

Helyszüke miatt sok igen érdekes dologra nem lehetett kitérnem. A könyv több jellemző krónikát említ meg Dzsingiszkán egyéniségéről, nagy emberismeréséről, mellyel vezéreit válogatta, igazságérzetéről, nagylelkűségéről, mely tulajdonságai élénk ellentétben állnak kegyetlenkedésével az ellenálló országok lakosságával szemben.

Hódításait ő és utódai hadseregük kiválóságán kívül az akkori államok szervezetlenségének (Oroszország), politikai széthúzásának (Németország) vagy a civilizáció és a kultúra szülte elpuhulásának (Khina) köszönhették. Erre a hadseregre az elmondottak u án sehogy sem illik a mai értelemben vett „horda" kifejezés, de különben nem is ez az értelme. Az orosz *orda*, perzsa *ordu* szó portyázó embertömeget, sereget jelent és különösen a tatárok és egyéb nomádok törzsközösségét (pl. Aranyhorda).

Számadatokat készakarva nem említettem. Delbrück óta, aki klasszikus művében, a „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte" rámutatott a xerxesi hadsereg millios számának abszurditására kételkednünk kell a krónikák rémületszülte adataiban. Különben a Gobi és szomszédságának mostoha földrajzi viszonyaiban rejlő gyér lakosságából alig kerülhettek volna ki a különböző történelmi művekben említett nagy számok. Valamenynyi keleti nép kalandozásai a füves pusztaságokon (steppek) vezettek át, ahol lovaik bőségesen találtak táplálékot, de viszont aligha tudtak volna oly nagy számú embernek is élelmet adni. Azokon a hosszú hadműveleti vonalokon utánszállításról pedig szó sem lehetett, de nem is lett volna miből. Lamb könyve erre vonatkozólag leírja azt a sok nélkülözést, amit ezek a népek szenvedtek és amely nagyrészt oka is volt a folytonos törzsközi karcoknak.

A mindvégig érdekfeszítő mű komoly élvezetet szerez.

vitéz Somorjay Jenő.

Rudolf von Dieterich: Berichtigung zu „Österreich—Ungarns letzter Krieg 1914—1918." 8⁰ 13 lap. Felixdorf, 1933. A szerző kiadása.

Dieterich Rudolf altábornagy az osztrák Hadilevéltár kiadásában megjelent „Österreich—Ungarn's letzter Krieg 1914—18" című mű 1. kötetéhez „Helyreigazitás"-t küldött.

Dieterich, mint tábornok, 1914 augusztus havában a XII. (erdélyi) hadtest kötelékében harcoló 11. (galiciai) tüzérdandár parancsnoka volt és mint ilyen, becsületében sérve érezte magát az osztrák mű következő megjegyzése által: „1914 augusztus 29-én, a Gnila Lipa menti csatában, a 11. gyaloghadosztály tüzérdandárparancsnoka hasonlóképen járt el, mikor ütegeiért aggódva, azoknak egy részét Bobrkára visszairányította és ezzel hadosztályának védőerejét augusztus 30-ára (a következő csatanapra) lényegesen gyöngítette." A valóságban a 11. gyaloghadosztály 33. tábori ágyúsezredének öt ütege — mert ezekről volt szó — csak az esti szürkület beálltával és csak akkor ment vissza, mikor a Janczynnál történt orosz betörés a gyalogságot visszanyomta, tehát a tüzérség védelem nélkül maradt és azonkívül lövőszere is kifogyott. A lövőszer pótlását az a körülmény nehezítette meg,

hogy a 11. hadosztály az előző harcokban lövőszeres oszlopainak nagy részét elvesztette.

A szerkesztőség ezt a „Helyreigazítás"-t az osztrák mű olvasóinak ezen az úton hozza tudomására és hangsúlyozza, hogy a m. kir. Hadilevéltár világháborús művében (II. kötet 461.—463. és 469.—470. oldal) a hadműveleti iratokból bizonyítható valóságnak megfelelően írta le a 11. hadosztály harcait.

Dieterich altábornagy „Helyreigazítás"-ában nemcsak ezt, a személye ellen irányított megjegyzést, hanem azt is kifogás tárgyává teszi, amit az osztrák mű az 1914 augusztus 30-i második csatanap és az augusztus 31-i visszavonulás leírásánál elhallgat. Nem írja meg t. i., hogy ő (Dieterich tábornok) a 30-án este bekövetkezett csatavesztés után, a Bobrkára visszaözönlő, széjjelugrasztott csapatrészek fölött a parancsnokságot átvette, amennyire lehetett rendezte és a 3. hadsereg déli szárnyának vezetését csak 31-én reggel adta át Kövess gyalogsági tábornok, hadtestparancsnoknak.

A magyar világháborús mű (II kötet 96. alfejezet) részletesen foglalkozik a XII. hadtestnek ezzel a végzetes csatavesztésével ; külön megemlíti (484. oldal, jegyzet) Dieterich tábornok „derék és öntevékeny közbelépését," de viszont — az okmányokból bizonyítható valóságnak megfelelőleg — megmagyarázza a XII. hadtestparancsnokság törzsének széjjelszakadását, amit Dieterich „Helyreigazítás"-ában viszont úgy állít be, hogy ezzel az 1920-ban meghalt br. Zeidler-Sterneck vezérkari ezredes, hadtest vezérkari főnökét és a hadtestparancsnokság hozzácsatlakozott tisztjeit sérti.

A világháború forgatagában elenyésző kis epizód tanulságot tartalmaz a történetírók számára. Az osztrák mű szóbanforgó részének szerzői véletlenül mindketten szemtanui voltak az általuk leírt eseményeknek. A XII. hadtestparancsnoksághoz voltak beosztva és mégis vétettek — Dieterich altábornagy felfogása szerint — a történelmi igazság ellen.

Ők a 11. hadosztálynál az augusztus 30-i tűzérségi támogatás hiányát óhajtották kiemelni, ami tényleg fennállott, továbbá Kövess gyalogsági tábornok, hadtestparancsnokot óhajtották menteni attól a vádtól, hogy a vezetés gyeplői kiestek kezéből és ezért inkább elhallgatták, hogy a hadtestparancsnokság fél napig megszünt működni. A jóindulatú szándék váratlan eredménye az volt, hogy Dieterich altábornagy polgári pert indított a szerzők ellen, amely ugyan az osztrák Hadileveltár vezetőinek hivatalos állásban tett nyilatkozatai immunitására való tekintettel be lett szüntetve, de ép azokra a részletekre terelte a közfigyelmet, amelyeket a szerzők tapintatból elhallgatni óhajtottak! A tanulság tehát az, hogy a történetíró csak akkor írhat tulajdonkép feszélyezetlenül való igazságot, ha a szereplő személyek már nem élnek.

Jankovich Arisztid.

Nagy Lajos nápolyi hadjáratai.

Hadi események a két hadjárat között.

A király távozása (1348 május végén), miként azt az első hadjárat leírásában említettük, rossz hatással volt a magyar párti urakra, viszont felbátorította Johannáék híveit. A fegyelem lazulása szintén rontotta a magyar párt helyzetét. Igaz, hogy Villani Máté szerint a jó kapitányok vezetése alatt álló magyar, német lovasság és toskán gyalogság nem háborgatta a népet, de itt inkább Gravinai Domokosnak kell hinnünk, ki közelebbről szemlélte az eseményeket. Szerinte az olasz tisztek zsaroltak, a zsoldosok pedig garázdálkodtak.[1]

Nem ismételhetjük eléggé, hogy mennyit ártottak a zsoldosok féktelenségükkel és rablásaikkal a magyar ügynek Gravinai Domokos többször kiemeli a különbséget, mely a szigorú fegyelem alatt álló magyarság és a garázda zsoldosok közt volt. Ez utóbbiak nyomát barát és ellenség földjén egyaránt rablás, gyilkolás, nők megfertőzése, az elfogott ellenség kíméletlen megkínzása jelzi, míg a magyar a harcban bátor, a legyőzött ellenséggel szemben emberséges. Csak a háború vége felé látjuk a zsoldosokkal való együttműködés káros hatását, a kapzsiságot és helyenkint a kegyetlenséget, hogy az elfogott ellenfélből minél nagyobb váltságdíjat zsaroljanak ki. A nőkkel szemben azonban mindvégig lovagiasan viselkedtek.

A zsoldosok magatartása előkészítette a talajt a Johanna párti urak izgatására, melynek irányítója Marzano admirális volt, ki előbb szintén meghódolt Lajosnak. A nápolyi nép úgyis izgékony, változásokra hajlandó s a bujtogatóknak könnyű volt benne felszítani a gyűlöletet a vagyonát felprédáló, a nőkkel szemben kíméletlenül viselkedő idegenek ellen. Először a főváros lázadt fel, majd követték a példát a többi provincia várai és városai is.

Súlyosbította a helyzetet az elmaradt zsold miatt elégedetlenkedő zsoldosok mozgolódása is. Johanna hívei értesítették az uralkodó állapotokról a királyi párt, s jelezve nekik, hogy a Campagnán tanyázó Werner hajlandó zsoldjukba állni, visszatérésre kérték őket.

Johannáék természetesen kapva kaptak a kínálkozó alkalmon. A királynő eladta Avignon városát a pápának s a pro-

[1] *M. Villani*: l. 17. — *Gravinai Domokos*: 43. l.

A M. KIR. ORSZ. ...
KÖNYVTÁRA

vencei lakosságtól is támogatást kért. Így, míg egyrészt zsoldjukba fogadtak 10 genuai gályát, Acciajuoli sietett Itáliába, hogy felfogadja Wernert mintegy másfélezer zsoldosával. Ezt a körülményt nagy megnyugvással vették tudomásul a középitáliai városok. A krónikás szerint, mikor Nagy Lajos távozása után, június 22-én híre érkezett Perugiába, hogy a nagy compagnia Narni környékén van és Toscanába készül, Peruggia és a környékbeli községek csapatokat állítottak ki, melyekkel Wernernek területükre való behatolását akarták megakadályozni. Ekkor értesültek, hogy Acciajuoli megbizottai: Marzano, Squillace grófja, Sanseverino és Giovanni Pipino, ki most Johanna párthíve volt, Wernert nápolyi zsoldba fogadták s a zsoldosvezér már el is indult Apuliába.[1]

Acciajuoli tanulmányozta a nápolyi viszonyokat s tudatta a királynővel, hogy minden nagyobb ellenállás nélkül birtokába veheti országát. A jó hír vétele után a királyi pár hajóra szállt s Nápolyba evezett, hová augusztus vége és szeptember közepe közt érkezett meg. A nápolyi erődök azonban magyar kézben voltak, valamint a kikötő is és így a S. Maria del Carmine templom felett kötöttek ki.[2]

A nápolyiak fényes fogadtatásban részesítették Johannát és férjét. A nemesség a bárók vezetésével díszbe öltözve vonult ki a királyi pár elé, s az idegen kereskedők is kénytelenek voltak a hódolókhoz csatlakozni. Valóságos diadalmenet volt a bevonulás. Elől haladt Werner németjeivel s buzdította a népet: kiáltsátok, éljen az uralkodó! Villani M. megjegyzi, hogy ez szokatlan cím volt ugyan a nápolyiak előtt, mégis engedelmeskedtek. Wernert a bárók és nemesek ragyogó csapata követte, s köztük vonult selyem baldachin alatt Tarantói Lajos. Hasonló cerimóniával ment végbe a királynő bevonulása is. Mivel az erődök magyar kézben voltak, kénytelenek voltak magánházban megszállni.

A nagy fénynek azonban nem hiányzott az árnyéka sem. A józanabbak újabb háborúk és újabb adóterhek bevezetésének tekintették a bevonulást és aggódó lélekkel gondoltak a jövőre. Maga Tarantoi Lajos is tisztában volt a rá várakozó nehéz küzdelmekkel, s legalább Werner támogatását akarta magának biztosítani. E célból tisztelte meg azzal, hogy kezéből fogadta a vitézi övet.

Tarantoi Lajos, ki visszatérte után királynak címeztette magát, büntetéssel sujtotta a Nagy Lajoshoz csatlakozott urakat és hozzáfogott a főváros visszahódításához. Fel akarta használni a megdöbbenést, melyet visszatérésük váltott ki a magyarokból s a nápolyi erődök ostromát Marsico gróf főconné-

[1] *Cronaca detto Diario del Graziani.* Archivio stor. Ital. I. t. XVI. p. I. 150. l.

[2] *L. Tanfani*: Niccola Acciaiuoli. Firenze. 1863. 67—68. l.

tablera, Roberto Sanseverinora és Antonio Grimaldira bízva, maga a vidék visszahódításához fogott. Lajos a nápolyi ellenséges haderőt 12—13 zászlóaljra becsülte. Először a középső erődöt, a magasan fekvő S. Elmot támadták meg. Az őrség nagy része zsoldosokból került ki, s így nem csodálkozhatunk, ha az erőd Villani Máté szerint őrségének gyávasága, Gravinai Domokos szerint árulás következtében csakhamar az ellenség kezébe jutott.

Wolfhardt Ulrik az ellenség túlnyomó erejének láttára az erők koncentrálását tartotta szükségesnek s a katonaságot és az élelmet a Castel Nuovoba gyüjtötte. Az erődökben vissza-

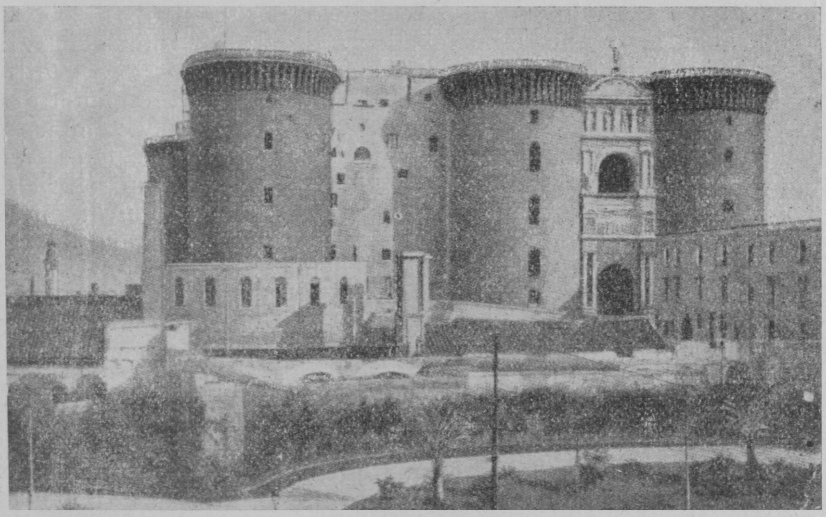

A nápolyi Castel Nuovo.

maradt csekély őrség nem tudott ellenállni az ellenséges nyomásnak, a Castel Capuano csakhamar elveszett, a Castel dell' Uovo szintén nem tarthatta sokáig magát. Nagyszerű fekvése megvédte ugyan az ellenséges támadástól, de a keskeny töltést, mely a szárazzal összekötötte, a nápolyiak egy bástyával elzárták. Az erőd őrsége hajók hiányában a tenger felől sem élelmet, sem felmentést nem várhatott s ezért alkudozásba kezdett és feladta a várat. Most került sor a Castel Nuovo ostromára. Az ostromlók az eddigi sikereken felbuzdulva nagy erélyel támadták a várat, Ulrik azonban keményen visszaverte őket. A vitéz ellenállás lelohasztotta az ostromlók kedvét és Johanna jónak látta alkudozásba bocsájtkozni. A ruga Capuanaban találkozott is Ulrikkal s kísérletet tett a megvesztegetésére. 6000 forintot és grófi rangot ígért neki, ha a várat kezébe szolgál-

tatja. Ulrik azonban hű maradt urához s így nem maradt más hátra, mint tovább folytatni az ostromot. A vár kapuja a ruga Corrigiarum felé nyílt, ezt az utat elfalazták, úgyhogy a várbelieknek csak a tenger felé maradt szabad az útjok. Most ismét kitünt, milyen nagy baj, hogy Nagy Lajosnak nincs tengeri ereje. A védők a nehézségek ellenére hősiesen tartották magukat, mire az ostromlók szokatlan eszközhöz folyamodtak. Hajítógépekkel különféle dögöket dobáltak be a várba, hogy azok bűze megadásra kényszerítse a hős védőket. Ulrik azonban ezeket összegyűjtette és a tengerbe dobatta. Nagyobb baj volt, hogy utánpótlás hiányában a várban a gabonahiány éreztette hatását, az inség elkeseredést szült, s Johanna felhasználva az alkalmat, árulókat keresett és talált is. A beavatottak közül azonban kettő felfedezte az árulást Ulrik előtt, ki az árulókat felakasztatta, de be kellett látnia, hogy nem tarthatja sokáig magát. Ezért a legnagyobb titokban elvonult az őrséggel a várból (1349. jan. 11.). Az ostromlóknak feltünt a szokatlan csend és hogy napokon át egy lelket sem látnak a falakon. Végre hat nap mulva cseltől félve félénken közeledtek a kapuhoz, egy bátor ember megrázta a kaput, az kinyilt, mire az ember futásnak eredt. Kellő távolból visszatekintve látta, hogy senki sem követi, másokkal együtt visszatért a második kapuig, azt is nyitva találta, miből meggyőződött, hogy az őrség tényleg elvonult. Wolfhardt Ulrik Nápoly elhagyása után visszatért Magyarországba, jelentést tett a királynak, ki bizonyára meg volt elégedve magatartásával, mert neki adta Óvár várát a hozzátartozó birtokokkal.[1]

Miként említettük, Tarantoi Lajos Provenceból való visszatérése után csak két hétig maradt Nápolyban. Ez alatt az idő alatt elkészítette hadi tervét, serege egy részét a nápolyi erődök ostromára visszahagyta, Calabria pacifikálását pedig a calabriai főkapitányra bízta, míg maga a derék haddal Benevent felé indult. Itt azonban adjuk át a szót Tarantoi Lajosnak.

Lajos a firenzeiekhez intézett levelében elmondja, hogy 3000 vagy még több zsoldossal, a bárókkal, 1500 gyalogossal és sok más hadi néppel hagyta el Nápolyt, hol hátrahagyta a királynőt. Okt. 7-én érkezett Beneventbe.[2] Itt várta Lodovico da Sabrano apicei gróf hódolatát, de hiába. Először szépszerével akarta megnyerni, mikor ez nem sikerült, ostromhoz látott. Nyolc nap alatt annyira elzárta a várat, hogy az ostromlottaknak egy csepp vizük sem volt, áttörni nem tudtak s 23 zászlóalj lovas és 10 zászlóalj gyalogos félholtan megadta magát. Ő meghagyta életüket azon feltétel alatt, ha rögtön ki-

[1] *Anjoukori okmánytár*: V. k. 487. l.

[2] Ez a datum megerősíteni látszik azt az állítását, hogy Johanna és Tarantoi Lajos szeptember 17-én érkeztek vissza Nápolyba.

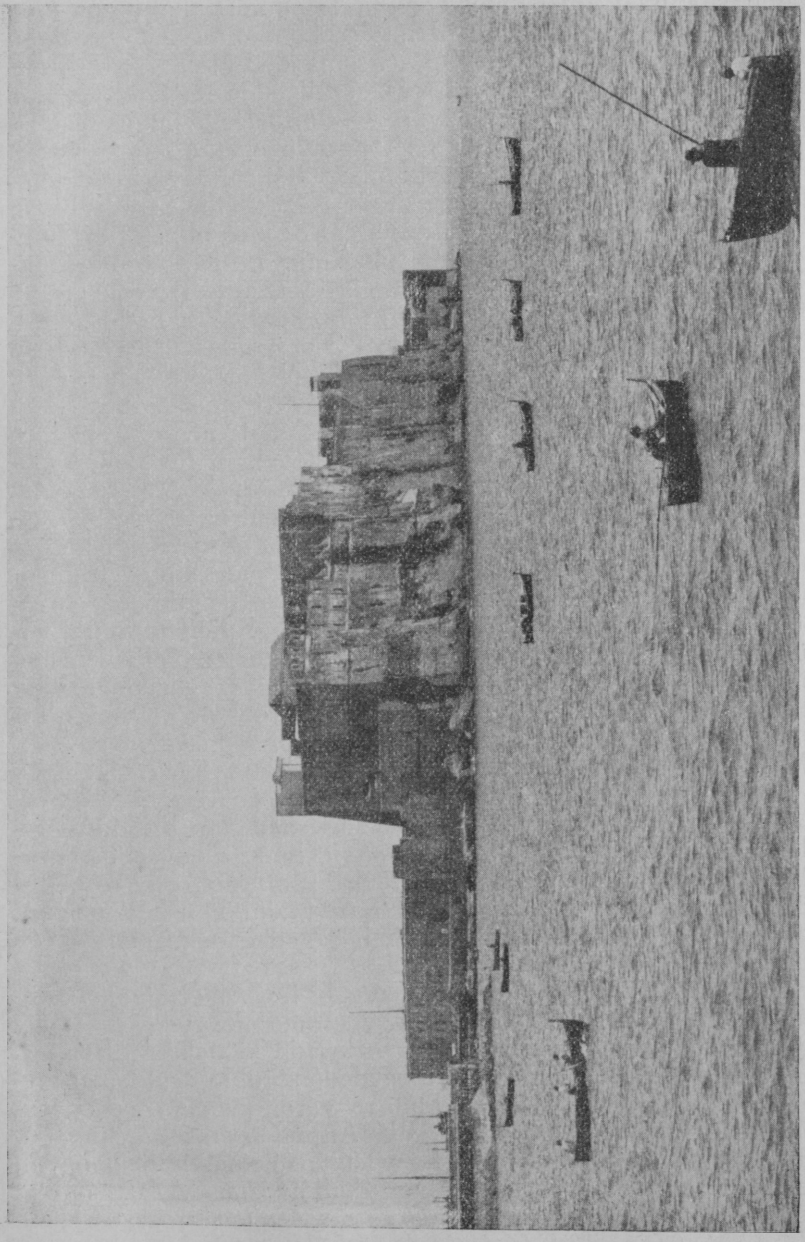

A nápolyi Castello dell' Uovo.

mennek az országból. A zsoldosok erre megesküdtek és pecsétjükkel írást adtak, melyben megfogadták, hogy egy évig nem harcolnak ellene, mire Lajos szabadonbocsájtotta őket. Maga Lajos gróf Melfiben várja a sorsát. Bartolomeo da Fontanarosa lovagnak, ki a gróf rossz szelleme volt, fejét vették s a lázadás örök emlékeül a várat és területét feldúlták és felégették. Apice után Apulia felé fordult. Okt. 20-án érkezett Trojához, melyet legalkalmasabbnak talált, hogy onnan elleneire megsemmisítő csapást mérjen. Az ellenfelek egyébként máris futnak és teljesen szétszóródnak. Előző nap, 21-én kapta a hirt, hogy kapitánya, Gottispil Konrád, ki Moliseben működik, Isernia városában megtámadta a lázadó Trivento grófot. legyőzte, 30 előkelő foglyot ejtett, több közrendűt pedig bebörtönöztetett. Calabriában főkapitánya 200 zsoldossal és a bárók, grófok segítségével az egész provinciából kiűzte az ellenséget, csak *Monteleone* tartja még magát, hova 8 zászlóaljnyi katonaság zárkózott. Reméli, hogy a vár rövid időn belül meghódol. Az Abruzzok nehány hely kivételével, melyek még magyar kézben vannak, hajlandók a hódolatra. Az összes bárók, grófok meghódoltak kivéve kettőt, kik közül az egyik az egykori Trivento gróf. Öt gályát küldött Szlavonia partjai felé, hogy a magyar segítséget meghiúsítsa, hetet vagy még többet Nápolyban hagyott, hogy ott szorongassa az ellenfelet. Sajnos, anyagilag nagyon kimeríti a háború. Ez a sereg, melyet rendes körülmények közt a szokásos fizetéssel ki lehetett volna elégíteni, most hogy a pestis minden helység lakóit megtizedelte, csak a legnagyobb fáradsággal volt összetoborozható és négyszer annyiba került, mint máskor. Lajos végül annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a firenzeiek örülnek sikerének s azért kéri segítségüket. Erre nagy szüksége van, mert az ország jövedelme úgyszólván semmi, így képtelen a kiadást fedezni s úgy akar a helyzeten segíteni, hogy a kevésbbé engedelmes, hogy ne mondja szemtelen zsoldosok egy részét el akarja bocsájtani. Arra is kéri Firenzét, küldjön két polgárt, kik neki az ország talpraállításában segédkeznek, mert az az egész guelf-párt javára válik.[1]

Újabb levelében közli Firenzével, hogy Acciajuoli Lőrincet, a főudvarmester fiát küldi egy csomó fegyveressel, hogy „bizonyos pénzösszeget utalványoztasson ki nekik." Bízva a firenzeiek beigért segélyében, engedetlen, rabló zsoldosai egyrészét elbocsájtotta. Kéri, küldjön a város gyorsan segédcsapatokat, melyeket Lőrinc elvezethet. Épen így kéri a két polgár elküldését is. Jelzi még, hogy súlyos betegségből gyógyult fel, ami sok dolog befejezésében akadályozta. Most azonban rendben van, újból fegyvert fog és megsemmisíti összes ellen-

[1] *Documenti degli Archivi Toscani*: II. k. (XVI. 285) 562—63. l

ségeit. Rövidesen jó híreket fognak hallani.[1]

A jelentés híven ecseteli az eseményeket. Tarantói Lajos Nápolyból kiindulva először Acerrat foglalta el, melyet Magyar Miklós[2] hősiesen védett, de az éhség a vár feladására kényszerítette. Ezután került a sor Apicere, melyet az ifjú gróf addig tartott, amíg csak lehetett. Nagy Lajoshoz, való hűségét drágán fizette meg, mert Tarantoi Lajos konfiskálta birtokait és rokonai 30,000 forinton váltották meg szabadságát. Aversa Capua elfoglalása után a nápolyi sereg a keleti part felé közeledett. Lajos 1348. nov. 1-ről kelt levelében örömmel újságolta a firenzeieknek sikereit, „de — folytatja — sokan félnek, hogy segítségtek küldése, amire nekünk reményt nyujtottatok, késvén ne forduljon az hátrányunkra, amit ránk nézve előnyösnek reméltünk." Különösen fáj neki, hogy ellenfele számára átbocsájtják a segélycsapatokat, amiből az vérszemet kap. Most is az a hír, hogy Lombardiából a Romagnán át 1000 barbuta (bőrsisakos zsoldos) jön a magyarok támogatására. Kéri a firenzeieket, ne hagyják magukat elámíttatni és ne feledjék, hogy a magyar közös ellenségükkel szövetkezett.[3]

A firenzeiek szép szavakkal iparkodtak megnyugtatni Tarantoi Lajost, de semmit sem tettek, amivel Nagy Lajost megsérthették volna. Kitűnik ez Tarantoi Lajos újabb leveléből, melyben ismét panaszkodik, hogy nemcsak a megígért segítséget nem küldik el, hanem még mindig átbocsájtják az ellenség erősítésére jövő csapatokat is, amivel teljes bizonytalanságnak teszik ki őt és országát. Csak gondoljanak a helyzetére. A megerősödött ellenséggel a kapuban és az ő segítségük nélkül nemcsak támadást nem kezdhet, miként remélte, de azt sem tudja, hogyan állanak ellen az ellenség első támadásainak. Ha valami szerencsétlenség történik, csakis a firenzeiek hanyagságának tudható be. Sürgeti ismételten segítségüket s épülésükre elmondja, hogy a sziciliai bárók, nem a béke erejénél fogva, sem pedig kötelezettség gyanánt, hanem tisztán ajándékként 30,000 forintot ajánlottak fel a háborúra, amely összeg már be is folyt. Bár így tennének összes barátai. Ez a buzdítás azonban sikertelen maradt, valamint a következő is, melyben hivatkozva a Lombardiából nyert segítségen felbátorodott ellenség merészségére, ismét sürgette a segítséget.[4]

Tarantoi Lajos a keleti részeken elsősorban Lucera elfoglalását tűzte ki célul. A védelmet Wolfhardt Konrád helyettese, Malgerio di Berardo intézte. A város maga már a magyar fog-

[1] 1348. okt. 9-ről. *Documenti degli Archivi Toscani*: II. k. 563—4. l. (XVI. 286.).

[2] Pór hol Treutellel, hol Konttal azonosítja.

[3] 1348. nov. 1 *Documenti*: II. k. 564 (XVI. 287).

[4] 1348. nov. 11. *Documenti*: II. k. 565. (XVI. 289).

laláskor elpusztult, Malgerionak kevés német és olasz vitéze volt, igy Tarantoi Lajos közeledésének hírére embereivel és javaival a várba húzódott. A nápolyiak tehát akadálytalanul vonultak be a városba, a vár elfoglalását azonban meg sem kísérelték, hanem körülzárták; arra számítva, hogy a pestis következtében megfogyatkozott őrség felmentésre nem számítva, kénytelen lesz feladni a várat. Lucerától Barlettáig beszáguldozták a vidéket s mindig merészebbek lettek, mert azt vélték, hogy Wolfhardt Konrád nem elég erős a vár felmentésére és a Tarantói Lajossal való megmérkőzésre. A nép és katonaság hangulatát kihasználhatta volna Lajos egész Apulia leigázására, de Werner, kit Villani M. árulónak tart, tiltakozott az ostrom félbeszakítása ellen. Tarantói Lajos a lucerai eseményekről is beszámol Firenzének. Elmondja, hogy november 23-án az ellenség a lucerai erődhöz közeledett, de a következő napon rendes sorokban távozott. Ő tartózkodott a támadástól, mert nem akarta kockára tenni az eredményt, mely — remélve a firenzeiek támogatását — pár napon belül úgyis bekövetkezik és rájuk nézve kedvező lesz. Katonaságának számát es értékét tekintve most is a győzelem reményében vehette volna fel a küzdelmet, de *hadban jártas egyének* javasolták az ütközet elhalasztását arra az időre, mikor barátai segélycsapataival egyesül.

Ebből a levélből kivehető némi neheztelés a „hadban jártas egyénekre," de Tarantoi Lajos gyanúját nem merte mutatni Wernerrel szemben, ki körülbelül 1200 embernek parancsolt. Hogy a gyanú jogos volt-e, természetesen eldönteni nem tudjuk, mert feltételezhetjük azt is, hogy Werner ügyes ellenfelével, Wolfhardt Konráddal szemben tényleg nem tartotta helyesnek az erők megosztását.

A fentebb említett levélben újból kifejezi Lajos aggodalmát a firenzei segítség késése miatt, mert, mielőtt az ellenség újabb erősítést kap és hatalmába keríti a hosszú nyugalom folytán harciatlanná vált területet, ő szeretné az ellenfélre rákényszeríteni akaratát.

Ebből a levélből értesülünk a calabriai eseményekről is. Lajos előző nap (nov. 30) hallotta, hogy Mirbanus István, vagyis Miczkbán fia, István, ki magát calabriai hercegnek nevezi s akit a calabriai főkapitány Monteleoneban körülbelül 6 hónapig ostromolt, nem tudva magát tovább tartani, kivonult 3 századdal, de megsebesülten fogságba került, Monteleone pedig, mely a provinciában egyedül csatlakozott a magyar párthoz, visszatért ismét az engedelmességre.[1]

Itt azonban Tarantoi Lajos tévedett, mert Gravinai Domokos

[1] *Documenti degli Archivi Toscani*; II. k. 566 (XVI. 291) Részben közölve Anjoukori Dipl. Eml. II. k. 327—8. l. (274 sz.) 1348. dec. 1-ről.

szerint Monteleonen kivül Seminaria, Nicotera és Astile is magyar kézben voltak, egy oklevél pedig a nicastroi nagy pusztításról beszél. Viszont egy másik oklevél elmondja, hogy Guillelmo Morelli évek óta volt S. Niceto várnagya. Mikor a magyar betörés alkalmával Miczkbán fia István lett az úr Calabriában, ez nehány várat és földterületet elfoglalt. A nagy halandóság S. Niceto őrszemélyzetét is meglehetősen kipusztította s Francesco Moreto a várnágyot István kezére játszotta. A szerencsétlen ember sokáig sinylődött fogságban, megkínozták, javait is elvesztette, míg most, István elfogatása után tisztségét és birtokait visszanyerte.[1]

Tényleg Clairmont Roger főkapitány mindjárt Nagy Lajos távozása után, ostrom alá vette Astile várában Istvánt, kit Gravinai Domokos helytelenül Fülöpnek nevez, de az ostrommal nem boldogult. Végre megvesztegette István egyik emberét, aki egy kitörés alkalmával becsalta urát az előre elkészített csapdába. A hős magyar azon vette észre magát, hogy az ellenség embereivel együtt körülkerítette, ő azonban nem rémült meg, magyarjaival együtt kardot rántott és sokat leterítettek az olaszok közül, s csak akkor adta meg magát, mikor lábán megsebesítették és lovát megölték. Ő fogságba került ugyan, de az áruló is elvette méltó büntetését, mert az olaszok fölakasztották, hogy több árulást el ne követhessen.[2]

Mig a Calabriából kapott jó hír felvillanyozta Tarantoi Lajost, viszont szomorúan tapasztalta, hogy a firenzeiektől ígéreteknél egyebet nem kap. Ezért keserű szemrehányást tesz a toscán köztársaságnak és kifejezi aggodalmát, hogy Itália eljárásukból viszonyuk elhidegülésére fog következtetni.

A calabriai események vázolása után térjünk vissza Lucerához. A vár kiéheztetése nem sikerült. A király több mint öt hónapig vesztegelt Lucera alatt anélkül, hogy eredményt tudott volna elérni. Helyzete napról napra súlyosbodott. Wolfhardt Konrád ugyanis nem maradt tétlen. Nagy Lajostól pénzt eszközölt ki, baronatusa központjában, Guiglionesiben (a Termoli-Campobasso vonalon) újjászervezte a pestistől megtizedelt seregét toskán és a Marcákból való zsoldosokkal, úgyhogy körülbelül 2000 ember felett rendelkezett. Miután kiegészítette a magyar kézen levő várak őrségét, maga mintegy 1200 emberrel Lucera felmentésére ment. Tarantoi Lajost meglepte Konrád készülődése és erre vezethetjük vissza a Firenzéhez intézett segélytsürgető levelét. Mikor Konrád közeledéséről értesült, Giovanni Pipinot és Gravina szerint Wernert, Villani szerint Sprech grófot küldte erős csapattal a szorosok elzárására, hogy

[1] *Gravinai Domokos*: i. h. 48 l. — *Minieri Riccio*: Notizie storiche tratte da 62 Registri Angioini. Napoli 1877, 54 l. — *Anjoukori Dipl. Eml.* II. 338—9 (281).

[2] *Gravinai Domokos*: i. h. 48. l.

Konrádnak az apuliai síkságra való kijutását megakadályozzák. Konrád azonban kijátszotta ellenfeleit, átkelt a stolculai apátságnál a folyó felső részén és nagyszerű lovasteljesítménnyel megérkezett Lucerahoz. A kimerült csapat a várba vette be magát anélkül, hogy Tarantoi Lajos megtámadta volna. Másnap Konrád trombitaszóval harcra hívta a nápolyi sereget, sőt kesztyűjét is elküldte Tarantoi Lajosnak. Bár ekkor már megérkezett a szorosok őrzésére kiküldött csapat, miként Lajos leveléből is tudjuk, Werner tanácsára nem támadták meg Konrádnak a síkon felállított seregét, mely a városnak magyar kézen levő részén vonult ki a várból. Villani a zsoldosokra jellemző szavakat ad ez alkalommal Werner ajkaira. Szerinte a zsoldosvezér a király sürgetéseire kijelentette, hogy csak két okból szokás megütközni: az egyik az elkerülhetetlen szükség, a másik a feltétlen előny. Itt egyik sem áll fenn, tehát nem szabad harcba bocsájtkozni.

Konrád egy ideig várt a király támadására, majd kigúnyolva a nápolyiakat, — miként a király is elismerte — szép rendben elvonult Foggia felé. Foggiának nem voltak falai, a polgárok sáncokat készítettek, hogy azok mögül védekezzenek. Villani szerint Konrádék ellenállás nélkül vonultak be a városba, azonban már a sáncépítés is Gravinai Domokos előadása mellett szól. E szerint Konrád kenyeret és árpát kért a várostól megfelelő áron. A vár kapitánya azonban durván elutasította a kérést, sőt megfenyegette a zsoldosvezért. Konrádék két éjjel és egy nap lovagoltak étlen-szomjan s ellátásra nem számíthattak, mert az egész tartományban Manfredonia volt még a nagyobb helyek közül magyar kézben. Kérdés volt, ha eljutnak Manfredoniába, a magyarok befogadják-e az előttük gyanus zsoldosokat. Mindezeket meggondolva a lóról leszálltak és kivont karddal támadták meg a sáncokat. A polgárok kemény ellenállást tanusítottak s közben leszállt az est. Konrád serege zömét pihentette, csak Lucera felől állított őröket, hogy Tarantoi Lajos részéről meglepetés ne érje, azonkívül felváltva 100—100 embert küldött ki, hogy a polgárokat állandóan nyugtalanítsák. A kimerült polgárok zúgolódtak az oktalan kapitány ellen s reggel Konrádnak sikerült behatolni a városba. A zsoldosok féktelenül raboltak, a férfiakat megkínozták, a nőket megbecstelenítették, a nagy templomban levő 2000 nőt és gyermeket azonban sikerült a Konrád seregében levő Trivento grófnak megmenteni és Ascoliba kisértetni. Villani szerint ez volt a németek és a magyarok részéről az első igazi zsákmányolás és ennek híre úgy vonzotta hozzájuk a zsoldosokat, „mint a dögtest a ragadozó madarakat."[1] Ezt azonban

[1] *M. Villani* I. 37—39. c. — *Gravinai Domokos*: i. h. 50—54. l. Valószínűleg a foggiai fosztogatás miatt mondja Cola di Rienzo Wolfhardt Konrádról, kit az olaszok Corrado Luponak neveztek: „Corradus Lupus, qui vere ut lupus omnia devoravit." Epistolario XX]I. lev. 138. l. IV. Károlyhoz.

— legalább a németekre vonatkozólag — nehéz elhinnünk.

Foggia fontos stratégiai ponttá lett Konrádra nézve, ahonnan megakadályozhatta Tarantoi Lajos mozgását úgy a Terra di Lavoro, tehát Nápoly, mint Manfredonia, illetőleg a keleti tengerpart felé. Politikailag is sulyosbodott Lajos helyzete. Míg kezdő sikerei megfélemlítették a magyar pártot és egymásután tértek hűségére a magyaroknak behódolt városok, addig most ismét a magyar párt lett fölényben. Tarantoi Lajos azonban még mindig bízott, hogy kellő erősítéssel megsemmisítheti a Foggiában tartózkodó ellenséget, s azért sürgeti Firenzét, hogy három napon belül küldjön segítséget. Ekkor pedig már új ellenfél jelent meg a hadszintéren Laczkfi István személyében. Nagy Lajos ugyanis értesülve magyarjai nehéz helyzetéről, a vitézségéről és okosságáról híres erdélyi vajdát küldötte 1348 késő őszén Apuliába.

A Laczkfi-család nagy szerepet játszott Nagy Lajos korában s híres volt a királyhoz való ragaszkodásáról. 1347-ben három Laczkfi vonult a király kiséretében a nápolyi hadjáratba: István vajda, Miklós és Pál. István valószínűleg a fogoly hercegekkel tért vissza, mint azok őre s most, mikor magyarjain a király segíteni akart, a vitéz vajdára esett a választása. Vele ment Gilétfi János, a nádor fia, Prodaniczy István, Doby Demeter és elkisérte a vajdát második fia, Miklós is. A csapat tengeren kelt át s Manfredoniában szállt partra. Megjelenése nagy hatással volt a hadi helyzet alakulására s apuliai szereplésére jellemző, hogy ott közmondássá vált: olyan okos és győztes vagy, mint egy második Laczkfi István.[1] Körülbelül 300 embert hozott magával s érkezése után tisztelgett előtte Gravinai Domokos is, felajánlotta szolgálatát, melyet a vajda szívesen fogadott. István Manfredoniából Foggiába indult, hogy Wolfhardt Konráddal egyesüljön.

Ettől kezdve a magyarok vígan kalandoznak, messzi vidékeket felvernek, s a testestől-lelkestől magyar-párti Gravinai Domokos örömmel jegyzi fel ezeket a magyar vitézségre jellemző kalandokat még akkor is, ha a valószínűséget nélkülözik. Igy két barátja előadása alapján elbeszéli, hogy egy erdős úton találkozott körülbelül 500 német és olasz zsoldos mintegy 100 magyar katonával. A zsoldosok a számbeli túlsúly dacára annyira megrémültek a magyaroktól, hogy sok sebesült és fogoly hátrahagyásával futásnak eredtek.

Tarantoi Lajos a hosszú tétlenség után szinte futva menekült Lucerából Ascoli felé, István vajda azonban értesülve menekléséről, utána eredt s ha Lajos el nem érte volna Troját,

[1] *Karácsonyi János:* A Laczkfiak története a nápolyi hadjárat alatt. Délmagyarországi Tört. és Régészeti Értesítő 1888. (III. évf.) 184. l. — János minorita i. h. 163. c.

a vajda fogságába került volna. A magyarok az ascolii ütközetben 300 lovast fogtak el s kezükbe kerültek Werner, Acciajuoli Miklós, Schultz Fülöp és Johannes de Surgonia zászlói, Werner és Acciajuoli csak jó lovuknak köszönhették megmenekülésüket.[1]

Lajos Corneton keresztül Benevent felé húzódott s hogy az apuliai lakosság levertségét enyhítse, hátrahagyta Wernert vagy 500 lovassal az ellenség fékentartására és a jó barát védelmére. Mivel azonban már nem bízott Wernerben, ellenőrzésére néhány megbízható toskán urat rendelt, köztük a firenzei Jacopo de' Cavalcantit. Ezek Cornetoba vették be magukat. Itt történt a híres kaland, mely Werner egyéniségét jellemző módon mutatja be. A krónikás szerint a zsoldosvezér teljes biztonságban érezte magát Cornetoban, a kapukat nyitva hagyta, éjjelre még őrséget sem állított. Értesültek erről István vajda és Konrád s éjnek idején meglepték a várost. A herceg és az álmukból felriadt zsoldosok védelem nélkül próbáltak menekülni, maga Werner fogyatékos öltözetben egész éjjel a háztetőn rejtőzködött, napkeltével pedig megadta magát a vajdának, s Cavalcanti is fogságba esett. A kiváló zsoldosvezérről nem tételezhetünk fel ilyen fokú gondatlanságot s igazat kell adnunk Villaninak, ki árulással vádolja meg Wernert. A rajtaütés valószínűleg a magyar vezérrel való előzetes megállapodás után történt s talán így akarta kibékíteni Nagy Lajost, kinek annak idején megígérte, hogy nem fog ellene harcolni.

A foglyokat és a hatalmas zsákmányt hadiszállásukra, Foggiába vitték. Mivel nem volt szokás a zsoldosokat bántani, a németeket és lombardokat szabadon bocsájtották.

Werner Tarantoi Lajostól 30,000 forintot kért személyének váltságdíjául, kijelentve, hogy ellenkező esetben kénytelen Nagy Lajos szolgálatába állni. Tarantoi Lajos, ki János minorita szerint Wernert a vajda ellen fellállítandó nagy hadsereg vezéréül szemelte ki, meggyőződve árulásáról, nem volt hajlandó a hatalmas összeget kifizetni. Igy Werner elérte célját, Nagy Lajos szolgálatába állt, zsoldosai visszakapták fegyverüket, lovukat, s ő maga a magyar sereg harmadik vezére lett. A kaland legszerencsétlenebb áldozata Cavalcanti volt, akit felakasztottak. Villani szerint, mivel a magyar királynak régebben tett esküjét megszegte, azért kellett halállal lakolnia, Gravinai Domokos hitelreméltóbb előadása szerint Barletta lakói kikérték István vajdától s mivel előbb mint tisztjük igen zsarolta őket, felakasztották.[2]

[1] A Laczkfi-féle adománylevélből. (*Fejér*: IX. 1. 759—60. és IX. 1. 482—91. l.)

[2] *M. Villani*: I. 42. c. — *Gravinai Domokos*: i. h. 56—57. l. — *János minorita*: i. h. 165. c.

Gravinai Domokos szerint Werner István vajda szemrehányására kijelentette, hogy Wolfhardt Ulrik miatt vált meg Nagy Lajos szolgálatából. Egy-

Tarantoi Lajos távozása után István vajda a Capitanatat vissza akarta szerezni, alvezérei az elfoglalt várakat, köztük Lucerat, Troját lerombolták bizonyára azért, mert nem akarták erejüket szétforgácsolni. Azután felszólították Barlettat és Tranit, hogy hódoljanak meg. Barletta igen erős vára, mely Rajmondo del Balzo (Baux) birtokában volt, két nap mulva kezükbe is került.

Viszont ebben az időben veszett el a magyarokra nézve Gravina városa, melyet Nagy Lajos a vajdának adományozott. Az eredeti birtokos Mária durazzói hercegnő volt, kinek erős pártja volt a városban, amely Sanseverino Róbertre és Rogeronera, Tricarico grófjára támaszkodott. Mikor a helyzet kezdett veszélyes lenni, Domokos, a krónikás, Barlettába ment segélyért a vajdához. István vajda kilátásba helyezte a segítséget, de ekkor jutott tudomására, hogy Sanseverino Róbert a Csúzynak adott Ruvot és Terlizzot hatalmába akarja keríteni. Ruvonál a vár Sanseverino, a város Csúzy birtokában volt. A vajda Csúzy alá 300 magyar és német lovast és 100 gyalogost adott, hogy Ruvot biztosítsa s onnan Gravinába menjen. Csúzy átmenő sikert aratott, mikor a vajda újabb parancsára Barlettába kellett sietnie. Laczkfi figyelmét ugyanis közelebbi események kötötték le. Tanácsának, Wolfhardt Konrádnak, Wernernek, Trivento grófnak, Péternek, Bellante gróf fiának a kérésére a Bisceglieben tartózkodó Giovanni Pipinot (Conte Palatino), Nagy Lajos egykori hívét, megbeszélésre hívta, mert Giovinazzo és Molfetta városok panaszt emeltek a gróf ellen, hogy állandóan háborgatja őket. Pipino ugyanis az említett városokat adományul kapta Tarantoi Lajostól, de a lakosok kijelentették, hogy készebbek meghalni, semhogy városukat domániális birtokból baronátusivá fokozzák le.

A találkozás meg is történt, s a vajda és Wolfhardt Konrád a gróf emlékezetébe idézték a jótéteményeket, melyeket András herceg részéről élvezett s felhívták, hogy térjen Nagy Lajos hűségére és ők beajánlják a királynak. Egyszersmint figyelmeztették, hogy óvakodjék a királyhoz hű városokat zavarni. A szemrehányásra Pipino kijelentette, hogy Nagy Lajos első hadjáratában kíséretében volt, „et spe sua — mondja a gróf — usque in Ungariam venimus et ipsum ad regnum induximus." A király azonban, miután bosszút állt, nemcsak megkegyelmezett az ő legnagyobb ellenségeinek, így Raymondo del Balzo és Sanseverino grófoknak, kik atyai birtokának urai lettek, hanem azok kérésére őt az országból is kiutasította. Ezért

mást a király előtt árulással vádolták, s a király parancsára ruha nélkül karddal kellett volna viadalra kiállaniok. Ettől ugyan a király főemberei kérésére elállt, de Wernert szolgálatából elbocsájtotta. Werner halálosan gyűlölte a Wolfhardt testvéreket, de most István kibékítette őket. — *Gravinai Domokos*: i. h. 57. l.

esze-ágában sincs a magyar királyhoz csatlakozni, kitől különben sem kapott semmiféle hűbérbirtokot. Annyit azonban hajlandó megígérni, hogy velük békében él, ha Giovinazzot és Molfettat sorsára hagyják. Ellenkező esetben ellenségük lesz. István vajda a vakmerő grófot el akarta fogatni, de Werner és Konrád visszatartották és rávették, hogy ne akadályozza a grófot a két város elfoglalásában. Így ők szabadabban dolgozhatnak barii földön, hol Pipino igen erős. Végül a gróftól esküt vettek és visszatértek Traniba.[1]

Míg a vajdáék a keleti partvidéken működtek, időt engedtek Tarantoi Lajosnak, hogy újból összeszedje magát. Igen nagy erőfeszítéssel állítólag 30,000-nél több jól felfegyverzett lovast sikerült Nápoly körül összegyüjteni s ezzel a sereggel akart a király döntő csapást mérni a vajdára. Ezért el kellett távolítani működése bázisától és lehetetlenné tenni, hogy a tengeren hazulról segélyt kaphasson. Nápoly városa és bizonyos előkelő lovagok nevében levelet írtak tehát a Barlettában tartózkodó vajdának és közölték vele, hogy hajlandók neki átadni Nápolyt és az egész Terra di Lavorot. Laczkfi István és társai most rossz politikusoknak bizonyultak. Az eredeti terv szerint a Terra di Bari megszerzése után le akartak hatolni Otrantoig s csak a keleti rész teljes biztosítása után fordultak volna Nápoly felé. A Nápolyból kapott hirre azonban anélkül, hogy annak hitelességét ellenőrízték, s a cselvetést észrevették volna, a legsürgősebb teendőnek Nápoly és Aversa megszerzését tekintették. A higgadtan mérlegelő, Gravinai Domonkos is helyteleníti ezt az elhatározást, mely feláldozza a bizonyost a bizonytalanért kitéve a keleti részt Pipino, a Sanseverinok és Raymondo del Balzo támadásának. De Laczkfyék mellett is hozhatunk fel érvet. A zsoldosokat már nem tudták fizetni, s a kevésbbé kiélt területen győzelmes ütközet esetére nagy zsákmányra számíthattak, melyből a katonákat legalább részben kielégíthették.

Ez időben érkezett ismét Barlettába több társával Gravinai Domokos, hogy segélyt kérjen városa részére. Laczkfynak azonban sietős volt a dolga. Terra di Bari őrizetét rábízta Pálfia Tamásra. S. Maria del Monte várnagyára és a most magyar szolgálatban álló Schultz (Malospirito) Fülöp német kapitányra, kik Andriában tartózkodtak. Ezekre bízta Domokosék kérésének teljesítését is. Miután Barletta élére Zádrai (Zárai) Istvánt állította, a vajda seregével megindult Canosa

[1] Gravinai Domokos i. h. 70—71. l. — Pipino elvesztett birtokaiért kapta a két várost, továbbá Monopolit és Principato di Barit. Az elbeszélésből világos Caggese tévedése, ki nem hiszi, hogy Pipino Magyarországig jött, s szerinte csak Nápolyban találkozott Nagy Lajossal. L. Giovanni Pipino conte d'Altamura. (Studi di storia Napoletana in onore di M. Schipa. 1926. Napoli. 159. és 161. l.).

felé. A várost, mely nem volt egészen körülvéve sáncokkal, megrohanták és kirabolták, a várat azonban nem foglalták el. Gaudiano lerombolása után *Cornetoba* érkeztek. A város teljesen ki volt élve, úgyhogy egy napra volt élelme s alig volt benne ép tetejű ház. Domokos, ki egy társával idejött a vajdához, hogy a segélyt sürgesse, csak öt szegény családot látott a városban, s mikor a vajda vendégül látta vacsorára, bor hiányában csak vizet ittak. Egyébként segélyt nem kaptak, Gravina elveszett s a magyar pártiak kénytelenek voltak menekülni.

Cornetoban hadirendbe állt a sereg. A vajda összehívta németjeit, s mivel ő németül nem tudott, a tolmácsnak latinul kellett beszélni. A beszédben figyelmeztette zsoldosait, hogy Ascoli közelében vannak, hol sok ellenségük van, ezért hadirend nélkül nem vonulhatnak tovább. Felhívta tehát katonáit, hogy a legtapasztaltabbak közül válasszanak vezéreket és ezek állapítsák meg az útvonalat. A káplárok és connétableok Wernerre és Wolfhardt Konrádra szavaztak, ezek aztán alantas tiszteket rendeltek, a fővezér természetesen Laczkfi István maradt. A sereg száma körülbelül 7000 lovasra és 2000 gyalogosra rugott.

A vajdáék győztesen átmentek a beneventi völgyön, s az arpaiai szoroshoz (Airola közelében) érkeztek, melyet sáncokkal és cölöpökkel megerősítve találtak. A szoros két magas hegység között vonul és csekély erővel védve áthatolhatatlan. Asperg és Bamberlingen német tisztek védték a szorost 500 emberrel. Erős, veszteségteljes ütközetet vívtak itt az ellenfelek, míg a magyarok átjutottak, s a futó ellenségből sokat leöltek, elfogtak, sokan az éj leszállásának köszönhették menekülésüket. A szorosból kijutva Arpaiat, Arienzot, Cancellot felégették, Acerra városát is elfoglalták, de a várral nem boldogultak. Miután élelemmel bőven ellátták magukat, *Capua* ellen vonultak, de a tornyokkal védett Volturno-hídon nem tudtak áthatolni. Ekkor egy ügyes zárai mester a kivágott fákból hidat vert, melyen a sereg átkelt. Trivento grófnak Capuában rokonai, barátai voltak s ezekkel összeköttetésbe lépett. Megbeszélés szerint a magyarok támadtak, a gróf hivei pedig megfutottak, s az ostromló sereg benyomult a városba (1349. ápr. 22.). A megegyezés értelmében a magyarok iparkodtak a rablást megakadályozni, de a féktelen német zsoldosok nem törődve a megállapodással fosztogattak, gyujtogattak s az elfogott polgárokat kínozták, hogy váltságdíjat erőszakoljanak ki tőlük. Három napig voltak a városban, a híd tornyait is elfoglalták, élelemmel és német vezetés alatt őrséggel látták el a várost, majd elvonultak Aversa felé.

Maga Aversa erődje erős volt, de a város falai még nem készültek el egészen s így könnyen benyomultak a gazdag

helységbe. Innen beszáguldozták az egész vidéket és kényszerítették a környéket, hogy áruit piacra vesse Aversában. Viszont megakadályozták, hogy Nápolyba élelmiszert szállítsanak. Céljukat, Nápoly kiéheztetését ugyan nem érhették el, mert Tarantoi Lajos gályái nagyjából ellátták a várost, de az árúk erősen megdrágultak. Tarantoi Lajos nem mozdult, mert várta, hogy az ellenség kifogy az élelemből, pedig tétlenségével csak a magyar sereg vakmerőségét növelte. István vajda a Nápolytól 4 mérföldnyire levő Melito alá szállt. Ekkor azt a hírt terjesztették, hogy a magyarok és németek közt egyenetlenség tört ki s a tábort úgy rendezték el, mintha a két csapat össze akarna ütközni. A bárók — főleg az ifjak — ki akarták használni a helyzetet és meg akarták támadni a zsákmányoló ellenséget. A király ellenzése dacára Roberto Sanseverino, Raymondo del Balzo, az ismét nápolyi szolgálatban levő Sprech gróf és Gugliano da Fogliano vezetése alatt egy csapat ki is tört. Azonban várakozás ellenére Melito mellett az ellenséget három csatasorban felállítva találták. Mikor a nápolyiak az első csatasorra támadtak, az megnyílt és engedte, hogy behatoljanak. A második sor azonban támadásba kezdett, mire a benyomult nápolyi lovasság mögött a német Landau (Lando) gróf bezárta a kört s szintén támadásba ment át. A csata rövid volt, a nápolyiak nagy része fogságba került, többen elestek, aki tehette menekült. Villani szerint fogságba került 25 gróf és báró, számos gazdag nápolyi lovag és polgár. A foglyokat és zsákmányt Aversába vitték. Ez június 6-án történt.

Gravinai Domokos sokkal érdekesebben írja le a fentebbi eseményt. Szerinte a magyarok szorongatták Nápolyt, mire Tarantoi Lajos keztyűvel harcra hívta István vajdát és kérte, hogy a csatára helyet és időt jelöljön ki. A vajda ott tartotta ebédre a követeket s főembereivel tartott megbeszélés után kérte Lajost, hogy másnap küldjön ki két lovagot, kik az ő két emberével megjelölik a helyet, a csata idejéül pedig a következő hét szombatját tűzték ki (június 6 tényleg szombatra esett). Másnap megjelent a két nápolyi lovag s ezek az Istvántól kiküldött magyar és német vitézzel a harc színhelyéül Melitot választották ki. Itt széles térség volt, s hogy a mozgás teljesen szabad legyen, kivágták a fákat és cserjéket. Közben Tarantoi Lajos több mint 700 nemes ifjút lovaggá ütött, István vajda viszont Wolfhardt Konrádot és főbb társát tüntette ki vitézi övvel. A kijelölt napon váratlan esemény történt. Tarantoi Lajos kérte a csata elhalasztását. István vajda tudomásul vette a kérést és a magyarok gyanútlanul lerakták a fegyvert. Erre várt csak Tarantoi Lajos. Elrejtett csapatai rátámadtak az Aversában levő magyar seregre éppen, mikor a vajda Tarantoi Lajos levelét olvasta fel embereinek. A magyarok hamar felismerték a helyzetet, fegyvert ragadtak, s mig Konrád elölről támadt, 300 vitéz

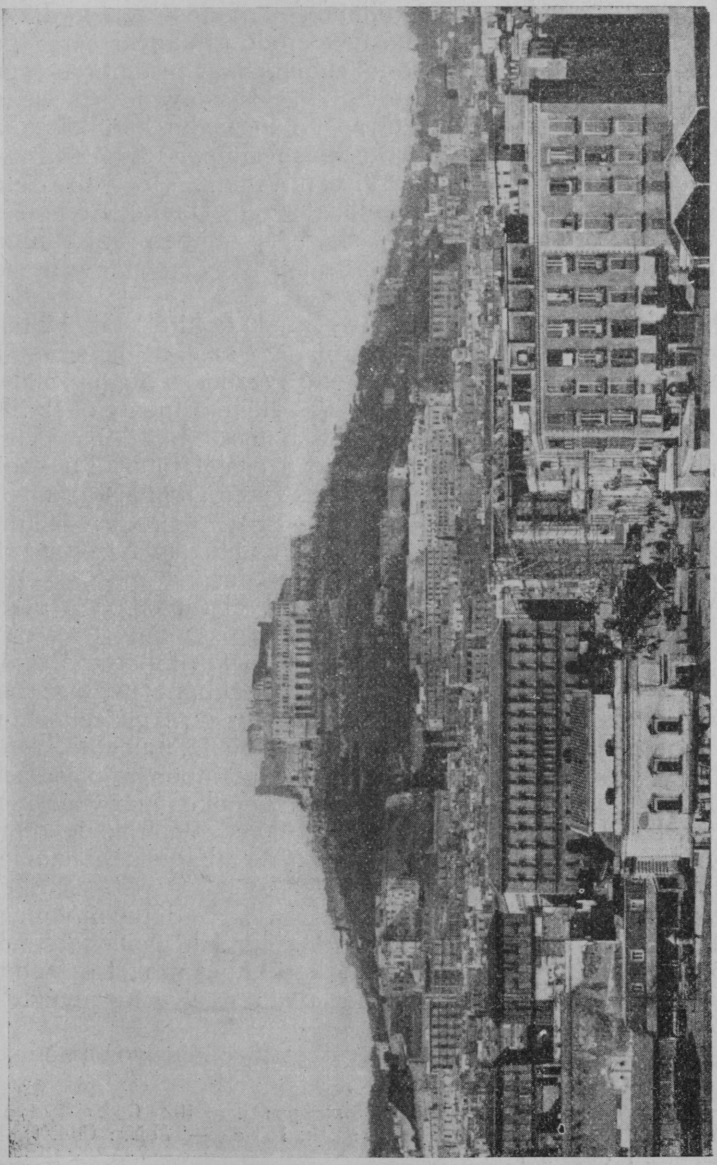

A nápolyi Castel S. Elmo.

kivágtatott a hátsó kapun és az ellenség hátába került Eleinte a nápolyiak felé mosolygott a hadiszerencse, sőt Wolfhardt Konrád Raymondo del Balzo fogságába került, mikor a két magyar csapat egyidőben végrehajtott támadása megfordította a csata sorsát. Az ellenség futásnak eredt, a magyar sereg pedig Nápolyig üldözte olyan porfellegben, hogy az emberek nem látták egymást. Konrád a zűrzavarban visszanyerte szabadságát, ellenben a nápolyiak közül sokan fogságba kerültek, köztük Raymondo del Balzo, Roberto Sanseverino, Rogerone (Roger de Clairmont) Tricarico grófja és Visconti Ádám. A foglyok száma 1000 körül volt, Villani kevés halottat említ, Domokos ellenben több mint 1000 halottról beszél, s ezzel szemben azt a hihetetlenül hangzó állítást kockáztatja meg, hogy magyar és német egy sem esett el.

János minorita, ki Laczkfi Istvánnak a királyhoz küldött leveléből írja le a csatát, a cselvetésről, nem szól, de egyébben is téved, mert a magyar szolgálatban álló Wernert a nápolyi sereg vezéreként említi. Egyébként négy igen előkelő fogolyról és 200 nápolyi lovagról számol be. Küküllei János a Laczkfi számára kiállított adománylevél alapján írja le a csatát. Laczkfi ugyanis Osztrog és Csáktornya várakat kapta ezért az ütközetért, amely — az adománylevél kitétele szerint — még a hős trójaiaknál is a legtiszteltebb lett volna. Szerinte az ütközetben sokan elestek a hűtlenek közül, „kiknek számuk sincs."[1]

Az ütközet után az elfogott urakkal elmondatták a cselt, majd nagy mulatságot csaptak. A magyar összetartást mi sem mutatja jobban, minthogy István vajda rögtön felhasználta az alkalmat a Rogerone fogságában levő Miczkbán István szabadonbocsájtatására. Szükségesnek tartotta, hogy a győzelmet tudassa Monte S. Angelo, Manfredonia, Barletta, Lucera Trani, Bitonto, Gravina városokkal abban a hiszemben, hogy ezek még magyar kézben vannak. Gravinai Domokos már vasárnap este értesült Barlettában a vajda szombati győzelméről, úgyhogy a nagy távolság miatt a hírnököt nem is embernek, hanem léleknek tartotta.

A győzelem után a vajda az egész Terra di Lavorot meghódította, felprédálta s a háborúskodás mind kegyetlenebb jelleget öltött. A nápolyiak a kezükbe kerül magyarokat a legnagyobb kínzások közt ölték meg, sőt gyakran élve megnyúzták őket.[2]

István vajda azonban nem örülhetett sokáig győzelmének.

[1] *M. Villani*: l. 48. — *Gravinai Domokos*: i. h. 102—6. l. — *János minorita*: i. h. 165. c. — *Küküllei János*: i. h. 183 c. — *Fejér*: Cod. Dipl. IX 1. 756—64. l. (399. sz.)

[2] A pápa pedig kérte Johannát, hogy a foglyokat gondosan őriztesse és bajuk ne essék, mert különben a magyar királyt még jobban maguk ellen ingerlik. (*Reg. Vat.* 224. M. 137. p.)

A rakoncátlan német zsoldosok ugyanis az elfoglalt területet annyira elpusztították, hogy a vajda hiába vetette ki a hadisarcot, nem volt, aki megfizesse. Ez annál nagyobb baj volt, mert a sarcból akarta kiegyenlíteni az elmaradt zsoldot. Már három havi zsolddal, több mint 150.000 forinttal volt adós s a németek követelőleg léptek fel. A vajda csitította őket s jelezte, hogy már pénzért küldött Magyarországba, különben is várja a király érkezését és akkor elmaradt zsoldjukat megkapják. Werner és Wolfhardt Konrád azonban nem engedtek. Kijelentették, hogy ők beigérték a zsoldot embereiknek, s ezért elleneszegülnek, hogy István az előkelő foglyokat Magyarországba küldje. Annyi engedményt azonban tesznek, hogy a győzelem esetére kilátásba helyezett dupla zsold helyett megelégszenek az egyszerűvel. Heves szóváltás után a vajda megígérte a zsoldosvezéreknek, hogy átadja nekik a három fogoly urat, Sprechet és Guglielmo da Foglianot pedig, mint zsoldosvezéreket szabadon bocsátják. A három fogolyért kaphatnak 100,000 forintot, tehát csak azt kéri a vajda, hogy az 50,000 forintért várjanak, s ő addig Miklós nevű fiát hajlandó nekik kezesül átadni. Werner pártolta a vajda kérését s úgylátszott, rendbe jön a dolog.

Szokásban volt a foglyokat előbb megkínozni, hogy minél magasabbra hajtsák fel a váltságdíjat. Gravinai Domokosnak a vajda magyar titkára beszélte, hogy először Rogeronet vették kezelésbe. Lefektették a földre, s mint valami gerendán jártakkeltek rajta, hasát összenyomták, égő venyigével verték és egész teste véres volt. Könyörgésére egy hó alatt fizetendő 33,000 forint váltságdíjban egyeztek meg. Hasonlóképen bántak Raymonddal és Róberttel is. Végül hűségesküt kellett tenniök, azután visszanyerték szabadságukat.

A zsoldosok ilyenformán hozzájutottak a zsákmányon kívül zsoldjuk nagy részéhez is, még sem tudtak megnyugodni. Sőt nemcsak követelőztek, hanem készek voltak István vajdát Tarantoi Lajosnak kiszolgáltatni. Egy a magyarokhoz hű német azonban elárulta Istvánnak az alávaló tervet, mire a vajda éjnek idején elhagyta magyarjaival Aversát. A kijátszott zsoldosok dühükben ingerelni akarták a vajdát s többek közt azt kiabálták utána, hogy gyáván éjjel menekül, nem meri bevárni a nappalt, mire István kijelentette, hogy a következő napig kint a mezőn vár reájuk, akinek kedve van, támadja meg. Mivel a támadás nem következett be, Laczkfi István Manfredonia felé vonult. A zsoldosvezérek közül többen, így a Kövér és Sovány Berard, 400 lovassal István után mentek, mert igen szerették és velük ment Ursillo Minutulo kanonok is, aki annak idején András herceg holttestét eltakarította.[1]

[1] Érdekes, hogy Tarantoi Lajos már január 16-án kelt levelében azt írja a firenzeieknek, hogy a vajda szeretne Foggiából távozni, de a német

A zsoldosok a magyarok távozása után folytatták a kalandozásokat s a S. Maria del Carmine és a Santolo közt bebetörtek Nápolyba és megakadályozták a főváros élelmezését. Nápoly lakói csak a tenger felől kaptak élelmet és mindennek felment az ára. Mivel a szüret ideje is közeledett, a nápolyiak 20,000 arany forinton váltották meg Wolfhardt Konrádtól a szüretet, annak lezajlása után azonban újra kezdődött a zsákmányolás.

A melitói katasztrófa hirére VI. Kelemen pápa Annibaldo da Ceccano bíborost küldte Nápolyba, hogy a hadakozó felek közt békét eszközöljön. A bíboros szomorúan látta, mennyire elpusztult a Terra di Lavoro s hosszú tárgyalás után ő és a nápolyiak megegyeztek a zsoldosvezérekkel. Villani szerint 120,000 aranyforint fejében a zsoldos vezérek átadták Aversat, Capuat s a Volturnótól Nápoly felé eső terra di lavoroi és principatoi városokat és várakat. Egy oklevél szerint a kardinalissal kötött megegyezés értelmében a nápolyiak 200,000 forintot fizetnek a zsoldosoknak és 50,000-t bizonyos cooperátoroknak. Az összeg fele szept. 12-én, másik fele okt. 8-án fizetendő s feltétel, hogy a zsoldosok kimennek az országból. (1349. aug. 20-ról.) Johanna és Tarantoi Lajos kérték is később Annibaldo legatust, hogy a német zsoldosoknak fizesse meg a hátralékos 30,000 forintot, hogy minél előbb kivonuljanak az országból.

A zsoldosvezérek felosztották a rengeteg zsákmányt, melyben mintegy 500,000 forint készpénzen kívül igen sok egyházi edény, arany, ezüst, női ékszer, selyemszövet és ló volt. Werner, Wolfhardt Konrád, Landau és Arnicchi végezték a felosztást, majd átkelve a Volturnon Wolfhardt Konrád és Fra Moriale kivételével elhagyták az országot. Wernert bántotta többszörös szószegése, azért 800 emberével Rómába ment, ahonnan visszatért hazájába. A zsoldosok közül sokan követték példáját s magukkal hurcolták az elrabolt nőket, mások pedig a hadakozó olasz államokban kerestek foglalkozást.[1] Wolfhardt Konrád Guillonesiben húzódott meg.

A Terra di Lavoro birtoka, annyi fáradság eredménye, a magyarokra nézve tehát veszendőbe ment. Nem volt különb a helyzet a keleti részeken sem. Említést tettünk Gravináról, mely mindjárt István vajda távozása után az ellenség kezébe került. Ezt követte Ruvo és Terlizzi városának eleste, melyeket San-

zsoldosok fiaival együtt kezesül visszatartják mintegy 80,000 aranyforintnyi elmaradt zsold fejében. *Documenti degli Archivi Toscani* II. k. 567 (XVI. 293.)

[1] *M. Villani*: I. 49-50. c. — *De Lellis*: Notamenta, XI. k. 885. (Nápolyi levéltár). Minieri Riccio: Notizie storiche ecc. 55. l. — Wernerékre vonatkozólag Cola di Rienzo ezeket írja a prágai érsekhez: „illa magna stipendiariorum societas, que cum duce Guarnerio ibidem militarat, ultra quingentas moniales, nuptas, matronas et virgines defloratas, tamquam meretrices publicas secum tulit." Epistolario. XXXV. lev. 150 l.

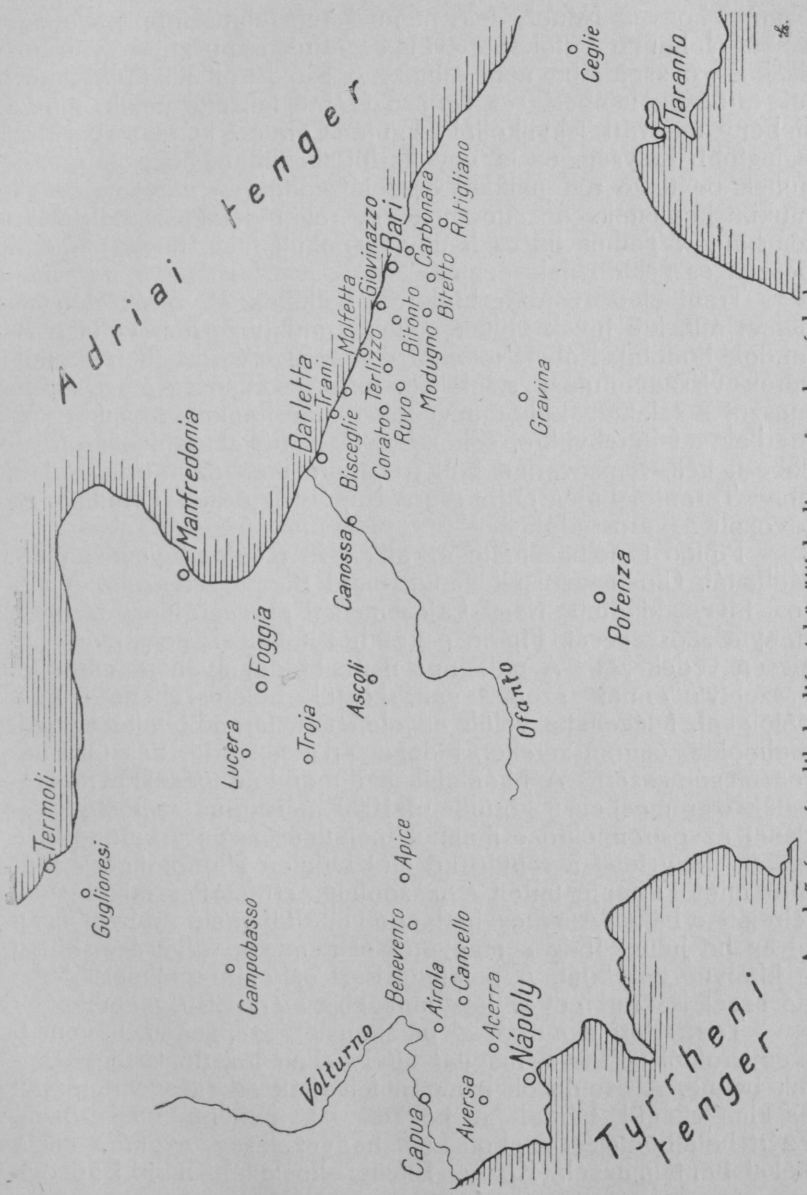

Az első és második hadjárat közötti hadiesemények színhelye.

severino Róbert szerzett meg. Terlizzi várában csak hét magyar volt és kevés más fegyveres, de hősileg tartották magukat. Sanseverino Róbert ekkor a lombard zsoldosoknak azt üzente, hogy a Nápoly felé menő sereg elpusztult, az egész ország Johanna birtokában van és rájuk is pusztulás vár, hacsak az ő zsoldjába nem állnak. A zsoldosok 300 forintot kértek árulásuk fejében, ezt Terlizzi grófnő lefizette nekik, mire a nehány magyart legyilkolták. Ezután Coratora került a sor. Mint a legtöbb helység, ez is úgy került kezükbe, hogy a menekültek bentlevő rokonaikkal összejátszottak. A várat is hatalmukba kerítették, az elfogott magyarokat felakasztották, Miklós káplár, Tamás fia csak úgy menekült meg, hogy németül beszélt és zsoldosnak nézték.

Trani alatt azonban kudarcot vallottak. A város élén két német állt, kik hívek voltak magyar uraikhoz s nem voltak hajlandók hódolni. Róbert támadást intézett a város ellen s a polgárok visszavonulást szinleltek, mire az ellenség meg akarta mászni a falakat. Ekkor a védők előrerohantak, kövekkel támadtak a feltörekvőkre, sokat, köztük Róbertet is súlyosan megsebesítették. Sanseverino gróf a kudarc után azon ürügy alatt, hogy Tarantoi Lajos parancsára Nápoly felé kell vonulnia, eltávozott a város alól.

Pipino is felhasználta az alkalmat a vajda távozása után. Molfettát, Giovinazzot elfoglalta, majd Bitonto alá szállt. A város hiven kitartott Nagy Lajos mellett és a grófnak szemére hányta szószegését. Pipino ostromhoz fogott, a polgárság hősiesen védekezett. A palatinus nem boldogulván a várossal, összehivta annak szomszédait, köztük halálos ellenségeit, a paloiakat, felégettette velük az olajfákat, leromboltatta az olajmalmokat, ostromszereket, hidakat építtetett s így készült a város megalázására. A bitontoiak azonban kődobásokkal tönkretették ostromgépeit s körülbelul 1000 balistarius szórta a lövedéket az ostromlókra s maga a palatinus is úgy kerülte ki a halált, hogy fejét a repülő kő elől hirtelen félrefordította. Már több mint 17 napja tartott a haszontalan erőfeszítés, mikor végre létrejött a béke. A város hajlandó volt 100 uncia aranyat fizetni és ha július 15-ig a magyaroktól nem kap segítséget, kitűzi a királyné zászlaját. A palatinus Bari ostromát is megkisérlette, de ezzel is kudarcot vallott, mire visszatért Biscegliebe.[1]

Terra Bari nemcsak a palatinustól szenvedett, hanem a magyaroktól is, kik a magyar király ellen lázadó területet láttak benne. A zsoldosok gyakran felverték az egész tartományt és kiméletlenül bántak a nőkkel, kik hatalmukba kerültek. Ezért halálbüntetést szabott ki a hadvezetőség azokra, kik a nőket bántalmazzák. Közben Bitettot elfoglalták, majd Bari ost-

[1] *Gravinai Domokos* : i. h. 72—99. l.

romára készültek. A város ugyanis eddig függetlenségét megőrízte mind a magyar királlyal, mind a palatinussal szemben, kinek pedig adománybirtoka volt. A Bari ostromára való készülődés közben értesültek a magyarok a palatinus közeledéséről. A hír vétele után seregüket három részre osztották és Loseto felé indultak, hol a palatinus állt. A sereg vezéreinek, Pálfia Tamásnak és Schultz Fülöpnek jelentették, hogy Pipino hadereje felülmulja az övékét. A magyarok azonban nem riadtak vissza, nagy erővel támadtak, s a tér tele volt olasz halottal, míg a magyarok közül — Gravinai Domokos szokott túlzott tudósítása szerint — csak egy András nevű vitéz pusztult el. Az ifjú zsoldoskapitánynak, Hebingernek, sikerült elfognia magát a palatinust is, de öccse kiszabadította és Losetoba menekült. Sokan sürgették Loseto kiéheztetését, hogy Terra Bari így megszabaduljon a zaklatástól, a kapitányok tanácsa azonban úgy vélekedett, hogy mivel ellenségek között vannak, távol a bitontoi menedéktől, nekik kevés lovasuk van, Bari ellenben sok lovas felett rendelkezik, ha ezek éj idején a palatinus seregének romjaival rájuk támadnak, nagy veszedelembe jutnak. Különben élelem és víz sincs a közelben. Igy tehát visszatértek Modugnoba. A palatinus németjeivel Baribа akart vonulni, a lakosság azonban nem engedte be, kénytelen volt tehát Biscogliebe visszatérni, de közben Schultz Fülöp megriasztotta. Bosszúságában fogadalmat tett, hogy addig egy lábára nem húz lábbelit, míg Schultzon bosszút nem áll.

A magyar sereg több helységet hatalmába kerített, így Rutiglianot is. A helység lakosságának egy része a toronyba menekült s itt kísérelte meg az ellenállást, a zsoldosok azonban a tornyot fával körül rakták, olajat öntöttek rá és felgyujtották. A füst türhetetlenné tette a toronyban való tartózkodást, azért a bentlevők kegyelmet kértek. Schultz kiállt tárgyalni, egy paraszt azonban kődobással megsebesítette, mire a zsoldosvezér fel akarta égetni a tornyot, a kapitányok azonban megkönyörültek a szerencsétleneken és váltságdíj fejében életüket meghagyták.

Ezután ismét Bari alá szálltak. A polgárok megfélemlítésére pusztították az olajfákat és a szőllőt, majd Gravinai Domokossal levelet irattak a városba. A levélben figyelmeztették a lakosságot, hogy itt a szüret ideje, a termés bő, sok emberre van szükség, azért ők sokan jöttek, hogy a magyar király számlájára megcsinálják a szüretet. Csak javítsák ki a hordódókat, melyben a mustot elteszik. Mivel a bariiak kedvéért jöttek, viselkedjenek a magyar király dicsőségéhez méltóan. A város azonban nem volt hajlandó az előzékenységet hódolattal viszonozni, mire a bitontoiak a palatinus pusztításának viszonzásaként feldulták Bari környékét. Tíz napot töltöttek Bari alatt, mikor tudomásukra jutott, hogy Carbonara di Bari erőd-

jében 10 rabló garázdálkodik, kik onnan Ceglie és más magyar párti községek népét sanyargatták. A magyarok Carbonarát elfoglalták s a rablókat élve vagy halva a tűzbe dobálták. Corato ostroma közben értesültek, hogy Caraffa érsek Cegliet, Blasignanot feldúlatta. Bár bosszantotta őket az érsek eljárása, nem szakították meg a kettős sánccal és védőművekkel nagyszerűen megerősített város ostromát. Mivel hajító gépekkel nem boldogultak, favárakat, hidakat, harapófogókat készítettek, az első árkot betömték faágakkal, rátolták a favárhoz kapcsolt hidat, mely alatt a németek és olaszok a sűrű kődobálás ellenére vígan dolgozhattak kapáikkal, míg a második árkot is betömték. Közben a favárból köveket szórtak a városra és sok lakost megsebesítettek. Azonban a városbeliek is csináltak fatornyot és abból dobálták kővel az ostromlókat. Gravinai krónikásunk azt írja, hogy ennél elkeseredettebb harcot nem látott. Ha egy kidőlt a védők közül, másik állt a helyére ; a hidakra tüzet dobtak s meghiúsították az ostromlók erőfeszítését. Ekkor a barlettaiak, kik a magyar táborban harcoltak, váratlanul visszavonultak, a visszavonulás zavarba hozta a németeket, mire a kapitányok a szöllőt tönkretéve elvezényelték a sereget.[1]

Pipino felhasználva a magyar sereg lefogialtságát, Barletta és Trani elfoglalására tett kisérletet, mert még mindig mezítláb volt. Lesből sikerült is neki 110 barlettai polgárt elfogni, s bár a várost nem tudta elfoglalni, Barletta falai alatt mint győző mégis felhúzta cipellőjét. A barlettaiak a Manfredoniában levő magyaroktól kértek segítséget, ezek lest vetettek a palatinusnak, mintegy 75 németjét elfogták és a zsákmányt elvették. Mikor a zsoldosokat — szokás szerint — el akarták bocsájtani, a város polgárai tiltakoztak ellene s úgy bántak velük, mint ők szoktak bánni a polgárokkal és felhasználták őket övéik kiváltására. A szokás megtörése annyira megrémítette a németeket, hogy többé nem mertek Barletta felé csatangolni.[2]

Közben megérkezett a vajda s szomorúan kellett látnia, hogy míg a Terra di Lavoron való működése végeredményben kudarccal végződött, addig a keleti hódítások is nagyrészt veszendőbe mentek. Belátta, hogy a királyság meghódításához nem elég a vitézség, hanem szükség van megfelelő anyagi erőre és magasabb vezetésre. Igy érlelődött meg benne a gondolat, hogy Manfredoniában hajóra száll és visszatérve hazájába, a királyt iparkodik erőteljes fellépésre birni. Távozása előtt magyarjainak megígérte, hogy 1350 Szent György napján a királlyal megérkezik.

Dr. Miskolczy István.

[1] *Gravinai Domokos*: i. h. 125—27. l.
[2] *Gravinai Domokos*: i. h. 129—31. l.

Bátorkő vára.

A hadtörténelemben soha nem játszott nevezetesebb szerepet, de volt idő, mikor országosan ismerték a nevét a hajdan Veszprémmegyében fekvő Bátorkő várának. Nem lehet tehát teljesen érdektelen az, ha az eddig ismeretlen fekvésű vár földrajzi helyzetét megkísérlem tisztázni s egy keletkezőben levő történelmi tévhitnek elejét venni.

Történelmi források 1341-ben említik először Bathurkew várát, amikor ugyanis Drugeth Villermus nádor Hector fiainak Erdő-Inota nevű birtokát a rájuk emberölésért kiszabott fejváltság fejében Erdő-Inothai László fiainak ítéli. Az oklevélben szereplő villicusok lakhelyei „Sykesdfalva, villa Tunew, Cherne, Agyagus, Myller pertinentes ad castrum Bathurkew".[1]

Időrendben a következő adat gyanánt Csánki[2] egy, a veszprémi káptalan házi levéltárában levő Cap. 9. alatti 1350. évbeli oklevelet említ meg. Ezt azonban ez alatt a szám vagy év alatt nem tudtam a káptalan levéltárában megtalálni.

1364-ben jun. 29-én Baturku várában keltezi egyik oklevelét Konth Miklós nádor, amikor is a bakonybéli apátságnak a veszprémi káptalannal szemben megítélt 80 márka büntetését engedte el.

1409 ben Blásius Kezy, castellanus castri Bathorkw-ről olvasunk.[3]

1436 augusztus 27-én Mihály béli apát panaszt emel Rozgonyi György pozsonyi főispán, kiküldött bíró előtt, hogy két jobbágyát Palotai Miklósnak s az ő bátorkői várnagyainak: Móri Mihálynak és Kupi Lőrincnek emberei kifosztották s bilincsbe verték. Ugyanekkor panaszolja az apát, hogy az említett emberek, kiket Miklós tett bátorkői várnagyokká, Akolból egy jobbágyát elhurcolták.[4]

1440-ben Felföldi Jakab castellanus de Batorkw, mint fogott bíró szerepel.[5]

[1] *Anjoukori okmt.* IV. 99. Találtam ugyan egy ennél régebbi korból származó adatot is, de az eredeti forrásmű megjelölése nélkül. Állítólag 1287 végén Izabella királyné (IV. Kun László neje) emberei foglalták el a várat. (Révai Lexicon, II. 964.)

[2] *Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza.* III. 208.

[3] *Csánki*: VIII 344.

[4] *Történelmi Tár*: 1903. 368.

[5] *Pannonhalmi főapátság házi levéltára.* XV. Ee.

Mint tehát látjuk, Bátorkő várának első ismert birtokosa a nagynevű Kont Miklós nádor, akiről az Ujlaki vagy Palotai nevet viselő utódaira szállott át. Ezek közül szerepel László majd fia Miklós, Bosnyákország királya, végül pedig Lőrinc szerémi herceg, az utolsó Ujlaki, akitől a guti Ország család, mint leányági örökösök perlik a hatalmas kiterjedésű családi birtok quartaliciumát. Ez a birtok a következő várak tartományából állott: Ujlak, Belatinc, Polthas, Szentdemeter, Rakovca, Szenterzsébet, Berzevce, Bakva, Thelchak, Ujvár, Nothin a Dráván túli részeken. Somogyban: Kapu-Ujvár, Lak, Gerewk; Vasban: Német-Ujvár és Pakos; Zalában: Zegliget; Fejérben: Palota; Veszprémben: *Bátorkő* és Eskő; Nyitrában: Galgóc és Temetvény.[6]

Ezek közül a bennünket érdeklő Bátorkőhöz ebben az időtájban a következő helységek és puszták tartoztak: Szenyel, Tinye, Sikesdfalva, Agyagos, Csernye, Dolosd, Erdő-Inota, Csősz, Pét, Pere, Csór, Millár, Kuti, Gyón, Olaszfalu és Molnos-Inota.[7]

Mindezekből következik, hogy Bátorkő valóban vár volt, nem pedig valami eldugott kis vadászkastély, hiszen hatalmas vártartománya volt. Megfelelő berendezésnek is kellett benne lenni, ha a nádorok több ízben is ott intéztek el országos ügyeket, ott kelteztek okleveleket.

Ha Bátorkő várának építési idejéről nem is állíthatunk bizonyosat, a név keletkezése annál valószínűbben meghatározható. A várak elnevezésében is uralkodó „divat" Bátorkő nevét a vegyesházi királyok, vagy legfönnebb az utolsó Árpádok idejébe utalja. 1367-ben kapja nevét Nagy Lajostól a döbröntei Szarvaskő vára, 1336-ból ismerjük a szintén bakonybeli Hölgykő nevét. De javarészben ebből az időből származik a távolabbi vidéken fekvő Fejérkő, Vöröskő, Kékkő, Oroszlánkő, Keselőkő, Saskő, Solyomkő, Csókakő, Hollókő, Tarkő, Éleskő, Jókő stb. neve is. Valószínű tehát, hogy Bátorkő is a XIII. szd. végén, vagy a XIV. elején kapta nevét s talán ezidőtájban épült a vár is.

A XV. utáni századokból nem sikerült Bátorkőnek oklevéles nyomát találnom. A török időkben már romokban kellett hevernie a várnak.

*

Hol feküdt Bátorkő vára? Ez az a kérdés, amelynek tisztázása lenne a jelen tanulmány tárgya.

Bátorkő helyéről az irodalomban a legújabb időkig nem találhatunk biztos meghatározást.

[6] *Kamarai levéltár.* N. R. A. Fasc. 468. No. 30.
[7] *Körmendi levéltár.* Alm. V. lad. 5. sz. 49.
[8] 295. old.

Könyöki, Magyar Várak című munkájában csak megemlíti mint elpusztult Veszprémmegyei várat.[8]

Magyarország Műemlékei című gyüjteményes műben hasonlóképpen csak említve van, mint ahogy Thaly Kálmán hagyatékaiban szintén csak Bátorkő neve szerepel.

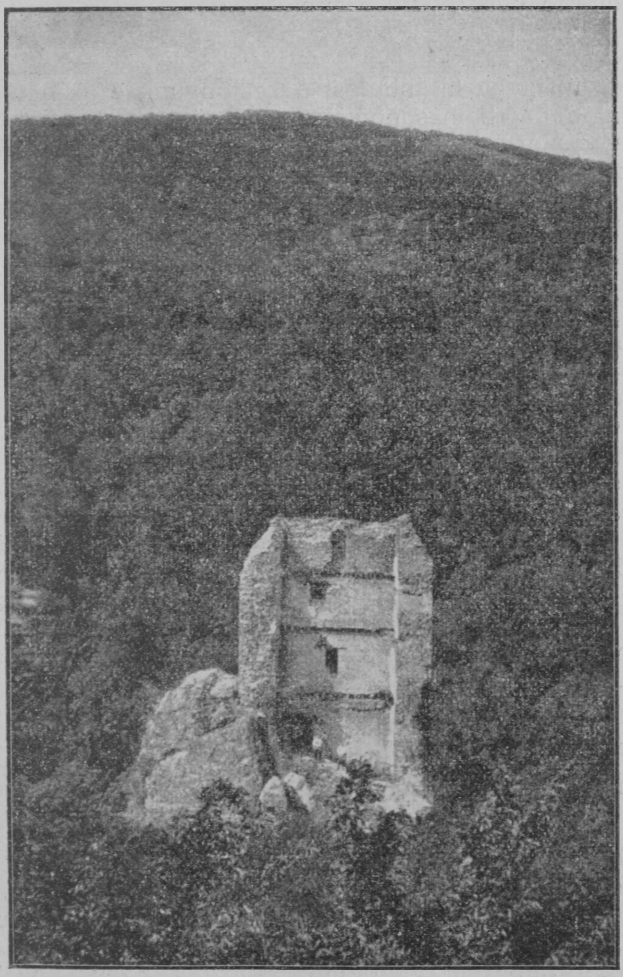

Pusztapalotai romok.

Csánki már említett kiváló munkájában azt mondja: „Valahol Pét körül fekhetett." Ez a vélemény bírhatta rá dr. Dornyai Bélát, a „Bakony" jeles szerzőjét, hogy mivel Pét körül máshol nem talált névtelen várromot, könyvének 108. oldalán

a *Várpalota határában fekvő Pusztapalotát tegye meg Bátorkő jogutódjának.*

Mivel pedig példátlan értékű könyve hivatva van arra, hogy a köztudatba is belevigye megállapításait,[9] idejekorán meg kell cáfolnunk azt, ami abban helytelen.

Bátorkő vára pedig semmiesetre sem feküdhetett Pusztapalota helyén.

*

Tegyünk egy kirándulást a Bakonynak e szép és látogatásra valóban érdemes pontjára. Vegyük szemügyre, vajjon a rom helyére oda lehet-e elég valószínűséggel állítani Bátorkő egykori képét.

Ha tehát Várpalotáról elindulva, a vandál módon lekopasztott terepen át vezető tési úton feljutunk a Fajdas hegyre s jobbra fordulva elkezdjük keresni útunk célját, a romot, le kell az útról térnünk, s elmenni egész a fennsík legszéléig, amíg a völgyszakadék pereméről, talán száz lépésnyi közelből hirtelen a szemünkbe döbbennek a pusztuló falak. Az egész jóval *alattunk*, egy kiugró sziklacsúcson áll. Egy kis tornával kombinált szánkázás lefelé, s már bennt is vagyunk Pusztapalota udvarán. A panoráma csodaszép. A zöld és rokonszínek óceánja hullámzik körülöttünk. Keletre és különösen nyugatra a szűk völgy oldalai csaknek közvetlenül *fölöttünk* emelkednek, északra és délre a szurdokvölgyből már több látszik, tarkítva a fák közül kiálló sziklatornyokkal, de mindenütt erdő és erdő. Csodaszép hely a világ zajától elvonulóknak és a természet szerelmeseinek. Elbújva az útaktól, kizárva a szemhatárból, elvonulhat itt a remete a profanum vulgus elől, vagy országos gondjaitól menekülve, lesheti itt a szarvasokat a vadász.

De sehogy sem illik erre a helyre a Bátorkő neve. Amilyen pompás vadászkastély lehetett itt, éppoly alkalmatlan ez a hely hadászati célokat szolgáló várnak. Várat senki sem épített katlanba sűlyesztve.

*

Dornyai a Bátorkő ≡ Pusztapalota azonosítást semmivel sem indokolja. Okmányszerű bizonyítékok hiányában Bátorkő helyének meghatározásához biztosabb támpontot kapunk, ha a vártartományt vizsgáljuk meg. Fennebb felsoroltuk azokat a községeket, amelyek Bátorkőhöz tartoztak. Ezek a következők:

Agyagos = ismeretlen helyen fekvő község a megye koleti részén. Gyaníthatólag a Csernye és Jásd közt fekvő Hajagos dűlő jogelődje lehetett.

[9] Több turistaegylet turaprogrammjában olvashattuk már Dornyai könyvének megjelenése óta Várpalota mellett Bátorkő = recte Pusztapalota nevét is.

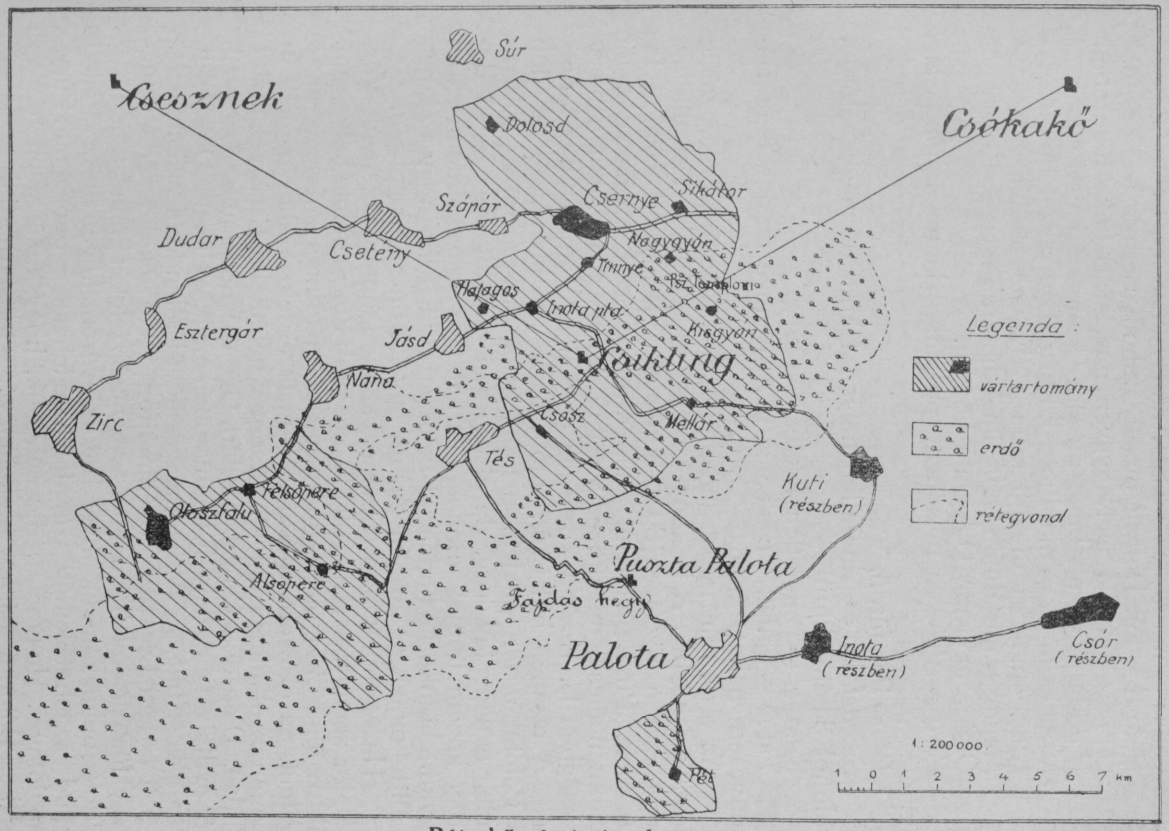

Bátorkő-vár tartománya.

Csernye = ma Bakonycsernye község.
Csór = ma Csór község. (Egy részét bírták.)
Csősz = ma Csősz puszta, amely Jásdhoz tartozik.
Dolosd = ma Dolosd puszta Bakonycsernye határában.
Gyón = ma Kis- és Nagygyén puszták Balinka határában.
Erdő-Inota = ma Inota puszta, Csernyéhez csatolva.
Malmos-Inota = ma Inota község (Egy részét bírták.)
Kuti = ma Bakonykuti község. (Egy részét bírták.)
Mellár = ma dűlőnév Isztimér határában.
Olaszfalu = ma Olaszfalu község.
Pere = Alsó- és Felsőpere puszták, Bakonynánához tartoznak.
Pét = Pét fürdő.
Sikedsfalva = ismeretlen helyen feküdt a megyehatáron, valahol Sikátor körül.
Szenyel = ismeretlen fekvésű község.
Tinye = emlékét csak egy malom neve tartotta fenn Bakonycsernye határában.

Az első, ami felketi figyelmünket, ha ezt a névsort végig nézzük s közben a Bakony térképét is kezünkbe vesszük az, hogy ezek a községek 80 %-ban a tési fennsíktól északra feküsznek. Pusztapalotától úttalan hegységgel elválasztva, sőt onnan nemcsak megközelíthetetlen, hanem beláthatatlan messzeségben is. Ezek a községek eredetileg Várpalotához tartoztak. A részben bírt Csór, Inota és Pét kormányzása később is Palotából történhetett, a többi községnél azonban valószínűleg a nagy távolság, de elsősorban a Palota és a belső Bakony közötti terület csaknem járhatatlan volta bírhatta rá az egykori birtokost a hadászati célokon kívül arra, hogy ezeknek a birtokoknak a kormányzására egy külön várat építsen.

Ha azonban erre a célra alkalmatlannak bizonyult Várpalota, semmivel sem volt alkalmasabb Pusztapalota helye sem. Aki a fenti birtokok kormányzására alkalmas erősséget akart építeni, az elsősorban a tési fennsík északi szélén szemelt ki magának alkalmas helyet, ahonnan beláthatta Csernyét, Inotát, Tinyét, Dolosdot, Csőszt, Mellárt, Gyónt, valószínűleg Agyagost, Sükösdfalvát és Szenyelt, könnyebben megközelíthette Olaszfalut, Perét és Kutit is. Ahonnan ezenkívül állandóan szemmel lehetett tartani Csesznek, Szentmárton és Csókakő várát s tűzvagy füstjelekkel hadbahívó, vagy vészjeleket lehetett adni a birtok jobbágyainak. Mivel Bátorkő várának ilyen helyen kellett feküdnie, tehát semmi szín alatt nem lehetett azonos a mai Pusztapalotával. Hogyha pedig keressük, hogy hol lehetett hát az egykori Bátorkő s ilyen szemmel végig túristáskodjuk az egész fennsík északi szegélyét, a Téstől keletre eső csúcsok azok, amelyeknél meg kell állapodnunk.

Nézzük meg, nincs-e itt a környéken hajdani várnak nyoma?

Már a katonai térkép is rávezet a keresett helyre: *Csikling várához!*

*

Mit tud Csiklingről a történelem?

Úgyszólván semmit.

Könyöki a veszprémmegyei várak felsorolásakor Csiklinget pogányvárnak mondja, de ennek a megállapításának semmi indokát nem adja.[10] Nem találtam egyetlen olyan középkori okmányt sem, amelyben Csikling neve szerepelne.

Hiában keresünk erre vonatkozó adatokat a török időkből közzétett okmányokban is. Hogy abban az időben itt már minden elpusztult, azt olyan adatokból következtethetjük, mint

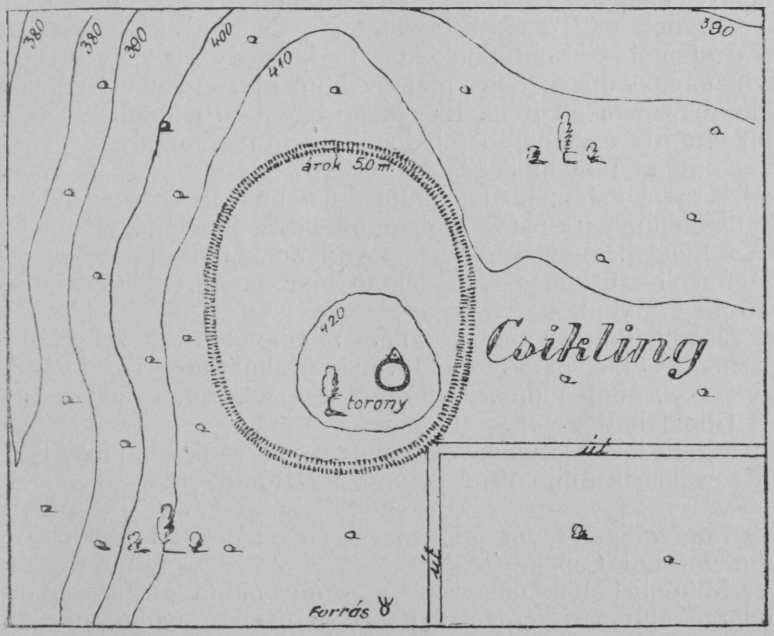

A csiklingi rom helyszínrajza.

például egy 1546-ból származó jegyzéke a fehérvári szandzsákban elárverezett ingatlanoknak. Itt C. 10. alatt szerepel

„Ilota (Inota) nevű lakatlan puszta Dervis szandzsákbég kezén; tapuja 200 akcse."

„Ilotai üres düledező malom egy kerékre. Ugyancsak Dervis bég kezére juttatott. Tapuja 300 akcse."[11]

Hogy az egész környék alaposan elpusztult ezekben a török időkben, azt bizonyítja az 1563—1566. évről szóló fejér-

[10] A középkori várak. 295 oldal.

[11] *Velics:* Magyarországi török kincstári defterek, II. 53.

vári „hitetlenek fejadójának részletes deftere" is, amely szerint Dudar község fizetett adót 8 ház után, mint Ramazán timárja, Csős (a mai Csősz puszta helyén) 4 ház után, mint Ali vojvoda timárja, Sásd (helyesebben Jásd) 5 ház után, sőt Palota is csak 10 ház után adózott, valamennyi 50 akcseval. Pedig Palota akkor is „nahie" székhely volt.[12]

Fejérmegye történetében[13] éppen csak említik Csikling nevét Kisgyón határánál. Turcsányi Andor írja 1869-ben, hogy Csikling vár romjai mellett gyűrűket és más eszközöket ástak ki, amelyek talán gr. Waldstein birtokába kerültek.[14]

Ha nem sajnáljuk a fáradságot és felmegyünk ehhez a különös nevű romhoz először leverő csalódásban van részünk: nincs ott még annyi sem, amennyit a többi dunántúli várromnak mondott omladékban találhatunk. Csupán egy bástya köralakú alapfalait kaparhatjuk ki a földből egy kis helyen, de a kövületekben dúsgazdag építőkövekből már egyetlen földfölötti faldarabka sem áll fönn. Eléggé ép azonban a hatalmas mélységű várárok és föntebb folydogál a forrás, amely vizével a várat hajdan táplálhatta.

Hanem aztán, ha letekintünk magunk elé a hegytetőről, kiterül alattunk az egész súri dombvidék, meglátjuk Csókakőt és Cseszneket, amelyek közt a várláncolatnak éppen ezen a részen volt szüksége egy összekötő láncszemre, sőt egészen jól ellátunk Pannonhalmára is.

Jól ki tudjuk venni csaknem mindazokat a községeket és pusztákat, amelyeket az oklevelek Bátorkőhöz sorolnak. A hely maga, ahol állunk, Mellárhoz tartozik, tehát szintén egykori Ujlaki birtok volt.

Mindezeket látva és elgondolva, kiviláglik előttünk, hogy itt és csakis itt állhatott a szépnevű Bátorkő vára.

*

Magyarázatra vár még az a kérdés, hogyan lehetett Bátorkő várából Csikling?

Mindenekelőtt hallgassuk meg mit mond a várnevekről általánosságban e kérdés alapos ismerőse, Könyöki. Többször idézett könyvének 246. oldala így szól:

„Sok vár nevét találjuk meg még okmányokban, amely várak nevükkel együtt elpusztultak úgy, hogy a helyszínét sem tudjuk megállapítani, mert nevestül együtt elpusztultak a lakósság emlékezetéből . . . Leggyakrabban változott meg azon várak neve, melyekben más-más nemzetiségű őrség váltotta fel egymást, . . . megtörtént, hogy a vár nevét annyira elferdítették, hogy eredeti nevét alig lehetett felismerni."

„A honfoglaló magyarok az itt talált várak nevét jobbára a szlávoktól vették át. A régi római várnevek elenyésztek a

[12] *Velics*: i. m. I. 299.
[13] IV. 188.
[14] *Dornyai*: Bakony 110.

népvándorlás korában . . . Némelyik várat minden különösebb név nélkül csak „kastély," „várad," *„vár helye"* néven emlegettek. Így lett . . . Sarmizegetusából : Várhely, a szláv és oláh lakosságnál Gredistye, egy másik, volt rómat táborhelyből Beszterce Naszód megyében szintén Várhely, a szászoknál Burghalle, míg az oláhok a magyar elnevezést vették át Orhej alakban."

A történelmi adatok felsorolásakor már röviden érintettem, hogy a vár pusztulási ideje valószínűleg a török időkbe esik, miután a Mátyás utáni korból ezidőszerint nem ismerünk Bátorkőről szóló oklevelet.

Viszont Csikling nevét sem azelőtt, sem azóta egyetlen írásos történelmi emlék sem említi.

Ezért a Csikling név magyarázatául legelőször felvetődő azon feltevés, amely a „ling" végződésből germán eredetre akarna következtetni, meg kell, hogy dőljön. Mert hiszen, ha a várat ép korában, vagy romalakjában is, de még a középkorban ugyancsak Csiklingnek hívták volna — ami a germán etimológia származási folytonosságához okvetlenül szükséges volna — akkor annak az egykorú birtoklajstromokban, ahol az „Erdőóvótelek"-et is nyilvántartják, okvetlenül nyoma volna.

A vidék tót települői nem adhatták a nevet, mert szláv idiomával meg nem magyarázható. Sokkal valószínűbb, hogy a Csikling név egy a nép előtt ismeretlen idegen szó elferdítése.

Addig is, amig a hivatásos nyelvészek eldöntik ezt a kérdést, az alábbiakban megkísérlem a szó magyarázatát török etymologiájával. Tudjuk, hogy a török a XVI—XVII. században többször és sokáig birtokolta a cseszneki és a palotai várakat és azok távolabbi környékét, tehát volt rá lehetőség, hogy ilyen feltűnő tárgyat, mint egy várrom, amelynek az akkor legnagyobb jelentőséggel bíró hadászati vonatkozásai sem hiányoztak, saját nyelvén is megnevezzen.

És tényleg : „sigin" jelentése az ozmán törökben = vár.[15] „lik" az additiv locativus képző, az alapfogalom helyét jelenti. (V. ö. „pasalik", „szelamlik".) Eszerint a név eredetileg „Siginlik"-nek hangzott volna és „várhelyet" jelentett. Ennek logikai valószínűségét a fentebbi idézetekkel próbáltam bizonyítani. „Siginlik"-ből a nép ajkán az egyik „i" hiatusával, az „n" és „l" adverziójával „Siglink" lett s ez már hangtanilag teljesen azonos értékű „Csikling"-gel.

*

Az eddig előadottak eredményét összegezve kimondhatjuk, hogy

1. Bátorkő vára nem azonos Pusztapalotával.

2. Bátorkő vára valószínűleg a mai Csikling nevű romok helyén feküdt.

3. A „Csikling" név etimonja talán a török „Siginlik" = „várhely" jelentésü szó.

Lovag Fehrentheil-Gruppenberg László.

[15] *Vámbéri:* A magyarok eredete. 227. old.

Pietro Ferabosco.

Ama előkelő sorozatban, melyet Carlo Promis állított össze az olasz katonai építészetnek mesterien megrajzolt arcképeiből, hiába keressük Pietro Ferabosco artisztikus egyéniségét. A jeles művészt és hadiépítészt, ki távol hazájától negyven évet töltött a bécsi udvar szolgálatában, honfitársai valóban elfelejtették s így az olasz irodalomban említésével sem találkozunk. De feledés környezi azok részéről is, akik számára tehetségét gyümölcsöztette, minthogy csupán egy vázlatos lexicon-cikk mindössze az, amit a német szakirodalom ezideig emlékének szentelt.[1]

A magyarságnak különös jogcíme van rá, hogy Feraboscóra emlékezzék, mivel nevéhez, a Pozsonyban kifejtett nagyszabású tevékenységein kívül,[2] a legjelentékenyebb végvárak erődítése, s többek közt Győr, Komárom és Kanizsa várainak építése fűződik.

1. Ferabosco életrajza.

Született 1512 körül[3] a lombardiai Como tartomány Laino nevű falujában,[4] ahol atyja, Martino, a kőműves mesterséget gyakorolta. Lombardia akkoriban V. Károly napszállta nem látó világbirodalmának volt tartozéka, mely körülmény a becsvágyó mesterembert arra birta, hogy a mesés hírű Habsburgok égisze alatt keresse boldogulását. Sorsa Ferdinánd ausztriai főherceg, későbbi magyar király bécsi udvarába vezette, hol tehetsége folytán sikerült felküzdenie magát az udvar kiválóbb művészeinek sorába.[5]

[1] *Ulrich Thieme*: Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler, Leipzig 1915, B. XI, SS. 394—395.

[2] *Herzog József*: Adatok a hazai építészet XVI. századi történetéhez, „Magyar Művészet" II (1927) évf. 114. l., hol ismertetve van pozsonyi szereplése.

[3] Ezt a bécsi Hofkammer-Archiv egy okmányából következtethetjük, mely a mestert 1588-ban 76 évesnek mondja; v. ö. *Franz Kreyczi*: Urkunden und Regesten aus dem k. und k. Reichs-Finanz-Archiv, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses", B. XV. (1894), N. 11665.

[4] *Hans von Voltelini*: Urkunden und Regesten aus dem k. und k. Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, „Jahrb. d. kunsthist. Samml." XI. (1890), 7482 sz. alatt idézett oklevél szerint.

[5] *R. Müller*: Wien. Geräumliche Entwicklung, a Mayer-féle Geschichte der Stadt Wien, Wien, 1911, B. IV, S. 311.

Ebben a művészi környezetben nőtt fel fia, Pietro, aki természetes hajlamánál fogva, a festészetben képezte ki magát s mint ilyen, gróf Salm Miklós szolgálatában talált alkalmazást.[6] A gróf Ferdinánd párthíve és kapitánya volt, aki a törökök és Zápolyai párthívei ellen vivott számos csatában sokszor kitüntette magát s Feraboscóra hárult az a feladat, hogy ura haditetteit a király számára képekben megörökítse. E képek közül egy sem származott az utókorra, de nélkülük is következtetni lehet a művész tehetségére, miután sikerült megnyernie velök magának Ferdinándnak tetszését is, aki most már érdemesnek tartotta Feraboscót megnyerni saját szolgálatára.

Ferabosco tehát 1542 körül megtelepedett Bécsben s ettől kezdve haláláig a császárváros volt állandó lakhelye, hová minduntalan visszatért, bárhová is szólították időnként teendői.

Eleinte, mint „Kriegsdienstmann und Feldmahler" csak alkalmi megbízatásokkal szolgálta az udvart, de 1548-ban már állandó szolgálatra szerződtetett, tíz rajnai forint fizetéssel.[7] Ekkor kapott megbízást a bécsi augusztinus kolostornak kifestésére, de itt csak a folyosókat festette, jelesül 1550-ben,[8] mig a többi festmények segédeinek alkotásai. E nemű alkotásaival különben annyira kivívta az udvar tetszését, hogy fizetését havi öt forinttal emelték s Pozsonyba küldték a királyi várpalotának szobrász-munkákkal való díszítésére.

Ferabosco, ily módon biztosítván megélhetését, többé nem volt ráutalva, hogy művészi egyénisége szétforgácsolása árán keresse meg a mindennapi kenyeret, miért is egész emberként az „ars longa" szempontjából a legjelentékenyebb mesterség, az építőművészet űzésére szánta magát. Mint szellemi örököse a quattrocento nagy mestereinek, sokoldalú művészi hajlamokkal dicsekedhetett s így nem esett nehezére, hogy festő és szobrász létére Michelangelo, Brunelleschi és Peruzzi nyomdokain, az építőművészetnek nem jelentéktelen szakértőjévé képezze ki magát. Az udvar szivesen látta Ferabosco tehetségének új irányba való fordulását s a maga részére sietett is azt gyümölcsöztetni. Ez irányú tevékenységét jelzi a bécsi Burgban a svájci-kapu (Schweizer-Tor), melyet 1552-ben épített, továbbá a linzi Landhaus, bár ennek Feraboscótól való származása nem éppen kétségtelen.[10]

[6] Ezt ő maga vallja („io ho servito cinque anni con il signor conte di Salm la bona memoria nei confini di Ungaria alla guerra") 1559-ben kelt levelében, v. ö. *Kreyczi*, „Jahrbuch der kunsthist. Sammlungen" V. (188F), 4287.

[7] U. ott XV, 11665.

[8] Állítja *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon, Budapest é. n. 16. l, 70. jegyz., ahol azonban a Reichs-Finanz-Archiv idézett aktái nem idevonatkoznak.

[9] *Kreyczi*: „Jahrb. d. kunsthist. Samml.", V, 4189.

[10] *Thieme*: id. mű XI, 394.

Másfelől a birodalom politikai helyzete, mely a fenyegető török félhold jegyében állott, feltétlen befolyást gyakorolt a művész fejlődésére oly irányban, hogy ambicióját a hadiépítészet terén elégítse ki. Kétségkívül az udvar rendelete folytán került Horvátországba és Dalmáciába,[11] hol tervszerű védelmi vonal kiépítése céljából sok várnak készítette el modelljét, melyek azonban — sajnos — azóta elkallódtak. Ily előkészületek után az udvar Ebersdorf erődítésével bízta meg, hogy aztán mint kipróbált munkaerőt Pozsony, Bécs és Prága erődítésénél vehesse igénybe.[12] Akkoriban a hadiépítészet az átmenet („transizione") stádiumában volt s mint ilyen a középkori erősségeknek modernizálásában, azaz ágyúharcra való alkalmazásában határozódott. Kétségtelen tehát, hogy Ferabosco, várépítészeti tevékenysége ez első fokán, ugyancsak ily átalakító munkálatok tervezéseire szorítkozott. Így saját vallomásából tudjuk, hogy Bécs falainak a Dunára néző frontján egy igen nehéz erődítési feladatot oldott meg.[13]

Mindazonáltal a hadiépítészet egyelőre csak művészi mivoltának bővülését, nem pedig célját jelentette. Az udvar ugyanis nem mondott le róla, hogy a művész sokoldalú tehetségét elsősorban saját kényelmére és fényűzésére gyümölcsöztesse. Ezért Paolo della Stella halála után, őt érte a szerencse, hogy megbízták a prágai Belvedere munkálatainak vezetésével, hol 1552-től 1555-ig szakadatlanul dolgozott a palota építésén.[14] Bár tevékenysége itt csupán az elődeitől megállapított tervek kivitelére szorítkozott, mindazonáltal szabad tere nyilott izlése érvényesítésére, a pompás termek festői és főkép szobrászi díszítésében Sőt a hadiépítészet terén ezúttal is tanuságát nyujtotta szakértelmének, minthogy 1554-ben Prága erődítményeit javította.[15] Mint építész, különben ez időszakban alkotta életpályájának kétségkívül legharmonikusabb alkotását s ez a Prága melletti sterni várkastély, melyet Ferdinánd főherceg számára 1555 előtt tervezett.[15]

A mestert ezután újra Bécsben találjuk, hol 1555-ben a Burg kápolnája számára a husvéti szent-sírt építette.[16]

Ettől kezdve azonban munkássága kizárólag a hadiépíté-

[11] Id. levelében: „Ho designate molte fabbriche et fatti modelli più volte dei confini di Crovatia e Dalmatia."

[12] U. ott: V. Maestà mi diede il carico della fabrica di Posonia, di Ebersdorff et finalmente del castello qui in Vienna, le qual tutte ho fatto fare, et ancora faccio sequitare. Ho fatti modelli . . . del castello die Praga . . . etc.

[13] U. ott: „V. Maestà C. m'ha dato il carico di la fortificazione die Vienna verso al Danubio, la qual è molto difficile."

[14] *Luca Beltrami*: Il Belvedere die Praga, „Arte Italiana Decorativa e Industriale", v. VIII. (1899), pp. 21—25.

[15] kétszer: *Thieme* id. h. XI, 394.

[16] *Kreyczi*: „Jahrb. der kunsthist. Sammlungen." V, 4235.

szel terén érvényesül, miután a törököktől fenyegetett bécsi udvar napirendre tűzte a császár-városba vezető út elzárását. Ez útnak stratégiai szempontból legfontosabb pontjait Győr és Komárom alkotják, mint „piazza di copertura" és „piazza di manovra", melyeknek „Németország kulcsá"-vá való kiépítése Pietro Ferabosco érdeme.[17] Az általa készített modellek ugyan ma már nincsenek meg, de maguk a várak, ha később némi módosulásokat is szenvedtek, legalább formájukban az ő elgondolásait tükrözik. Egykorú vázlatok és metszetek igazolják, hogy Ferabosco komáromi és főkép győri várai az u. n. olasz bástyás rendszerben épültek s mint ilyenek, e várépítészeti rendszernek Magyarországon legelső alkotásai voltak. Ez alkotásokban a mester önálló vártervezőként lép előtérbe s műveinek jellegzetes vonását alkotják a bástyaszerűen képzett ágyúpadok („piattaforma"), melyeknek győri és bécsi példányait még a század végén is példaképen idézték az olasz haditechnikai irodalomban.[18]

Bizonyos, hogy Ferabosco tervei a legnagyobb mértékben kielégítették a bécsi udvar igényeit, minek bizonyítéka, hogy Ferdinánd 1556 elejétől fizetését felemelve, huszonnégy rajnai aranyforintban állapította meg,[19] sőt azonfelül birodalmi lovaggá ütötte.[20] Mindazonáltal a mester a megváltozott körülmények között is szűkös anyagi helyzetben volt. Már korábban családot alapított, gyermekei születtek s így annál sajnosabban tapasztalta, hogy az udvari kamara, állandó pénzhiány miatt, a legnagyobb pontatlansággal folyósította fizetését. Állandó lakása Bécsben volt s útazásai, melyeket a győri és komáromi várak építésének ellenőrzése megkövetelt, csaknem teljesen felemésztették fizetését, sőt tárcáját ujabb megbízatások költségei is igénybe vették, minthogy 1556-ban Nagyszombat városában végzett helyszini szemlét,[21] a védőfalak átépítésének lehetőségét tanulmányozva. A kir. építész tehát mellékjövedelmet volt kénytelen keresni s úgy látszik Miksa cseh király szokta volt jutal-

[17] ld. levelében írja: „Ho fatti modelli di Comaro, Giavarino . . ."

[18] V. ö. *Vincenzo Scamozzi*: L'idea del l'architettura universale, 1714, p. 189.

[19] *Kreyczi*: „Jahrb. der kunsthist. Samml." V, 4244; CV, 11665.

[20] Az armális eredetije a Bécsi *Staatsarchiv*-ban, „Reichsreg. Ferd. I." B. VII, f. 263., hol a címer leírása a következő: „. . . scutum scilicet in duas partes per longitudinem divisum, quarum altera est coloris cerulei et continet tres stellas, altera vero pars, quae est coloris albi seu argentei, prae se fert leonem rubeum, posterioribus pedibus innixum et corona capiti imposita . . . [mely címerpaizs] interriecta per longitudinem trabe col ris rubei, representans in imo areae montem tricipitem viridem, ex cujus silvula surgat quercus procera. Praeterea imponatur etiam scuto galea tornearia cum corona aurea, ex qua prodeat dimidius leo rubeus, gestans in capite coronam . . . ex clipeo fasciis undique sese effundentibus . . ."

[21] *Wendelin Boeheim*: Urkunden und Regesten aus der k. und k. Hofbibliothek, „Jahrb. der kunsthist. Samml." VII, 4930.

mazni alkalmi szolgálatait.[22] Az élelmes művész képeivel és festményeivel igyekezett előteremteni a szükséges anyagi többletet, azonban hovatovább erre se maradt ideje, melyet teljesen igénybe vett Bécs erődítésére kapott megbízatása.

Ily körülmények között 1559-ben egyenesen Ferdinándhoz fordult az alábbi beadvánnyal,[23] mely rendkívül becses forrás a mester életének előző szakára:

„Császári Felség,
legkegyelmesebb Uram,

— immár tizenöt év telt el azóta, hogy Felségedet szolgálom a festészet és építészet művészetében. Öt évig szolgáltam volt a megboldogult Salm gróf urat a Magyarország határain vivott harcokban, midőn Felséged megbízott előbb Pozsony és Ebersdorf, majd ezen Bécs erődítésével, mely megbízásokat részben elvégeztem, részben jelenleg végzem. Azonkívül több más várat terveztem, s elkészítettem nem csupán Győr és Komárom modelljeit, hanem Bécsét és Prágáét, sőt még Horvátország és Dalmácia sok végváráét is. És midőn e dolgokban jártam, a a költségeket mindig magam fedeztem, pedig sohasem volt egyéb keresetem, mint amelyet Felségedtől kaptam, holott állandóan modelleket és terveket kell készítenem. Aztán megbízatást kaptam több ízben is Bécs várának megerősítésére a Duna felől, amit, bár igen nehéz feladat, nagy részben már meg is oldottam. Azonban az újabb megbízatások miatt, melyeket paloták és erődök építésére kaptam, nem tudok többé a festészettel törődni, amellyel Felséged szolgálatában ez ideig ellátthattam magamat, feleségemet és gyermekeimet. Pedig családom is megszaporodott gyermekekkel, s kettő már nagyocska közülök, akiket szeretnék iskolába adni a művészetek és erények elsajátítására. Csakhogy huszonnégy forint havi fizetés nem elégségséges családom eltartására, s így nem látom módját tervem megvalósításának.

— Könyörgöm Császári Felségednek, méltóztassék kegyes lenni hozzám és elrendelni, hogy fizetésemet legalább annyival növeljék, hogy családomat tisztességesen eltarthassam. A többi építészek, akik Császári Felségedet szolgálják, engem megelőzve, mind havi negyvenöt forint fizetést kapnak; holott én régi szolgája vagyok Felségednek és szolgálom is minden téren, ahol művészetemmel használhatok. Azért a legalázatosabban kérem, méltóztassék irgalmas tekintetét reám, feleségemre és gyermekeimre vetni, én pedig alázatosan borulok le Császári Felséged előtt, kinek jóságos kegyeibe ajánlom magamat.

— Császári Felségednek legalázatosabb szolgája
Pietro Feraboscho építész."

[22] *Kreyczi*: „Jahrb. der kunsthist. Samml.", V, 4277.

[23] Eredetije *„Humilima supplicatio Petri Feraboschi architecti"* c. alat volt a *Reichs-Finanz-Archiv*-ban, „Or. Pap., Hoffinanz, fasc. 13610."

A kegyelt művész kérését meghallgatta a császár, aki havi fizetését tizenhat forinttal javítva, negyven forintra emelte.[24]

Ebben az időben, mint a folyamodvány ismételten is hangsúlyozza, Ferabosco Bécs várát erődítette a Duna felől, Thomas Eysler építészeti felügyelő alatt, közben azonban további megbizatások is foglalkoztatták, így különösen a pozsonyi és győri építkezések.[25] Győrben 1561 és 1562-ben tanácskozott az általa emelt vár átépítéséről, melyet Francesco Benigno irányított; majd 1563-ban Hainburgban eszközölt szakértői szemlét a vár modernizálása céljából.[26] Kiváltkép pozsonyi építkezései figyelemreméltók, hol a várkastélyban ezúttal építette a kápolna melletti hét öl hosszú és négy öl széles u. n. nagytermet, téglával burkolta a termek padozatát, s elkészítette a réztetőket, továbbá vízvezetékkel látta el a kastélyt.[27] Művészi egyéniségét egy újabb oldalról láttatja az általa épített pozsonyi hajóhíd, mely a víziépítészetben való jártasságának igen szerencsés bizonyítéka. A hídat, egykorú leírások szerint,[28] száz bárka tartotta és oly széles volt, hogy egymás mellett tíz lovas haladhatott rajta; a híd két végén egy-egy díszkapu állott, melyek márványból valónak is látszhattak volna.

A közben szakadatlanul folyó bécsi erődítési munkálatokról meg van 1563 julius 22-én kelt jelentése,[29] melyben a „Porta Rossa" (Rotenturm-Tor) és a „Balloardo del Arsenale" körül, a falak alatt a parton egy „cammino di ronda" kiépítését javasolta oly módon, hogy kocsival is járható legyen, azonfelül egyéb javaslatokat is tett az Arsenállal való vízi közlekedés megkönnyítésére. A jelentésben szó van az Arsenál-bástya mellett levő „félbástya" (bastardo) épüléséről, mely magyar várépítészeti szempontból is figyelemre méltó, minthogy ennek mintájára készült, kétségtelenül Ferabosco közreműködésével, a győri Sforza-félbástya.

A győri vár átalakítását, illetve falazását, 1564-től mint építészeti felügyelő (Bau-Superintendent) vezette, szóval a legmagasabb rangban, melyet polgári építész a bécsi udvar szolgálatában elérhetett.[30] Ebben a minőségben ellenőrizte a komáromi vár

[24] *Kreyczi*: „Jahrb. der kunsthist. Samml." V, 4287.
[25] U. ott: V, 4324.
[26] *Pataki*: id. mű, 17. l.
[27] *Herzog*: „Magy. Művészet"; *Pataki*: id. mű. 17. l.
[28] *Natale Conti*: Delle historie de'suoi tempi, Venezia 1589, v. l, p. 381 b: „Havevano su 'l Danubio fatto un gran ponte da più di cento barche sostentato, e di cotanta larghezza, che su quello commodamente potevano andare dieci cavalli a paro a paro. Le porte dell'entrata e dell'uscita del ponte erano con somma magnificenza quasi di marmo fabbricate." — A híd építésére és Feraboscora v. ö. *Kreyczi*: „Jahrb. der kunsthist. Samml." V, 4353.
[29] Idevonatkozó jelentése a *Kriegs-Archiv*-ban, FA 1563—9—$1^1/_2$—c; közölve: *F. Banfi* és *L. A. Maggiorotti*: La fortezza di Giavarino ed i suoi architetti italiani. Roma 1932, pp. 71—72.
[30] Kiadatlan jelentéseit lásd a *Kriegs-Archiv*-ban; HKR. 1564, Prot. Reg. fol. 7, 33, 39, 41, 50, 65, 66.

falazását is, hol a naszádosok számára egy templomot is emelt, melyet a XVII. századvégi térképek még feltüntetnek.[31] Még ugyanezen évben megállapította az átalakított győri vár végleges formáját, s novemberben személyesen vitte Bécsbe a vár elkészült részeit feltüntető térképeket és modellt, hogy a császárnak bemutassa. A következő évben is Győr és Komárom a szintere működésének, hol az irányítása alatt végbement építkezésekről részletes jelentésekben maga tájékoztatta a Haditanácsot.[32]

Ily elfoglaltságok közepette érte Ferdinándnak 1564-ben bekövetkezett halála, akit Miksa követett a császári trónon. Miksa, miként elődje, nem kevesebb jóindulattal karolta fel Feraboscot, akit egyébként már korábban, mint cseh király is foglalkoztatott a prágai várkastélyban. Az új fejedelemmel való szivélyes viszonyát mutatja az a körülmény is, hogy ennek testvére, Károly főherceg, szintént kitüntette a művészt magas kegyével, s megbízta a görzi tartomány erődjeinek szakértői szemléjével.[33] Erdekes különben, hogy Miksa sem mulasztotta el személyes igényei számára foglalkoztatni a művészt, akire 1565-ben előbb a pozsonyi,[34] majd a prágai[35] rezidencia helyreállítását bízta, mely utóbbi városban Ferabosco 1578-ig a polgári építészeti alkotások egész sorával vívta ki fejedelmi pártfogójának tetszését. Prágában különösen kerti pavillon-építkezéseit dicsérik a műtörténeti kritikusok, s kiemelik rövid góthai szereplését is, bár itteni műalkotásai ismeretlenek.[36]

A közben megújuló török-mozgalmak azonban ismételten is a kereszténység és pogányság összecsapásainak legendás színterére szólították Feraboscót. Már 1566-ban a Győr- és Komáromban táborozó császár oldalán találjuk, mely alkalommal ő építette fel azt a nagyszabású dunai hajóhidat, melynek fejében Miksa 2,000 tallér tiszteletdijjal jutalmazta.[37] Majd 1568-ban Eger és Kanizsa váraiban oldott meg különféle vízépítési feladatokat, melyek a magyarországi várépítészetben, úgy látszik, az ő kizárólagos különlegességét alkották.

Egerbe 1568 januárjában érkezett, hol ezúttal felvette a vár pontos alaprajzát, s itt végzett munkálataiért 7,000 forint fizetésben részesült.[38] Az egri számadáskönyvek szerint, ekkor

[31] U. ott: HKR. 1565, Prot. Reg. 59.

[32] U. ott: HKR. 1565, Prot. Reg. 10, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 41, 43, 48, 54, 58, 59, 60, 68, 76, 77, 89.

[33] *Voltelini*: „Jahrb. der kunsthist. Samml." XIII, 8677.

[34] *Kriegs-Archiv*: HKR. 1566, Prot. Reg. 89.

[35] *Kreyczi*: „Jahrb. der kunsthist. Samml." V, 4406; XV, 11497.

[36] *Thieme*: id. mü XI, 394; *Boeheim*: id. mű VII, 5124.

[37] V. ö. *Kriegs-Archiv*: HKR 1566, Prot. Reg. 87, hol a Dunán és Dráván („Donau und Drau") épült hidakról van szó. A dunai hidat *Gasparo Bugati* (Historia universale, Venezia 1570, p 1073) említi.

[38] *Pataki*: id. mű 17 l., hol közölve is van az, alaprajz, a *Kriegs-Archiv*, HGA. 1572, 77—0015 alatt levő eredeti után.

alapozták meg a belső vár keleti homlokzatának kötőgátját, melynek alapfalaiban a legutóbbi ásatások folyamán vörösfenyőfából készült csövekre akadtak, minők a győri „püspökvár" (Kastély-bástya) földalatti helyiségeiből is előkerültek. Ezek mindenesetre a vízvezeték csövei, s épp a győri analogia tanusítja, hogy Ferabosco munkájának gyümölcse, aki Pozsonyban is létesített volt vízvezetéket. A mester aztán, 1563 nyarán eltávozott Egerből, hogy 1574-ben ujra visszatérjen Dobó városába, tervei kivitelének szakértői szemléjére.

Ugyancsak 1568 nyarán a Haditanács Kanizsára rendelte, a modern bástyaöv építése céljából, mely teljes egészében az ő tervének megvalósítása.[39] Több mint tíz évig tartott a kanizsai vár építése, miközben Ferabosco állandóan szemleúton járt egyéb tervei kivitelének ellenőrzésére. Ezek közül, pozsonyi és prágai alkotásain kívül, hadiépítészeti szempontból kiváltkép figyelemre méltók Bécsben a Moelker-bástya, melyet Ottavio Baldigarával tervezett és ugyanott a jelenlegi krematorium, eredetileg lövőszeres raktár számára készült kastélyszerű épülete, a „Neugebände", melyet a mester Hans Bürger társaságában 1569-ben kezdett építeni.[40] De mindezeknél nagyobbszabású alkotása, a morvaországi Butschowitz várkastélya, mely tervei szerint 1566 és 1587 között épült, nagyszerű árkádos udvarával és tritonkútjával, s mint ilyen, nemcsak a mesternek, de a morva cinquecentónak is egyik legszebb főműve.[41]

Ily lázas tevékenység közepette Ferabosco még azzal a tervvel is foglalkozott, hogy tehetségét II. Fülöp spanyol királynak is rendelkezésére bocsátja, ki V. Károly nyomdokain nem szünt meg tovább folytatni az ibériai félszigetnek az olasz bástyás rendszer szerint való tervszerű erődítését. Ezirányban megnyerte magának Miksa pártfogását is, aki azonban egyelőre csak a castiliai „commendator"-nak ajánlotta ;[42] mindazonáltal a császár nem szorgalmazta ezirányban a mester óhaját, s egyébként alapos oka volt rá, hogy kegyeltjét ne engedje át a spanyol királynak. E végből attól sem vonakodott, hogy a mester hiúságának hízelegjen, minthogy 1572-ben maga intette Como kormányzóját, hogy Feraboscot szülőföldje aranykönyvébe iktassák, a patriciusok közé.[43] Sőt a mester fiának nevelését is felkarolta, mely célból előbb évi száz forint segélyt juttatott neki három esztendőn beresztül, majd 1575-től havi tíz forinttal segélyezte.[44] Ferabosco tehát teljes odaadással

[39] Ezzel maga is dicsekszik *Kreyczi*-tól („Jahrb. der kunsthist. Samml." XV. 11605) közölt levelében.

[40] *Thieme*: id. mű. XI. 394.

[41] V. ö. „Blätter für Archit. und Kunsthandw." B. XII. (1899), 18 f. Taf. 26.

[42] *Voltelini*: „Jahrb. der kunsthist. Samml." XIII. 8908 sz. alatt. 1572 jan. 14-én kelt levél.

[43] U. ott: XIII. 8909.

[44] *Boeheim*: „Jahrb. d. Kunsthist Samml." VII. 5275, 5303, 5308

szolgálta Miksát, szakadatlanul dolgozva Kanizsa erődjeinek és Pozsony új városának építésén,[45] miközben — szerencsétlenségére — elvesztette császári pártfogóját, akit 1576-ban Rudolf követett a trónon.

Rudolf, az udvar hagyományaihoz hiven, szintén pártfogásába vette a mestert, s pusztán atyja és nagyatyja iránt való kegyeletből, mint akiket Ferabosco hiven szolgált, december 14-én 2,000 arany forintnyi ajándékkal jutalmazta.[46] A következő évben pedig Bécsből Prágába rendelte, melyet állandó székhelyül választott; azonban alighogy ideérkezett a mester máris elbocsátották utiköltségeinek megtérítése mellett.[47] Valóban Feraboscónak csakhamar alkalma is nyílott tapasztalni, hogy a császári udvarban ellenségei támadtak. Ugyanis 1580-ban azzal a kéréssel fordult az uralkodóhoz,[48] hogy győri és komáromi építész-felügyelői címe helyett elnyerhesse az egyik bécsi felügyelőséget: ekkor azonban Ernő főherceg, császári helytartó hevesen elleneszegült a külföldi és a német nyelvben kevéssé járatos mester kinevezésének.[49] Mindazonáltal Rudolf méltányolta Feraboscót, aki 1580—1582-ben Szent-György, Bazin és Trencsén várait vizsgálta felül,[50] 1582-ben pedig Bécsben, jelenleg a tüzoltók központi hivataláúl szolgáló Zeughaus építését vállalta.[51] De ezzel már be is kellett érnie, mert hivatalos megbízatásokban többé már nem volt része.

Szorult helyzetében Károly főherceghez folyamodott, aki ugyan 1582 február 1-én különféle érdemek elismerése fejében évi száz forint kegydíjat biztosított neki hat évre, de alig három héttel később már megváltoztatta szándékát és a pénz folyósítását letiltotta.[52]

Szerencséjére talált más pártfogót, IX. Károly francia király özvegye, Erzsébet királyné személyében, aki 1582-ben megalapítván a bécsi Klarissza zárdát (Dorothea Gasse), annak építését Feaboscora bízta.[53]

Ez a munka azonban csak rövid időre enyhítette a mester vigasztalan sorsát, aki negyvenéves szolgálat után öregségére kenyér nélkül maradt. Ezért tehát 1583-ban újra a császárhoz fordult, de kérvényét ezúttal válaszra sem méltatták.[54]

[45] *Kreyczi*: u. ott XV, 11534.
[46] U. ott: XV, 11566.
[47] *Boeheim*: „Jahrb. der kunsthist. Samml." VII, 5366
[48] *Kreyczi*; u. ott XV. 11605 sz. alatt közli teljes szövegét.
[49] Ernő főherceg 1580 jul. 6-áról kelt véleményét közli *Kreyczi*: id. h. XV. 11610.
[50] *Herzog*: „Magy. Művészet" II. 114.
[51] *Kriegs-Archiv*: HKR 1582, Prot. Exp. 260.
[52] *Voltelini*: „Jahrb. des Kunsthist. Samml." XIII. 9237, 9239.
[53] U. ott: XIII. 9240.
[54] Eredetije a *Hoffinanz-Archiv*-ban, Niederösterreich fsc. 18612; v. ö. *Kreyczi*: id. h. XV. 11641.

Ferabosco rem tágított s az udvari kamarához fordult hátralékos fizetése behajtásáért: öt évig ostromolta szakadatlanul a kamarát, mely végre is kénytelen volt engedni s 1588-ban fizetési meghagyást kért az uralkodótól. E célból tett javaslata[55] Ferabosco életpályájának valóságos mérlege s ekképen szól:

„Mivel Pietro Ferabosco építész azon alázatos kérvénnyel fordult Ő Császári Felségéhez, hogy tekintettel 76 életévére és hosszú fáradságos szolgálatára, nyugdíjaztassék, hátralékos fizetésének kiutalása és évi nyugdíj folyósítása mellett,

— az Alsó Ausztriai Kamara megvizsgálván az ügyet, az idevonatkozó jelentésből megállapította, hogy Ferabosco 1548 február 1-től hadi szolgálatot teljesített, még pedig mint festő, havi tíz forint fizetéssel, mely fokozatosan tizenötre emelkedett 1551-ig és huszonnégyre 1556-ig; továbbá, amikor ő 1564—66 között építészeti felügyelő volt, havi fizetése 59 forintra rugott, de később 40 forintra lőn csökkentve, melyet azonban ezideig nem sikerült behajtania a katonai fizető irodától; megállapíttatott továbbá, hogy különféle alkalom adtán egyéb tisztelet- és kegydíjban is részesült, minthogy részben a maga számára, részben a fia neveltetése céljára ismételten pénzt vett fel, melynek összege 3,700 forintot tesz ki.

— Most tehát, hogy a nevezett Ferabosco késő öregségre jutott, több mint negyven éves szolgálat után, az Alsó Ausztriai Kamara nem tartaná méltányalannak, hogy a szolgálat alól felmentessék és kielégítessék fizetésének hátránya tekintetében, továbbá, hogy anyagi gondoktól kímélve legyen, számára 150 forint évi nyugdíj állapíttassék meg. Azt is megfontolva, hogy Ferabosco most már öreg és fáradt s mint ilyet többé nem lehet alkamazni sem építészeti munkálatokra, sem egyéb szolgálatokra, a Kamarának végül is az a nézete, hogy mentsék fel őt a szolgálattól évi 100 forint nyugdíj biztosításával, mely határozatot Fenséged méltóztassék jóváhagyatni Ő Császári Felségével."

Ernő főherceg az eléje terjesztett ezen javaslatot tényleg nem vonakodott a császár kezeibe juttatni, aki azt még azon évben megerősítette, minek következtében a Magyar Kamara a nyugdíj folyósítására útasíttatott.[56] Ferabosco még vagy tíz esztendeig örvendett az életnek csöndes visszavonultságban, míg nem 1599-ben örökre megszünt szerepelni az udvari kamara számadáskönyveiben.

Arcvonásait Antonio Abondio 1575-ben készült emlékérme[57] örökítette meg, mely az akkor kb. 63 éves Ferabosco mellképét jobb oldali profilban ábrázolja, húsos arccal és he-

[55] Eredetije u. ott, Niederösterreich fsc. 16765.
[56] *Kreyczi*: id. h. XV, 11665 és 11667.
[57] Leijra G. *F Hill*: Portrait Medals of Italian Artists of the Renaissance, London 1912, p. 74, közölve u, ott, Plate XXIX, 56.

gyes szakállal, az egykorú divat szerint öltözve, mint körirata is megerősíti :

PIETRO . FERABOSCHO . S . C . M . ARCHIT . 1575

2. Ferabosco komáromi és kanizsai vártervei.

Ez a futólagos „curriculum vitae" is eléggé igazolja, hogy Feraboscónak helve van a magyar műtörténetben. Jelentőségének felmérése természetesen ezúttal nem lehet feladatunk, hisz nagyszabású pozsonyi tevékenységének vizsgálata merőben művészettörténeti feladat s így teljesen kívül esik dolgozatunk körén. Annál inkább tarthatnak számot érdeklődésünkre hadiépítészeti alkotásai, jelesül a győri, komáromi és kanizsai várak, melyek a XVI. századi magyar hadi archeológiának igen szép fejezeteit alkotják. Ezek közül Feraboscó győri munkáját külön tanulmány méltatja,[58] úgyhogy ezúttal bátran szorítkozhatunk komáromi és kanizsai várterveire.

Komárom tudvalevőleg már az Árpádok alatt jelentékeny erősség („kreml"), melyet Mátyás király, mint Bonfini tanusítja,[59] várkastéllyá építtetett át, minden bizonnyal a „castello" XIII—XV századbeli általánosan elterjedt mintájára. Stratégiai szerepe tulajdonkép a mohácsi vész után kezdődött, midőn 1532-ben Ferdinánd tábornoka, a novarai gróf Filippo Tornielli, fő hadiszállásául választotta.[60] Tornielli seregében hadakozott Salm Miklós is s így nincs kizárva, hogy Ferabosco alig húsz éves korában már megfordult Komáromban; bizonyosnak látszik azonban, hogy Komárom korszerű megerősítésének a gondolata Torniellitől származik, aki maga is jelentékeny katonai mérnök volt s nevéhez több magyar vár erődítése fűződik. Korszerű megerősítésen a középkori kastélyt körülvevő, gerendákból összerótt és agyaggal kitapasztott kerítésnek, u. n. palánknak, döngölt és kifalazott földsánccal való helyettesítését értjük, melynek epítése a 40-es évek elején kezdődött Komáromban. Ferabosco ekkor már Ferdinánd király szolgálatában állott, mindazonáltal a bécsi udvarban végzett munkái nem igen bátorítanak arra az állításra, mintha a komáromi előkészítő munkálatokat az ő tervei irányították volna. Másfelől hiteles adatok igazolják, hogy ekkor Giovanni Maria Speziacasa[61] ve-

[58] *Leone Andrea Maggiorotti* és *Florio Banfi*: Győr vára, *(Hadtörténelmi Közlemények* 1933 évf. 1—45 ll.)

[59] *Antonii Bonfini*: Rerum Ungaricarum Decades quattuor cum dimidia, Basileae 1568, dec. II, lib. 1, pag. 197 és d. IV, l. 7, p. 655.

[60] V. ö. Historie d. M. Marco Guazzo, Venezia 1549, p. 302; *Paolo Giovio*: Historie del suo tempo, Venezia 1608, v. II. p. 703; *Mon. Hung. Hist.* SS. II. 254. — Tornielli életét lásd a „Miscellanea di Storia Italiana" (Torino 1871) XII. köt. 454—55 l.

[61] *Kreyczi*: „Jahrb. d. kunsthist. Samml." VII, 4180.

zette Komárom erődítését, akinek munkálatairól Giovanni Martino Stella hiteles tudósításait birjuk.[62] E szerint a régi várat földtöltéssel („opere et aggere terreo") körülsáncolták s az erősség nyugati homlokzata előtt egy mély árkot létesítettek, minek következtében a vár szigetként terült el a környező víz közepette. A töltési munkálatokkal egyidejűleg hozzáláttak a szükséges falanyag kitermeléséhez is, de a Felső-Ausztriából e célra iderendelt téglavető munkások az 1542-i hadimozgalmaktól megfélemlítve, elmenekültek Komáromból. Ily módon a vár még 1544-ben falazatlanul állott, sőt így találta Francesco de Spazio is,[63] aki 1547-ben végezte hivatalos szakértői szemléjét, minek következtében elhatározták átformálását és kifalazását.

Minden bizonnyal ekkor lépett itt a munka terére Ferabosco s készítette el az általa említett tervet, melynek következtében a régi komáromi vár elnyerte végleges formáját. E szerint[64] az erődöv olasz rendszer szerint („alla moderna") épült, háromszög formában ; a nyugati oldal kötőgátján két szabályos bástyával, melyen kívül még egy-egy bástyaszerűen képzett ágyúpad („piattaforma") szolgált a másik két kötőgát oldalazására.

Az egykorú leírások,[65] Stellával egyetértően, páratlan erősségnek minősítették a komáromi várat. De a hatvanas évek közepén már szűknek bizonyult, miért is Ferabosco alkotását („fortezza vecchia") egy ujabb erősség („fortezza nuova") épí-

[62] *Joannis Martini Stellae* De Turcarum in regno Hungariae annorum MDXLIII et XLIV successibus ad Gvilielmum et Michaelem Martinum Stellam fratres Epistolae Quattuor, Ep. I: „. . . et vetusta arx Comarom, quem nostri nunc opere et aggere terreo circumdederunt . . ."; Ep. IV.: „Hanc (sc. Comaronem) nostri toto biennio muniverunt, et fossas ita duxerant ut eam a continenti absciderunt, popugnacula ex terra et lignis opportunissima duxerunt, quibus veterem arcem, velut incluserunt. Cumque munitiones has, extrinsecus muro circumdare vellent atque ad id operis fabros et qui lateres coquerent ex Superiori Austria coegissent quia semel ad arma conclamatum fuerat : homines in officio retineri nequierunt. Ita opera illa adhuc solum terrea sunt . . . loco tam opportuno et commodo, ut, nisi illa retineri a nostris potuerit nihil videam in illis regionibus munitionum, quod tam potenti hosti objici possit." V. ö. *Georgii Schwandtner*: Scriptores Rerum Hungaricarum. Bibliopolae Vindobonensis 1746, v. I, pagg. 607, 622.

[63] *Boeheim* ; „Jahrb. d. kunsthist. Samml." VII, 4817.

[64] A Ferabosco-féle vár egy alaprajzát, melyet Ledentu vett fel 1639-ben, a bécsi Nemzeti Könyvtár 8623 sz. kódexéből közzétette *Borbély Andor*, a Hadtörténelmi Közlemények 1932 évf. 173 l.

[65] Lásd *Georgius Braun* (Vrbium praecipuarum Mundi Theatrum, Coloniae 1512, v. V. p. 54.) szép leírását, melyet a magyar irodalomban nem találunk idézve : „ . . . Proxima est Comorra sive Comarium, . . . quod Ferdinando I. Imperator eo loci, magnis sumptibus extruxit. . . posuitque in angulo extremo Danubianae insula Schuta, veluti in navis cuiusdam magnae puppi, ubi duo fluminis rami denuo confluunt, et utramque ripam stringentes in formam mucronis exeunt. Hos ramos fossa ductitia lata profundaque iungit et a fronte castrum ab oppido separat, quae ponte sublicio versatilique transitur.

tésével kellett megnagyobbítani.[66] Azonfelül a század végén már gyenge hírében is állott,[67] sőt Vincenzo Scamozzi vicenzai mérnök, ki 1599-ben meglátogatta, elhibázottnak tartotta nem csupán kicsisége, de formája miatt is, úgy hogy szerinte a vár építése kárba veszett munka lett volna.[68] Ez a kritika azonban szerfelett túlzott, hisz a hadi technika rohamos fejlődése a XVI. században hamarosan a korábbi erősségek elavulását eredményezte, ámde Ferabosco komáromi vára a maga korában nemcsak időszerű, hanem Carlo Theti szakértő véleménye szerint, „igen erős" (gagliardissimo) is volt. És ezt a véleményt Scamozzival szemben igazolja az, hogy Ferabosconak ez az alkotása még a XIX. században is alkalmasnak bizonyult annak a nagyszabású átalakításnak véghezvitelére, melynek folyamán a XVI. századi falak alapjaiban nem kevesebb mint nyolcvan kazamatát sikerült létesíteni.[69]

A komáromi vár építése Magyarországon mindenesetre az első kisérlet az olasz bástyás rendszer szerint s így nincs benne semmi különös, hogy kevésbbé tökéletes, mint Ferabosco többi alkotásai, a győri és kanizsai várak, melyek különben is később épültek s következéskép a rendszert is tökéletesebb fokon testesítik meg.

Ezek között Ferabosco legtökéletesebb műve, legalább tervben, a kanizsai vár, melyet a komáromi után húsz évvel később épített, miközben az idő nemcsak a várépítészeti rendszer, hanem a mester fejlődésében is nagy lépésekkel haladt. Ennek a várnak magvát a XV. században mocsarak közé épült kastély

Quo sit ut forma castri sit triangularis, sed tanquam iacentis in solo pyramidis. Cuius ut cacumen fastigiatum longitudine superat duos inferiores angulos; ita etiam e tribus propugnaculis, quibus undique castrum munitur, unum illud ad confluentes ramos inimicas terras respiciens altitudinis sublimius, veluti quoddam per se castellum extenditur in medio flumine, et amplitudine superat alia duo, quae in reliquis duobus angulis oppidi latera tutantur ... Arcis et propugnaculorum muri aggeres, fornices, spissitudine et mole stupendi: latissima et vasta propugnacula ab omne parte defensoria, tormentis, aenis maximis ad hostes longe globis ferreis propulsandos, instructa . . ."

[66] V. ö. *Carlo Theti*: Discorsi delle fortificazoni, Vicenza 1607, p. 100, akit félreértve *Pataki* (id. mű 27. l.) tévesen azt állítja, mintha Theti tervei szerint építették volna át Komárom várát.

[67] *Nicola Doglioni*: L'Ungheria spiegata, Venezia 1595, p. 194: È posta questa fortezza nell capo dell' Isola, di figura triangolare, et la bagna da due parte il Danubio, et dall'altra ha due fronti di due bellovardi debolissimi, ma pero con buona fossa inanzi."

[68] L'idea dell'architettura universale, Venezia 1615, p. 186: „I recinti de' Castelli, e delle Cittadelle . . . non devono esser mai di forma triangolare, come è Comare in Hungaria con un puntone verso là ove si unioscono i due rami del Danubio . . ."

[69] A *M. Kir. Hadilevéltár* térképtárának „G. l. h. 185" jegyű csomagjában lásd a Ferabosco-féle u n. régi vár alaprajzát, az említett kazamaták feltüntetésével.

alkotta, melyet a XVI. század második negyedében kettős olasz bástyaövvel vettek körül, de ebben a formában a vár nem bizonyult megfelelőnek, rendkívüli jelentőségéhez képest. Akkortájban a Haditanács körében sok vita folyt Kanizsa erődítéséről s megkérdezték Carlo Theti nápolyi hadiépítészt is, aki úgy vélekedett, „hogy a tó (értsd : mocsár) közepében erődíteni nyilvánvaló tévedés volna," mert könnyen ki lehetne kerülni s így nem szolgálná a végvár hivatott szerepét, miért is nézete szerint a várat régi formájában meg kellene hagyni, azonfelül egy új erősséget emelni a közellevő magaslaton, miáltal az ellenség felvonulása gátolva volna.[70]

Ebben a szellemes elgondolásban maga Ferabosco is osztozni látszott, mindazonáltal költség és munkaerő megtakarítása végett célszerűbbnek látta a tó, illetve mocsár lecsapolásával a régi várnak kellő megerősítését, mintsem a meglevő vár mellőzésével más helyen egy újnak építését. Szerinte ugyanis a a tó lecsapolása árán nem csupán a Theti említette hátrány volna kiküszöbölhető, de egyszersmind elérhetők volnának azok az előnyök is, amelyeket a nápolyi építész remél a saját elgondolása szerint építendő vártól.

Bizonyos, hogy a Haditanács ilyen értelemben döntött, s 1568 június 21-én Miksa[71] utasította a Magyar Kamarát, hogy a Kanizsára utazó „Salustius kapitány és Pietro Ferabosco kir. építészek" költségeiről gondoskodjék, kik „a mocsár vizét bizonyos árok által elvezetni és lecsapolni tartoznak, hogy a talajra építkezni lehessen." Egyéb oklevelek közelebbről is meghatározzák Ferabosco társának kilétét, aki nem más, mint a quattrocento egyik legnagyobb művészegyéniségének, a sienai Baldassare Peruzzinak fia, Salustio Peruzzi,[72] kit ettől kezdve 1571 augusztus 15-éig találunk Kanizsán. Körülbelől ez az időtáj jelzi a mocsár lecsapolásának befejezett munkáját, úgyhogy a Ferabosco tervezte uj erődítmények építését ekkor már megkezdhették.

Ferabosco eredeti tervrajzai elkallódtak, csupán egy rész-

[70] C. *Theti* id mű, lib. VI. pagg. 129—131: „Discorso sopra la fortification di Canisia"; v. ö. *Florio Banfi* ; Carlo Theti és a magyar várépítészet. (Hadtörténelmi Közlemények 1932 évf. 18—19. l.)

[71] *Reichs-Finanz-Archiv*, Gedenkbuch-Ungarn, 395, f. 290.: „Significamus nobis benigne, nos architectos nostros capitaneum Salustium et Petrum Ferabosco hinc Canisam ablegasse ea de causa, ut paludis aquam per certam fossam illinc deviare et expiscari debeant, an fundus paludis structuram firmiorem ferre possit. Itaque mandamus vobis benigne, ut ad perficiendum hoc opus sine ulla mora quingentos florenos rhenenses praefatis architectis ex Camerae nostrae Hungaricae proventibus assignari et ut provisor Canisiensis curam gerat et inspiciat, quomodo ea pecunia erogetur, eamque in rationes suas referat curetis. Satisfiet hoc modo certae voluntati nostrae."

[72] *Carlo Promis* : Biografie di ingegneri militari italiani, „Miscellanea di Storia Italiana" Torino 1874, v. XIV, pagg. 351—353; *Voltelini* : „Jahrb. der kunsthist. Samml." XIII, 8757, 8767, 8773, 8791, 8848. — *Pataki* (id. mű, 25. l.) tévesen „Secco Sallustius"-nak mondja.

lettervét látjuk 1572-ből, mely a kanizsai erődítmények alaprajzát szemlélteti az építkezések akkori állapotában.[73] Ez a rajz is mutatja, hogy a mocsár már le lett csapolva, ellenben a vár még a régi formájában bontja ki alapvonalait a szemlélő előtt s csupán a déli oldal sarokbástyái vannak részben elkészítve a Ferabosco tervezte bástyaövből. A négyszögű középkori kastélyt téglalap formában kettős bástyaöv veszi körül, négy-négy sarokbástyával; a belső bástyaöv szabályos idomú, a külső ellenben kevéssé szabályos, de keleti kötőgátját egy kiugró ágyúpad („piattaforma"), a délit pedig egy hatalmas kaputorony is oldalazta. Összes erődjei földből és fából készültek s a fülek nélküli bástyák tanúsítják, hogy e korábbi erődítmények építési kora a XVI. század második negyede. Érdekes, hogy csaknem az összes későbbi metszetek és leírások, mind ezen régebbi formájában szemléltetik a kanizsai várat,[74] holott Ferabosco bástyaöve, mellyel a korábbi erődítményeket körülvették, egészen más formát kölcsönzött a várnak. Ugyanis Ferabosco a szóban levő alaprajzon feltüntetett téglalap formájú régi vár körülvételére egy modern, ötszögű bástyaövet tervezett; ebből a bástyaövből 1572-ben, mint az alaprajz szemlélteti, csak a délnyugati bástya volt egészen készen, azonfelül a déli keleti építését is már megkezdték volt; ezek a bástyák ú. n. fülekkel („orecchioni") készültek, oldalaikban pedig „torkok" (gole) voltak képezve. Az is feltűnik, hogy az erődök földtöltéseit („terrapieno") nem falazták, hanem csak gerenda-kötéssel („palificata") szilárdították; a rajz a kötés technikáját is híven szemlélteti.

E rajzhoz képest folytatódott a többi erődök építése miközben Ferabosco Egerben, Pozsonyban, Bécsben és Prágában tevékenykedett, mígnem a Haditanács 1577-ben Ottavio Baldigarával újra Kanizsára küldötte,[75] hogy az építkezéseket megszemlélje, s azokról modelleket készítsen. Ferabosco megérkezése után tüstént jelenthette, hogy a bástyák faépítkezései (Holzwerk) már elkészültek; aztán Bécsbe küldte a fából készült modellt, de a Haditanács alaprajzokat is kért.[76] Három jelen-

[73] *Kriegs-Archiv* „Exp. 1572, maj. No. 77—0065" alatt, honnan közli *Pataky* (id. mű, 24. és 25. l. között), aki alaptalanul azt állítja, hogy „Polath (Polat) Jeromos építési irnok"-tól való, holott olasz nyelvű felírásai is Feraboscora utalnak.

[74] V. ö. *Ercole Scala*: L'Ungheria compendiata, Venezia 1687, p. 102: „. . . la tanto celebrata fortezza di Canissa, fortificata dal II. Massimiliano, in aspetto quadro, e bislungo, con profonde fosse, che le guardano le mura"; az itt közölt ábra teljesen azonos *Giacomo de Rossi* (Teatro della Guerra contro il Turco, Roma 1687) művében levő képpel. Hasonlókép *Galeazzo Gualdo Priorato*: Historia di Leopoldo Cesare, Vienna 1670, v. II, p. 398: „Canissa è fortezza di quattro ballovardi reali tutti di terra; d'ogni intorno sono cinti da grossa palissata incrostata di creta a botta di moschetto, alta sino al parapetto de'ballovardi"

[75] *Kriegs-Archiv*, HKR 1577 Prot. Reg. 158. és 174; *Pataki* (id. mű 25. l.) szintén említi „Boldigare"(!) e küldetését, de tévesen 1571-re teszi azt.

[76] *Pataki*: id. mű 17. l., hol utalás van a forrásokra is.

tését ismerjük 1577/78-ból, melyek teljesen megvilágítják a kanizsai vár építészeti rendszerét. Az első 1577 július 2-án kelt,[77] s jelenti, hogy az öt bástya közül három teljesen elkészült, mig a többieknél a kazamaták és egyéb alkatrészek készen állanak; a jelentés azonkívül 50 klafter szélesre javasolja a várat körülvevő árkot. Ettől kezdve a következő év tavaszáig végzett munkálatokról egy 1578 április 9-én kelt jelentés számol be,[78] amelyből kitűnik, hogy most már a Császár- és Schwendi-bástyák fülei, továbbá a „Sallmann" és „Khielman" bástyákhoz) tartozó kötőgátak gerendázása az ágyúpadokkal („Bankheta") szintén elkészült részben vagy egészben. A harmadik jelentést mely 1578 július 22-én kelt,[79] az április 2-ától addig végzet

[77] *Kriegs-Archiv*, HKR 1578 July 155. Lényege: „Erstlichen hab ich die dray Pastay ausm Zwerckhgraben, vnnd den Pulluerthurmb, Sambt dem Hussaren Thor. gegen dem Marckht werdts ausgethailt. Zum andern hab ich in allen fünff Pastayn wo in die Khugelln vnd derselbe zugehörig geschits Zeüg in der notth vnnd Schlaünikhait gehalten werden solle, ausgethailt. zum dritten hab ich Straichweren, so man chasamatta zunennen pflegt, edtliche ausgethaillt. Was die zwo Pastain so Undten dem Grundt die Pürst geschlagen, betreffendt, seindt nit viel in Mangell gewesen, aber doch zue Nuts ein wenig in die formb gebesserdt. Zum fünfften die Pastay gegen der langen Prueckh werdts, hab ich von Newen der Allerersten beradtschlagung nach Aussgethaildt . . . Zum Sechsten, des Schlosses Innwendige gebeid betreffendt, hab ich Maister Bernhardten Maurer, vnnd M. Manhardten Zimmerman, wie dasselbe allenthalben verferdtiget werden solle, bericht eingeben, vnnd auch maistenthaills schon inswerckh gerichtet . . ."

[78] *Kriegs-Archiv*, u. o. „Bericht etc. Erstlichen seindt die zwo Seiten an der Khaiser Pastein ober das Wasser von alten gefiret gewessen zwo claffter dise zwo seiten haben wie umb anderthalbe claffter heher gefiret vnnd seine zwen Orizon welche auch nit auss dem grundt seindt gefirt gewesen samt den Streisswerен die seindt auch auss dem grundt virdthalbe Claffter hoch, denn Zwayen seitten gleich gefieret worden. An der Schwende Pastein ist die eine Seitten gegen dem fleckhen No. 7 von Altem ober dass wasser hoch gewesen Annderthalbe claffter, vnnd di Annder seitten gegen mitternacht von N. 2 biss auf A auch 6 hoch die seiten No. 7 haben wir auch vmb 2 Claffter hecher gefieret, sannt seinem Oratzon vnd Streichwehr, welchen mann auss dem grundt hat furen muessen. Item so haben wir im Schloss den Graben ferttig vnd denselben oberschittet . . . So haben wir auch die Graben raumen miessen . . . Mer seindt auch den vergangenen wintter zu den zwayen Polwerckhen alss Sallman vnd Kniebmann Pastain sambt den zwayen Cortinen die Pallificada sambt der Bankheta geschlagen worden, welche auch nit wenig Arbait sonnder grosse Arbait vnd mueh genomen."

[79] *Kriegs-Archiv*, u. ott, „Bericht etc. Erstlichen ist an der Schwendi Pastain gegen Mitternacht ein stuckh bey 15 Claffter lanng sambt dem Oritzon vnd ein stueckh der Cortina gegen der Khielmans Pastain auch bey 25 Claffter lang auss dem Grundt drithalbe Claffter hoch aufgefiert vnd erschittet worden. Zum Anndern ist ein neuer Graben von der Schwendi P. durch dass gemäss an den Perg zum Erdtfueren gerisen worden. helt in die Lenge 160 Claffter und ist Praitt 6. Zum dritten ist auch ein stueckht graben von der Schw. P. bis auf die Khielmans P. gerisen worden, helt in die Lennge 60 vnd die Praitte 6 Claffter. Zum Vierten ist von der Schw. P. ein stueckht Cortina. gegen der Khaiser P. auch . . . aufgefurt worden. Zum Funften ist auch von der Khaiser P. gegen der Portten die in flecken get ein

munkálatok eredményeként megállapítja a Schwendi-bástya déli oldalán a „fül" befejezését, továbbá a Khielman-bástyától a Schwendi-bástyáig, s ettől a „Salben" bástyáig a kötőgát felemelését 25 „*cl*" hosszúságban és 2'5 „*cl*" magasságban, azonfelül a Khielmann- és Schwendi-bástya meg a Császár és Salben-bástya között az árkok elkészültek. A bástyaöv tehát ekkor már nagyjából elkészült volt. Maradt még a kötőgátak befejezése, az árkok képzése a contrascarpával és végül a híd előtt levő védőmű felépítése. Ezek végett Ferabosco még 1580 márciusában is Kanizsán tartózkodott, mikor is parancsot kapott 24 fogoly alkalmazására.[80] Utoljára 1587-ben találjuk Kanizsán,[81] mely dátum kétségkívül a vár befejezését jelzi.

A Feraboscotól tervezett modern bástyaöv, mint egykorú hiteles leírások tanúsítják,[82] szabályos ötszögben épült, öt bástyával és ugyanannyi kötőgáttal, hasonlóan a váradi és a szatmári várakhoz. Formájára tehát valóban a legtökéletesebb magyar várak egyike volt a XVI. században, mégis irregulárisnak mondották, mivel nem volt falazva. Ezt gerendázás helyettesítette. Ez okból történt, hogy stratégiai szerepének megszüntével a Haditanács 1702-ben leromboltatta.

* * *

Pietro Ferabosco, számbavéve győri, komáromi és kanizsai várait és egyéb várak körül végzett munkálatait, a magyarországi várépítészet terén kétségkívül a legnagyobb teljesítményű mérnökök egyike, s mint ilyen az olasz bástyás rendszernek elsőrendű szaktekintélye. Ha időben meg is előzte őt Do-

stueckht Cortina . . . aufgefiert worden. Mehr ist auch ein Graben beim Zieglstadt aus dem Markht graben auf die seitten hinauss gemacht worden... . . . Auch ist von der Khaiser P. gegen der Salben Pastain ein stueckht Cortina aufgefurt worden. Es ist auch im neuen Pauhof ein neuer Stockh bey 20 Cl lang auf paut worden . . . Mer ist zwischen der Khaiser P. vnd Salben P. ein Graben gerisen worden helt in die Lenng 60 Cl vnd Inn die Praitt 6. Es ist auch schon alberait an den neuen Graben der durch die Vestung gehn wirdt angefangen vnd bey 22 Cl lanng und in die Pr. 5 gerisen. Auch ist das gemöss hinder der Khaiser Pastein gegen mittag verschidt worden . . ."

[80] *Kriegs-Archiv* : HKR 1580, Prot. Reg. 232.

[81] *Kriegs-Archiv* : HKR 1587. Prot. Exp. 152.

[82] V. ö. *Ottone Sponcir:* Historia delle Attioni de'Re dell'Ungaria, Venezia 1685, p. 134 : „Questa (Canisa) è piazza piccola, et fabricata di lotte et di travi in forma di pentagono nel mezzo a une palude, con la fossa attorno die larghezza dalla punta de'belloardi di sedici piedi in circa, et dalla cortina, ove sono le porte tra'belloardi è giudicata vinti piedi larga. Ella ha due porte, l'una, che risguarda a Levante, dalla qual parte scendendo un fiumicello che fa crescere l'acqua d'essa palude, et passando per mezzo alla Terra, esce per l'altra porta posta a mezzc giorno, onde sivà nella Stiria ; è cinta da tre lati da monti. . . . essendovi solamente dalla falda d'essi monti alla Piazza, distanza d'un tiro d'archibugio." — Rajzát közli *C. Theti* id. mű 80 és 81. l. között.

menico da Bologna, aki 1534 és 1540 között építette Magyarországon az első olasz típusú bástyát, tudniillik a budai vár északkeleti szögletén, tevékenység dolgában azonban senkinek sem sikerült túlszárnyalnia, s a magyarországi építészek nagyszámú soraiból legfeljebb csak Ottavio Baldigara állítható melléje. Alkotásai az említett várépítészeti rendszer csalatkozhatatlan szakértőjének tanúsítják, mintahogy a győri, komáromi és kanizsai várak az „antemurale christianitatis"-nak valóban elsőrendű bástyái voltak, melyekkel egysorba a magyarországi várak közül, mint hasonló alkotások, csak Érsekújvár, Nagyvárad és Szatmár erősségei állíthatók.

E szerény sorok méltó egyéniség homloka köré fonják az elismerés koszorúját, kinek dicsősége nem csupán az olasz géniuszé, mely őt szülte, hanem a kongeniális magyar „virtus"-é is, amely az ő alkotásait a Kereszténység és Nyugat védelmében nem szünt meg vérével öntözni.

Róma. *Leone Andrea Maggiorotti* és *Florio Banfi.*

Az 1704. évi erdélyi kuruc hadjárat.

I. Általános helyzet.

Erdély különleges bel- és külpolitikai helyzetében találjuk meg annak magyarázatát, hogy Nagymagyarországnak ez az integráns magyar része, miért nem fogadta rokonszenvvel II. Rákóczi Ferenc felkelését, s hogy miért nem vonta be azt a fejedelem és Bercsényi a felkelés nagy hadműveleteinek keretébe. Tudjuk, hogy 1703-ban Nagyszebent és a többi szász város vidékét kivéve egész Erdély elismerte ugyan Rákóczit urának, de a fejedelemnek erre az országra való fennhatósága sem politikailag, sem katonailag nem volt kellően megalapozva. A felkelés nagy nemzeti céljának felismerése Erdélyben sokkal lassabban hódított teret, mint Magyarországon. Magyarországban 1703 végén már alig találunk olyan embert, aki Rákóczi mozgalmában fel ne ismerte volna annak önzetlen, nemzetfelszabadító célját. S ha a kuruc hadak fegyelmezetlensége időnként és helyenként esztelen prédálásokká és sarcolásokká fajult is, Magyarország már nem ezeket a sajnálatos és méltán elítélendő túlkapásokat tekintette a kuruc mozgalom céljának. Erdélyben ellenben 1704-ben is még mindig az volt az általános vélemény a kuruc hadakról, hogy azok fegyelem és felügyelet nélkül, épen a prédálást, dúlást tekintik főfeladatuknak. Az erdélyi szászok, magukat a császári sereg oltalma alá helyezve, nyiltan Rákóczi ellen foglaltak állást, a székelyek és az erdélyi magyarok részben közönyösen, részben Rákóczihoz csatlakozva ugyan, de még sem sorakoztak oly feltétlen bizalommal a fejedelem zászlója alá, mint a magyarországi magyarok.

Röviden, a Rákóczi felkelést Erdély kezdettől fogva nem tartotta olyan nemzeti ügynek, mint Magyarország. Amit könnyen megérthetünk, ha visszapillantunk Erdély akkori helyzetére.

Erdély földrajzi helyzeténél fogva nyugat- és keleteurópai érdekkörök ütközőpontján feküdt. Északon és nyugaton Magyarországgal volt határos, keleten pedig a török fennhatóságtól függő oláh vajdaságokkal. Nehéz egy nemzetnek a történelmi mult hagyományaitól megszabadulnia. A XVII. század erdélyi mozgalmainak központja a török kérdés volt, s annak további közeli szomszédsága, bárcsak közvetve, ezután is lényeges befolyást gyakorolt az erdélyi eseményekre. A török hódoltság után

Erdélyre nehezedő bécsi fennhatóság a lakosságnak sok tekintetben még ellenszenvesebb volt, mint a török uralom, de épen a törökkel való azelőtti — időnként nagyon szivélyes — kapcsolatok miatt, ez az országrész ekkor még nem tudta megérteni azt, hogy Erdély függetlenségét, vagyis a német uralomtól való felszabadulást a török segítsége nélkül is ki lehetne vívni. A a török hatalmát éppen a múlt tanulságai miatt Erdélyben még akkor nagyon túlbecsülték. Sokkal szívesebben látták volna a Nikodémiában internált Thököly visszatérését török hadak élén, mint — a bár erdélyi traditiókkal biró — de a magyar Felvidékről sarjadzó s Erdélyben ismeretlen — fiatal Rákóczi honfoglaló bevonulását.

Erdélyben, mint tudjuk, ebben az időben a felvidékihez vagy a dunántúlihoz hasonló regulárisforma, nagyobb kuruc sereg nem volt. Az 1703-ban Rákóczi zászlaja alá felesküdt, szorosabb kötelék nélkül Erdély felső és középső részén szerte csatangoló osztagok, mind erdélyi származású ezredek voltak, vagy pedig az Orlay és Guthy vezérlete alatt Törökországból Erdélybe hazaszivárgó bujdosókból alakultak. Utóbbiakat a fejedelem Csáky András kommandója alá rendelte, aki azokat részben Gyulafehérvár őrizetére, részben pedig Vajdahunyad és Déva várainak szorongatására használta fel.[1] A fejedelem Magyarországról Erdélybe 1703-ban magyar csapatokat még nem küldött, csupán vezéreket (pl. Orosz Pált, Bóné Andrást). Így tehát az 1704. évben kezdődő hadműveletek, (már amennyiben hadműveletekről beszélhetünk) Rabutin reguláris császári serege ellen, csakis erdélyi csapatok közreműködésével indultak. Ezeknek fővezérévé Rákóczi báró Thorockay Istvánt nevezte ki generális főstrázsamesteri ranggal.[2]

Rákóczi fegyvereinek magyarországi sikerei azonban gondolkodóba ejtették az erdélyi rendeknek azokat a vezető tagjait, akik magyarországi kapcsolataik révén tisztábban látták az ott folyó eseményeket. Nehányan közülök ebben az időben már Rákóczi környezetében is voltak. Ezek kifejtették a fejedelem előtt, hogy Erdélyben csak úgy teremthet rendet és csak úgy kapcsolhatja ezt az országot is a magyar szabadságért küzdő törekvéseihez, ha az ő neve alatt ott garázdálkodó kuruc csapatokat is szilárd kötelékekbe fogva, bevonja hadműveleti terveibe és ez országrész politikai vezetését is kezeibe veszi az által, hogy magát erdélyi fejedelemmé választatja.

E törekvések főmozgatója Rákóczi és főleg Bercsényi közelében, gróf Pekry Lőrinc tábornok volt. Ezek a gondolatok visszhangra találtak Rákóczi lelkében. Három őse viselte már ezt a méltóságot, megválasztásával tehát öröklött jogainak újra

[1] *R. Kiss István*: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. II. Rész, Adattár. 133 és következő oldalak.

[2] *Archivum Rákóczianum*: I. kötet 213. oldal.

éledését üdvözölhette. Még sem fogadta Pekryék tervét lelkesedéssel. Félt attól, hogy az erdélyi kérdés elvonja a magyarországi események vezetésétől s nem is akart Erdély belügyeibe avatkozni.[3] Azt is érezte, vagy félhetett attól, hogy személyét nem fogadják szívesen és hogy a török párt még igen erős Erdélyben. Ebben nem is csalódott; bizonyítja ezt fejedelemmé választása után 1705 elején Erdélyben működő megbízottjának, Forgách Simonnak jelentése, amelyben még akkor is őszintén megmondja, hogy „Itt generice a török protektiót sűrűn emlegetvén:" „. . . Urunknak személye szerint nem sok affektiói az idevalóktól, nagy neheztelések penig ő Nagysága füebb szolgái ellen kik udvarnál vannak."[4] Az erdélyi urak — ez tagadhatatlan — fáztak kissé Rákóczi fejedelemségétől, mert attól féltek, hogy Erdély ügyeinek vitelében a fejedelem mellőzni fogja a bennszülött vezetőket s a fontosabb helyekre magyarországi környezetéből állít embereket. Még sem tudott kitérni az események elől. A megválasztása érdekében nála járó erdélyi küldöttséget (Pekry, Mikes, Teleki és Száva) Erdélybe visszaküldötte azzal, hogy Gyulafehérváron országgyűlést hívjanak össze. Személyesen nem akart az országgyűlésen résztvenni, hanem a maga képében Radvánszky Jánost küldte oda azzal a szigorú meghagyással, hogy az ügyekbe semmiképen se avatkozzék, az üléseken se vegyen részt, hogy ezzel is kimutassa megválasztása iránti teljes közömbösségét.[5]

Pekry rendkívül körültekintő — sok fondorkodással és kétszínű jellemének megfelelő — korteskedés után elérte azt, hogy Rákóczit a Gyulafehérváron egybegyűlt erdélyi rendek, nehány szász város kivételével, július 8-án valóban Erdély fejedelmévé választották.[6] Erről Rákóczit, nyári — szegedi — táborbontása után, egy erdélyi főurakból álló küldöttség értesítette. A fejedelem még ekkor sem határozta el magát arra, hogy a fejedelemséget elfogadja s csupán akkor adta beleegyezését, amikor a követség előadta neki, hogy Pekry ezt előre megjósolta és azt is mondta, hogy Rákóczi azért nem akar Erdélybe menni, mert magyarországiak és nem erdélyiek által akarja ezt az országrészt kormányozni. Nekik azonban köztük lakó fejedelem kell, ha tehát Rákóczi vonakodik, akkor a török párt kerekedik felül és visszahozza Thökölyt.

Rákóczi ezután elfogadta a fejedelemséget, de hogy ez

[3] *Rákóczi* emlékiratai V. kötet 165. oldal.

[4] *R. Kiss István* idézett munkája. Adattár 224. oldal.

[5] *Rákóczi* emlékiratai ugyanott.

[6] Az erdélyi fejedelemmé választás körülményeit részletesen leírja *R. Kiss István* idézett munkájában. — Lásd még *Rácz Imre*: Gróf Pekry Lőrincről írott életrajzát. 1929. Tiszántúli Hirlap kiadása Debrecen. — *Thaly Kálmán*: Gr. Bercsényi család III. kötet 185—6. oldal. *Hengelmüller*: Franz Rákóczi stb. 142. oldal. — *Szalay*: Magyarország története VI. kötet 192. és következő oldalak.

mennyire nem volt szívügye, bizonyítja az a körülmény is, hogy Radvánszky missiójának befejezte után, 1704 év végén Forgách Simon gróf tábornagyot küldte az erdélyi hadak élére, maga pedig csak 3 év mulva, 1707-ben kereste fel Erdélyt s csak ekkor iktatták őt fejedelmi székébe.

A fejedelemválasztó gyűlés ama határozatából, hogy az ottani rendek Pekryt az erdélyi hadak főgenerálisává választották,[7] következtethetjük, hogy Pekry buzgó munkásságában a maga privátumairól sem feledkezett meg. A fejedelem azonban, ezt a határozatot nem vette figyelembe, sőt Pekryt, aki iránt kezdettől fogva bizalmatlan volt, altábornaggyá is csak a következő évben nevezte ki.

Az való, hogy Rákóczy fejedelemmé választása tekintélyét növelte. Igy most már hadseregét nemcsak mint választott fővezér és hadúr vezethette, hanem annak és a hatalma alatt lévő országnak élén, mint valóságosan megválasztott fejedelem, a külvilággal szemben is kidomboríthatta souverain uralkodói mivoltát. Hogy mégis oly nehezen vállalta ezt a fényes tisztséget, annak magyarázata talán egy, tudat alatti érzésben keresendő, aminek indokoltsága a felkelés következő éveiben a felkelés hátrányára be is igazolódott.

Veleszületett törvénytisztelete, kötelességérzete és az államfő isteni rendeltetéséről, felelősségéről alkotott magas véleménye többé nem engedték meg neki azt, hogy erről a méltóságról lemondjon. A bécsi udvarral a következő években folytatott béketárgyalásain viszont épen erdélyi fejedelemsége volt a legnehezebben megoldható kérdés, mert a császár prestigének rovása nélkül sohasem fogadhatott el olyan megoldást, amelynek révén Rákóczi, az uralkodóház fennhatósága alá tartozó souverain fejedelmi címét megtarthassa. Az események bebizonyították, hogy az erdélyi fejedelemválasztás a felkelés ügyének nem használt.

A választás közvetlen s a hadieseményekre kedvező hatása az volt, hogy Rákóczi főhadiszállása az erdélyi hadakra most már több gondot fordított és amennyire a hadiesemények és a térbeli távolság ezt megengedték, az Erdély földjén a következő években végbevitt hadműveletek, a kuruc felkelés magyarországi hadieseményeivel szorosabb kapcsolatba kerültek. Egy momentumot azonban sohasem sikerült végleg elsimítani, ez az erdélyi vezetők féltékenykedése a magyarországi vezérekre volt, ami sokszor káros hatást gyakorolt a hadműveletek egyes jeleneteire.

[7] *R. Kiss István* idézett munkája 50. oldal.

II. Az erdélyi kuruc és császári hadak állapota.

Rákóczi első intézkedése az erdélyi hadak rendbeszedésére az volt, hogy az odaküldött Radvánszky Jánost solti táborából június 13-án utasította az Erdélyben található hadak megszemlélésére, lajstromba szedésére és a katonaságtól elkövetett atrocitások kivizsgálására, megszűntetésére.[8] 1703-ban a kuruc hadakra Erdélyben igen sok jogos panasz merült fel; egykorú naplókban (Cserei Mihály, Vass György, Briccius János, stb.) elszomorító leírásokat olvashatunk azokról az embertelen pusztításokról, amelyekről Radvánszky jelentéseiben szintén kénytelen ismételten beszámolni a fejedelemnek. Az erdélyi kuruc ezredek kb. olyan állapotban voltak 1704-ben, mint a fejedelem legelső Munkács körüli hadai 1703 közepén. Fegyelem nélküli, jórészt saját szakállukra hadakozó, garázda szabadcsapatok, amelyek közül csak azokat lehetett komolyabb feladatokra használni, amelyeknek élén keménykezű, tapasztalt tiszt állott. Ilyen azonban kevés volt. Thoroczkay tábornok fővezérsége is csak jóformán névleg tekinthető annak, mert a hadsereg szervezésére, fegyelmezésére sok befolyást nem igen gyakorolt. Tehetetlenségét maga is őszintén beismerte július 5-én tövisi táborából Radvánszkyhoz intézett levelében.[9] Elhihetjük a — bár Rákóczi ellenes — Cserei Mihály históriájának azt a megállapítását, hogy az erdélyiek a kurucok féktelenségétől elrettentve, szívesen keresték a reguláris császári sereg oltalmát, s „több magyar urak a német officérokat csaknem Isten gyanánt imádják vala, és egy rossz kornétásnak is illustrissimus titulust adnak vala."[10] És habár bizonyára túloz Cserei, amikor minden kuruc kapitányt részeges, tolvaj, gyalázatos, garázda jelzővel illet, az tagadhatatlan, hogy az ottani ezredek színvonala minden tekintetben mélyen a magyarországiaké alatt volt. A legtöbb tekintélye úgylátszik Kaszás Pál kuruc ezredesnek lehetett, de épen azért ezrede nem is nagyon kedvelte. Július 8-án 9 pontból álló írásbeli panaszt terjesztett Radvánszky, fejedelmi megbízott elé „Kaszás Pál uram keze alatt lévő nemes ezred közönségesen" — amelyben sok mindenféle sérelmet sorol fel. Kifogásolja, hogy Kaszás a legénység egyrészét kívülről jövőkkel felcserélte; hogy az ezred ellátása igen fogyatékos; hogy a hadbavonult jobbágyokat földesurak foglalkoztatják; hogy a fosztogatáson kapott katonákat a megyei emberek letartóztatják. Az ezred követelte továbbá, hogy Kállay István főtrázsamestert, akinek: „az hadak közöt való rendetlen keménykedésében sok fogyatkozást talál a

[8] *R. Kiss István* idézett munkája: Adattár 120 oldal.
[9] *R. Kiss István* idézett munkája: Adattár 135 oldal.
[10] *Cserei Mihály* históriája: 332 oldal.

nemes ezer," az ezredből elhelyezzék, viszont nem egyezik Kovács László főhadnagy és Bartha Ábrahám nevű tiszt áthelyezésébe.

Radvánszky még ugyanazon a napon írásban válaszolt e panaszra, igen tapintatosan. Megvigasztalja a panaszkodókat, hogy: „a vitézlő rend, aki a közjóért életit koczkára veti, mindennapi szükséges provisiót meg nem érdemelné, tagadhatatlan (sőt ezen kívül nagyobb kegyelmességit várhatja urunknak érdemesen), de soha oly tábor s armada nem volt sehol is, hogy valaha vagy egyben vagy másban mi fogyatkozást nem érzett volna: annál inkább megengedhető dolog, hogy itt is eddig való rendetlenség közt esett olykor mi olyas." Kállay főstrázsamester eltávolítására röviden azt válaszolta: „hogy a vitézlő rend magától egy főtisztet degradálhassa, minekelőtte panaszt ellene tévén, törvényt az iránt nem veszen, azt meg nem engedi a mlgs fejedelem." A garázdálkodó katonák letartóztatása miatt pedig hasonló panasszal válaszol, felsorol néhány esetet, amelyekben nyilvánvaló, hogy valóban kuruc katonák voltak a tettesek, tehát: „botránkozásra való, hogy sok világos panaszok eddig a főtisztek által nem remedeáltattanak.[11]

A Törökországból hazajött ezredek fegyelme sem volt különb. Ezek sem akarták egyik tisztüket feljebbvalóként elismerni. Az ügy úgylátszik egészen Rákóczi színe elé került, aki július 27-én szegedi táborából Radvánszkyhoz intézett kéziratában e felől így intézkedett: Értjük azt is, hogy Törökországból kijött hadaink, nemzetes, vitézlő Baji László hívünket kapitányoknak ismérni nem akarnák; minthogy pedig akárki is jól tudja, hogy nem a szolga parancsol az urának, kik legyenek közöttük refractáriusabbak, bennünket tudósítson, hogy azoknak büntetésekrül tehessünk dispositiót."[12]

Radvánszky jelentéseiből nem tudjuk pontosan megállapítani sem az erdélyi kuruc hadak tagozódását, sem azok állapotát. Annál bővebb adatot találunk egy, ugyancsak Radvánszky-féle táblázatban, amelyet Thaly Kálmán másolt le a Radvánszky család levéltárából.[13] E kimutatásból a következő adatokat olvashatjuk ki az erdélyi seregről.

a.) Lovasság.

Koncz Boldizsár lovas ezrede 200 fő,
Vay László lovas ezrede 950 fő,
Kaszás Pál lovas ezrede 2.100 fő,
Csáky László gróf lovas ezrede 1350 fő,
Gróf Teleki Mihály kolozsvári és más vidéki lovas századai 950 fő.

[11] Eredeti levelek *R. Kiss István* idézett munkájának (Adattár) 138. és következő oldalain.
[12] *U.* o. 171. oldal.
[13] *Hadtörténelmi Közlemények*: 1896. évfolyam 4. és következő oldala.

b.) Gyalogság.

Ecsedy János ezrede 500 fő,
Gyárfás István ezrede 200 fő,
Komlóssy Sándor ezrede, melyet a saját, Szudricsán István, Hátszegi Márk és Haróczky Vencel osztagaiból állítottak fel, összesen 915 fő,
Kós Mihály ezrede 450 fő,
Gróf Csáky László ezrede 300 fő,
Pongrácz György ezrede 1200 fő,
Gróf Teleki Mihály német gyalogezrede 376 fő.[14]

c.) Vegyes kötelékek.

Gróf Pekry Lőrinc ezrede, benne az Orlayval Törökországból jött hadak, összesen 700 fő. (Itt szolgált Nyuzó Mihály, később híres huszárezredes.)
Csulay Balázs ezrede 300 fő, közötte törökországi bujdosók és oláh zsoldosok.
Csáky András ezrede, (magyarok, oláhok, törökök) 450 fő,
Gróf Teleki Mihály, Kővár vidéki nemes csapata 550 fő.

d.) Egyéb kötelékek.

Kállay István vegyes csapata a szamosújvári vár körülzárására, nehány század Pongrácz gyalogezredéből és 150 lovas.
A gyulai vár őrsége, Zilahy Ferenc alatt 65 fő.
A Medgyes alatti táborban voltak :
Udvarhelyszék hada 2000 fő,
Fejérvármegye hada 500 fő,
A darlaci táborban voltak Csík, Gyergyó és Kászonszék hadai 2000 fő,
Marosszék hada 4—5000 fő,
Küküllő vármegye hada 300 fő,
Tordavármegye hada 200 fő,
Kolozsvármegye hada 300 fő,
Dobokavármegye hada 250 fő,
Hunyadvármegye hada 600 fő,
Zarándvármegye hada 100 fő,

összesen tehát kb. 18.100 fegyveres (lovas, gyalogos). Hiányzik azonban e kimutatásból Háromszék, Belső-Szolnok és Aranyosszék felkelő hada, továbbá a partiumbeli Közép-Szolnok és Kraszna-vármegyék hadai, amelyek szintén kizárólag erdélyi hadi célokra állottak rendelkezésre. Ezekkel együtt tehát a kuruc hadak létszámát Erdélyben mintegy 21.000 főre becsülhetjük.

[14] Ennek parancsnoka a holland származású Erasmus de Ruyther alezredes volt aki később Szamosújvár alatt elesett *(u. o.)*

Kinevezett főparancsnokuk báró Thoroczkay István volt. Alvezérei (legalább is névleg) gróf Pekry Lőrinc, gróf Mikes Mihály tábornokok, gróf Teleky Mihály, báró Száva Mihály, gróf Apor István, gróf Lázár Ferenc, Jósika Sámuel, Balogh Zsigmond főispánok, illetve kapitányok voltak. Utóbbiak közt legérdekesebb gróf Teleki Mihály, azelőtt Kővár vidéki kapitány, erdélyi tanácsur, később kuruc bigadéros volt. A valóságban azonban, mint említettem, a kuruc ezredek szorosabb hadrendi kötelékek nélkül harcoltak még jó ideig, aminek egyik oka az is volt, hogy Pekry és Mikes nem akarták elismerni Thoroczkay főparancsnoki föléjük rendelését. Erre az állásra kezdettől fogva Pekry aspirált, amit egy Száva Mihályhoz intézett levelében nyiltan be is vall, amikor kijelenti hogy ha a fejedelem: „ő nagysága engem olyan emberért, mint Thoroczkai, praetereál, — holott mind a német s a török világban hozzám képest hátulsóban vétetett, — én bizony soha kardot nem kötök az oldalamra, hanem házamnál ülök és szántok vetek, ez az én resolutiom."[15] Ezt a fenyegetését ugyan nem váltotta be, mert ahol harcra került a sor ott vitézül viselte magát, sőt Nagyszeben alatt augusztus 11-én súlyosan meg is sebesült, de a kuruc vezérek közötti torzsalkodás csak akkor ért véget, amikor 1705 elején a fejedelem parancsára Forgách állott az erdélyi hadak élére.

Az Erdélyben működő császári haderők főparancsnoka Rabutin de Bussy gróf volt, akit Lipót császár ezév január végén léptetett elő tábornaggyá. A népes kuruc haddal szemben csupán alig 6.000 gyalogos és 1100—1200 lovasnak parancsolt.[16] Volt ezen felül még néhány ezer embere, főleg császári zsoldban álló szász és erdélyi felkelők, akiket részben Nagyszeben és a fennhatósága alatt maradt megerősített helyeken és az oláh határ mentén, a hágók elzárására használt fel. Közvetlen parancsa alatt, mint mozgó tartalék, a külső sáncvonalakkal újonnan megerősített Nagyszeben városában, alig 2500 gyalogosból és 1500 lovasból álló hadtest szerepelt, többi katonasága Erdély különböző részeiben volt szétszórva.[17] Rabutin csapatainak legértékesebb részét a reguláris ezredek alkották, még pedig a Neipperg-, Pálffy-, Thürheim-gyalogezredek, a Deutschmeister-, Heister- és Nehem-gyalogezredek egyes osztagai, az Uhlefeld- és Steinville-vértes és a Rabutin-dragonyos ezredek. A gyalogos ezredek létszáma 500 és 2000 között ingadozott, a lovas ezredeké átlag 500 ember volt.

A császári sereg erőállapota és harckészsége nem állott

[15] *Hadtörténelmi Közlemények*: 1896. évf. 5. old.

[16] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*: I. sorozat VI. kötet, 176. oldal.

[17] A Nagyszeben körüli sáncok egykorú tervrajzát lásd m. kir. Hadilevéltár térképtárában H. III. d. 887. sz. alatt.

magas fokon. Zsoldot már hosszabb idő óta nem kaptak, ellátásuk a kemény téli időjárás és a kurucok dúlásai miatt annyira silány volt, hogy több ezredben, főleg a kurucoktól körülzárt helyeken, lázadások törtek ki és egész csapatrészek pártoltak át a kurucokhoz. Legtöbb szökés és zendülés a Thürheim-ezred soraiban volt, úgyhogy az udvari haditanács már ezt az ezredet fel is akarta oszlatni és szigorú vizsgálatot rendelt el ellene.[18]

A számbeli tulsúly tehát a kurucok oldalán volt s ha Rákóczinak ebben a tömegben több megbízható és fegyelmezett csapatköteléke van, mint amennyi valóságban volt, akkor Rabutin kis hadtestét könnyen harcképtelenné tehették volna, annál is inkább, mert a császári marsallnak főfigyelme úgy, mint 1703-ban, most is inkább a törökök felé fordult és ezért nem akart határozott, támadó hadműveleteket kezdeni az Erdélyben szerteszét kóborló és tanyázó kurucok ellen.

III. Hadiesemények.

Előre megfontolt haditervvel egyik fél sem kezdte az 1704. év hadműveleteit, Rákóczi ugyan futólag gondolt a Thökölyvel való együttműködésre és el tudott képzelni egy olyan — kurucoknak előnyös — helyzetet, amelyben az ő csapatai északról, a Thökölyé pedig délről, Erdélybe betörve nyujtanak egymásnak kezet s Rabutint onnan kiszorítják, de ez az elgondolás konkrétebb formát nem öltött.[19]

Épen az Erdélyben uralkodó zavaros állapotok és ez országrész távoli fekvése miatt, Rákóczi főhadiszállásának nem is lehetett tiszta képe az ottani helyzetről s mivel a fegyverben álló egész kuruc sereget a felvidéki és dunántúli események teljesen lefoglalták, oda csapatokat nem is küldhettek. Ezért nem is találjuk sehol sem annak nyomát, hogy a kuruc fővezérség az Erdélyben működő császári csapatok kiszorítására valamit tervezett vagy intézkedett volna. A hadműveletek megindulása tekintetében tehát lényeges különbséget látunk a magyarországi és az erdélyi hadiesemények között. Magyarországon adva volt 1703 év végén — az egész Felvidék elfoglalása után — a helyzet, amelyre támaszkodva Rákóczi hadai megindulhattak a Dunántúlra. Az év folyamán lezajlott események mind logikusan következtek egymásból és egymásután. Ezt Erdélyről nem mondhatjuk.

Az 1704 év első felében hadtörténelmi szempontból nagyobb jelentőségű vagy érdekes eseményről nem is tudunk

[18] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen* I. sorozat, VI. kötet 176. oldal.

[19] *R. Kiss István* id. munkája 15—16. oldal.

beszámolni. Ezt az időszakot inkább az Erdéllyel kapcsolatos politikai kérdések, illetve események töltik be. A nagyszebenyi királybiró, Sachs János kivégeztetésének zavaros körülményei, valamint Bethlen Miklós erdélyi kancellár letartóztatása és Bécsbe kísérése, mind olyan események voltak, amelyek Rabutinnak, mint a császár erdélyi teljhatalmú helyettesének inkább kormányzói, mint hadvezéri hatáskörébe tartoztak.

Az adott helyzet miatt Rabutin marsallnak sem lehetett határozott haditerve az elkövetkezendő esztendőre. Igy helyesen állapítja meg a bécsi Kriegsarchiv hivatalos hadtörténeti munkája: „Graf Rabutin befand sich in Siebenbürgen auf einem, in jeder Hinsicht verlorenen Posten."[20] Béccsel minden összeköttetése megszünt, írásbeli bátorításokon, utasításokon kívül onnan mást nem kapott, pénzsegítséget sem remélhetett, csapaterősítéseket még kevésbbé. Valóságos hatalma csupán Nagyszeben vidékére szorítkozott, mert a még császári kézben levő távolabbi várakat és megerősített helyeket a kuruc portyázók körülzárták. A lakosság forrongott s a császári katonaság csupán a németajkú szász községektől várhatott támogatást. Rabutinnak, mint említettem, legnagyobb gondot a törökök közelsége okozott, ezért is választotta főhadiszállásává ezt a határszéli várost és nem az Erdély központjában fekvő Kolozsvárt. Félt egy török támadástól, amellyel kapcsolatban újból kísértett Erdélyben az akkor már öreg Thököly visszatérő fejedelemségének előrevetített híre. Erdély északi, Magyarország felé eső kapuja, Kővár vára már január 17-én kapitulált.[21] Itt tehát nyitva volt az út Rákóczi hadai számára. Nyugaton Nagyvárad körül állandó heves viaskodás folyt a császári őrség és a kuruc portyázók között. Békésben és Arad vidékén szintén tanyáztak erősebb kuruc csapatok. Erdélyt a magyar esnményektől teljesen isolálni nem lehetett. Arra Rabutinnak nem volt elég ereje, hogy északról vagy nyugatról várható kuruc betörésnek útját állja, de arra sem volt, hogy az Erdély bensejében mindjobban megerősödő szabadságmozgalmat teljesen lecsendesítse. Hadtestével tehát bezárkózott Nagyszeben falai közé, hagyta az eseményeket menni a maguk útján s csak időnként küldött kisebb csapatrészeket egyik vagy másik erősen veszélyeztetett császári őrség megsegítésére.

Az 1704 év első felének harcai, kivétel nélkül ilyen, egymástól független, kisebb-nagyobb verekedések voltak, Guerillaszerű, rövidlélekzetű hadiesemények, portyázások, rajtaütések, községek feldúlása, büntető expediciók, amelyeknek árát mindig a szegény, sokat sanyargatott lakosság adta meg. Hadtör-

[20] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen* I. sorozat, VI. kötet, 175. oldal.

[21] *Thaly*: Gróf Bercsényi család. III. kötet 124 oldal.

ténelmi szempontból ezek az események kevésbbé érdekesek s a további hadműveletekre semmi hatással sem voltak.

Régi hadtörténetkutatóink a Rákóczi-felkelés erdélyi hadieseményeivel úgyszólván semmit sem foglalkoztak. Az erdélyi hadieseményeknek összefoglaló leírását — épúgy mint általában az egész Rákóczi-felkelés hadműveleteinek összefoglaló történetét — eddig még nem írta meg senki. Thaly sem foglalkozik bővebben az erdélyi eseményekkel s Rónai-Horváth Jenő Hadikrónikájában csak nehány sort szentel az 1704 évi erdélyi hadieseményeknek.[22] A felvidéki Kollinovits keveset ír az Erdélyben lefolyt dolgokról. Erdélyi krónihaírónk, Cserei Mihály, ugyan sok részletet jegyzet fel históriájában, de leírása erősen Rákóczi- és kurucellenes ízű és az események időpontjára nézve sokszor megbízhatatlan és zavaros. Mindaddig, amig az erdélyi állami és magánlevéltárak magyar kutatóknak nehezen hozzáférhetők, kénytelenek vagyunk sok adatot mégis az ő históriájából, továbbá az egykorú Vas-, Szakál-, Briccius-, Lázár György-, Szaniszló-féle naplókból és nehány későbbi keletű rövidebb tanulmányból (Szádeczky Lajos e tárgyú munkái stb.) meríteni. Eredeti, kuruckézből származó erdélyi hadműveleti iratokat vagy leveleket Thaly gyüjteményében sem találtam, de ezeknek hiányát — természetesen kellő kritika mellett — sokban pótolja a bécsi Kriegsarchivnak ezekkel az eseményekkel foglalkozó anyaga.

Az év első fele, sőt mondhatnám első 8 hónapja, nagyobb hadiesemény nélkül mulott el. Szeptemberben kezdett csupán Rabutin egy egységesen kitervezett és vezetett kisebb hadműveletet, mely szeptember 11-én a Nagyszeben alatt vívott ütközettel indult, az október 8-i patai ütközetben érte el tető-pontját s november 27-én, a Sárkány melletti harccal végződött.

Mielőtt a januártól szeptemberig tartó időszak eseményeiről beszámolnánk, meg kell ismerkednünk azokkal a harcokkal is, amelyek Erdély nyugati kapujában, Nagyvárad falai alatt és annak környékén zajlottak le.

Nagyvárad, helyzeténél fogva, Erdélyre nézve mindkét küzdőfél szempontjából fontos hely volt. Már 1703-ban erős küzdelem folyt a városban és a vár falai alatt s ha a kurucok ideig óráig a város egyes részeibe be is hatoltak, a várba zárkózott császári őrség szilárdan tartotta magát. A helyzet 1704-ben sem változott s csupán a császáriak kárára rosszabbodott annyiban, hogy a vár élelmi készlete folyton fogyott s a kuruc ostromzárvonal és a Berettyó vidékén portyázó kuruc osztagok miatt külső segítséget, felmentést alig remélhetett. A legközelebb feküdt a császári kézen levő Arad vára. A nagyváradi vár parancsnoka Becker ezredes, tehát elsősorban min-

[22] *Magyar Hadikrónika* : II. kötet 343. oldal.

dig oda fordult segítségért. Nagyvárad jelentőségét Savoyai Eugen is ismerte és még 1703 december 20-án útasította az aradi vár parancsnokát, báró Löffelholz[23] ezredest, hogy Nagyváradot minden áron mentse fel a kurucok körülzárása alól.

Löffelholz az aradi rácok főkapitánya, Tököli János és a szegedi várőrséghez tartozó de la Roche alezredes kíséretében, január 7-én Nagyvárad alá érkezett. Csapatának erejét nem ismerjük. Itt csatlakozott hozzá a váradi várőrségből 100 reguláris gyalogos, 400 huszár és hajdú, Becker ezredes vezetésével. A kuruc ostromló sereg úgylátszik nem tartotta erősen körülzárva a vár és a város körül fekvő térszint, mert Löffelholznak sikerült ezt a császári különítményt Nagyváradon keresztül, déli irányból, a várostól mintegy 12 km-nyire északra, a bihari földvárban levő kuruc táborig vezetni. A kurucok tudtak a császári sereg közeledéséről. Jármy Ferenc kapitány a tábor parancsnoka, két nap óta erősítette táborhelyét, a különben is erős földsáncokat kiépíttette s a kaput eltorlaszoltatta. Kémeitől értesült arról, hogy Jenőn keresztül Nagyvárad felé vonul ez a császári menetoszlop, de talán nem hitte azt, hogy ez a déli irányból közeledő sereg egészen Biharig fog bántatlanul eljutni, mert tény az, hogy Löffelholz támadása a kuruc tábort január 7-éről 8-ára virradó éjjel meglepetésszerűen érte. A császári ezredes észrevétlenül körülfogta az egész kuruc tábort; hajnalhasadtakor 4 ágyújából tüzelni kezdett, egyúttal a már 100 lépésre előlopódzott gránátos osztagokkal megkezdte az általános támadást. Félóráig tartó heves ágyú- és kézigránát harc után sikerült a 20—20 emberből álló gránátos rohamjárőröknek 3 helyen betörni a táborba. Erre Löffelholz rác lovasságával körülfogta a harc szinhelyét, s a táborból kitörni készülő és menekülő kurucokat széjjelverte és megsemmisítette.

A kuruc tábor utolsó töredékei a cölöpökkel megerősített bihari templomba menekültek, de ellenállásukat La Roche alezredes újabb kézigránátharccal hamarosan megtörte. A küzdelem összesen két és fél óráig tartott és a kurucokra nézve súlyos veszteséggel végződött. 10 gyalogos és 5 lovas századból, (összesen mintegy 2000 főből) álló seregükből elesett 800 ember, hadifogságba jutott 147. A csatatéren maradt holtan parancsnokuk Jármy Ferenc és még két kapitány Torday Ferenc és egy Mosich nevű.

Löffenholz seregéből — ha a bécsi hivatalos jelentéseknek hitelt adunk — mindössze 16 halott és 46 sebesültről tudunk. A kuruc foglyokat Nagyváradra kisérték. Löffelholz a csapatkötelékek rendezése után seregét két részre osztotta. Átkelt a befagyott Berettyón, azután az ütközetben sokat szen-

[23] *Arneth*: Prinz Eugen von Savoyen; I. kötet 223. és 468. oldalak.

vedett gyalogságát Biharfélegyházán lepihentette, lovasságával pedig tovább vonult, hogy a Diószeg vidékén jelentett másik kuruc tábort is szétszórja. A kurucok, közeledtére cserbenhagyták poggyászszekereiket visszavonultak, de a rác lovasság utólérte őket. Négyszáz kurucot levágtak s 1000 megrakott szekeret zsákmányoltak, Mivel ezen a vidéken több kuruc tábor nem tanyázott, Löffelholz Diószeg és Félegyháza elhamvasztása után bőséges zsákmánnyal Nagyváradba vonult vissza. A várat újból ellátta éléssel, annak őrségét egy erős századdal szaporította, azután a zsákmány egyrészével (az élelmi cikkeket Nagyváradon hagyta) január 11-én elindult haza Arad felé.

Tököli rác vajda vezette, 600 huszár élén, az elővédet s január 13-án Belényes alá ért. Hogy miért választotta Löffelholz ezt a kitérőt Arad felé, nem tudjuk, talán felbátorodva bihari sikerétől most már ezt a, fekvésénél fogva fontos pontot is el akarta foglalni. Itt azonban pórul járt. Nem ismerte kellően a kuruc őrség erejét és a belényesi várkastély erődítményeit, ezért seregét kezdetben szekérvár mögé helyezte. Esti szürkületkor a Nagyváradról hozott ágyukkal és mozsarakkal töretni kezdte a kastélyt s amikor látta tüzelésének eredményét, éjjel megrohanta a kastély körüli palánkot. Ezt hamar birtokába is kerítette, de mozsárlafettái eltörtek, úgyhogy ezután már nem tudott azokkal pontosan célozni. Ekkor értesült arról, hogy mintegy 1000 kuruc lovas, Bóné Andrással az élükön, Erdélyből a Nagyváradot körül záró kurucok oltalmára utban van és Belényes felé közeledik. Ki akart térni ezek támadása elől, de előbb megadásra szóllította a belényesi kurucokat. Ezek húzták-halasztották a tárgyalást, amikor azonban (valószinűleg, már szintén értesültek Bóné közeledéséről) a kaputilációs felhívást elútasították, Löffelholz újabb támadásra határozta el magát. Hogy Bóné előretörését megakadályozza, a Fehér-Körös jégpáncélját felfőrette s azután ostromszerek ácsolásához kezdett. 14-én este újból kikémleltette a várkastély megrohanására legalkalmasabb helyeket, lőszert osztatott ki s épen útasításait akarta kiadni az újabb éjjeli támadásra, amikor szekérvára felől lármát hallott. Bóné András ugyanis nem Belényes alatt, hanem a Körös egy befagyott felsőbb szakaszán kelt át a vízen és Nagyvárad felől rohanta meg a császáriak szekértáborát. A küzdelem lármájára a már rohamcsapatokba osztott gyalogság visszarohant a szekérvárba, hogy bihari zsákmányát mentse. Csupán a reguláris gyalogságot sikerült Löffelholznak kezében tartani és a belényesi várkastély előtt úgy elhelyezni, hogy az ottani kuruc őrség kirohanását feltartóztathatta. Bóné lovastámadását a szekérvár őrsége kezdetben visszaverte. Ekkor ért a küzdelem szinhelyére rác lovassága élén Tököli vajda. Huszárszázadai azonban (talán az

est sötéteben) túl messze kanyarodtak el a szekértábortól. Bóné felismerte ezt a neki előnyös helyzetet, a szekérvár ostromát abbahagyta, teljes erejével Tököli ellen fordult s annak csapatát széjjelverte. A rác hadak vereségétől megfélemlítve a szekértábor kocsisai cserbenhagyták szekereiket s lovaikon elvágtattak. A többi rác katonaság is követte őket s a kuruc lovasság kardcsapásai előt a sűrű erdőkbe menekült.

Löffelholz csapata ekkor mintegy 400 lépésnyire volt a küzdelem színhelyétől. Harcra kifejlődve várta Bónét, akinek lovasai most már ezt az utolsó császári regularis osztagot is kezdték támadni. A kurucok lovasrohamát ez a fegyelmezett csapat puskatűzzel és kézigránáttal meghiúsította. Az egész napig tartó küzdelem folytán azonban mindkét fél kimerült, úgyhogy a kuruc lovastámadás visszaverése után a harc egyideig szünetelt. Ekkor jutott Löffelholz tudomására az, hogy Tököli huszárjai és a szekérvár őrzésére rendelt csapat már elfutottak. Serege utolsó maradványát nem akarta feláldozni s még az éj leple alatt — fáradságos erdei menet után — Borosjenőig vonult vissza. Azt remélte, hogy itt fogja találni a széjjelvert rác hadakat s azokkal együtt újból Belényesre térhet vissza, hogy nagy értéket képvisető zsákmányát visszaszerezze, de reményében csalódott. A rác katonaság széjjeloszlott, Löffelholz kis csapatával tehát újabb támadást nem mert kockáztatni s hazatért Aradra.[24]

Nehezen hihetjük el a Wienerisches Diarium feljegyzését, amely szerint ebben az, — éjjel, nappal, befagyott vizeken, házak között, erdőben folyó változatos, — küzdelem során, a császári seregből csupán 22 ember esett el és csak 70 sebesült és 37 tűnt volna el. A rácok veszteségéről ez a feljegyzés nem beszél, az bizonyára nagy lehetett; egy kuruc eredetű adat szerint[25] a belényesi kuruc táborba szökött át Tököli titkára s az azt vallotta, hogy 900 rác pusztult el.

A belényesi jól sikerült kuruc támadás kiköszörülte a bihari kuruc tábor csorbáját. Ennek a Bónétól ügyesen vezetett harcnak megvolt az az eredménye, hogy a bihari zsákmány ismét visszakerült a kurucokhoz.

[24] A Nagyvárad körüli és belényesi harcok részletes leírását a *Wienerisches Diarium* 1704. 55. számából merítettem. Ugyaninnen merítette *Szalay*: Magyarország története VI. k. 143. oldalon közölt leírását is. Más leírásokat e küzdelmekről nem találtam s csodálatosképpen az *Archivum Rákóczianum* sem tartalmaz ezekről adatokat.

[25] *Archivum Rákóczianum*: I. kötet 204. oldal.

IV. Hadiesemények az év első felében.[26]

Ezekben a hónapokban Erdély földjén vívott számtalan kisebb-nagyobb ütközetről tiszta képet talán sohasem fogunk nyerhetni. Adatok és összefüggés hiányában ezeknek szakszerű rekonstruálása szinte lehetetlen. Meg kell elégednünk azzal, hogy nehány hadtörténetileg érdekesebb eseményt ragadjunk ki közülök, olyanokat, amelyeknek lefolyását több oldalról megvilágítva ismerhetjük.

Legnyugtalanabb volt a székelylakta föld, amióta Székelyudvarhely vára 1703 év végén vagy 1704 első napjaiban kapitulált a kurucokat vezető Guthy István kuruc ezredes előtt. A császári őrség Ruyther kapitánnyal együtt felesküdött[27] Rákóczi zászlaja alá. (Ez a csapat alkotta, mint már hallottuk, Teleki német-kuruc zászlóalját.) Háromszékben, Csikban és az Olt völgyében portyázó kurucoknak ezentúl Udvarhely volt a központjuk. Rabutin ezért a brassói helyőrségből különösen éberen figyeltette ezt a vidéket és Guthynak minden mozgolódását. A brassói őrség egy Wellenstein nevű főtisztjének Rabutinhoz intézett jelentésében olvashatjuk[28] január 17-i kelettel, hogy az udvarhelyi kurucok lassanként elözönlötték az egész Olt völgyét, Háromszéket és sok helységet, többek között Bölönt, Apácát, Nagyajtát, Barótot, Rákost, Köröspatakot, Ribarcfalvát, Martonost és Gidófalvát elfoglalták. A kuruc vezérek közül Thoroczkayn és Guthyn kívül Szekeres János és Kuruc János kapitányokat említi.

Ugyanebben az időben a császáriakat azonban Magyarország felől is veszély fenyegette, mert a fejedelem parancsára Bóné András kuruc ezredes ekkor már ezredével Erdély földjére ért s mint tudjuk, a Belényes mellett vívott ütközetben január 13-án már részt is vett. Bónét Rákóczi még 1703. decemberében utasította arra, hogy Orosz Pál ezredével egyesüljön és vonuljon be Erdélybe. Bónénak egy jelentését ismerjük 1704 január 1-éről,[29] melyben közli ezt Sennyey István báró tábornokkal, mint a Szatmár vidékén vezénylő legfőbb kuruc pa-

[26] Érzem és tudom azt, hogy a Rákóczi kor hadműveleteiről írott munkáimbam az erdélyi hadieseményekkel foglalkozó fejezetek a leghiányosabbak. Ennek oka mint említettem, az erdélyi levéltárak hozzáférhetetlensége és az a körülmény, hogy úgy az Arch. Rákócziánumban, mint a magyarországi állami és magánlevéltárakban alig találunk erre vonatkozó adatokat. Mivel pedig ott rendszeres hadműveletek nem folytak, a bécsi Kriegsarchiv iratanyaga sem tud kellő felvilágosításokat nyujtani. Egyedül az 1705-ben vívott legnagyobb erdélyi csatáról, a zsibóiról, s néhány kisebb ütközetről rendelkezünk kellő számú és értékes adattal

[27] *Szádeczky Lajos*: Rákóczi-forradalom Erdélyben, *(Erdély Múzeum*, XVII, 579. oldal.)

[28] *Bécsi Kriegsarchiv*: Feldakten Ungarn 1704, 1—22.

[29] *Archivum Rákóczianum*: I. kötet 200. oldal.

rancsnokkal. Megtudjuk jelentéséből, hogy Margitta vidékén Biharalmás felől kellett neki Erdélybe vonulni, hogy ott Vajó András székely kapitány ezredével egyesüljön. Említést tesz levelében egy Csurulya nevű kuruc kapitányról is, aki szintén azon a vidéken portyázik.

Rabutin már 1703. év vége felé tisztában volt azzal, hogy a Rákóczi-felkelés terjedését Erdélyben meg nem akadályozhatja. Bizonyára kimeritő jelentéseket is küldött Bécsbe, vázolva helyzetét, de az Udvari Haditanácsnak legjobb akarat mellett sem volt módjában a monarchia e legtávolabb keleti pontján magára hagyatott fővezérén segíteni. A Hofkriegsrat tehetetlenségét világosan kiolvashatjuk abból a diplomatikus hangú, de vállveregető bátorításokon kívül egyebet nem tartalmazó útasításból, amelyet január 4-én Rabutinhoz intézett.[80] Közli vele ebben, hogy a kurucok nagy erővel fenyegetik most már közvetlenül az osztrák és morva határt s e végső szükségben a császári sereg minden rendelkezésére álló csapatára *ott* van szükség. Ha — amint remélhető — bizonyos idő mulva a kurucokat sikerül onnan visszaszorítani, akkor majd küldenek segítséget Erdélybe, addig azonban teljes bizalommal viseltetvén a tábornagy ismert ébersége, haditapasztalatai és ügyessége iránt, teljesen rábízzák, hogy az erdélyi forradalmat milyen módon és milyen eszközökkel akarja lecsendesíteni. Igyekezzék csapatait rendben tartani. A lakosságnak császárhű részét támogassa és oltalmazza s csak a lázongó területekről harácsolja csapatainak ellátására való szükségleteit. Küldjön ki ügyes toborzó tiszteket, ne törődjék azzal, ha az erdélyi kamara vagy bárki más nehézségeket gördítene útjába, mert most a katonai érdek minden másnál elébb való. Igyekezzék úgy az erdélyi kamarát, mint az ország lakosságát bátorítani, hogy megmaradjanak a császár hűségében és őt támogassák. Végül nagyon vigyázzon a Törökország felől jövő hírekre és mindenről sürgős jelentéseket küldjön Bécsbe. „Egyébként — végzi ez útasítást — a Tábornok úrnak minden célra vezető intézkedését előre is jóváhagyjuk és Önt Isten különös pártfogásába ajánljuk."

Rabutint aligha nyugtatta meg ez a semmitmondó üzenet. Január vége felé már nemcsak a fennhatósága alatt tartott területtől távolabb eső vidékeken dúltak harcok, hanem a még császári őrséggel megrakott várak és városok hangulatából is következtethette azt, hogy előbb-utóbb ezeknek birtokáért is harcra fog kerülni a sor. Különösen Kolozsvár kezdett mindjobban kicsúszni kezéből. Caltenplatt császári ezredes, várparancsnoknak, alig volt nyugodt éjszakája. Állandóan kuruc huszárok rajzották körül Erdély fővárosát s alig múlt el olyan hét,

[80] *Bécsi Kriegsarchiv*: Feldakten Ungarn 1704—1—18.

hogy kisebb nagyobb kuruc osztagok a külvárosokba be ne törtek volna. A városból legelőre kihajtott marhák, vásárra készülő szekerek, rendszerint a kurucok kezére kerültek.[31]

A besztercei vár, Bethlen, Déva, Hunyad, Szamosujvár kisebb nagyobb harc vagy tétovázás után, ez évben mind kuruc kézre kerültek s alig volt olyan kapituláció, amely után a volt császári őrségnek egy része ne csatlakozott volna a kurucokhoz, részben lelkesedésből, részben pedig azért, mert megunták a császár zsoldján való elhagyatott, koldus, rongyos életet.[32]

Az 1704. év első felének zűrzavaros hadieseményei közül két ütközet és egy, a császári katonaságtól elkövetett mészárlás költi fel figyelmünket.

A két nevezetes ütközet január utolsó napjaiban zajlott le, Segesvár és Medgyes között Holdvilág és Brassó közelében — Feketehalom községek határában. Erdekes, hogy ezt a két ütközetet egykorú krónikaírók és azok nyomán ujabb kutatók annyira összekeverik, hogy pl. a feketehalomi ütközet napját eddig sem sikerült pontosan meghatároznom. Az egészen bizonyos, hogy a két ütközet közvetlenül egymásután következett, még pedig a holdvilági január 28-án és utána következett a feketehalomi,[33] mert egy egykorú siralmas gyászének költője még mindkét harctéren fekvő temetetlen halottakról énekel. Cserei szerint[34] előbb vívták a feketehalomi s csak azután a holdvilági ütközetet. Ez nyilvánvaló tévedés, ami Csereinél, aki az eseményeket nem naplószerűen, hanem emlékezetből jegyzi fel, talán hónapok mulva hozzá jutott hírek alapján, lépten nyomon előfordul.

Megállapíthatjuk azt a tényt is, hogy ennek a két ütközetnek egymással semmi összefüggése nem volt, csupán keletkezésének okai azonosak. Rabutin ugyanis egyidejűleg két alparancsnokát, báró Tige János alezredest Udvarhely vidékére, báró Graven Ferdinánd alezredest pedig Háromszékbe küldte a mindjobban elharapódzó kuruc portyázások megfékezésére.[35]

Tige Udvarhelyt már nem tudta idejekorán elérni, mert az akkor már Teleki Mihály birtokában, kuruc kézen volt. Természetes feladata lett volna a vár visszafoglalása, de ami-

[31] *Szakál Ferenc* naplója: 61. és következő old.

[32] *Cserei* historiája: 329. és következő old.

[33] *Szakál* idézett naplója 58. old. és a holdvilági és feketehalomi harc után nehány nap mulva, valamelyik csata színhelyén készült gyászének. (*Thaly*: Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez. II. kötet, 31. oldal.)

[34] *Cserei* krónikája: 328 oldal.

[35] *Szádeczky* idézett naplójában 570. oldalon azt írja, hogy Rabutin Gravent a feketehalomi győzelem után Háromszékbe küldötte Guthy ellen és itt résztvett a holdvilági küzdelemben. Ez tévedés, mert mint kifejtettem, előbb volt a holdvilági és csak azután a feketehalomi ütközet.

kor arról értesült, hogy Guthy kuruc ezredes a környékbeli felkelőkkel, közel 10,000 főre felszaporodott seregével, a Küküllő völgyében portyázik, tanácsosabbnak tartotta alig 500 főt számláló lovas különítményével kitérni előle. Lekanyarodott tehát Szászsebes és Gyulafehérvár irányába és sürgősen kért segítséget Rabutintól.[36] A marsall, Morando hadmérnök tiszt vezetésével, utána küldött 100 lovast és 80 gyalogost Ez a különítmény azonban Tigét, aki már ekkor a neki kijelölt útvonalról letért, nem találta meg, hanem Guthyék fenyegető csoportosulása miatt, Segesvárban keresett menedéket. A kuruc sereg egyrésze követte Morandót oda és a város külső részeiből beszorította őt a felsővárosba. Morandónak úgylátszik sikerült a várat és a környező városrészt annyira megerősíteni, hogy a várvíváshoz nem szokott kurucok hamarosan ott hagyták Segesvárt és Medgyes felé vonultak. Tige időközben értesülhetett Morando közeledtéről, mert újból Segesvár felé fordult és útközben, Erzsébetváros mellett, Holdvilág község határában találkozott össze január 28 án Guthy népes seregével.

Tige nem ijedt meg a nála szinte huszszoros túlerőtől, mert láthatta, hogy e tömegek csak kis része jöhet fegyveres számba, a többi csupán kaszás, kapás, fegyelmetlen felkelő. Gyors elhatározással rohamot vezényelt s rövid kézitusa után széjjelverte Guthy seregét. A magával hozott nehány tarack a támadás alatt sűrűn rontotta a székely felkelők sorait. Szakál Ferenc feljegyzése — s valószínűleg erre támaszkodva Szádeczky leírása — szerint Guthy tétovázása volt a vereség oka. A seregébe beosztott Ruyther kapitány váltig sürgette, hogy ne várja be azt az időpontot, amíg a német sereg összegyülekezik és harcsorba áll, hanem támadja meg őket készülődés közben, de Guthy nem akart ebbe beleegyezni. Halogatása miatt elmúlt a kedvező támadási alkalom s a támadásban így Tige megelőzte őket.[37] Guthy — Cserei szerint részegen — maga is elfutott a harc színhelyéről Torda felé, ott azután Kaszás Pál kuruc ezredes letartóztatta és könnyelmű, semmivel sem menthető viselkedése miatt, a fejedelem parancsára kivégeztette.

A kurucok veszteséget a császári hivatalos jelentés 1000

[36] Az ismételten idézett Cserei-, Szakál-, Szaniszló-féle krónikák, illetve naplók és Szádeczky idézett cikke csak rövid és hézagos adatokat közölnek a holdvilági harcról; elég részletes jelentést olvashatunk azonban a *Wienerisches Diarium* 1704. évi 59. számában közzétett harcjelentésben. Az ütközet leírásánál tehát — kellő kritika alkalmazásával — erre támaszkodtam.

[37] Nem világos, hogy mit értenek e források a német sereg „összegyűlése, egyesülése" alatt. Lehetséges, hogy Morandó Segesvárról kijött és Tigéhez csatlakozott, de ennek nyomát a császári hivatalos jelentésekben nem találtam. Valószínűbbnek látszik az, hogy az összegyűlés alatt inkább — mivel találkozóharcról van szó — a császári menetoszlopoknak harcra való kibontakozása értendő, ami tekintettel arra, hogy a csata színhelye a Küküllő aránylag szűk völgye volt, bizonyára nehezen ment.

főre, Cserei 1300-ra, Szaniszló 400-ra, Szakál 3.000 főre becsüli. Mintegy 250 kuruc, közöttük 19 német zsoldos került fogságba. A császáriak azonfelül 3 üstdobot, 16 zászlót és 2 ágyút, valamint a kurucok egész poggyásztáborát zsákmányolták.

A császári veszteségről nincsenek adataink.

A harc után báró Tige Székelyudvarhely ellen ment, amelynek várából a kurucok, közeledtére és a holdvilági vereség hírére kiszaladtak. A lakosság is elmenekült, értéktárgyait a Homoródalmási barlangba vitette s ott őriztette külön fegyveres csapattal. Udvarhely vidékén azonban a császári csapatok nem tudtak megmelegedni, mert amikor Thoroczkay báró, kuruc generális február 8-án Kolozsvár alá érkezett és félni lehetett attól, hogy Rabutint meg fogja támadni, Tige Udvarhely vidékéről Nagyszebenbe vonult vissza.[38]

A Wienerisches Diarium idézett jelentésének utolsó bekezdéséből kitűnik, hogy a holdvilági ütközetet követő napokban a Barcaságban, Brassó vidékén mintegy 1000 székely felkelő és 1500 — állítólag Magyarországról jött — kuruc katona Brassót körülzárta. Ugylátszik, ez volt az a kuruc csapat, amely a feketehalomi ütközetet vívta s már ebből is következik az, hogy ennek a csatának minden bizonnyal a holdvilági *után* kellett lezajlania.

A feketehalomi ütközetről még kevesebb hiteles adatunk van, mint a holdvilágiról. Nehány rövid utaláson kívül voltaképen csupán Cserei krónikájára támaszkodhatunk az események vázolásánál.[39] Ezek szerint Graven ezredes nehány száz lovassal Háromszék felé vonultában a Barca völgyében, Brassótól nyugatra Feketehalom községnél összetalálkozott nehány ezer főből álló csapattal, amelyet Henter Mihály szász felkelő vezér (később Rákóczi követe a török portánál) Szászhermányból a császáriak közeledtére odavezetett.

A székelyek, mint Cserei írja: „ha okos kommendojok lett volna, könnyen azt a kevés németet levághatják vala. De a német a patakon túl egy kert mellé rendben vervén magát, azok a bolond székelyek épen oda menének; a német puskázni kezde, mindjárt megszaladának, a ráczok mindenütt a sík mezőn űzték vágták, sok százan ott veszének, holott a német közül csak egy sem vesze el." A kurucok pusztulását fokozta még az a körülmény is, hogy a faji gyülölettől sarkalva, Graven seregéhez csatlakozott és vett részt a küzdelemben sok szász és oláh környékbeli lakos.[40] Henter fegyelmetlen hadi

[38] *Szádeczky*: Erdélyi Múzeum. XVII, 571. oldal.

[39] *Cserei*: id. munkája 328. oldal.

[40] *Thaly*: Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez II. kötet 34. oldal.

„Az ki elszaladt is: utánna az ráczság
Elbágyadt az lovok, — jaj szegény magyarság!
Ellene feltámadt gyülevész sok szászság,
Erdőben bujkáló hitván rosz oláhság."

népe a csatatérről egész Havasalföldig futott, úgyhogy Graven egész Háromszéket végig portyázva, a barcasági kastélyokban harácsolt bőséges zsákmánnyal megrakodva térhetett vissza Szebenbe.

Rabutin marsall e harcokról jelentést küldött Bécsbe és ujból sürgette megsegítését. De, még március havában egy megbízható emberével küldött jelentéseire, a Haditanács csak július 11-én felelt. E késedelem oka a válaszirat szerint[41] az volt, hogy megbízottját nem akarták üres kézzel hazabocsátani, mert azt remélték, hogy mégis tudnak vele pénzt és csapatokat küldeni. Juliusban azonban már kénytelen volt a Haditanács belátni, hogy a közeljövőben nem segíthet Rabutinen. Visszaküldte tehát a futárt egy „Interims Antwort"-nak nevezett válasszal, azzal az üzenettel, hogy nem akarja már tovább Rabutint megvárakoztatni a válasszal, tehát legalább is tájékoztatja a nyugaton lezajlott eseményekről. Örömmel tudatja, hogy a bajor hadszíntéren, Donauwörth mellett, fényes győzelmet arattak, ott tehát hamarosan befejezik a háborút: worauf man mit einer considerablen Macht im Königreiche Ungarn einrücken und darinnen so wohl als in Siebenbürgen den bedrängt Plätzen genugsam Luft wird machen können." Ezenfelül pedig Heister Győr mellett (Koroncó) is megverte a kurucokat, tehát a helyzet mindig kedvezőbb lesz. A Hofkriegsrat tisztában van azzal, hogy Rabutinnak elsősorban pénzre van szüksége. 100.000 arany forintot sikerült ugyan e célra összeszedni, dehogy miként lehessen ezt a nagyértékű küldeményt Erdélybe juttatni, azt nem tudják, várják Rabutin javaslatát és intézkedéseit, hogy ez a pénz kerülőúton, talán Oláhországon keresztül jusson Erdélybe. Addig pedig csak nyugtassa és biztassa csapatait és igyekezzék az ország anyagi forrásait minél alaposabban kihasználni. Azzal is megnyugtathatja a lakosságot, hogy a bécsi török követ biztosította a császárt a magas porta békés szándékairól, tehát erről az oldalról nem kell veszélytől tartani.

Azt hiszem nem csalódom, ha azt állítom, hogy Rabutint ez az ideiglenes válasz ép oly kevéssé elégítette ki, mint az év elején kapott bécsi üzenet, annál kevésbbé, mert az átirat utolsó szakaszában a Hofkriegsrat, Erdélyből érkező és indokoltnak látszó panaszok alapján nagyon kifogásolta azt, hogy a marsall városokat, falvakat porrá égetett, a lakosságot gyilkoltatja s ezzel a népet a végső kétségbeesésbe kergeti. A bécsi udvar nem hiszi ugyan, hogy mindezek a tábornagy tudtával és utasítására történtek, de mégis figyelmezteti őt arra, hogy a lakossággal kíméletesen bánjék és szüntesse be a gyujtogatást és prédálást, mert hiszen ezzel csak a császár ügyének árt, pedig az Udvari Haditanács, sajnos nincs abban a

[41] *Bécsi Kriegsarchiv*: Feldakten Ungarn. 1704—7—12.

helyzetben, hogy a fenyegető kuruc betörésekkel szemben kellő visszatorlással éljen.

Hogy Rabutin megkapta-e a megigért pénzküldeményt, nem tudom, dehogy ezt az ideiglenes választ végleges válasz nem követte, az bizonyos, mert csapatmegerősítéseket a tábornagy Bécsből még jóideig ezután sem kapott.

A magára hagyatott császári fővezér ezekután nem tehetett egyebet, minthogy fokozottabb portyázásokkal igyekezett távoltartani a kurucokat legalább azoktól a városoktól, amelyek megbízhatóan az ő fennhatósága alatt voltak. Azt is belátta, hogy létkérdés számára az erdélyi segélyforrások kimélése és a mezőgazdaság előmozdítása. Ezért augusztus 10-e táján Szebenből egy különítménnyel kitörést rendeztetett azért, hogy a nagyszebeni lakosság a császári előörsök oltalma alatt a városon kívül lévő földjeiről az aratást betakaríthassa.[42]

Radvánszky János, tisztéhez, állandóan tájékoztatta a fejedelmet az erdélyi eseményekről. Egy ilyen, szeptember elején, vagy augusztus végén kelt „Javaslat Erdélyország conserválásáról"[43] című jelentésében foglalkozik az erdélyi kuruc katonai parancsnoki hatáskörök szabályozásával. Kívánatosnak tartja, hogy a fejedelem minél előbb személyesen lejöjjön Erdélybe, de mielőtt ez megtörténnék, küldjön a maga képében egy univerzális megbízású embert és parancsolja meg azt, hogy minden fegyverfogható ember, 6 heti élelmet magához véve, felüljön és gyülekezzék a zászlók alá a következő csoportosításban.

Mikes tábornok Brassó vidéki parancsnok alá tartozik Csik és Háromszék kerülete, továbbá Csáky László Kolozsvár vidéki serege. Ha pedig Kolozsvárt sikerül megvenni, akkor Mikes főhádiszállását odahelyezze.

Thoroczkay tábornok Vízakna körül gyüjtse Teleki Mihály hadait, a marosszéki és aranyosszéki felkelőket.

Pekry tábornok alá tartoznak Kereszténysziget körzetében Csáky András szászvárosi serege, Udvarhelyszék és a többi megyék felkelői.

Ha az általános felkelés eredménnyel jár akkor: „... úgy bétehetik a kapuját Szebennek, hogy se éjjel, se nappal (a császáriak) ki nem jöhetnek."

Az 1704. év első felében még egy eseményről teszek említést, amelynek bár semmi hadtörténelmi jelentősége nincs, de mint Erdély e korszakbeli történetének egyik leggyászosabb jelenete, e munkából sem maradhat ki. Ez a nagyenyedi mészárlás 1704 március 13-án, Virágvasárnap délelőttjén.

[42] *Radvánszky* levele gróf Telekihez: 1704. augusztus 10. *(R. Kiss István* idézett munkája. Adattár 185. oldal.)

[43] *U. o.* 195. oldal.

A kurucok március elején Nagyenyeden elfogták Rabutinnak egy kémét, egy szász nemzetiségű ácsmestert és — állítólag Thoroczkay parancsára — annak orrát-fülét levágták. Megtorlásképen Rabutin Tige ezredest küldte Nagyenyedre, azzal a paranccsal, hogy a várost megbüntesse. Tige a csapatához csatlakozott oláh és örmény felkelőkkel Virágvasárnap reggel 8 órakor betört a városba, azt több helyen felgyujtotta, úgy hogy annak lakossága a kollégiumba és a várkastélyba menekült. Innen küldöttséget küldtek Tigéhez, de hasztalan. Az ezredes, Rabutin parancsára hivatkozva, elutasító válasszal küldte vissza az akkor már európai hírű polyhistor és nyelvész, Pápai Pariz Ferenc vezetése alatt megjelenő küldöttséget. Annál is inkább, mert a gyujtogatást és rablást megakadályozni már akkor nem is lett volna módjában. Amikor azután az egy óráig tartó prédálás után a császári csapat visszavonult, a fosztogatásra visszamaradt martalócok és a kollegiumi ifjúság között véres harc keletkezett, amelynek során 10 diák és 3 városi polgár elesett, 5 diák megsebesült.[44]

A mészárlásból megmenekült Püspöki Péter, az erdélyi reformátusok kiküldöttje, Bécsben lord Stepney angol követnek személyesen adott át egy panasziratot erről a brutális császári expeditióról, amelyet azután Stepney, e feletti felháborodásának kifejezést adva, Hedges miniszterének Londonba is továbbított. E jegyzékből az tűnik ki, hogy a nagyenyedi dúlás alkalmával nemcsupán a harcban elesett tanulók, hanem többszáz más diák, több tanár, sok nő és gyermek is esett e vandál pusztítás áldozatául.[45]

V. Rabutin hadműveletei az év második felében.

Szeptember havában Rabutin már meggyőződött arról, hogy a császári fegyverek fennhatóságát belátható időn belül egész Erdélyre nem fogja kiterjeszthetni. Központjától, Nagyszebentől távolabb fekvő várak már jórészt mind behódoltak és csak idő kérdése volt, hogy a még császári kézben lévő helyek is Rákóczi birtokába kerüljenek. A császári fővezér kis seregével nagyobb hadműveleti célt nem tűzhetett maga elé. Megelégedett tehát azzal, hogy Nagyszeben és környékének zavartalan birtoka érdekében a közelebb fekvő várakat igyekezett felsegíteni. Déva, Kolozsvár, Görgény és keleten Brassó, Fogaras vol ak azok a pontok, amelyeknek felsegítésére, illetve kézbentartására különös súlyt helyezett. Görgényen azonban már

[44] *Századok*: 1867. évf. *P. Szathmáry Károly*: A nagyenyedi főiskola kültörténete 1662-től 1704-ig. 183. oldal és *Lukinich*: Nagyenyedi album.
[45] *Archivum Rákóczianum*: II. sorozat I. kötet 273. oldal.

nem tudott segíteni, mert ez a vár szeptember utolsó napjaiban megnyitotta kapuit a kurucok előtt.

Amikor 1703 őszén Rákóczi mozgalma Erdélyben tért nyert, a felkelést ellenző környékbeli nemesség — köztük a históriát író Cserei Mihály — Görgény várába szorult, amelynek parancsnokául az erdélyi gubernium Bánffy Lászlót[46] nevezte ki. A várban kívülük még 46 császári zsoldos volt csupán. Ha tehát a kurucok erélyesebb ostromot kezdenek, hamar elfoglalhatták volna ezt a pontot is, de a várvíváshoz nem értettek s harckészségük különben sem lehetett nagy, mert az élelmiszerek behozatala érdekében ki-kitörő várbeli járőrök elől kisebb-nagyobb harc után rendesen elfutottak. „Bizony magunk szégyenlettük a németektől", jegyzi fel Cserei. A kuruc sereg tulajdonképen csak 1704 május 1-én kezdte Görgényt komolyabban ostromolni. Ekkor Teleki Mihály parancsára Majos János kuruc ezredes zárta körül a várat és a szemben lévő szőllőhegyeken felállított mozsaraival lőtte azt, de nem sok eredménnyel. A hajduság a hegy lábánál lévő kőházban rendezkedett be, úgy hogy a várból vízért a községbe lejáró embereket ebben megakadályozhatta. A gyenge és tanulatlan kuruc ostromló sereg valóságos támadást azonban még ekkor sem intézett a falak ellen, hanem megvárta azt az időpontot, amig a várban a víztől való elzárás és az élelmiszerek elfogyása után a helyzet tarthatatlanná vált. Teleki titkon leveleket is küldött a várbeli nemeseknek és sikerült annak parancsnokát, Bánffy Lászlót is Rákóczy oldalára hajlítani. Bánffy lassanként beszüntette a német katonaság zsoldját, ruhát sem adott nekik, úgy hogy azok utoljára egyenként kiszöktek a várból, de távozásuk előtt a várban lévő s vizet csak gyéren adó kutakba bosszúból dögöket dobtak s ezáltal azokat is használhatatlanná tették. Ily körülmények között azután már nem volt nehéz a Majos után odavezényelt Kőrösi Györgynek, végül Rhédei Ádámnak (aki nehány hónap előtt szökött ki Görgény várából a kurucokhoz) a várat puskalövés nélkül megvenni.

Rabutin úgylátszik a görgényi várat kezdettől fogva elveszett pontnak tartotta, mert Nagyszebenből induló első hadműveletét már nem ennek a várnak felszabadítására intézte. Tudomást szerzett arról, hogy Toroczkay és Pekry észak és nyugat felől közelednek Nagyszeben felé. Meg akarta őket előzni és szeptember 11-én lovasságával kitört Nagyszebenből. Elővédjének sikerült Thoroczkay 3—400 lovasból álló elővédjét, amely már egészen a vár külső árkait elérte, visszaverni és azután 6000 emberből álló seregével követte őket egészen a város külső sáncvonaláig. Gyalogságát itt az árkokban véde-

[46] *Cserei* id. munkája 323, továbbá 336—8. oldalakon ismerteti Görgény capitulációjának előzményeit. Más forrást erre vonatkozóan eddig nem találtam.

lemre készen elhelyezte s 3 lovasezred élén váratlanul megtámadta a harcra még ki nem fejlődött kuruc sereget. Thoroczkai ezredei visszavonultak, de kénytelenek voltak egy, útjukat keresztező széles mocsaras árok előtt, megállani. Időközben a szebeni helyőrség többi csapatai is követték Rabutint, aki ezek segítségével azután Thoroczkait körülfogta, seregének egy részét a mocsárba szorította, másik részét levágta vagy foglyul ejtette. Fáradt lovassága a menekülni tudókat, csak

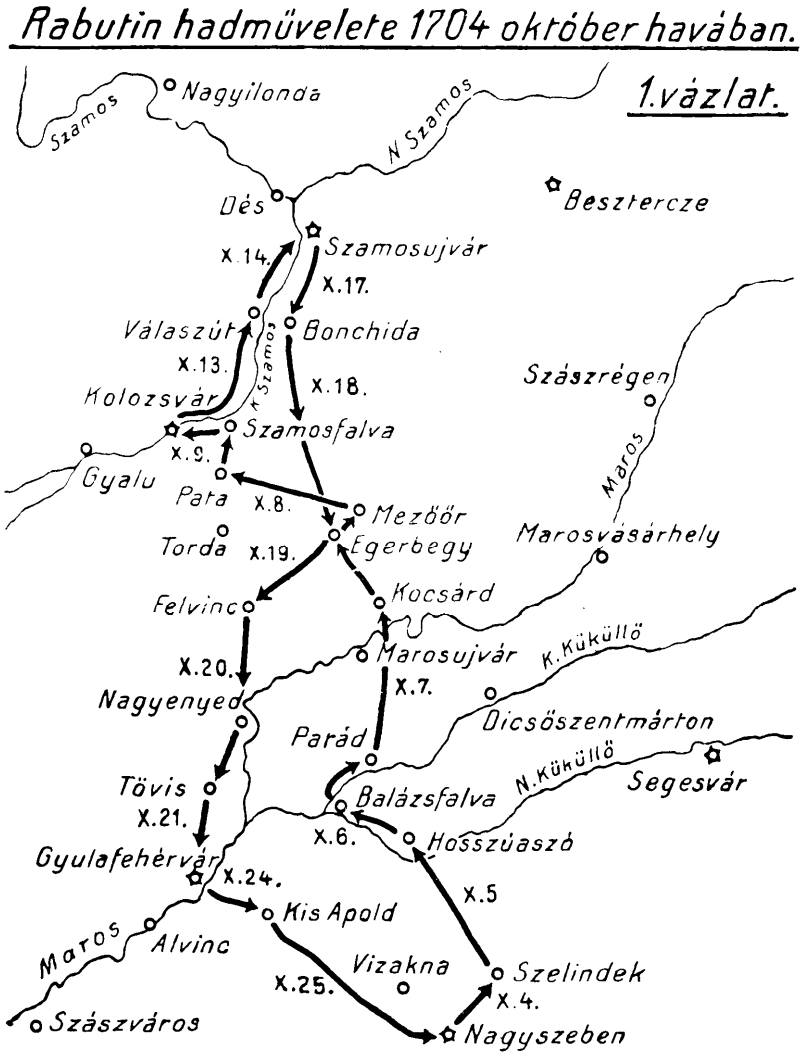

rövid ideig üldözte. Thoroczkai az ütközetben maga is megsebesült. Seregének létszámát pontosan nem tudjuk, Cserei szerint 10 szer akkora volt mint Rabutiné. Ez természetesen túlzás, mert 6—7000 embernél több nem lehetett. A császáriak veszteségéről nincsenek adataink, a kurucok veszteségét összes forrásaink 800 elesettben és 56 fogolyban állapítják meg.[47]

Thoroczkay vert hadinépe Torda vidékén gyülekezett. Rabutin — valószínűleg abban a hitben, hogy ezt a kurucz sereget teljesen széjjelverte — nem üldözte, hanem hadtestével Déva felsegítésére, a Maros völgye felé indult. Ez a vár már agonizált. 9 hónap óta ostromolták a kuruczok anélkül, hogy bárhonnan segítséget kapott volna. Az őrség az éhség folytán teljesen kimerült, már lábon sem tudott állni és az őrszolgálatot ülve végezte.[48] Rabutin hadteste Szászsebes mellett egy kb. 1000 főből álló kuruc csapatra bukkant, amelyet rövid küzdelem után a Marosba szorított. Amikor azután Déva felé közeledett, a várat körülzáró Csáky László kuruc serege kitért útjából. Igy hát zavartalanul hajthatta végre Déva felsegitését s e rövid, de sikeres expedíciója után szeptember 20-án tért vissza Nagyszebenbe. Csapatainak 14 napi pihenőt adott, azután indult el újból Nagyszebenből, ezúttal Kolozsvár felé.[49]

Összesen 20 napig tartott a császári marsallnak ez az újabb hadmozdulata, mely hadtörténeti szempontból, mint jól kitervezett, céltudatosan vezetett és eredményes hadjárat, ez év erdélyi hadieseményei között kétségkívül a legfontosabb és legérdekesebb. Működéséről részletes naplót vezetett s ennek nyomán követni tudjuk az expedició minden mozzanatát.[50]

Rabutin hadteste mintegy 2500 főből (lovasság és gyalogság vegyesen) és 8 ágyúból állt. Mindkét hadvezérét, Graven ezredest és Tige alezredest is magával vitte. Október 4-én indultak el Nagyszebenből, Cserei szerint azért, mert Teleki Kolozsvárt erősen lövette. Ez meg is felel a valóságnak. Teleki szeptember 24-én valóban Beszterczéről bevonult Kolozsvárra.[51] Rabutin hadteste október 4-én késő este, a Szelindek mellett előre kiszemelt táborhelyen lepihent, másnap átkelt a Nagy Küküllőn és Hosszúaszónál ütött tábort. Október 6-án elérte Balázsfalvát s itt értesült arról, hogy Kaszás Pál kuruc ezredes, nehány ezer emberrel két nap előtt vonult vissza innen Kolozsvár felé. Ezért most már körültekintőbb felderítés után

[47] A Nagyszeben alatti ütközet adatait lásd: *Rabutin* jelentése: Bécsi Kriegsarchiv, Feldakten Ungarn 1704—13—2. — *Cserei*: id. munkája 329. oldal. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*: V. kötet 202. oldal. — *Kollinovits*: id. munkája 1704. 49. oldal. — *Archivum Rákóczianum*: II. sorozat I. kötet 548. oldal.

[48] *Kollinovits*: id. helyen.

[49] *Bécsi Kriegsarchiv*: Feldakten Ungarn, 1704—13—2.

[50] *Wienerisches Diarium*: 1704. 138. szám. Diarium und Relation stb.

[51] *Briccius* naplója: 97. oldal.

folytatta útját. Délután egy kémszemléről visszatérő járőr parancsnoka, Hadnagy Mátyás, erdélyi felkelő huszárhadnagy súlyosan sebesülve jelentkezett nála s közölte, hogy 60 kurucal összeverekedett. Október 7-én Rabutin Marosujvár közelében átkelt a Maroson. A folyó déli partján erősebb ellenállásra talált. Kaszás Pál ezredei előkészített állásban várták és egy ideig ellenállottak a császári elővéd támadásának, Amikor azonban a németek támadásra fejlődtek. Kaszás vissza vonult a folyó tulsó partjára és csak puskatűzzel igyekezett az átkelésben megakadályozni.

A császári hadtest ágyúi azonban hamar elűzték a kurucokat a tulsó partról is, úgy hogy Rabutin ezredeit most már csónakokon átszállíthatta. Először a huszárok keltek át, s alig érték el a székelykocsárdi réteket, amikor a folyót szegélyező magaslatokról tüzet kaptak. A kocsárdi dombok védelme alatt ugyanis már Thoroczkay kuruc tábornok serege várta Rabutint védelemre készen. A huszárok a kurucok gyilkos tüzelése folytán a folyóig hátráltak. Itt azonban Unger császári alezredes már megerősített állásba helyezve ezredének egy részét, a gyalogság átkelését ezalatt elősegítette. Rabutin ekkor támadásra indította egész hadtestét, amely a már viszavonult rácz lovasságot is magával ragadva, elérte a kocsárdi magaslatokat és Thoroczkay seregét onnan rövid csatározás után visszaszorította. A kuruc tábornok Torda felé vonult vissza és Pata környékén egyesült Teleki seregével, aki október 7-én — valószinűleg Rabutin előnyomulásának hírére — Kolozsvárról kivonult.[52]

Estére Rabutin utolsó csapatrészei is átkeltek a folyón. Nem üldözte a kurucokat, hanem seregét lepihentette, az átkelés alatt megnedvesedett ágyúit megtisztította és csak azután folytatta útját, amikor járőrei jelentették, hogy Thoroczkay hadinépe erről a vidékről elvonult. Ezen a napon már csak Egerbegy vidékéig haladt azután előre és Mezőőr község határában szállt éjfélkor táborba.

A császári sereg most már közvetlenül Kolozsvár alatt állott. Rabutin számított arra, hogy október 8-án már komolyabb harcra kerül a sor. Teleki és Thoroczkay egyesüléséről értesült s az ellenséges haderőt kém.ei 16.000 emberre és 12 ágyúra becsülték. Nem sokat tévedtek, Cserey szerint „könnyen 12.000 lovas és gyalog hadak valának együtt."[53] Egy egykorú, valószinűleg a csata után, a helyszinen készült helyzetvázlat s a hozzátartozó magyarázat szerint (amelyeket valószinűleg egy, Rabutin táborához tartozó olasz hadmérnök-tiszt készített),

[52] *Briccius* naplója; 97. oldal.
[53] *Cserei* id munkája 330. oldal

amelynek másolatát itt bemutatom,[54] 15.000 emberből és 4 ágyúból állt a kuruc sereg.

Rabutin most már látta, hogy ütközet nélkül nem éri el Kolozsvárt. 8-án reggel csatarendbe állította seregét, de csak 9 óra után indult el Bős felé, mert be kellett várnia, a járhatatlan útak miatt lemaradt két nehéz ágyúját. Indulás előtt szemlét tartott s csapatait kitartásra s bátorságra buzdította. Három órai menetelés után Pata község alá ért (12—13 km-nyire délkeletre Kolozsvártól). A községtől 2—3 km-re északra, ekkor a déli órákban kezdett fejlődni a kuruc sereg, még pedig olyanformán, hogy a Pata és Szamosfalva között fekvő, úgynevezett Sósvölgyet keresztben elzárta. Rabutin e hírre csatarendjét, amely a szűk erdős, dombos vidéken való menetele közben némileg összezavarodott, rendbeszedte s egy félórai menet után a község felett nyiló tágasabb helyen állította fel. A kurucok előnyösebb helyzetükből jól megfigyelhették a császári sereg szétbontakozását. A számban jóval erősebb kurucok láttára Rabutin egész hadtestét egy vonalba volt kénytelen csoportosítani, csupán a jobbszárny mögött hagyott egy kis tartalékot és hátul egy osztagot a poggyász őrizetére. A kurucok csatarendje két vonalból állott. A számbeli túlerő és annak helyzeti előnyét látva, a császári tiszteknek nem volt kedvük támadni.[55] Cserei szerint „látván a nagy fényes kurucságot, nem is biztatják vala a generalist a harc kimenetelével. De amaz egyben szidván a tiszteket, trombitát fútata s a kurucok ellen elől mene."

Thoroczkay csatarendjében az első vonalban 7—8.000 ember állott, a többi pedig nehány száz lépéssel az arcvonal háta mögött. A terephez simulva, az első arcvonal félkör alakban ölelte körül és zárta el a völgyet, s a völgy lejtőjén nehány méterrel magasabban tehát ideális védelmi állásban nézett farkasszemet az alatta — a völgy fenéken — alig néhány száz lépésnyi távolságra felvonuló császári hadtesttel.

Rabutin nem hallgatott tisztjeire s támadásra indult egész arcvonalával. Amikor — Szaniszló naplója szerint — délután 3 órakor lőtávolba értek, a kurucok négy ágyúja tüzelni kezdett. Rabutin tűzérsége azonnal válaszolt, de hatás nélkül, mert a terep hajlásai nem kedveztek neki. Félóráig tartott a tűzérpárbaj, amely alatt a császári hadtest helyzete válságossá kezdett válni, mert előre látható volt, hogy a hosszú kuruc csatavonal a dombról aláereszkedve, mindkét oldalról könnyen átkarolhatja, sőt teljesen körülzárhatja azt.[56] Ezt az előnyös

[54] Fényképmásolata a *Hadilevéltár* fényképtárában H. III. d. 866. sz. a. E rajz adatai annyiban tévednek, hogy nem Mester György volt a kurucok fővezére, hanem Thoroczkay.

[55] *Cserei*: idézett munkája 330. oldal.

[56] *Rabutin* jelentése: Bécsi Kriegsarchiv Feldakten Ungarn 1704—13—

helyzetet a kurucok is felismerték és a tüzérharc elülése után az egész első vonal megindult Rabutin rövid vonala ellen. Bárkitől ered is ez az intézkedés, helytelen volt. Előnyös védelmi állásból előre menni ebben az esetben teljesen indokolatlan volt, hiszen minél jobban közeledik Rabutin támadóvonala a kurucok védelmi vonalához annál jobban belekerül puskatüzük koncentrikus hatásába. A dombról leereszkedni, s a támadó császáriakat körülfogni csak a harc utolsó mozzanatában lett volna szabad, akkor, amikor már kézitusára kerül a sor, s ekkor a kétoldali átkarolás feltétlenül sikerül. Az előnyös védelmi harc azonban a kurucok megmozdulása folytán találkozóharccá alakult át s lehetővé tette azt, hogy a gyakorlottabb, fegyelmezettebb császári sereg, illetve annak tapasztaltabb vezérel a kezdést magukhoz ragadhatták. „Der Feind gabe uns durch sein Mouvement zum alle den Vorheil, dass wir ihme auff seinem lincken Flügel, zu welchem unser rechter schon näher kommen ware, einfallen können."[57] Rabutin tehát helyes harcászati érzékkel *ezt* a pontot, a kurucok balszárnyát választotta ellentámadásának súlypontjául s Graven ezredest rövid terepfelderítés után a jobbszárny egyrészével a kuruc balszárnyon parancsoló Kaszás Pál ezredei ellen küldte. A német lovasság e támadását a nyilt terepen Thoroczkay megfigyelhette, de érthetetlen módon a helyett, hogy az alig pár száz lépéssel hátrább lévő tartalékát küldte volnaKaszás támogatására, a sokkal távolabbi és más irányban elfoglalt jobbszárnyáról vont ki csapatokat és akart a balszárny mögé indítani.

A jobbszárnyon ezáltal bekövetkezett ingadozást Acton kapitány, Rabutin szárnysegédje észrevette. Két század lovasságot kért parancsnokától és lendületes rohammal megtámadta a kuruc arcvonal közepén tüzelő lovasságott Ezeket ily módon lekötve, lényegesen megkönnyítette Graven feladatát, aki rövid küzdelem után elválasztotta a kuruc balszárny lovasságát a gyalogságtól és a csatatérről elűzte. Rabutin most már a helyzet ura volt. Ágyuit a patak partjának kissé kiemelkedő pontjára vontatta s a kuruc egész arcvonalat tűz alá vette, egyúttal pedig báró Tige alezredes vezetésével balszárnyát is a kurucok jobbszárnyán előnyomuló Orosz és Nyúzó ezredesek ellen küldte. Ezután pedig ő maga a gyalogság élére állva most már egész arcvonalának támadást rendelt el.

2. . . „mithin waren das Terrein und die anhöhe vom Feindt eingenomben und hat unss der Situs gar nit günstig seyn wollen, dahero auch unser stuckh den geringsten schaden nicht thun kundte, das ansehen ware anfangs sehr gefährlich und gab anfangs wenig guttes zu hoffen in deme der Feind im werkh begriffen ware, unss völlig einzuschlüessen." . . .

[57] *Wienerisches Diarium*: 1704. 138. szám.

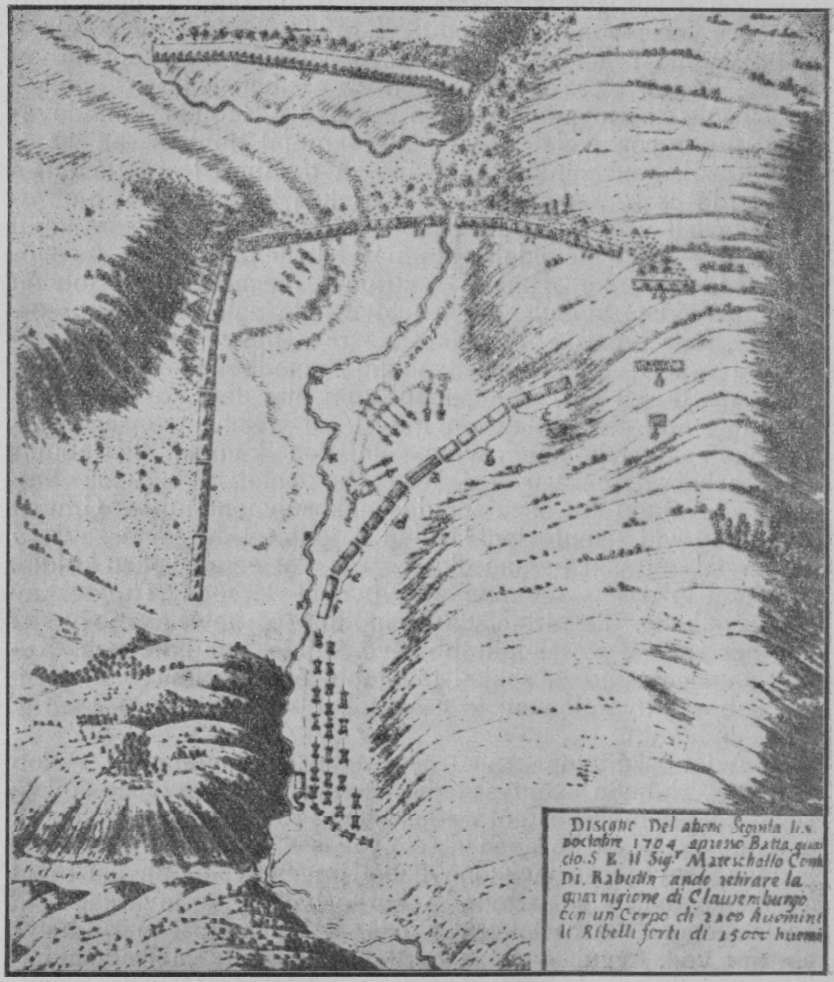

Magyarázat az ütközetről készült egykorú vázlathoz.

A kép alján a keretvonal alatt van Pata község feltüntetve. A küzdelem szinterén keresztül folyó patak mentén vezet a szamosfalvi út.

Jelmagyarázat.

A.) *Kurucok* 1. Thürheim-zászlóalj. 2. 800 telpas (hajdú). 3. Gróf Teleki. 4. Gróf Csáky. 5. Orosz. 6. Nyúzó ezredei. (A 7. és 8 számú jelzések az eredeti térképen szintén Nyúzó ezredére vonatkoznak.) 9. Thoroczkay 10. Mester. 11. Vay. 12. Vajó. 13. Dániel. 14. Kaszás ezredei. 15. A második vonalban felállított tartalék.

B.) *Császáriak* a) Pálffy, Thürheim-Neuberg-ezredekből összeállított zászlóalj, b) Uhlefeld-vértesek. c) és e) Rebutin-dragonyosok. d) Steinville-vértesek. f) Huszárok. g) Őrség a társzekerek védelmére. h) Elővéd, amellyel Graven ezredes Kaszást meglámadta.

A verekedés így hát az egész arcvonalra kiterjedt. A szárnyakon viszonylagosan véve könnyebb dolguk volt a császáriaknak, mert itt a kuruc lovasság hamar kereket oldott. Szívós harc folyt azonban a csatavonal közepén, ahol Rabutin és Acton gyalogsága viaskodott a kurucok központjában harcoló hajdú ezredekkel, amelyek között különösen a Thürheim-ezrednek a kurucokhoz átpártolt zászlóalja és most már Teleki Mihály csapatjában harcoló német zsoldosok vívtak -- érthető okból — elkeseredett tusát régi fegyvertársaikkal.

A kuruc lovasság hátrálása közben magával rántotta az arcvonal mögötti s eddig az ütközetben részt sem vett pár ezer főből álló tartalékot is. Ez a második arcvonal ugyan háromszoros „Uram Jézus" kiáltással, mint az egykorú vázlathoz csatolt olasz magyarázat mondja[58] nehány lépésnyire előrenyomul, de azután a pánik reájuk is átragadt s csatlakoztak a csatatérről északi és nyugati irányban visszavonuló lovassághoz.

A császáriak még kb. egy óra hosszat üldözték a menekülő kurucokat. Rabutin azután az est beálltával Szamosfalvánál gyüjtötte össze hadtestét és ott töltötte az éjjelt.

Mint minden, futással végződő harcban, a kurucok a patai ütközetben is lényegesen nagyobb veszteséget szenvedtek, mint a fegyelmezettebben harcoló császáriak. Kb. 3000 kuruu maradt a csatatéren[59] Abban valamennyi forrásunk megegyezik, hogy a kurucok 4 ágyúja, 40 zászlója (közöttük a Thürheim-ezred régi császári zászlói, — mert ezek a zászlóaljak, a kurucoknál is megtartották régi császári zászlóikat —) 400 ló és sok egyéb hadiszer került Rabutin kezébe.

A császári hadtest vesztesége mindössze 50 emberre rugott, közöttük volt 3 tiszt. A Wienerisches Diarium szerint ezt a veszteséget főleg a Thürheim-ezred elkeseredett harcának lehetett köszönni. A Rabutin fogságába jutott Thürheim-ezredbeli szökevényeken a marsail ezért kegyetlen bosszút állt. Nagyszebenbe érve valamennyit felkoncoltatta.

Thorockay és Pekry vert serege széjjelfutott. Maga Thoroczkay is eltűnt egyidőre az események színpadáról s az erdélyi csapatok vezetését Pekry vette át.[60] Mint Cserei írja, Thoroczkay sokáig nem mert Rákóczi elé menni, mert neki és Kaszásnak tulajdonították ezt a szégyenletes vereséget.

Szamosfalvi táborából Rabutin október 9-én reggel indult Kolozsvár felé s ezzel el is érte expeditiójának végcélját. Teg-

[58] Idézett helyen.

[59] *Wienerisches Diarium* idézett helyen. — A *Feldzüge des Prinzes Eugen von Savoyen*: VI. kötet 204. oldal 4.000 embert mond. *Rabutin* idézett jelentése és *Lord Stepney* levele (Arch. Rák. II. s. I. kötet 584. old.) és *Kollinovics* 2000 embert mond.

[60] *Szadeczky*: id. munkája 572. old. és *Cserei*: id. munkája 330. oldal.

napi győzelme folytán a város előtt már ellenállásra nem talált. Fogadtatására elébe jött a város császári őrségének parancsnoka Caltenplatt alezredes, akinek kalauzolásával a marsall megtekintette Kolozsvár védműveinek állapotát. Teleki ágyúzása erősen megrongálta a falakat és azok egy szakaszán 5 ölnyi széles rést tört. Caltenplatt ugyan a rés mögött újabb friss sáncokat hányatott fel, de Rabutinnak az volt a meggyőződése, hogy a város még így sem lesz képes egy, esetleg megismétlődő kuruc rohamot kiállni. Kolozsvár esetleges újabb felmentése vagy megsegítése viszont, Nagyszebenből, kis seregével szinte lehetlen lett volna. Ezért tehát elhatározta, hogy Kolozsvárt kiengedi kezéből és a császári helyőrséget (mintegy 700 embert) onnan kivonja.[61] Hogy azonban a kurucok ott lábukat meg ne vethessék, elrendelte a sáncfalak felrobbantását. A városi tanács ez ellen, privilégiumaira hivatkozva, tillakozott, de Rabutin nem hajlott kérésükre. Igyekezett nekik megmagyarázni, hogy a városra előnyösebb, ha elveszíti megerősített hely jellegét, mert akkor újabb harcok esetén a kurucok ott bent nem védekezhetnek s a városon kívül, nyílt mezőn kénytelenek harcba szállni. Viszont, ha a falak megmaradnak, akkor a császári sereg kénytelen rendszeres ostromot kezdeni s akkor rommá lövi a várost is, nemcsak a falakat.

A császári sereg október 10-től 13-áig a városban pihent és előkészítette a falak felrobbantását, amelyeket azután 13-án reggel 24 ölnyi (tehát kb. 50 m) szélességben légbe is röpített. Ezután Rabutin a hozzácsatlakozott polgári helyőrséggel továbbindult észak felé és este Válaszútnál szállt táborba.

Úgy Rabutin hivatalos jelentései, mint Cserei krónikája s az ezek nyomán készült későbbi munkák ugyanígy mondják el a kolozsvári eseményeket és a városi őrség kivonulását. Egyedül Briccius naplójában[62] találunk erről más adatokat. Szerinte Rabutin a város falait október 17-én robbantotta fel és csak a várost ürítette ki, amit a kurucok — mégpedig Nagyszegi Gábor és Gálffy Pál ezredesek — azonnal meg is szálltak. A császári őrség egyrésze azonban a fellegvárban maradt, aminek ostromát Teleki Mihály azonnal meg is kezdte. Október 27-ig tartott az ostrom, akkor a császári őrség parancsnoka kapitulációs tárgyalásra jelentkezett a kurucoknál s 28-án feladta a várat.

A falak felrobbantása nem 17-én, hanem feltétlenül 13-án történt. Ebben hitelt kell adnunk Rabutin naplószerű harcijelentésének, amelyben az expeditió lefolyásáról naponként megemlékezik. Az se valószínű, hogy bárkit is visszahagyott volna elvonulása után e vesztésre ítélt helyen. Valószínűnek tartom,

[61] *Wienerisches Diarium*: 1704. 138. szám.
[62] *Briccius*: naplója 97—98. oldal.

hogy Briccius téved és a tőle említett kapitulációs tárgyalások nem Rabutin távozása után, hanem még a patai csata előtt folyhattak.

Rabutin Válaszútról még Szamosújvárig ment észak felé, hogy meggyőződjék e fontos átkelőpont állapotáról. Annak erődítményeit, Mosburg alezredes kezeiben, kifogástalan állapotban találta azután 3 napi ott tartózkodása alatt a várat és várost — valószínűleg a kurucoktól szerzett „ragadomány"-nyal — egy évre ellátta. 17-én visszaindult Szeben felé. 18-án elérte Egerbegyet 19-én Felvincet, 20-án Tövist s 21-én ért Gyulafehérvár alá. Valószínűleg azért választotta ezt a vargabetűt Nagyszeben felé való útjában, mert hírei szerint a kuruc sereg maradványa, mintegy 2000 ember, a patai ütközet után, Pekry vezetésével Gyulafehérvárnál gyülekezett. Thoroczkay ugyanis e vereség után letette főparancsnoki tisztjét s Pekry vette azt át.[63] Rabutin kémei pontosan megállapították Pekry táborának helyét, a Maros völgyében Gyulafehérvártól északra, mire azonban a császári sereg 21-én délben odaért, a kuruc tábornak már csak hült helyét találta. Pekry a császári hadtest közeledtére Gyulafehérvárt is már kiürítette és visszavonult a zalatnai és abrudbányai hegyekbe. Rabutin bevonult a városba s annak falait Kolozsvárához hasonlóan 23-án 5 helyen felrobbantotta. 24-én hazaindult, Kisapoldnál éjjelezett és 25-én bevonult Nagyszebenbe, ahol — ha leírásának hitelt adhatunk — nemcsak az erdélyi gubernium, de a lakosság is diadallal fogadta.[64] Bévonulása előtt Tige alezredest 500 lovas, 300 gyalogos és két ágyúból álló különítménnyel Medgyes megvetelére küldte. Október 28-án ez a város is megnyitotta kapuit a császáriak előtt.

E jól sikerült rövid hadjárat után most még hátra volt a Barcaság, Brassó és Fogaras felsegítése. A székelyekben Rabutin nem bízott, azokat semmiképen sem sikerült neki a császári kegy csillogtatásával pártjára hajlítani,[65] tehát tudta azt, hogy Brassó birtokát csak akkor élvezheti nyugodtan, ha a környéken portyázó és a székely lakosságtól támogatott kurucokat e vidékről elűzi. Graven ezredest bízta meg a vállalkozás végrehajtásával, aki november 4-én Fogarasra érkezve átvette a Nagyszebenből és Medgyesről odairányított, mintegy 400 lovasból álló különítmény parancsnokságát s azzal Brassóba bevonult. Odáig nem találkozott jelentősebb kuruc erőkkel, úgyhogy a várat és várost újból megerősíthette és élelmiszerekkel elláthatta. De a székelyek a zalatnai hegyekből újból kelet felé előnyomuló Pekryt értesítették Graven odaérkezéséről. A kuruc

[63] *Szadeczky*: id. naplója 572. oldal.

[64] *Wienerisches Diarium*: 1704. . . . „allda unter dreimaliger Stuck-Lösung von den samentlichen Gubernio, Burgerschafft und Soldatesca empfangen und beneventirt worden."

[65] *Becsi Kriegsarchiv*: Feldakten Ungarn. 1704—13—2. utolsó bekezdés.

tábornok kb. 2.000 emberével november második felében valóban bevonult a Barcaságra. Ennek hírére Graven a felzaklatott székely lakosság közepette nem érezte magát többé biztonságban és Brassóból Szeben felé indult vissza. De Pekry Sárkány községnél november 27-én útját állotta. A többszörös kuruc túlerő hatalmas támadása kezdetben Graven arcvonalának egyik szárnyát megszalasztotta, de az ezredesnek sikerült a futókat feltartóztatni, visszafordítani és erélyes ellentámadást indítani a rendetlenségbe jött kuruc sereg ellen. Rövid küzdelem után elűzte Pekry seregét a harcmezőről. A kurucok 2—300 embert vesztettek, a császári seregből 40 halottról, 100 sebesültről van tudomásunk.[66] Graven december 3-án ért, ezután már bántatlanul Szebenbe.

Rabutin az 1704. év hadműveleteinek eredményét szomorú mérleggel zárta le. Nagyszebenen és közvetlen környékén kívül, Erdély földjén csupán Déva, Medgyes, Brassó és Szamosújvár maradtak császári fennhatóság alatt. De mindezeknek a pontoknak birtoka is kétséges volt s a császári fennhatóság alatti terület jövendő sorsa csupán attól függött, hogy képes lesz-e a Hofkriegsrat 1705-ben tekintélyes számú, friss seregeket küldeni Erdélybe, mert hogy Rabutin saját erejéből már sokáig nem lesz képes a Monarchiának ezen az exponált pontján magára hagyatva kitartani, az nem volt kétséges. Összeköttetése Béccsel jóformán teljesen megszűnt, csak hébehóba tudott egy-egy jelentést, nagy körúton Szlavónián vagy a török kézben lévő Bánáton át, igen erős lovas kísérettel Bécsbe juttatni.[67] A császári csapatok ellátása elé is mind nagyobb nehézségek tornyosultak. Hiába parancsolta meg a guberniumnak, hogy 100.000 forint adót fizessen a hadsereg ellátására, a gubernium se tehetett mást, minthogy felosztotta ezt az összeget az urak, főrendek között, akik — érthető — csak nehezen engedtek ez erőszakos felszólításnak. Rabutin végül már saját ezüstneműjéből veretett pénzt, hogy katonái zsoldját ki tudja fizetni. A pénz egyik oldalán a császár képe, a másik oldalon Erdély címere volt: „Moneta Nova Transsylvaniae"[68] felírással.

Rákóczi állandóan és jól volt tájékozva az erdélyi állapotokról. Radvánszky jelentéseiből megértette azt is, hogy az erdélyi hadműveletek az egymással versengő Thoroczkay, Pekry, Mikes széthúzása folytán nem járhatnak kellő eredménnyel, mindaddig, amíg azokat nem *egy* felelős ember vezeti.

[66] *U. o.*: *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*: VI. kötet 205—6. oldal; *Cserei*: id. krónikája 331. oldal.

[67] *Feldzüge des Prinzes Eugen von Savoyen*: VI. kötet 206. oldal. Egy-egy levél kíséretére sokszor 100 lovas kellett

[68] *Kollinovits* krónikája: 50. oldal.

Erre a feladatra, — mint tudjuk, — a fejedelem gróf Forgách Simon tábornokot szemelte ki, bizonyára azért, mert ismerte éles eszét, ügyes diplomata tehetségét. Talán azért is esett a választás az ő személyére, mert Rákóczi nem akart a torzsalkodó erdélyi tábornok fölé ujból erdélyi embert küldeni, hanem inkább egy, nem közülük való, felvidéki, tehát semleges férfit. Ugylátszik azonban, hogy nem körvonalazta határozottan Forgách hatáskörét. Ez a főúri tábornok, mint a fejedelem teljhatalmú képviselője és egyben mint az erdélyi hadak főparancsnoka, ment Erdélybe. Ebből a kettős megbízatásból sok félreértés támadt az erdélyi ügyek kárára, mert Forgách nem volt annyira járatos az erdélyi politikában, hogy a felmerülő ellentéteket ki tudta volna egyenlíteni. A fejedelem ugyan emlékirataiban[69] egy helyen azt mondja, hogy Forgách csak a hadseregnek parancsolt s az ujonnan alakított erdélyi kormánytanácsnak vele összhangban kellett működnie s hogy nem így történt, ezért nem Forgáchot, hanem a kormánytanácsot okolja.

Igaza lehet azonban az erdélyi fejedelemválasztás történetírójának,[70] hogy a fejedelem képviseletét Erdélyben, az ottani közállapotok, a Magyarország és Erdély multja és jelene között lévő dissonantia miatt, magyarországi ember nem tölthette be a megkívánt eredménnyel. Az 1705 év hadieseményei bebizonyították azt, hogy Forgách erdélyi kiküldetése Rákóczinak valóban nem szerencsés intézkedései közé tartozott.

Mindjárt a fejedelemmé való választás után határozta el magát Rákóczi arra, hogy Forgáchot küldi Erdélybe. Ezt vele közölte is, mert Forgách már augusztus 5-én tanácsot kért Károlyitól, mint az erdélyi viszonyokat jobban ismerő egyéntől útbaigazításokat. A dunántúli hadak másodszori szétoszlása után szeptember végén ugyanis Forgáchot a fejedelem nem bízta meg hadvezéri teendőkkel, hanem előbb Kassa kapitulációjának lebonyolítására odaküldte.

Forgách november elején közölte Radvánszkyval, hogy Gyürky Pál ezredest a hadak egy részével Erdély felé küldte, ő maga pedig november 10-e után Kassáról okvetlenül[71] elindul. De ezévben még sem ért Erdélybe, mert előbb a fejedelem parancsára a kapitulációs tárgyalások vezetésére Szatmárba kellett mennie. Odaindulása előtt értesítette kiáltványban az erdélyi rendeket közeledtéről,[72] de a valóságban csak 1705 január első felében lépett erdélyi földre, magával hozva a szatmári kapituláció folytán felszabadult kuruc sereg egyrészét.

[69] V. kötet 204. oldal.

[70] *R. Kiss István*: idézett munkája 115. oldal.

[71] *Károlyi Oklevéltár*: V. kötet 85. oldal és *Szalay*: Magyarország története VI. kötet 179. oldal.

[72] *R. Kiss István*: i. munkája 207. oldal és *Szadeczky*: i. munkája 573. oldal.

Radvánszky november végén emlékiratot küldött Forgáchhoz, amelyben tájékoztatta őt Erdély állapotáról. Sajnos, hogy e tájékoztatóhoz csatolt kimutatás, az erdélyi hadakról, hiányzik. Ez a tájékoztató igen kimerítő képét nyujtja Erdély akkori helyzetének. Hadtörténeti szempontból 5. pontja érdekes. Ebben azt javasolja Radvánszky, hogyha Forgách az Erdélyben lévő egész katonaságot összegyüjti, legelőször Medgyest igyekezzék megvenni és onnan induljon azután egész erejével Rabutin főhadiszállása, Nagyszeben ellen.[73]

Ugyancsak Radvánszkynak 1704 december 31-én kelt jelentéséből tudjuk meg azt, hogy Gyürky Pál hadinépével már átkelt a Maroson és egyesült Pekry erdélyi hadaival. A magyarországi kurucokat Erdélyben nem szívesen fogadták. Cserei szerint „Bizony dolog, olyan ruhás, fegyveres, jó paripás, forgós, farkasbőrös fényes had vala a ki bejőve, pompára akármely király mellé beillettenek volna; különben" ... fűzi hozzá kissé sértődött elfogultsággal .. „semmirekellő, istentelen, átkozódó, praedáló kevély, hitvány emberek. Hogy az erdélyi zekés czondrás hadakot meglátták, pökték, csufolták."[74]

Hogy a magyarországi kuruc hadak, amelyek már másfélév óta forogtak az ország különböző hadszinterein s számtalan portyázásban, több nagy csatában harcoltak reguláris csapatok ellen, az erdélyi, gyengébb harcértékű, kevésbbé fegyelmezett és szoros kötelékeknek alig nevezhető csoportokban harcoló s ütközeteket vesztő miliciát lenézték, azon nem lehet csodálkozni. A harcban forgolódó katona természetrajzához tartozik az, hogy félvállról bánik mindenkivel, aki kevesebb puskaport szagolt mint ő s az tagadhatatlan, hogy az erdélyi hadak eddig különösebb sikerekkel nem dicsekedhettek.

Forgách Erdélybe való megérkezése után kb. 15.000 fővel gyarapodott az a haderő amely Erdélyben Rákóczi zászlaja alatt harcolt.[75] Az 1705. évi hadjáratban, tehát a kuruc sereg jóval népesebb sereggel kezdhette meg hadműveleteit, mint Rabutin kis létszámú hadteste.

Markó Árpád.

[73] Radvánszky tájékoztatóját lásd: *R. Kiss István*: Adattár 211. oldal
[74] *Cserei*: idézett munkája 344. oldal.
[75] *Szadeczky*: idézett munkája 573.

Az 1849 augusztus 5-i és 6-i nagyszebeni harcok orosz forrás szerint.

I.

A Nagyszeben körül 1849 augusztus 5-én és 6-án vívott harcoknak maig sincs részletes és oknyomozó magyar leírása. Érezhető hiányt vélek tehát pótolhatni azzal, hogy fordításban közlöm J. Oreus orosz ezredes idevágó művének[1] X. fejezetét, a hozzátartozó vázlatokkal együtt. Annyival is inkább szükségesnek látszik ez a fordítás, mert Oreus könyvét eddigelé nagyon kevéssé használták fel magyar hadtörténetíróink.

A két ütközet előzményeire vonatkozóan legyen elég Gyalokay Jenőnek „A segesvári ütközet" című tanulmányára[2] utalnom, amelyben meg lehet találni a segesvári támadásnak és Bem itt következő utolsó erdélyi hadműveleteinek okszerű összefüggését.

Az események fonalát tehát 1849 augusztus 1-ével veszszük fel.

* * *

A segesvári ütközet utáni napon Dik különítménye a derékhadhoz csatlakozott. Lüders[3] csak ennek megérkezését várta, hogy az Udvarhely felé visszavonuló ellenséget nyomon követve, Bem hátába támadhasson, ha az utóbbi megpróbálná megtámadni Clam-Gallas osztrák hadtestét, melynek — Lüders számítása szerint — már Csíkszereda táján kellett lennie. Ezenkívül az osztrák hadtestben lévő orosz csapatokat is magához akarta venni.

Lüderset egy kissé nyugtalanították a Bem Moldvaországba történt betöréséről Erzsébetvárosban kapott első hírek s Clam-Gallastól errevonatkozóan bővebb felvilágosítást várt.

Augusztus 2-án a Segesvár alatt összegyűlt csapatok[4] megindultak a Székelyudvarhely felé vivő úton. Már az első éjjelen — Székelykeresztúron — bizonyossá vált, hogy Bem elhagyta

[1] „Az 1849-i magyar háború története." Szent Pétervár, 1880.

[2] *Hadtört. Közlemények:* 1932. évf. 187. és k. ll.

[3] Lüders Sándor gyalogsági tábornok, az V. orosz hadtest parancsnoka.

[4] 15 zászlóalj, 8 dzsidás-, 8 kozákszázad, 44 ágyúval. A modlini gyalogezred egy zászlóaljá[t]... a Segesvárnál ejtett foglyokkal, továbbá a sebesültekkel és betegekkel, Nagyszebenbe irányította Lüders.

Segesvárnál szétvert hadát s Marosvásárhelyre sietett, hol hír szerint már 8000 főnyi és 17 ágyúval ellátott különítmény gyűlt össze. Ugyanekkor egy Medgyesről küldött osztrák tisztviselő azt jelentette, hogy Gálfalván[5] 5000 főnyi magyar csapat többnapi ellátásáról történt rendelkezés. Ezeknek a híreknek hatása alatt, Lüders letett a Székelyudvarhely felé való előnyomulás tervéről és másnap (augusztus 3-án) Erdőszentgyörgyön át Marosvásárhely felé indult, hogy Bemet Marosvásárhelyen megtámadja, egyszersmind pedig Grotenhelm különítményével is összeköttetésbe jusson.

Augusztus 3-án este Lüders derékhada, 38 verstnyi menet után,[6] Kelementelkére, elővédje pedig Balavásárra ért. Innen Marosvásárhely felé hírszerző kozákokat küldött, akik ott a város másik oldalán benyomult s Grotenhelm különítményéhez tartozó kozákokkal találkoztak.

Ugyancsak Grotenhelm különítményétől még akkor éjjel Kelementelkére érkezett a Szentpétervárról parancsokat hozó gróf Heiden kapitány szárnysegéd és azt jelentette, hogy Bem augusztus 1-ről 2-re virradóban vonult ki Marosvásárhelyről Gálfalva felé, hogy ott Kemény Farkasnak 4000 főből álló és 12 ágyúval felszerelt különítményével egyesüljön. Ezek a hírek azt bizonyították, hogy Bem Nagyszeben ellen készül, hogy megtámadja és leverje Hasford[7] otthagyott gyenge különítményét.

Bemet már nem lehetett megelőzni; Lüders tehát azt határozta, hogy a lehető leggyorsabban követi s ahol utóléri, megtámadja és megveri a magyar sereget. Ennek megfelelően augusztus 4-én lefelé indult a Kisküküllő völgyén és még aznap, 36 verstnyi menet után, Gálfalvára érkezett. Itt tudta meg, hogy Bem 3-án korán reggel 13,000 emberrel és 24 ágyúval vonult el onnan Medgyes felé!

Az ellenség tehát majdnem kétnapi menettel volt közelebb Nagyszebenhez, mint mi. Ilyenformán Hasfordot nagy veszély fenyegette s bármiképen is, de segíteni kellett rajta.

Lüders három önként jelentkező kozákot küldött kerülő úton Nagyszebenbe, levélben értesítvén Hasfordot a helyzetről. Egyszersmind arra útasította, hogy ameddig csak lehet, védje a várost, azután pedig Nagytalmácsra vonuljon vissza s ott védekezzék Lüders megérkezéséig, amelyet legkésőbb augusztus 6-án délre várhat. A futárokkal egyszerre, este 9 órakor 5 század kozákot indított a medgyesi úton Nagyszeben felé, azzal a feladattal, hogy a magyar utóvédet zaklassák s ezzel Bem haladását is valamennyire lassítsák.

Augusztus 5-én 6 zászlóaljnak, 8 lovasszázadnak és 2

[5] A Kisküküllő melletti Vámosgálfalva.
[6] 1 verst = 1066·8 méter.
[7] Hasford Gusztáv altábornagy, a 15. gyaloghadosztály parancsnoka.

ütegnek[8] éjfélutáni 1 órakor, 6 zászlóaljnak, 2 kozákszázadnak és 3 ütegnek pedig hajnali három órakor kellett indúlnia. A második csoport után, 3 zászlóalj, 1 kozákszázad és egy félüteg fedezete alatt, a lövőszeresoszlop és a málha következett. Hogy a gyalogcsapatok könnyebben mozogjanak, borjúikat részint a kiürült eleséges szekerekre, részint a lakosságtól elvett parasztszekerekre rakták.

A Clam-Gallassal időközben már összeköttetésbe jutott Grotenhelmnek azt parancsolta Lüders, hogy további rendelkezéséig Marosvásárhelyen maradjon. Clam-Gallas pedig azt a parancsot kapta, hogy maradjon Székelyudvarhelyen s a Székelyföldön állítsa helyre a rendet és a nyugalmat.

II. A nagyszebeni ütközet, 1849 augusztus 5-én.

A következő események megérthetése végett tudnunk kell, mi történt Nagyszebenben, amely újból véres események színhelyévé vált.

Forró honvédezredes különítményének a kelneki katlanban[9] szenvedett kudarca[10] megnyugtatta a nagyszebeni polgárokat. Abban reménykedtek, hogy a rájuk mért kemény csapás után nem térnek vissza egyhamar a magyarok, annál is kevésbbé, mert nemsokára megjött Lüders segesvári diadalának híre is. Az augusztus 3-án kapott hivatalos értesítés szerint, az oroszok üldözik a Székelyudvarhely felé hátráló Bemet. Ez a hír mind a nagyszebeni orosz csapatokban, mind pedig az ottani lakosságban megerősítette azt a hitet, hogy most már egyik oldalról se fenyegeti őket veszély.

De nyugalmuk nem sokáig tartott, mert már augusztus 3-án este lóhalálában érkezett Nagyszebenbe a medgyesi rendőrfőnök, azzal a jelentéssel, hogy 10,000 főnyi magyar sereg ellátásának előkészítését kérte egy Gálfalváról Medgyesre érkezett magyar csapat. Hasford túlzottnak látta ezt a hírt, de azért rögtön intézkedett, hogy a szükséges felderítés haladéktalanul megkezdődjék.

Afonin kozákhadnagyot egy félszázaddal a medgyesi útra küldötte, a zsitomiri vadászezred egyik százada pedig Nagycsűrt szállotta meg. A kozákok, alighogy Nagyselyket elhagyták, 300 főnyi ellenséges csapatra bukkantak, mely mögött nagy gyalogtömegek és ágyúk voltak észlelhetők. A megtámadott kozákok kénytelenek voltak visszavonulni. Afonin hadnagy le-

[8] Az orosz ütegek 8 ágyúból állottak s két félütegre (szerintük: osztályra) oszlottak, egy-egy kapitány parancsnoksága alatt.

[9] Szászsebesestől délre.

[10] Augusztus 1.

vágta egy magyar huszárszázad parancsnokát, de a viadalban maga is megsebesült. A Nagyselykről—Nagycsűrre vivő úton csakhamar erős magyar felderítő osztagok tünedeztek fel.

Augusztus 5-én reggel jelentették előőrseink, hogy körülbelül 14 zászlóaljból és 8 lovasszázadból álló, több mint 20 ágyúval rendelkező ellenség támad Nagyselyk felől. Hasford, ezt hallva, az egész vonatot, a foglyokkal együtt, a Vöröstoronyi-szorosba indította, a pragai gyalogezred két századának fedezete alatt. Ugyanide irányította az előző napon Segesvárról Ujegyházára érkezett betegekből, sebesültekből és foglyokból álló szállítmányt is. Az utóbbi szállítmányt kísérő két századot Nagyszebenbe rendelte, hogy harc esetén ott alkalmazhassa. A zsitomiri vadászezred III. zászlóalja a vöröstoronyi várnál volt, egy százada pedig a határszéli vesztegelőháznál.

Hasford a nála maradt többi csapatot kivezette a városból, 3 verstnyire észak felé s a nagycsűri dombok elé állott velük, hogy az ellenséget feltartóztassa. Az első vonalba a zsitomiri vadászezred századoszlopba alakult II. és IV. zászlóalja jutott. A II. zászlóalj egyik százada az Öreghegy felénk forduló lejtőjén levő szőllőket szállotta meg. A második vonalat a prágai gyalogezred III. zászlóalja és IV. zászlóaljának 2 százada alkotta, 4 ágyúval. A balszárnyon két nem teljes kozákszázad és az odessai dzsidásezredből Nagyszebenben maradt 40 lovas állott.

Hasford csak jobb hiányában foglalt itt állást. A hely teljesen nyilt s az előtte levő dombokról ágyútűzzel könnyen pásztázható volt s az ellenség mindkét szárnyat megkerülhette. Előbbre azonban nem mehetett kis különítményével Hasford, nehogy a sokkal erősebb ellenség Nagyszebentől elvághassa.[11]

Az orosz parancsnok főcélja az volt, hogy az ellenséget megállásra, felvonulásra kényszerítse s ezzel a hosszú vonatoszlopnak a Vöröstoronyi-szorosba való visszavonulását biztosítsa. Ha ez megtörtént, akkor már ő is visszavonulhatott Nagyszebenen át Nagytalmácsra, ahol a sokkal előnyösebb térszínviszonyok lehetővé tették, hogy jóval erősebb ellenféllel szemben is megvesse a lábát. Nagyszeben városát nem szándékozott védeni Hasford, mert ehhez nem volt elegendő csapata, azután pedig meg akarta kímélni a várost, a falai között lezajló harc el nem kerülhető súlyos következményeitől.

Délelőtt 11 órakor tünedezett fel a magyar gyalogság és lovasság a velünk szemben emelkedő nagycsűri dombokon. Sűrű csatárláncok következtek, erős tűzharcba elegyedve a 4-én ideküldött zsitomiri vadász-zászlóaljjal, Nagycsűrtől mintegy fél

[11] Ugyanitt folyt le az 1849 március 11-i ütközet Bem és Szkarjatin között. (*Gyalókay* : Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása, 1849 jan. 31—márc. 28.—*73.* és k. II.)

verstnyire. Körülbelül ugyanakkor érkezett Nagycsűrbe az a három kozák, akiket Lüders küldött, mielőbbi segítséggel biztatva Hasfordot. Ezek az ügyes emberek[12] kerülőúton több mint 80 verstnyi útat tettek meg, hogy az ellenséget megelőzzék. Már folyt a lövöldözés, amikor a csatatérre értek ; nem sokat gondolkoztak, hanem átvágtattak az ellenség csatárláncán és szerencsésen eljutottak Hasfordhoz s átadták neki a reájuk bízott írást.

A futárok hozta hír alapján az orosz parancsnok nem kételkedett többé benne, hogy magával Bemmel került szembe. Mivel az ellenség igen erősnek mutatkozott, a Nagycsűrben levő zsitomiri vadász zászlóaljunkat a jobbszárnyra vettük vissza. Bem sűrű csatárláncokat tolva maga elé, folytatta a támadást. Tűzérsége, a többi csapatot megelőzve, megszállotta az előttünk levő dombokat s megkezdte a tüzelést. Az ellenség csakhamar elfoglalta az Öreghegy legnagyobb részét s 4 ágyút állított reá. Ugyanakkor a magyar lovasság megpróbálta a balszárnyunkon álló kozákok átkarolását. De, részben az augusztus 1-én a magyaroktól elvett s nekünk most nagyon jó szolgálatot tevő röppentyűvetőkkel, visszavertük. Erre a magyar lovasság, abbahagyva balszárnyunk megtámadását, a magaslatok mögé vonult vissza. Az erős ágyúzás délutáni 2 óráig tartott. Bem nem hozta előbbre gyalogságái, hanem egész lovasságát balszárnyán egyesítve a mi jobbszárnyunkat akarta megkerülni. Ez a lovasság a kakasfalvi útat elhagyva, az Öreghegyről Szenterzsébet felé húzódó magaslaton tünt fel. Bem nyilvánvaló szándéka az volt, hogy csapatainkat mostani állásukban lekösse, azután pedig elvágja őket Nagyszebentől. Szerencsére még idejekorán észrevettük a magyar lovasság mozgását s így Hasford, a fenyegető veszedelmet felismerve, elrendelte a jobbszárnyról kezdődő fokozatos visszavonulást. De csak akkor kezdtünk hátrálni, amikor a magyar csapatok, a dombról leereszkedve, utánunk nyomultak. Bem tűzérsége nagyon közeli állásból kezdett lőni, de a mi különítményünkben uralkodó példás rendet nem zavarhatta meg. Csapataink lassan, zavartalanul folytatták a visszavonulást. Időközben Ujegyházáról megérkezett a modlini gyalogezred két százada s tüstént parancsot kapott a város medgyesi kapujának megszállására. Hatásosabb védelem okából Hasford két ágyút is küldött oda.

Ezeknek a fedezete alatt húzódott a városba, a Stolzenberg térre a 8. üteg, a két kozákszázad, a pragai gyalogezred IV. zászlóaljának két százada és a zsitomiri vadászezred IV. zászlóalja. Ennek az ezrednek I. és II. zászlóalja (két ágyúval) Adlerberg tábornok parancsnoksága alatt, jobra, a Bürger-ka-

[12] Ivan Poljakov, Nikolaj Potakin és Alexej Burov. Jutalomdíjon kívül, mindahárman megkapták a Szent György—keresztet

pun át jutott a városba. Csapataink azután a városligeten át a Brassai-kapuhoz vonultak. A Medgyesi-kapunál a prágai gyalogezred III. zászlóalja váltotta fel a modlini gyalogezred két századát.

Ez a zászlóalj, miután visszaverte az ellenségnek a Medgyesi-kapu elleni támadását, a többi csapatok mögött szintén visszavonult. Hasford ezt a zászlóaljat, négy ágyúval együtt, Glebov vezérkari alezredes alá rendelte s azt parancsolta neki, hogy a város központjába a Gyulafehérvári kapun és a Cibinfolyó hídján át vezető útat zárja el.

Eközben ágyúink, lövőszeres kocsiink és sebesültszállító alkalmatosságaink a Stolzenberg-térről a város főterére, onnan pedig a Brassai-kapun át a város déli széle mögé lettek irányítva. A prágai gyalog- és a zsitomiri vadászezred 2—2 százada volt hozzájuk beosztva. Tőlük jobbra a zsitomiri vadász ezred I. és II. zászlóalja állott, mint utóvéd pedig a zsitomiri vadászezred IV. és a prágai gyalogezred III. zászlóalja verte vissza az utánunk nyomuló ellenséget.

Csapataink nem minden akadály nélkül vonultak át a városon, mert az ellenség minden oldalról reájuk tört. Gyalogságának egy része, 4 ágyúval, a Bürger-kapun át hatolt be s a keleti oldalról, több utcán át, a főtérre igyekezett jutni, de valamennyi támadását visszavertük. A prágai gyalogezred III. zászlóalja, mely a különítmény többi csapata mögött tartózkodott, végül szintén parancsot kapott, hogy a Brassói-kapuhoz húzódjék és csapatainknak a városból való kivonulását fedezze. Ennek a zászlóaljnak nehéz volt a helyzete és többször kellett az útját elálló ellenséges csapatokon keresztültörnie. Mindamellett a magyarok csupán egy lövőszeres kocsit zsákmányolhattak, amelynek lovait lelőtték, azonban a zsitomiri vadászezred, Lüders alezredes vezette IV. zászlóalja ezt is csakhamar visszavette. Ugyanakkor a magyar huszárok egy része Kistorony felől a nyugati külvárosba tört. Az utcákon makacs harc folyt. Az utóvédben levő zászlóaljaink szilárdan helytállottak; mindenképen lassították az ellenség mozgását és vakmerő támadását szuronnyal verték vissza.

A prágai gyalogezred III. zászlóalja lépésről-lépésre hátrálva, megállott a több helyen kis kertekkel övezett Brassói-kapunál, a városból visszavonuló különítményünk többi csapatait fedezve.

Ezalatt Hasford, kellő fedezettel, az egész tüzérséget s a visszavonuló csapatokat a Brassói (?) külváros mögött, harcalakzatba fejlődtette, azután pedig az utóvédnek is megparancsolta, hogy a várost hagyja el. Az ellenség rendkívül gyorsan vetette magát utánunk s az itt kifejlődött harcban a prágai gyalogezred III. zászlóaljának vitéz parancsnoka — Kovanko alezredes — is elesett.

A város kijáratánál feltünedező magyar gyalogság kibontakozását ágyúink erős kartácstüze sokáig gátolta. Mindamellett veszedelmes dolog lett volna különítményünkkel továbbra is ebben az állásban maradni. Annál is inkább, mivel a városból kijött magyar lovasság balszárnyunkat kezdte fenyegetni. Hasford tehát elrendelte a további visszavonulást, amelyet nagyon kedvezőtlen körülmények között kellett végrehajtanunk. Ugyanis csakhamar kibontakozott Bem egész ereje, 22 ágyút állítva elénk, amelyeknek tüzét mi csak nyolcból viszonozhattuk, mert négy ágyúnkat — nem lévén már lövőszerünk — hátraküldöttük.

Amikor Schellenberg falun vonultunk át, a magyar tűzérség kartácstávolságra vonult fel és hevesen kezdett lőni minket. A lovasság megrohanta balszárnyunkat, de a zsitomiri vadászezred IV. zászlóalja, egy kozákszázad támogatásával visszaverte. Ugyanez a zászlóalj a második rohamot is visszaverte, amiben a 8. sz. üteg két ágyújának kartácstüze is támogatta. A kisszámú és máris sokat vesztett különítmény helyzete mindazonáltal válságos maradt. A lapos és nyilt térszínen nem volt semmi támaszpont; szemben a magyar tűzérség, oldalról pedig a magyar lovasság szüntelenül támadott. Csak Nagyszebenből 8 verstnyire, Vesztény előtt, kezdődött az alkalmasabb térszín, ahol már dombok s a nyugati oldalon kisebb erdők is vannak. A magyar lovasság itt támadta meg utóljára jobbszárnyunkat, de a zsitomiri vadászezred I. és a prágai vadászezred III. zászlóalja ezúttal is visszaverte.

Már teljesen besötétedett, mire különítményünk elhagyta Vesztényt. Az ellenség megszüntette a lövöldözést, de amidőn a felkelő hold valamennyire megvilágította a tájat, ujból ágyúzni kezdett. Hasford néhány percig pihentette a csapatait, azután pedig folytatta a visszavonulást Nagytalmácsra, ahova éjjeli 11 órakor ért a különítmény, s ott állást foglalt. A magyarok Vesztényen túl nem üldöztek minket, hanem a falu mindkét oldalán állást foglaltak, egy osztagot pedig a hereldsauski (?)[13] hágóra küldöttek.

Ha meggondoljuk, milyen nehéz taktikai feladat a sokkal erősebb és vitézül harcoló ellenség elől, kedvezőtlen térszínviszonyok között szükségessé váló visszavonulás, akkor a nagyszebeni orosz különítmény itt leírt harcait a mintaszerű hadműveletek közé kell sorolnunk. A parancsnok kellő időben kiadott mesteri intézkedésein kívül, csakis a csapatok rendkivüli szivóssága és a nehéz helyzethez való alkalmazkodó képessége tette lehetővé a visszavonulást. Még a városon át harcolva végrehajtott visszavonulás is, minden nagyobb zavarodás nélkül zajlott le.

[13] Alkalmasint Gierelsau (Fenyőfalva) lesz.

Az ütközet, megszakítás nélkül, 11 óra hosszáig tartott. Veszteségünk: halottakban 2 tiszt és 74 főnyi legénység, sebesültekben 12 tiszt és 217 főnyi legénység; 36 ember az utcai harcban nyomtalanul eltünt. Az egész veszteség tehát 351 főre rugott. A vonatból csak 10, kétszersülttel és zabbal megrakott ökrösszekeret vesztettünk; ezeket tengelytörés miatt az útfélen kellett hagynunk.

A város szűk utcáin rendkívül nagy volt a torlódás, amelyet még fokoztak a nagyszebeni polgárság rendetlenül menekülő szekerei is.

Csapatainknak a városon való keresztülvonulása alkalmával már majdnem minden házon magyar zászló lengett. Ez a cégér minduntalan változott, aszerint, hogy pillanatnyilag melyik fél kerekedett felül. De a lakosság egy része még nyomatékosabban is tanujelét adta annak, hogy a magyar párthoz szít, azzal, hogy az ablakokból a mieinkre lövöldözött. De a polgárság legnagyobb része őszintén sajnálta csapataink távozását. Voltak közötte olyanok is, akik megmutatták a városból kivezető legrövidebb utcákat és az ellenség hirtelen történt felbukkanását is jelentették.

A magyar csapatok átvonulása közben, Bem nehány percre megállapodott a szállásául kijelölt háznál, amelyben addig Lüders lakott. Itt a város küldöttsége jelentkezett nála, de Bem nagyon ridegen fogadta. „Uraim" — szakította félbe már első szavainál a szónokot — „önök nagyon csúnyán viselkedtek, mert az oroszoknak örömüket fejezték ki s vendégszeretetüket és szolgálatukat ajánlották fel nekik. A helyzet megváltozik. Most nincs időm önökkel csevegni. Kiszorítom az oroszokat Oláhországba, de hamarosan visszajövök s akkorára 2 millió forint hadisarcot készítsenek elő."

Eközben mindegyre sűrűbben szállingóztak már a Lüders közeledéséről szóló hírek, de az éjjel 10 órakor Nagyszebenbe visszatért Bem nem hitt nekik. Makacsul ragaszkodott ahhoz a véleményéhez, hogy ezt az oktalan riadalmat a mindenfelé feltünedező kozákosztagok okozzák. Bem meggyőződése szerint, Lüders augusztus 7-e előtt nem érkezhetik Nagyszeben alá, addig pedig még sok mindent lehet csinálni. Ez a vélekedés nem volt egészen alaptalan, mert valóban bajos volt elhinni azt a gyorsaságot, amellyel a mi főerőnk Nagyszebenig jutott.

Bem a hosszú úttól és harctól fáradtan lefeküdt, de környezete folyton riasztgatta a Lüders közeledéséről szóló ujabb meg ujabb hírekkel. Bem azonban annyira meg volt győződve a vészhírek alaptalanságáról, hogy másnapra Hasford ujbólvaló megtámadására is megtette az intézkedéseket.

Az utóbbi a nagytalmácsi erős állás védelmére készült, de számolt azzal a lehetőséggel is, hogy szükség esetén Boi-

cára vonul vissza, nehogy Bem, Nagydisznódon és Nagytalmácson át, balról megkerülhesse. Lüders érkezését délre várta s addig mindenképen helyt akart állani.

Hasfordnak életkérdés volt, hogy Lüders még idejekorán megsegítse; már pedig a Gálfalva és Nagyszeben közötti 74 verstnyi úton temérdek, előre nem látható akadály bukkanhatott fel. A lezajlott ütközet ugyan meggyőzhette róla Hasfordot, hogy csapatai a Vöröstoronynál[14] állást foglalva is a lehetőség határáig harcoltak volna, de a nagy veszteséget nem lehetett volna kikerülni, mert Bem erős tüzérsége máris nagyon meggyöngítette az orosz csapatokat, a környező magaslatok pedig teljesen uralkodtak a Boica melletti álláson. A visszavonulásra csupán egy út — a Vöröstoronyi-szoros — kínálkozott, ez pedig tele volt az orosz különítmény vonatával. A hegyi ösvényeken át végrehajtott megkerüléssel könnyen meg lehetett volna a vonatot állítani s ezzel a különítmény előtt is bezárult volna az egérút.

Hasfordnak nem volt más választása, mint kitartani a Vöröstoronyi szoros bejárata előtt. Ennélfogva augusztus 6-án már korán reggel Nagytalmács mellett állást keresett s a magaslatokra ágyúkat állított. De a hajnali órák hiábavaló várakozással teltek el. A nap már magosan járt az égen, azonban az ellenség nem mozdult Vesztény mellől. Bem tétlenségéből arra lehetett következtetni, hogy másfelé fordult a figyelme. Végre reggel 8 órakor Nagyszeben felől ágyúszó hallatszott, az erdélyi hadjáratban olyan nagy következményű ütközet első hírnökeként.

III. A nagycsűri ütközet[15] 1849 augusztus 6-án.

A kiadott rendelkezések értelmében, augusztus 5-ének első óráiban indultak el Lüders csapatai Gálfalváról, még pedig az elővéd 1 órakor, a derékhad 3 órakor. A menet már kezdettől fogva nagy nehézségekbe ütközött, mert az egész éjjelen át zuhogott eső annyira feláztatta az útat, hogy a tűzérséggel és a vonattal csak a legnagyobb üggyel-bajjal lehetett a Kis- és Nagyküküllő közötti hegyeken átkelni. Bárha a felkelő nap csakhamar felszárította az útat, a sereg csak délben érte el, 29 verstnyi út után Medgyest. Itt megpihentek és kását főztek, de az étel csak kevés embernek kellett, mert legtöbben rögtön lefeküdtek. Lüders négy órai pihenőt adott csapatainak, de a ka-

[14] Boicától délre.

[15] Ezen a néven említik hadtörténetíróink — nyilván az előbbitől való megkülönböztetésül — ezt az ütközetet, mely Nagycsűrnél kezdődött ugyan, de Kistoronynál végződött.

lonák már korábban készen állottak, mondván: „Sokáig állottunk, meg kellene már indulnunk, hogy Nagyszebenben mielőbb megsegíthessük a mieinket, mert azok ott kevesen vannak."

24 verstnyi menet után, különítményünk éle éjjel 11 órakor Nagyselykig jutott, hova a derékhad csak augusztus 6-án, hajnali 4 órakor érkezett.

Hogy csapatainknak ezt a frisseségét kellően méltányolhassuk, megemlitjük, hogy az erőltetett menet már Székelykeresztúron elkezdődött. Augusztus 3-án, 38 verstnyi menettel, Kelementelkéig jutottak, augusztus 4-én Gálfalváig 36 verstet, 5-én Nagyselykig 44 verstet, s onnan Nagyszebenig még 30 verstet haladtak, vagyis három nap alatt 148 verstnyi útat jártak meg.

Természetes, hogy ilyen emberfeletti erőfeszítést csak olyan parancsnok követelhet csapataitól, akiről tudják, hogy ha lehet inkább kíméli, mint szükségtelenül hajszolja őket. Lüders teljes mértékben bírta csapatainak bizalmát és szeretetét, de most — a népszerű parancsnokhoz való ragaszkodáson kívül — az az erős tudat is áthatotta a katonákat, hogy ameddig csak bírják, menni kell, mert honfitársaikat kell a veszélyből megmenteniök.

Amikor Lüders Nagyselykre érkezett, csakhamar azt a hírt kapta Szkobelev kozákfőhadnagytól, hogy a nagyszebeni orosz különítmény, szivós harc után, a város mögé vonult vissza. Sürgős volt tehát, hogy Bem figyelme Hasfordról elterelődjék, de mivel a gyalogságnak feltétlenül pihennie kellett, Lüders éjfélutáni 1 órakor Demidov tábornokot küldötte előre az odesszai dzsidásezreddel és 4 lovasságyúval. Tudjuk, hogy egy kozákezredet még Gálfalváról azzal az útasítással küldött előre a hadtestparancsnok, hogy Bem utóvédjét zaklassa. A kozákok augusztus 4-ről 5-re virradóban Medgyesig jutottak s a város határában utólért 400 főnyi magyar gyalogságot szétverték, utóvédjének kellő megerősítésére kényszerítve ezzel Bemet. Másnap Szelindekig hatoltak, de látva, hogy a nagycsűri magaslatokat jókora ellenség szállotta már meg, visszahúzódtak Szelindek mögé s ott várták be a dzsidásokat, hogy azokkal egyesülten Nagycsűrre nyomuljanak. Mivel azonban a faluban is magyar csapatok voltak, a dzsidások és kozákok valamivel a falu előtt állottak meg.

Lüders elővédje augusztus 6-án reggel 3 órakor indult el Nagyselykről. Szelindekre érve, már lövöldözés hallatszott Nagycsűr felől, mire Engelhardt tábornok, az elővéd parancsnoka, előre sietett a lovassághoz. Az utóbbi a Nagycsűrön uralkodó dombokon helyezkedett el s az ellenség nagyobb gyaloglómeget vont vele szemben össze.

Az a jelentés, hogy a kozákok nyomában dzsidások is bukkantak fel, nagyon meglepte Bemet, de még erre a hírre

1. ábra. A nagycsűri ütközet. A helyzet a harc kezdetén. (1 : 19,000)

se állott el attól a meggyőződésétől, hogy Lüders aznap még nem érkezhetik meg Hasford segítségére. Úgy vélte, hogy lovasságunk messzire megelőzheti többi csapatainkat, de jelenléte nem akadályozhatja őt meg eredeti tervének végrehajtásában.

De csakhamar új hírmondó érkezett, azzal a jelentéssel, hogy orosz gyalogság is kezd mutatkozni. Most már nem volt semmi kétség s Bemnek vagy az északról közeledő veszély elhárítására kellett gondolnia, vagy pedig Szerdahelyen és Szászsebesen át a Maros völgyébe vonulnia s az ottlevő csapatokkal egyesülnie. Ámde Bem nem volt az az ember, aki — kivált győzelmes ütközet után — kitért volna a veszély elől.

Talán arra is számított, hogy a tegnapi diadal annyira fokozta csapatainak harcikedvét, hogy most már Lüders derékhadával is megmérkőzhetik. Ellenben, gyors visszavonulása esetén, rosszul fegyelmezett katonáinak legalább is fele szétszaladt volna. Egyik vagy másik oknál fogva azt határozta tehát, hogy szembeszáll Nagycsűr felől mutatkozó csapatainkkal. A falu mellett hagyott osztagnak megparancsolta, hogy a lovasságunk által megszállott magaslatok lejtőin helyezkedjék el. A Veszténynél álló derékhad pedig Nagyszebenbe vonult vissza, a Hasford feltartóztatására szánt rész kivételével.

Bem most — akarva, nem akarva — abban az állásban fogadott minket, amelyben az előző napon Hasford különítménye állott. Ő ugyan egy kissé előbbre vonult, de ebből nem sok hasznot látott, mert az uralkodó állások legnagyobb része a mi kezünkben volt.

A nagycsűri dombok lejtőin két üteget állított fel Bem; mindenik 4—4 ágyúból állott, megfelelő gyalogság fedezete alatt.[16] Nagycsűrt is gyalogsággal támogatott üteg (4 ágyú) szállotta meg. A magyar csapatok nagyobb része, tüzérséggel együtt, a magaslatok mögött még tartalékban volt.

Reggel 8 órakor érkezett előreküldött lovasságunkhoz a mi elővédünk gyalogsága, amelynél Lüders is tartózkodott, s a magyarok állásának szemügyre vétele után, nyomban megparancsolta, hogy a csapatok harci alakzatba fejlődjenek. A már állásban levő fél lovasütegen kívül, még a 4. sz. nehézüteg fele is felvonult; a 6. sz. üteg fele pedig a jobbszárnyunkon levő különálló magaslaton helyezkedett el.

Többi csapatunk egyelőre a tüzérségünk megszállotta magaslatok mögött, abban a völgyben volt, amelyen a nagycsűri országút visz át, elrejtve az ellenség szeme elől, úgy hogy csak 12 ágyúnk csőtorkolatát láthatta. Az elővédből a lublini vadászezred II. zászlóalja az állásban levő ütegeket fedezte az I. zászlóalj pedig, századoszlopba fejlődve, Nagycsűrbe eresz-

[16] 1. ábra. — Az ott látható falu Nagycsűr, délkeleti oldalán az Öreghegy látszik. A magyar csapatjelzések vonalkázva vannak.

ORSZ. LEVÉLTÁR

kedett le s a falut megszállva tartó ellenséggel tűzharcba elegyedett A második vonalat a lublini vadászezred III. és IV. zászlóalja alkotta egy félüteggel együtt. A prágai gyalogezred egy zászlóalja jobbra tolódott, hogy a 6. sz. félüteg fedezetéül szolgáljon; másik zászlóalja pedig, ugyanazon üteg másik felével és két árkász-századdal együtt, tartalékban maradt.

A magyar tüzérség reggeli fél kilenc órakor kezdett lőni. Csakhamar általános ágyúzás kezdődött, amelyben a mi tüzérségünk nemcsak a térszinviszonyok, hanem az ágyúk öble dolgában is, előnyben volt.[17] Az ellenség minden csapata úgyszólván a markunkban volt és bárha többször cseréltek állást, valamennyi lövésünk célba talált. Nemov ezredes, a 4. nehéz üteg parancsnoka, nagyon ügyesen dolgozott; ő maga jelölte meg mindig pontosan a célt s ágyúgolyói mindig oda estek, ahova szánta őket. Igy azután a mi 12 ágyúnk szemmellátható an nagy veszteséget okozott a magyaroknak. Ők ellenben nagyon rosszul, vagy a domb oldalába, vagy a mi csapataink háta mögé lőttek' Ennek tudható be, hogy a kétórás ágyúharcban mindössze egy halottat vesztettünk.

A magyarok egynehány ágyúját szétlőttük, úgy hogy hozzánk legközelebb álló ütegük kénytelen volt elhallgatni. De ezalatt az ellenség Nagyszebenből egyre újabb erősítéseket kapott. Az öreghegyi szőllők felett két erős oszlop tünt fel. Egyikük a balszárnyunk előtti magaslatra állott, ahonnan egész vonalunkat láthatta, a völgyben levő csapatokkal együtt. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy Veszténybőt nagyobbszámú ellenség közeledik Nagyszebenhez.

Engelhardt tábornok alkalmasint úgy ítélte meg a helyzetet, hogy az előttünk álló magyar csapatokat máris eléggé megpuhította az ágyútűz; ennélfogva azt kérdezte a hadtestparancsnoktól, hogy nem kívánja-e az ellenség megrohanását?

„Várjon — válaszolta Lüders — hadd jöjjenek közelebb a magyarok. Idecsaltuk őket Hasford elől s ez volt a fődolog. Most várjunk, míg minden nem tisztázódott. Míg a helyzet meg nem érett, nem kerülhet rohamra a sor."

Bemnek bizonyára sok áldozatába került ez a velünk való merész szembeszállása. Lüders nem kételkedett a sikerben s hogy az ellenségnek döntő vereséget okozzon, minél több magyar csapatnak akart időt és alkalmat adni arra, hogy állásainkat megközelítse s ezért nem mozdult a helyéből. A lovas félüteggel megerősített egész lovasságot a jobbszárnyon egyesítette, hogy onnan a lapályra leereszkedve, megkerülhesse és megrohanhassa az ellenség balszárnyát. A lovassággal együtt távozott lovas félüteget a 6. könnyű üteg 4 ágyúja váltotta fel.

[17] Az oroszoknak 6- és 12-fontos, Bemnek azonban csak 3- és 6-fontos ágyúi voltak.

A Nagycsűrt támadó lublini vadászezred I. zászlóalját most már ugyanennek az ezrednek III. zászlóalja is támogatta. A magyarok nem birtak ellenállni gyalogságunk elszánt támadásának s nemcsak a falut ürítették ki, hanem a nagycsűri magaslat lábánál az országúton állott ütegüket is hátrább vonták.

Derékhadunk[18] délelőtt 10 órakor érkezett s egyelőre tartalékként állott meg a nagycsűri országúton. Két órával később az egész vonat is megérkezett, a modlini gyalogezred két zászlóaljának, 2 árkász-századnak és a 3. könnyű üteg egyik felének fedezete alatt.

Lüders, az általános támadás megkezdése előtt, azt parancsolta a pragai gyalogezred I. zászlóaljának, hogy 2 ágyúval együtt vonuljon az állásunk felett uralkodó Öreghegyre és tisztítsa meg az ellenségtől. De még mielőtt ezt a parancsot végrehajthatták volna, bekövetkezett a döntő pillanat.

Bem, a Vesztényből Nagyszebenbe érkező csapatokat is magához véve, állásunk megtámadására adott parancsot. Lüders csak erre várt. Utasította Demidov tábornokot, hogy az odessai dzsidás ezreddel,[19] az 1. doni kozákezred 5 századával és a lovas félüteggel szálljon alá a lapályra és rohanja meg az ellenség balszárnyát. Ugyanekkor a magyar jobbszárny megkerülésére két kozákszázadot küldött, a lublini vadász- és a pragai gyalogezred zászlóaljai pedig, a dombról gyorsan leereszkedve, szembetámadták az ellenség állását.

Ez az egyszerre végrehajtott nyomatékos támadás előbb megállásra, majd hátrálásra kényszerítette a magyarokat. De ez a visszavonulás nem ment simán, mert mindkét oldalról dzsidások és kozákok támadták meg őket, fényesen sikerült rohammal.

A magyar balszárny megkerülésére küldött lovasságunknak miután a nagycsűri cserjésből kijutott, magas kukoricásokon kellett áthatolnia, amelyben lövészek rejtőztek. Ezeknek és egy magyar üteg kartácstüzének ellenére is sikerült dzsidásainknak harchoz fejlődniök s a kozákokkal vállvetve a legközelebbi ellenséges oszlopra rohanniok. A magyarok azonban gyorsan négyszöget alakítottak s 2 ágyút is elhelyeztek benne. A gyors kartácstűz egy pillanatra megállította a dzsidásokat; de csakhamar magukhoz tértek s Mihailovski főhadnagynak, a 2. század parancsnokának példáján felbuzdulva, betörtek a négyszögbe s a két ágyút elfoglalták. Karabcsevszki, ugyanannak a századnak hadnagya, másik két ágyút vett észre, amelyet szintén egy gyalog csapat fedezett. Szakaszával reávetette magát és mindkét ágyút hatalmába kerítette.

[18] A zamosci vadászezred (4 zászlóalj), a modlini gyalogezred egy zászlóalja és az 5. lövész-zászlóalj, 20 ágyúval.

[19] 8 század.

Ugyanakkor Blum alezredes a 3. és 4. dzsidásszázaddal és a fél lovasüteggel balra tartott és az országútra kiérve, egy másik magyar négyszögre vetette magát,[20] amely erős tüzeléssel fogadta lovasainkat. Dekonszki kapitány, a lovas félüteg parancsnoka, a dzsidásokat megelőzve, puskalövésnyire közelítette meg és kartáccsal árasztotta el a négyszöget. A dzsidások reákövetkezett rohama teljes sikerrel járt; a négyszög megsemmisült s a két ágyú a mienk lett.

A két dzsidásszázad és a félüteg az országúton továbbhatolva, újabb ellenséges oszlopba ütődött. Dekonski kapitány megismételte előbbi műveletét, de alig hogy az ágyúkat lekapcsoltatta, az egész magyar oszlop térdre esett és kegyelmet kért. Szerencsétlenségére ugyanakkor kozákok törtek reá a másik oldalukról s nem birván megállítani lovaikat, belerohantak a megadásra kész tömegbe. A harc természetesen nagyon rövid volt és a magyarok teljes szétszórásával végződött.

Ezalatt a magyar jobbszárny ellen küldött két kozákszázad szintén sikeres rohamot hajtott végre. Ezek is betörtek az ellenség egyik gyalogoszlopába és 3 ágyút zsákmányoltak.

A dzsidások, kozákok és lovastüzérek merész támadásának döntő következményei lettek: nem telt bele egy negyedóra s a magyarok visszavonulása máris rendetlen futássá fajult. Szertelen félelem szállotta meg őket, amiben a dombokról leszálló gyalogságunknak is volt része. A lublini vadászezred, a prágai gyalogezred két zászlóalja, a 4. nehéz és a 7. könnyű üteggel, rendkívül gyorsan ereszkedett le a magaslatról és harcalakzatba fejlődve folytatta az előnyomulást. Helyüket a tartalékban levő gyalogság foglalta el.

Üldöző lovasságunk Nagyszeben közelébe jutott, ahonnan újabb ellenséges oszlopok vonultak ki. Ezek egyike (4 ágyúval) a város északi oldalán folyó patak partját és hídját szállotta meg. Ezen a patakon a lovasság csak nagy üggyel-bajjal tudott volna átgázolni. A másik oszlop a „medgyesi külváros" kertkerítései mögé lövészeket bujtatott, akik heves puskatűzzel fogadták lovasainkat. Lovas félütegünk itt is az ellenséghez igen közel vonult fel s a magyar gyalogságot és tüzérséget kartáccsal árasztva el, megtisztította a dzsidások útját. Erre az utóbbiak átrohantak a hídon és három ágyút zsákmányoltak.

Blum alezredes két dzsidás és egy kozák századdal teljesen szétszórta a híd közelében állott magyar osztagokat. Az 1. dzsidásszázad, a városba vele együtt behatoló lovas félüteg támogatásával, a Stolzenberg-térig hatolt s az annak bejáratánál állott magyar gyalogságot szétugrasztotta s a téren elhelyezett többi csapat között is nagy kavarodást okozott. Ezek egy része a gyulafehérvári kapu felé futott, más része pedig a szom-

[20] 2. ábra.

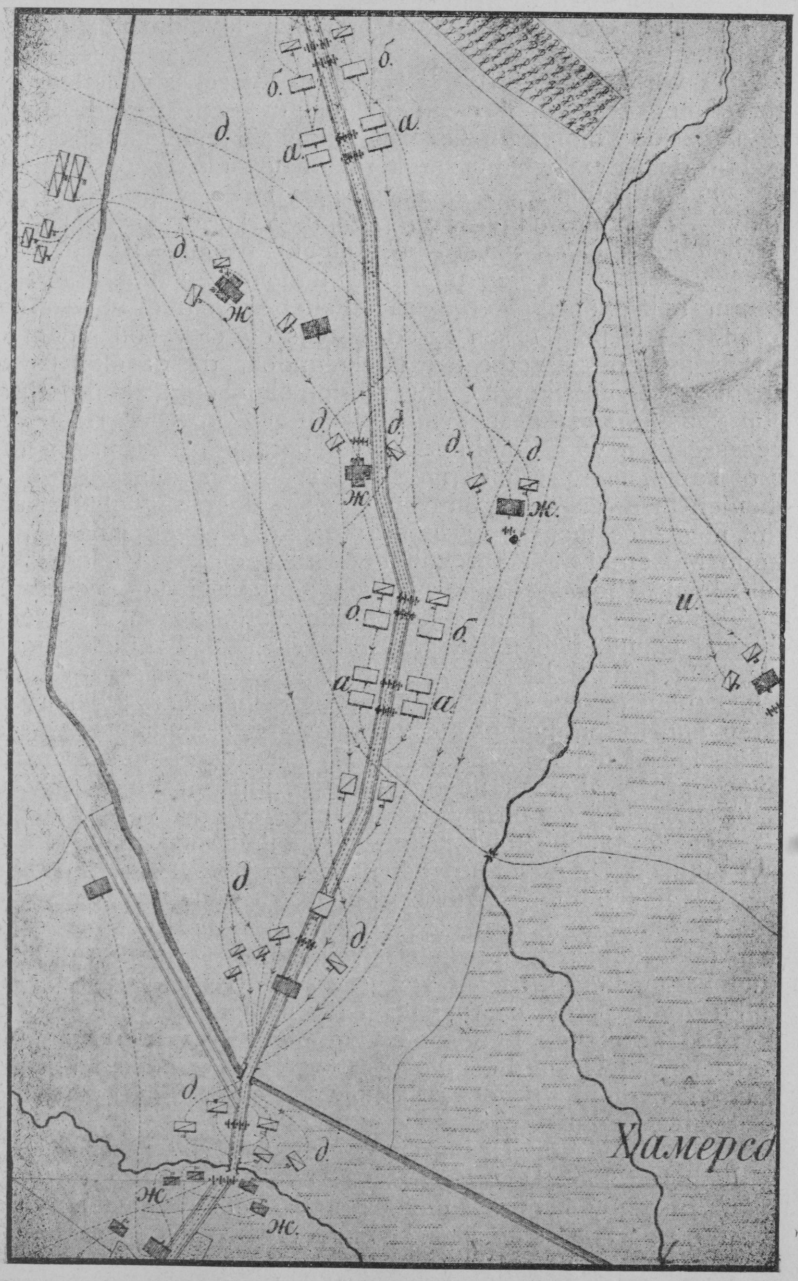

2. ábra. A magyar hadtest visszavonulása Nagycsűrről Nagyszebenbe
(1 ; 19,000)

szédos házakba és kertekbe húzódva lövöldözött lovasságunkra.

A városba hatolt dzsidások Bem törzsét is utólérték s ekkor a magyar vezér is csaknem foglyul esett. Egy Logvinov nevű dzsidás már Bem kezét is elkapta s lerántotta őt a nyeregből, de az ottlevő huszárok rögtön levágták a dzsidást.

Ezalatt Lüders, az ellenség teljes megsemmisítésére törekedvén, egyremásra küldötte a parancsokat a lovasságnak, hogy ne hatoljon mélyen a városba, hanem vágja el a magyarok egyetlen lehetséges egérútját, a gyulafehérvári útat. Ennek a parancsnak gyors végrehajtása érdekében, a hadtest vezérkari főnöke — Nepokojcsicki ezredes — is előrelovagolt s nem kis fáradsággal összeszedte a szertekalandozó dzsidásokat és kozákokat. Ugyanakkor az elővédcsapatoknál tartózkodó Daragan vezérkari ezredesnek megparancsolta, hogy a gyalogságot vezesse át a városon. Engelhardt tábornok pedig azt a parancsot kapta, hogy tisztítsa meg Nagyszebent a magyaroktól és menjen ki a vesztényi útra, amelyen, a lakosság állítása szerint, még erős magyar oszlopok vannak. A lovasságnál tartózkodó Mazaraki vezérkari főhadnagyra pedig az a feladat hárult, hogy a lovasságot a gyulafehérvári országútra vezesse.

A gyalogság élén haladó lublini vadászezred, a 4. nehéz üteggel együtt, behatolt a városba. Lövészeket küldött maga elé, akik a házakban és kertekben maradt magyarokat kiverték, azután az ezred is bevonult Nagyszebenbe. A Stolzenbergtéren álló kaszárnyából puskatűz fogadta csapatainkat, de az ellenállás itt nem volt hosszú. Az I. zászlóalj betörte a kaszárnya kapuját s benyomult az épületbe, mire az ottlevő, körülbelül 150 főnyi védőcsapat letette a fegyvert.

Gyalogságunk folytatta menetét a teljesen kihaltnak látszó városon át. Az utolsó két nap eseményeitől megfélemlített lakosok nagyobbára házaikba bujtak, de egyesek jelentkeztek Engelhardtnál s megmutatták, hogy hol rejtőznek még egyes magyar osztagok. Ezeknek összefogdosására kisebb osztagokat küldött Engelhardt, tisztek vezetése alatt. Csapataink harcalakzatba vonultak fel, de mert ellenség nem mutatkozott, a tábornok parancsot kért Lüderstől. Az utóbbi, még eddig nem kapván jelentést Hasfordtól, megparancsolta Engelhardtnak, hogy azonnal nyomuljon előre Vesztény felé és létesítsen összeköttetést Hasforddal.

Vesztény előtt Hasford kozákjaival találkoztak a mi elővédünk kozákjai. Ugyanis a Veszténynél hagyott magyar csapatok, megtudva, hogy Lüders Nagyszebent elfoglalta, egy erdei úton és Szecselen át a Gyulafehérvárra menő országútra vonultak vissza, de az utóbbi napok túlságos erőfeszítése következtében kifáradt csapataink nem üldözhették őket ezen az úton.

Ezalatt a város megkerülésére utasított lovasság Kisto-

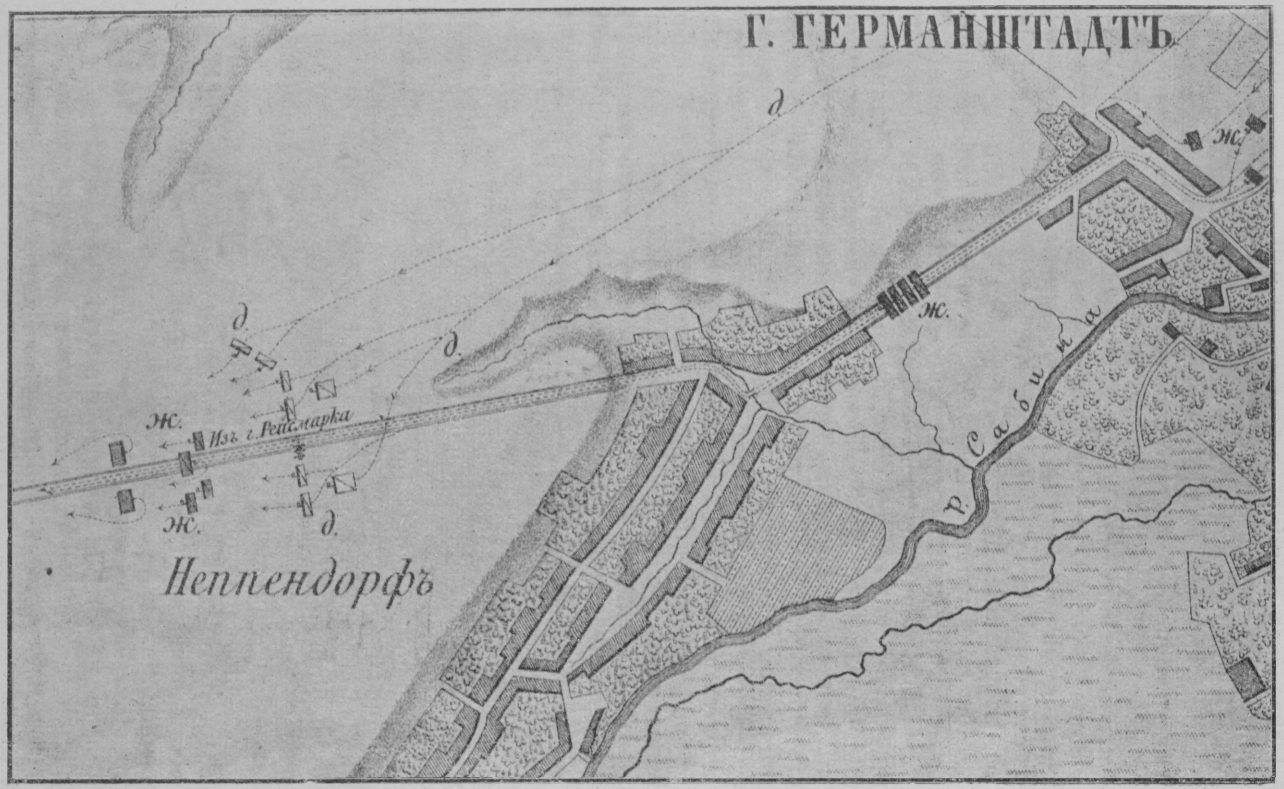

3. ábra. Az utolsó harc Kistoronynál (1 : 19.000)

ronynál kiért a gyulafehérvári országútra[21] s itt utólért egy 3000 főnyi ellenséges csoportot, amelyben ott volt a még érintetlen lengyel-legio is. Lovasságunk, közrefogva a lovas félüteget, két vonalba fejlődött. Az első vonal balszárnyán a dzsidások, jobbszárnyán a kozákok voltak. Az ellenség sürű puskatüze csakhamar megállította lovasságunkat, de a lovastüzérség kartácsai is megtették a kellő hatást, úgy hogy a magyarok hátrálni kényszerültek, mire a dzsidások oldalukba és hátukba törtek. Sok embert levágtak és egy zászlót is zsákmányoltak. Az üldözés Kereszténységigetig tartott s csak Lüders parancsára szünt meg, csapataink kimerültsége és a Kereszténységetnél kezdődő erdős, hegyes vidék miatt.

Most még nehány szóval arról is meg kell emlékeznünk, hogy mi történt ezen a napon Nagyszebentől délre.

Hasford augusztus 6-ának hajnalán, a Cibin-folyó balpartján kozákokat küldött előre, akiknek Hermány irányában kerülőúton Nagycsür és Szelindek között kellett az országútra kiérniök, hogy ott Lüdersnek, ha nem is derékhadával, de legalább elővédjével találkozzanak. Ez az osztag vitte magával az augusztus 5-i ütközetről szóló rövid jelentést is. A kozákok nem tértek vissza s időközben egyre erősebb ágyúdörgés hallatszott Nagyszeben felől. Hasford — bár Lüderstől semmi hírt se kapott — azt következtette hogy a Nagyszeben túlsó oldalán harcba keveredett ellenség kénytelen volt vesztényi csoportját gyöngíteni. Ezért azt határozta, hogy 5 zászlóaljjal és 8 ágyúval előrenyomul. Vesztény előtt az erdőből jövő két parasztal találkozott, akik azt állították, hogy erős ellenséges oszlop tart Nagydisznódról Nagytalmács felé. Ez a hír nagyon meglepte Hasfordot s ennek alapján nem akart messzire távozni Nagytalmácstól, amely mögött, a sebesültekkel és foglyokkal együtt, az egész vonat tartózkodott. Megszüntette tehát az előnyomulást.

Lüderstől — akihez egy újabb kozákosztagot küldött — semmi hírt se kapott s így a helyzet tisztázása és a parasztok vallomásának ellenőrzése végett, felderítőket küldött a nagydisznódi útra. Ezek azt jelentették, hogy a Nagydisznódnál állott magyar csapatok, a Szecselen átmenő erdei úton, a gyulafehérvári országútra húzódtak.

Ezaladt a gyönge ellenség elhagyta Hasford közeledtére Vesztényt, de a falun kívül meg akarta akadályozni különítményünk mozgását. Négy ágyút vitt állásba és lovasságát is előre indította. De nem tudott helytállani, mert ágyútüzünk szétszórta lovasságát s egyik ágyúja is tönkrement. Közvetlenül ezután megjelent Lüders egyik hírmondója és jelentette, hogy a teljesen megvert ellenség Szerdahely felé vonul vissza.

[21] 3. ábra. Az itt ábrázolt falu Kistorony, tőle keletre Nagyszeben vége látszik.

Hasford erre újból megindította zászlóaljait, mire az ellenséges csapatok a kozákok elől balfelé kitérve, visszavonultak s csakhamar eltűntek az erdős hegyek között. A gyalogság folytatta menetét és délután 2 órakor Lüderssel egyesült.

A harcnak vége volt. A szétvert ellenséges csapatok maradványai a Maros völgyébe vonultak vissza. Bem, aki Segesvár alatt kapott sebétől még mindig szenvedett, közönséges paraszt taligán alig tudott kisszámú kíséretével együtt, a szászsebesi úton elmenekülni.

A nagyszebeni harcok döntő jelentőségűek voltak. A segélyforrásokban annyira gazdag Erdély meghódítását bevégezettnek lehetett mondani, mert Bem utolsó megbízható csapatainak teljes veresége után, már csak kisebb ellenséges osztagok bolyongottak az országban.

Bem művészi stratégiai sakkhúzásai, amelyek az elmult télen olyan kitűnően sikerültek, s amelyektől most is nagy eredményt várt, ezúttal meghiúsultak tehetséges ellenfelének gyors felfogásán és az orosz csapatok hajlíthatatlan energiáján. Az orosz hadtest egyes részeinek kifogástalan együttműködését, a csaknem emberfeletti megerőltetés ellenére is fényes siker koronázta. Ugyanezt mondhatjuk a lovasság és a lovastüzérség gyors és kitűnő működéséről is.

Az ellenség 3 zászlót és 15 ágyút vesztett, az utóbbiakhoz való lövőszerrel együtt. Elvesztett azonkívül temérdek puskát, több mint ezer halottat. Több mint ezer embert — közöttük 34 tisztet — elfogtunk. A foglyok között volt a magyar hadtest hadbiztosa és Bem egyik segédtisztje is.

Nekünk mindez aránylag csekély áldozatba került. Veszteségünk halottakban mindössze 13 főnyi legénység, sebesültekben pedig 2 tiszt és 44 főnyi legénység volt. Ez a kis veszteség részben annak tudható be, hogy a magyar tüzérség nagyon rosszul lőtt, részben pedig annak, hogy lovasságunk és lovastüzérségünk elszánt fellépése nem engedte lélekzethez jutni az ellenséget, amely gyalogságunk hatalmas támadása alatt képtelen volt szívósabb ellenállást kifejteni. Legnagyobb része csak arra gondolt, hogy minél gyorsabban meneküljön.

Jellemző, hogy a magyar lovasság működéséről mitse tudunk. Se a mi lovasságunk támadását nem ellensúlyozta, se a magyar gyalogság visszavonulását nem fedezte, holott a Nagyszeben melletti lapályon nagyon jól lehetett volna alkalmazni.

* * *

Eddig tart Oreusnak a Nagyszeben körüli harcokról szóló leírása. A fejezet többi része minket már kevéssé érdekel. Mindenesetre kívánatos volna ezeknek az ütközeteknek más oldalról való alapos megvilágítása is, hogy tisztán álljon előttünk Bem utolsó erdélyi harcainak képe.

Cséffalvay István.

A cs. és k. 31. gyaloghadosztály üldöző harcai 1914. december 15-től az év végéig.[1]

December közepén az általános helyzet a következőképen alakult. A központi hatalmak nagy arcvonalának déli szárnyán, Limanowa-Lapanownál a cs. és k. hadsereg győzelmet aratott. A németek erős nyomást fejtettek ki a Bsura alsó folyása irányában, tehát az orosz főerő északi szárnya ellen is. További siker esetén arra lehetett számítani, hogy az ellenség Nyugat-Lengyelországból visszavonulásra kényszerül.

A német 9. hadsereg parancsnoksága december 15. éjjelén arról értesült, hogy az orosz XIV. hadtest Petrikauból kelet felé elvonul. A helyzet tisztázására, Wojrsch hadseregével közösen, erőteljes felderítés határoztatott el Petrikau és Wolborn irányában. Ennélfogva 15-én a Frommel-lovashadtestnek virradatkor Wolborn irányában kellett előnyomulnia, a kombinált Gallwitz hadtestnek (cs. és k. 27. gyaloghadosztály és német 1. gárda tartalék hadosztály) pedig az országút mentén kellett támadást kezdenie Petrikau irányában. A Hauer-lovas hadtestet, mely a 31. hadosztály balszárnyán állott, a Gallwitz hadtest oldalvédjéül rendelték ki.

A cs. és k. IV. hadtest parancsot kapott, hogy a Gallwitz-hadtest támadását támogassa. A 31. és 32. hadosztálynak parancsot adott, hogy megerősített állásaikban egyelőre helyezkedjenek készenlétbe, az összes ütegek tüzelésre készen álljanak, hogy az ellenség hátrálását, vagy észak felé való húzódását megakadályozzák. Utóbbi esetben azonnal támadni kell és mint első szakaszt el kell érni: a 31. hadosztálynak a messze uralkodó Borowa-hegytől Lekawaig terjedő vonalat; a 32. hadosztálynak pedig a Stefanowizna—Lekinska—Bieliki vonalat (1. vázlat.)

Délelőtt 10 óráig a helyzet annyira tisztult, hogy a 32. hadosztály előtt az ellenség több helységet kiürített, ennélfogva megparancsolták, hogy ez a hadosztály az előnyomulást kezdje meg és különösen az északi csoport (Putz-különítmény) d. u. 2 órakor a Rogowjetz—Slok vonalat lépje át.

A Gallwitz-hadtesttől délelőtt 11 órakor az a hír érkezett.

[1] Folytatása „A cs. és k. 31. gyaloghadosztály a Belchatów melletti ütközetben" című cikkemnek. (*Hadtörténelmi Közlemények* 1932. évf. 64. és k. II) A használt forrásmunkák ugyanazok, mint 1932. évi cikkemben.

hogy a 27. hadosztály Gomolint, az 1. gárda tart. hadosztály Kozierogit elfoglalta és a Petrikau elleni támadás folyik.

A 31. hadosztály parancsnoksága 11 órakor Dáni Balázs vezérőrnagyot a Putz-különítmény előnyomulásáról értesítette és utasította, hogy csoportja ezzel a különítménnyel egybehangzóan, délután 1 órakor kezdje meg az előnyomulást Lekawa-Zawadow ellen.

Felix vezérőrnagy 11 óra 45 perckor értesítést kapott a Dáni csoport előnyomulásáról és útasittatott, hogy délután 2 órakor a Bukowa—Borowa közti területre nyomuljon és e célból a tűzérségi előkészítést azonnal kezdje meg.

A menetcélokat estig, jelentéktelen harcok között mindenütt elérték, csak a Borowahegyet védte az orosz majdnem virradatig.

Az ellenségről éjszakáig annyi tudódott ki, hogy nagy erők málhájukkal együtt már 14-én megkezdték a visszavonulást.

December 16.

Erre a napra a 2. hadsereg parancsot kapott az erőteljes üldözésre, de tekintettel kellett lenni arra, hogy ellenlökések ne történhessenek, tehát az előnyomulás ne túl laza alakulatban és állandóan harcra készen történjék. A 31. hadosztály részére menetcélnak a Zerechowa—Lubien vonalat jelölték ki és az indulást reggel 7 órára állapították meg.

Ennek értelmében a Dáni-csoportnak Zerechowába, a felix-csoportnak csapatai zömével Tomanowa, 1 zászlóaljjal pedig Lubien felé kellett előnyomulnia.

A hadosztály számára kijelölt menetcélok a Luciaza-patakon túl feküdtek, mely ezeket merőlegesen kereztezte. Minthogy a tél eddig enyhe volt és az utóbbi időben sok eső esett, valószínűnek látszott, hogy a patak medrén, mint az a térképről is látható volt, nehezen lehet átgázolni és ezért a rendes átjárók jelentősége emelkedik. Igy tehát számolni lehetett azzal, hogy az orosz hátvédek a keleti parton ellenállnak és ezért valószínűleg lerombolták az ottani nehány hidat.

Az indulás tehát két dandároszlopban a Wilkoszevice- és Str. Wies-nél levő átjárók irányában kezdődött meg. Északi oldalvédül Rozprzán át Lubien irányában Varga századost rendelték ki a 32. gyalogezred 1 zászlóaljával és 1 tűzérszakaszszal. Az oroszok mozdulataitól is tulságosan igénybe vett útak az eső következtében olyan állapotban voltak, hogy a gyors üldözést lehetetlenné tették, a Felix-oszlop elővédje mégis már d. e. 11^{h} 30-kor elérte a Volwark—Jadwinow-ot a Luciaza lejtő nyugati szélén. A pataktól keletre levő dombokon vonatok és erősebb kozákosztagok voltak láthatók. Az elővéddel lovagló hadosztályparancsnok utasítására egy üteg azonnal tüzelni kez-

dett és a hadosztály lovasság 15-én parancsot kapott, hogy északra kanyarodva a visszaözönlő, látszólag meglepett oroszok közé vágtasson. Ennek a parancsnak teljesítése nem úgy történt, mint kellett volna. A lovasok vakmerő rajtaütése hiányzott. Ennek a szép pillanatnak merész kihasználása, — amikor az ellenséget a meglepő ágyútűz alig 2000 lépés távolságban zavarba hozta — legszebb babérokat hozhatta volna a derék huszároknak. A hiba csupán a néhány nappal előbb bevonult parancsnokban rejlett. Míg az elővéd az üteggel a magaslaton volt, a Felix-oszlop főcsoportját azonnal Str. Wiesnek irányították, hogy a lejtőn át elérje a tulsó part szegélyét, ez azonban meghiusult, mert az átkelő pont erős lövegtűzbe került és a híd le volt rombolva.

A Dáni-oszlop meglehetősen visszamaradt, csak délután 3^h-kor érte el elővédje Wilkoszewicet. Ennek a kellemetlen késésnek oka az volt, hogy a hozzá beosztott nehéz tűzérség ismételten elakadt, úgyhogy sokszor a gyalogságnak kellett támogatólag közbelépnie. Ennek következtében a hadosztályparancsnokságnak az volt a szándéka, hogy a nehéz tarackososztályt hátrahagyja.

Az oszlop további előnyomulása is erősen késett, mert a három híd, melyen át kellett vonulnia, hogy Mierzynbe érhessen, annyira át volt fűrészelve, hogy lehetetlen volt az átvonulás rajtuk, ezenfelül erős ágyútűz árasztotta el a terepet és Mierzyn széléről heves puskatűz érte az elővédet.

A támadásra vezényelt pompás bosznia-hercegovinai 3. gyalogezred — támogatva a gyorsan tüzelő állásba ment tűzérségtől — heves támadással elfoglalta Mierzynt.

Közben besötétedett; a kijelölt menetcélok még több mint 10 km. távolságban voltak, a hidak helyreállítása még folyt, ennélfogva a hadosztályparancsnok elhatározta, egy a helyzetnek megfelelő megháló rendelkezés kiadását. Ennek alapján a Felix-oszlop zömének Rajsko-Ml.-ban, az oldalvéd zászlóaljnak, mely Rozpranál átlépte a vasútat és kozákokkal vívott harcok után a lejtőn át Lochynskiig előnyomult, Strassowban kellett hálnia. A Dáni-oszlopból a bosznia-hercegovinai 3. gyalogezredet Antonielowig tolták előre, az oszlop zömét pedig Mierzynbe vonták össze. — Éjjel 11^h volt, mire a csapatok végre nyugalomhoz jutottak.

A 31. hadosztálytól balra a Hauer-lovashadtest a Felix-oszlop bal oldalvéd zászlóalja mögött elterülő terepre érkezett.

A Gallwitz-hadtestről estig csak annyit tudtak, hogy az a Pilica felé és Sulejowtól délre előnyomulóban van.

Így végződött az üldözés első napja, vagyis a kijelölt menetcélokat nagyjában elérték.

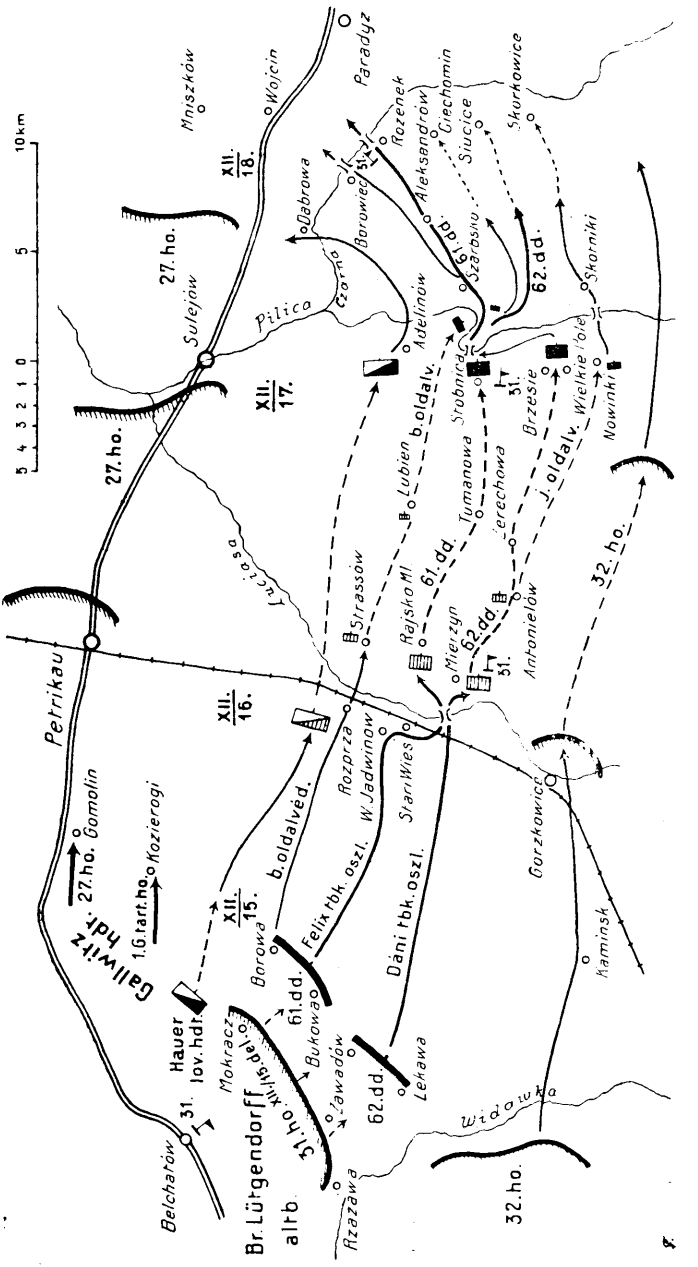

1. vázlat. A 31. gyaloghadosztály üldözőmenetei (1914 december 15—18.)

December 17.

A német 9. hadsereg egész arcvonala előtt visszavonulóban volt az ellenség. Mackensen elrendelte, hogy négy hadtest közvetlen keleti irányban kezdje meg az üldözést, míg a balszárny négy hadteste a Bzurán keresztül fogott hozzá az üldözéshez.

E hadsereg déli szárnyán a Frommel-lovashadtestnek kellett az oroszt hátba támadnia. „A helyzet" — így szól a parancs — „a hadtest elszánt, gyors és vakmerő fellépését követeli."

17-e folyamán azonban kitünt, hogy a hosszú téli éjszakák kihasználásával az ellenségnek sikerült mindenütt észrevétlenül visszavonulnia. Az esőzések és a ködös idő miatt a légi felderítés lehetetlenné vált. Az ellenséggel való érintkezés a 9. hadseregnél teljesen megszakadt. A Frommel-lovashadtest nem jutott túl a gyalog hadosztályokon.

A Wojrsch-hadsereg kelet felé irányuló továbbt üldöző harcainak keretében a IV. hadtestnek 17-én az volt a feladata, hogy egyelőre elérje a Pilica tulsó partján levő magaslatokat és pedig a 31. hadosztállyal a Szarbsko—Dabrowa—Stara vonalat, a 32. hadosztállyal pedig a Skotnikitől keletre eső magaslatot. Ehhez a 31. hadosztálynak lehetőleg korán reggel ki kell erőszakolnia az átjárást Stobnikánál. A 32. hadosztály virradatkor támadást színlel és Skolnikinél megkísérli az átkelést.

A 31. hadosztály két dandároszlopban reggel 7 órakor a Lubien—Tumanowa vonalról nyomul előre; 1—1 zászlóalj 1—1 tűzérszakasszal alkotta az északi, illetve déli oldalvédet. Menetcélul egyelőre a Wielkie Pole—Brzezie—Stobnice vonalat, tehát a nyugati Pilica partot jelölték ki.

A hadosztály lovasságából, amely az oszlopok részére történt vezénylések után a hadosztályparancsnok rendelkezésére állott, $^1/_2$ századot Stobnicára küldték előre azzal a paranccsal, hogy ezt a pontot tartsa és erőteljes felderítést végezzen a Pilicán túl. Ez a század elűzött nehány kozák járőrt a Pilica partjáról és jelentette, hogy az oroszok által használt öt híd állítólag (foglyok vallomása szerint) lerombolásra van előkészítve, továbbá, hogy a Stobnicától közvetlenül keletre eső magaslat meg van szállva. Jelentette továbbá, hogy a Varga százados parancsnoksága alatt álló II/32. baloldalvéd zászlóalj, a fél lovas szakasszal egyetértve megtámadja az ellenséget.

12^h 30^l-kor, amikor a hadosztályparancsnok a Felix-oszlop elővédjével a Stobnica melletti magaslatra érkezett, kiadták a további rendelkezéseket a Pilicán való átkelésre, oly értelemben, hogy az elővédeknek el kell érniök a Pilica keleti partját, még pedig a Felix-oszlopnak a Dabrowkától közvetlenül nyugatra levő magaslatokat, a Dáni-oszlopnak pedig Skolnikit. Ha az ellenség ezzel a támadással szemben váratlan ellenállást

tanúsítana, az átkelést a Dabrowkától nyugatra eső Pilica-kanyarulatnál kell kierőszakolni.

Az ütközet lefolyása ez volt. A Felix-oszlop élővédje megtámadta a folyó tulsó partján levő lövészárkokat Dabrowka irányában. Tűzérségünk úgy támogatta egyelőre a támadást, hogy három ellenséges üteget hallgattatott el, melyek Stobnica környékére működtek és tűzbe fogta az ellenséges állásokat Szarbskonál és tőle délre. Ezalatt helyrehozták a felgyujtott hidat Stobnica—Zimantownál.

A Dáni-oszlop jobb oldalvédje jelentette, hogy Nowinkin át elérte a Pilicát, az ottani híd teljesen szét van rombolva és az ellenség tüzelése miatt csak éjjel állítható helyre. A Dánioszlop élővédje elérte a Pilicát és átkelésre alkalmas helyeket keresett.

Estére ezt rendelte el a hadosztály parancsnokság :

A 61. dandár (Felix) zömével Stobnica környékén, két zászlóaljjal a dabrowai magaslatokon marad ; a 62. dandár (Dáni) Brzezieben ; egy zászlóaljjal a Pilicánál marad, egy zászlóaljjal pedig arra törekszik, hogy a Pilicán túl Skotnikiig nyomuljon előre.

Az ellenségről estig megtudtuk, hogy a 19. kozákhadosztály Legnél a Pilicán át visszavonult, hogy egy 4 zászlóaljból és 1 ütegből álló különítmény Stobnicával szemben, a Tumanow-lovashadtest pedig a Pilica keleti partján áll.

A Hauer-lovashadtest este közvetlenül a 31. hadosztály északi szomszédságába érkezett a Pilica nyugati partjára, ahol meghált.

A Zymantow melletti hidat az árkász század este teljesen helyreállította, úgyhogy a 32. gyalogezred 2. zászlóalja még éjjel előnyomulhatott a Stara és Dombrowkával szembenfekvő erdő keleti szélére. A Skotnikitól nyugatra fekvő hidat az éj folyamán helyreállították, még pedig annyira, hogy a nehéz vonatok is használhatták.

A hadosztály éjjel 11^h-kor a hadtest parancsának bevárása nélkül kiadta a rendelkezést az előnyomulásra. Ezek szerint a Felix-dandár főcsapatának reggel 6^h-kor élével át kellett kelnie Zymantownál a hídon és elfoglalni a Janikow—Diabla—Gora magaslatokat ; a Dáni-dandárnak 7^h 30-kor ugyanezen a hídon kellett átkelnie és a Felix-dandárt jobbra lépcsőzetesen követnie. A Nowinkinál levő zászlóalj a 32. hadosztály megérkezése után bevonul a dandárhoz. A kijelölt terep elérése után folytatódik az üldözés kelet felé a Czarnáig, a Sincice—Klew vonal irányában.

December 18.

Az általános helyzet Lengyelország területén ez volt :

A 9. német hadsereg helyzetében a remélt kedvező vál-

tozások nem következtek be. A hadsereg balszárnyával szemben az ellenség szemmelláthatólag erősbödött. Ez mindinkább amelett szólt, hogy az ellenség arcvonalának ezen a szakaszán határozta el az ellenállást.

A Wojrsch-hadsereghez tartozó 1. gárda tartalék-hadosztályt átmenetileg a Mackensen-hadsereghez osztották be. Ez a hadosztály erre a Pilica balpartján Tomaszowon át mintegy 20 kilométernyire kelet felé nyomult, minek következtében a 9. hadsereg Rawatól délre, a Pilicától egészen a Visztuláig, szinte nyilegyenesen északnak tartó, majdnem 90 km hosszú vonalon állott. Az a remény, hogy az ellenséget hátbatámadással döntően le lehet győzni, meghiúsult. A nagy lovascsapatoknak sem sikerült seholsem túljutni a maguk gyalogságán.

A Wojrsch-hadsereg és a cs. és k. 1. hadsereg előtt az ellenfél veretlenül, nagy rendben vonult vissza. Ott, ahol jónak látta, kétségtelenül elég erővel rendelkezett a szívós ellenállásra. Így ítélte meg az oroszok helyzetét Wojrsch tábornok. Ez a megítélés teljesen helyes volt és nagy mértékben különbözött Ludendorffétól.

A 31. hadosztálynak december 18-a igen érdekes nap volt.

Reggel 5^h-kor érkezett meg a hadtest parancsa. Az üldözést nem keleti irányban rendelte el, mint eddig, hanem északkeleti irányban, még pedig a 31. hadosztály részére egyrészt a Kamocka—Wola—Z. O. terepben Mariampoltól keletre, másrészt pedig a Wolka Skotnicka—Wolica—Pilickowice vonalon; ehhez elsősorban a Szarbsko—Dabrowa—Starai magaslatokat kellett elfoglalnia.

Ez a rendelkezés nem változtatta meg a 31. hadosztályparancsnokság eddigi parancsait, mely csak azt az új útasítást adta ki, hogy a Janinkowice—Djabla Gorán túl csak parancsra kell előnyomulni.

Reggel 8^h 45-kor az egész 31. hadosztály a Pilica jobb partján volt; mögötte a Hauer-lovashadtest kelt át és északi irányban hatolt előre. Az ellenfél nem fejtett ki ellenállást. Délelőtt 11^h-kor a hadtestparancsnokság megparancsolta, hogy az előnyomulást folytatni kell a csapatok zömével Przylenkig, az előcsapatokkal a Czarnától keletre emelkedő magaslatokra, mihelyt mindkét hadosztály elérte a Pilica jobbpartját.

A 32. hadosztály délelőtt 11^h-kor még meglehetősen hátramaradt. A 31. hadosztály parancsnoka elhatározta — hogy noha a kapott parancs szerint a további üldözést csak a 32. hadosztály beérkezésekor folytassa — ezt a Czarnánál és azontúl is azonnal folytatja, hogy az ellenségnek, ne maradjon ideje arra, hogy ennél a folyónál ellenálljon. Ezért 11^h és 11^h 30^l között ezt a rendelkezést adta ki:

A hadosztály lovassága ügetve előrenyomul Rozenekig a Czarnánál, az ottani átjárót elfoglalja és felderítést végez Paradyz és Budkow irányában.

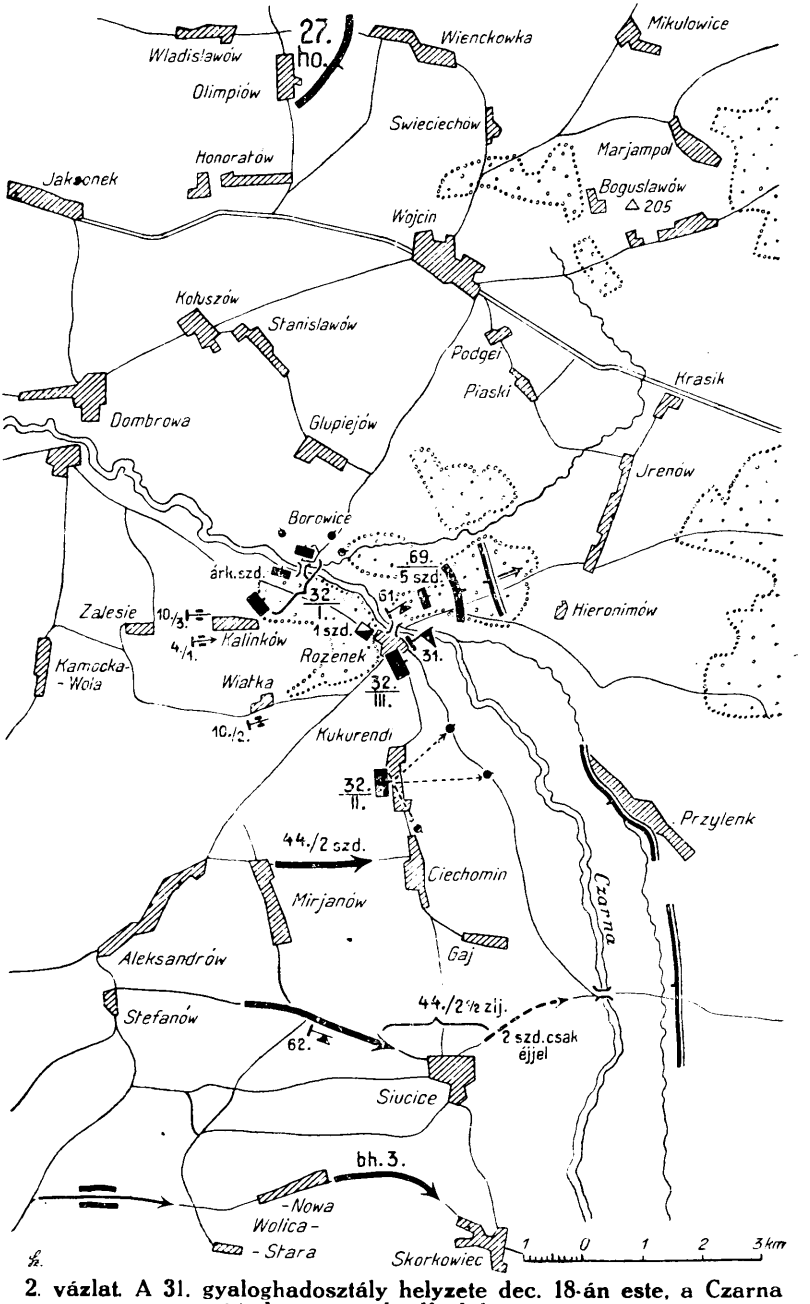

2. vázlat. A 31. gyaloghadosztály helyzete dec. 18-án este, a Czarna átkelőpontjainak elfoglalása után.

Az üldözés folytatása: A Felix-oszlop Alexandrowon át Rozenekig, előcsapatokkal félúton Rozenek és Paradyz között; a Dáni-oszlop Sincicen át a Prylek—Ciechamin—Sincice területre, előcsapatokkal a Prylektől keletre fekvő magaslatokra hatol.

A hadosztályparancsnok a Felix-oszloppal Rozenek felé ment előre.

4^h 30^l-kor délután a Felix-oszlop elérte Rozeneket, a 69. gyalogezred visszavetette az orosz gyalogságot és előrenyomult a Rozenektől keletre eső magaslatok felé.

A Rozenektől északnyugatra levő hidat Borowicenél a 32. gyalogezred egyik zászlóaljának egy része szállta meg és árkászok állították helyre.

Mialatt ez a gyors előretörés lejátszódott, a Dáni-oszlop este 6 óráig az Alexandrowo—Stara vonalig jutott és megállott. Parancsot kapott, hogy azonnal nyomuljon tovább és zömével Sincicét, előcsapataival M. Sincicét érje el.

A IV. hadtest parancsnokságától este dicsérő elismerés érkezett az üldözés alatt tanusított kezdeményezésért, amely a 32. hadosztály bevárása nélkül történt.

Ez a hadosztály csak este 6^h-kor lépte át egyes részeivel a Pilicát Skolnikinél. Vele szemben az ellenség megszállva tartotta a Czarna jobbpartját Ruszenicénél délfelé.

A 31. hadosztály helyzetét, a sötétség beálltakor, a 2. vázlat tünteti fel.

December 19.

Az általános helyzet ezen a napon nem volt épen kedvező. A keleti főparancsnokság úgy itélte meg a helyzetet, hogy az oroszok a Rawka és Bzura mögött akarnak megállni. Az oroszok a Visztuláig való visszavonulás tervét elejtették.

19-én a 9. hadsereg majd minden részénél heves harcokra került a sor. Este a Frommel-lovashadtest és az 1. gárda tart. hadosztály Rawatól délkeletre és délre állott. Ők jutottak keleti irányban legmesszebbre. Jobbra tőlük a cs. és k. 2. hadsereg majdnem 15 km-rel hátrább volt. A cs. és k. 1. 4. és 3. hadseregnél az üldözés megszünt. A csapatok nagyon kimerültek az utóbbi napok meneteitől, melyek legtöbbször úttalan utakon, igen nehéz terepen át folytak.

A 2. hadseregnek — felsőbb utasításra — 19-re az volt a terve, hogy amennyiben az ellenfél a Obszowice—Paradyz—Radoszice vonalon védőállásban volna, a hadtestek vele szemben beássák magukat. Támadást egyelőre nem terveznek. Inkább a harcvonal elegendő erővel történő elfoglalását és a főerő összegyüjtését a kijelölt területek északi részében rendelték el. Ha azonban az ellenség visszavonulna, a főerőknek északkeleti irányban kell előnyomulniok.

Évégből előnyomulási területeket jelöltek ki számukra, igen messze eső menetcélokkal.[2]

A fentiek alapján a hadtest rendelkezése arra útasította a hadosztályokat, hogy a balszárny mögött erős tartalékokat tartsanak készen. Az esetleges további előnyomulásra, melyet azonban még külön rendeltek volna el, a hadosztályok részére kijelölték a mozgási irányokat és pedig a 31. és 32. hadosztály között a következő vonalat: a Sincice—Butkowtól északkeletre eső híd stb.

Még 18-án este elrendelte a hadosztályparancsnokság, hogy 19-ére a 61. dandár szállja meg előcsapataival a Czarna átjárókat Rosenek és Borowiecnél, a 62. dandár pedig egyelőre szorítkozzék arra, hogy tartsa Czarna—Ciech—Ciecomin vonalát.

Reggel 5^h-ig jelentették a hadosztályparancsnokságnak, hogy a hátramaradt 62. dandár a 44. gyalogezreddel éjfél után elérte Sincicét, a 3. bosnyák gyalogezred pedig hajnali 2^h-kor Skorkowicét és a tőle keletre eső magaslatot.

Ebben az időben új hadtestparancs érkezett, mely szerint a hadtest délelőtt 10^h-kor a Czarna balpartján előnyomulásra készen áll és pedig a 31. hadosztály Sincice és Rozenek között, 2 gyalogezreddel tartalékban a balszárny mögött.

Ennek következtében a hadosztályparancsnokságnak módosítania kellett eredeti rendelkezését olyanformán, hogy a 61. dandár állásait megtartja, míg a 62. dandár a 32. hadosztály által történő felváltása után, Kamocka-Wola körül gyülekezik.

Napközben megállapították, hogy az ellenség az erdő szabad térségein beássa magát és gépfegyvereket helyez el állásaiba; a Prylek melletti völgy lejtőjét is erősen megszállta az ellenség. Az orosz tűzérség felváltva lőtte Rozeneket és Ciechomint. A Dáni-csoport tűzérsége ellenséges tűzben állott s emiatt nem tudott elindulni. A dandár azon részei, amelyeket a közeledő 32. hadosztálynak kellett felváltania, csak a sötétségben hagyhatták el állásaikat.

A 27. hadosztály elérte Swiecechow-Wojcint; a vele való összeköttetést a 32. gyalogezred $^1/_2$ zászlóalja állította helyre. A Hauer-lovashadtestről az az értesítés érkezett, hogy észak felé vonul.

A hadtestparancsnokság által elrendelt készenlét állásokban töltötték az éjszakát is a csapatok.

December 20.

Általános helyzet. A 9. hadseregnél csak arcvonaltámadások folytak, de jelentékenyebb előnyöket nem eredményez-

[2] Részletesebb adatokat nem közlünk, minthogy kívül esnek ennek a cikknek keretén.

tek. A szárnyon a Gerock-hadtest és a Frommel-lovashadtest messze előretolt állásaikat nem használhatták ki, mert dél felől veszély fenyegette őket is. A Frommel-lovashadtestnek dél felé kellett arcélét fordítania. Hindenburg hadereje és a Conrad parancsnoksága alá tartozó hadseregek között hézag keletkezett.

Kelet főparancsnoka a német 9. hadsereg jobbszárnyát az üldözés alatt a Pilica északi oldalán tartotta. Conrad pedig a Wojrsch-hadsereg balszárnyát Opocznora irányította. Most már megakadt az üldözés a Wojrsch-hadsereg részéről, melyet meggyengített az 1. gárda tartalék hadosztály elvezénylése.

Wojrsch Opoczno irányából orosz ellentámadásokat várt a cs. és k. 2. hadsereg ellen. Kérte tehát, hogy adják vissza az 1. gárda tartalék hadosztályt, hogy azzal a Pilicán át dél felé az oroszok oldalába törhessen. Minthogy azonban ez a 9. hadsereg déli sarokpillérét alkotta, a kérést nem teljesítették.

A cs. és k. hadsereg egész arcvonalán teljesen megállott az üldözés.

A 20.-ára szóló támadási parancs már 19-én éjfél felé megérkezett és így szólt:

„A hadtest holnap reggel 8^h-kor a Czarnán keresztül támad; az ellenséges utóvédek visszavetése után a Czarna jobbpartján folytatja a támadást, még pedig az előcsapatokkal egészen a Drzewieckaig; a 31. hadosztálynak egyelőre a Solec—Paradyz vonalat kell elérnie."

Ezt a rendelkezést a hadseregparancsnokság abban a feltevésben adta ki, hogy az ellenség hathatós ellenállást nem fog kifejteni. Ez a nézet teljes ellenmondásban volt a hadosztályparancsnokság felfogásával, mely utóbbi a következő útasítást adta ki:

Felix vezérőrnagy a 61. dandárral és a 44. gyalogezreddel az egész hadosztálytűzérség támogatása mellett, a szemben levő ellenséget a Ciechomin-Piaski térből előnyomulva megtámadja. A 3. bosnyák gyalogezred a hadosztály tartaléka.

A 27. hadosztálytól reggel értesítés jött, hogy északról átkarolva fog támadni, ennélfogva nem biztosíthatja a 31. hadosztály északi oldalát. A 32. hadosztály 64. dandárja értesítést küld, hogy délelőtt 10^h-ig 3 zászlóalj átlépte a Czarnát és pedig a legészakibb zászlóalj Sincicetől északkeletre, de a további előnyomulás az erős tűz miatt csak lassan halad.

A Felix-csoport támadását, a tűzérségi előkészítést megakadályozó sűrű köd miatt, egy órával (9^h) el kellett halasztani. A jobbszárny támadása a 69. gyalogezred előretörése folytán némi előnyt ért el. Krasik—Irenow ellen a csapatok előnyomultak és déltájt elfoglaltak néhány tanyát és erdőrészletet. Az a jelentés, hogy Krasik és Irenow elfoglaltatott, nem volt helytálló, mert a csapatok csak a helység előtt fekvő néhány tanyát érték el.

A hadosztály lovassága, melyet a reggeli órákban Wojcinen át kiküldöttek, hogy a 27. hadosztállyal állítsa helyre az összeköttetést, ezt megtette és utána a kapott parancs szerint Mariampol felé végzett felderítést. Erős ellenséges állásokat állapított meg. Délután 1^h-kor a hadtest-tartalékot a hadtestparancsnokság alá rendelik. Utasítást kapott, hogy Kalinkowon át Borowiecre iuduljon el.

A két dandárparancsnoknak és a 3. bosnyák gyalogezred parancsnokának a következő parancsot kézbesítették:

„A Felix-csoport Krasik birtokában útban van Irenow elfoglalására. Dáni vezérőrnagynak, miután a 3. bosnyák gyalogezred 2 zászlóaljával megerősítette a harcvonalat, balszárnyával az országút mentén, jobbszárnyával Glupiejow „O"-betűje felett kell végrehajtania a támadást. A 3. bosnyák gyalogezred $^1/_2$ zászlóalja Wojcinen át biztosítja a hadosztály balszárnyát, mig a másik félzászlóalj mint tartalék Glupiejowban marad.

Délután 3^h 10^l-kor Felix vezérőrnagy jelenti, hogy Krasik nincs elfoglalva, csak a tőle nyugatra fekvő házcsoport.

A változott helyzet és az előrehaladt idő miatt, a 3. bosnyák gyalogezred Irenow elleni támadását elejtették. Az ezred zömének Kalinkow és Wialkára éjjeli szállásra kellett vonulnia, csak egy fél zászlóaljnak kellett Wojcinben maradnia, a Felix-csoport bal oldalvédjeként.

Felix vezérőrnagy azt a parancsot kapta, hogy a sötétség beálltával a támadást szüntesse be és az elért vonalat műszakilag erősítse meg.

A hadosztály lovassága délután 5^h-kor jelentette, hogy a Felix-csoport északi szárnya Wojcin és Krasin között az országútnál van; a hadosztálylovasság 1 km-nyire az ellenség által megszállt Mariampoltól az erdő szélén áll, a 27. hadosztállyal, melynek bal szárnya Swiecechownál van, az összeköttetés helyre van állítva.

December 21.

Mindent egybevéve a 9. hadsereg ezen a napon sem jutott döntő előnyhöz. Időközben a balszárnyon a helyzet nem alakult kedvezően. Az ellenfél a Pilicától jobbra annyira megerősödött, hogy a Frommel-lovashadtestnek az átkelés dél felé nem sikerült és a már a Pilica jobbpartján álló Hauer-lovashadtestet és a Gallwitz-hadtestet nyugat felé visszanyomta. Ezáltal a cs. és k. 2. hadsereg északi szárnya annyira megnyult, hogy a 9. hadseregnek a Pilica-sávnál majdnem 30 km-nyi oldalállást kellett védenie.

A 31. hadosztályhoz 20-án éjjel 11^h-kor a következő hadtestintézkedés érkezett: „A támadást be kell szüntetni és az elért állásokat szívós ellenállásra berendezni. A 3. bosnyák gya-

logezredet és 1 szakasz lovasságot 8^h-kor reggel Wojcin-Honoratownál a Gallwitz-hadtest rendelkezésére kell bocsátani."

Délelőtt 10^h felé a hadtestparancsnokság tudtul adta, hogy amennyiben az ellenség nem hátrál, a frontszakaszok eltolása fog bekövetkezni úgy, hogy a 31. hadosztály a Rozenek—Mniszkow szakaszt fogja valószínűleg megkapni.

Erre a felvilágosításra a dandárparancsnokok útasítást kaptak, hogy az új szakaszokat vizsgálják meg és pedig a 61. dandár Wojcinig bezárólag, a 62. pedig az észak felé csatlakozót; a tűzérdandárparancsnokságnak a tűzérállásokat kellett szemügyre vennie.

A Gallwitz-hadtest alá rendelt 3. bosnyákgyalogezredtől déli 12^h-kor jelentés érkezett, hogy 2 zászlóaljjal megszállta a Podgaj[3] és Swieciehow közti szakaszt, 1 zászlóalj tartalékként marad Olimpiownál. A lovasszakasz az összeköttetést tartja fenn a 27. hadosztállyal.

A Gallwitz-hadtestről annyit tudtak, hogy az orosz ellentámadás folytán helyzete válságosra fordult.

Az arcvonalon most már mindkét oldalon gyalogság volt egymással szemben. Az orosz tűzérség egész napon élénken tüzelt. A mi tűzérségünk csak gyengén viszonozhatta a tüzet, mert kevés volt a lövőszere.

A hadtest nehéz helyzetével számolva, a hadsereg elhatározta, hogy a 31. hadosztálytól délre álló 32. hadosztályt felváltja a XII. hadtest. A felváltott 32. hadosztálynak az északi Czarna-parton a Dabrowa—Kotuczow—Jaksonek térben kellett a 2. hadsereg rendelkezésére készen állnia.

A 31. hadosztály részére a hadtesttől délután 4^h 45^l-kor csak az az intézkedés érkezett, hogy részére nem az előbb kijelölt szakaszt, hanem a következőt jelölte ki: Déli határ a Stara—Sincice vonal. Északi határ a Wladyslawow—Mikulowice vonal bezárólag; a déli szárny külön a Czarna bal partján.

Az útasítást kiegészítette az az értesítés, hogy a Gallwitz-hadtestnek átengedett csapatok visszakerülnek a hadosztály kötelékébe.

A hadosztályparancsnokságnak így útasításokat kellett kiadnia az új csoportosításra. Ezek így szóltak: XII. 22-én reggel 7^h-ig a következő elhelyezkedést kell keresztül vinni: Félix vezérőrnagy szakasza (61. dandár és 4 üteg) Sincice déli szélétől a Glupiejow és Irenow közti erdőcskéig bezárólag, Dáni vezérőrnagy szakasza (62. dandár és 3 üteg) északra csatlakozva a Wladislawow—Mikulowice közti útig bezárólag.

Még este megérkezett a nehéz tarackos osztály a hadosztály körletébe.

[3] Wojcintól közvetlenül délre.

December 22.

Ez a nap a 9. hadseregnek kisebb sikereket hozott, de ellentámadásokat is. A következő napokban semmiféle változás se történt. A december 24-i karácsonyestre hírszerzők és foglyok általános, nagy orosz támadást jeleztek, mely Lengyelországban elmaradt, a Kárpátokban és Keletporoszországban azonban bekövetkezett. Hó, köd, feneketlen sár, enyhe idő és rövid sötét nappalok nehezítették meg a mozgást és a tüzérség eredményes működését. A harc lassan-lassan elült; csak a 9. hadsereg déli szárnyán és a Wojrsch hadsereg északi szárnyán a Pilicánál folyt még.

A felváltott és északra elvonult 32. hadosztály 22-én a IV. hadtest kötelékéből kivált és a Gallwitz-hadtesthez került, úgy hogy a IV. hadtest kötelékében már csak a 31. hadosztály maradt. Ezt sem lehetett rendelkezési egységnek tekinteni a hadtestparancsnokság szempontjából, minthogy megerősített állásban állt szemben az ellenséggel.

A 31. hadosztyálynál jelentősebb esemény nem történt.

A hadosztályhoz északon csatlakozó 27. hadosztály 54. dandárja jelentette, hogy hajnalban megtámadták, de a támadást véresen visszaverte.

23-án az állások tartása volt a feladat.

December 23.

Déltájt a 2. hadsereg parancsnoksága közölte a IV. hadtesttel, hogy a Wojrsch-hadsereg december 25-re általános támadást tervez. Alapos felderítést, tüzérségi előkészítést és az erők csoportosítását rendelte el a hadseregparancsnokság.

Minthogy a IV. hadtest ebben az időben csak a 31. hadosztállyal rendelkezett, mely megerősített állásban volt az ellenséggel szemben és az arcvonalból erőket kivonni nem lehetett, tűzérségi előkészítéshez lövőszer nem volt elegendő, nem rendelt el semmit. A hadtestparancsnokságnál éppen jelenlevő hadosztály vezérkari főnöknek odaadták másolatban a hadseregparancsnokság útasításait.

A hadosztálynál menetalakulatokat, akkor érkezett, még igen kezdetleges és kis öblű aknavetőket osztottak ki, a nehéz tarackos osztály tüzelő állást foglalt el, a tüzér lövőszert, amennyire lehetett kiegészítették és kiegyenlítették.

December 24.

Ezen a napon, mint az előzőn is, nyugalom uralkodott az arcvonalon. A hadtestparancsnokság a hadsereg intézkedést, mely december 25-re a 32. hadosztály és a Hauer-lovas hadtest támadását rendelte el és a IV. és XII. hadtest részére

parancsot tartalmazott támadás kezdésére, ha ettől siker remélhető, szószerint közölte a 31. hadosztállyal.

10^h-kor este adták ki a hadosztály intézkedését, mely így szólt: A 31. hadosztály tartja állását és támadásra kész abban a pillanatban, amikor attól siker remélhető. Ecélból felderítés történjék nagyobb osztagokkal éjjel és hajnalban; ha a támadás megindul, a cél az, hogy a Felix-csoport Rozenekből Paradyz felé, a Dáni-csoport Honoratowból Mariampol felé törjön. A tűzérség készítse elő a támadást és evégből a nehéz tarackos üteg Olimpiownál foglaljon tüzelő állást.

December 25.

A Wojrsch-hadsereg északi szárnyán és a 9. hadsereg déli szárnyán, a harcok a karácsonyi ünnepeken tovább folytak. Az a terv, hogy a Frommel- és Richthofen-német lovas hadtestek a Pilica déli partjára nyomuljanak előre az ott még ellenálló ellenség oldalba támadása céljából, nem került kivitelre, mert az itt harcba vetett poseni népfelkelő hadtest a lovasság részére nem tudta az átkelést megnyitni. Közben Tomaszowtól délre a Gallwitz-hadtest osztrák-magyar csapatait (27. és 32. hadosztály) annyira megerősítették, hogy 25-én újból megkezdték a támadást. Változó harcokban sikerült nekik Tomaszowtól délkeletre előbbre jutni.

A 2. hadsereg parancsnoksága elrendelte, hogy a 35. hadosztályt — a 69. dandár, 1 ágyús üteg és a tarackos osztály kivételével, melyeknek a kijelölt szakaszt továbbra is tartaniok kellett — úgy kell Jaksonek terébe, tehát a 31. hadosztály bal szárnya mögé eltolni, hogy az ellenség ezt a mozdulatot észre ne vegye.

Új helyére gyalogságával este 7^h-kor, tűzérségével éjfélkor érkezett meg.

A hadosztálynál ez a nap nyugodtan telt el.

Este 10^h-kor a következő hadtestrendelkezés érkezett dec. 26-ra: „A hadsereg északi szárnyával kezdődően támadni fog, még pedig a Gallwitz-hadtesttel a német csapatokhoz csatlakozva. A 27. hadosztály jobbszárnya Kozienin—Slawnoig nyúlik.

„Lütgendorff altábornagy a 62. és 70. dandárral foglalja el a Poplawy—Krasik északi vége közötti vonalat és ehhez az ellenséges állás legközelebbi részeire a támadást már reggel kezdje meg. A további előnyomulás azután már a 27. hadosztállyal egyetértésben történjék."

„A Félix-dandár tartja szakaszát és reggel 7^h-tól közvetlenül a hadtest rendelkezésére áll. Csak a harc folyamán, ha az ellenség hátrálna, tolja előrébb valamivel a Czarna északi partján álló csapatait a Lütgendorff-csoporttal egyetértésben".

Ez a rendelkezés annyiban módosult, hogy a hadsereg-

parancsnokság elrendelte, hogy a IV. hadtest csak akkor támadjon, ha a hadseregparancsnokság elrendeli.

December 26.

A 9. hadseregnél a helyzet változatlan. A Wojrsch-hadsereg megkezdte a támadást. A XII. hadtest 35. hadosztályának maradványát — egy ágyúsosztály kivételével melynek állásában okvetlen meg kellett maradnia — a 31. hadosztály északi szárnya mögött eltolták és a IV. hadtesthez tartalékul osztották be.

A Gallwitz-hadtestnek az volt a szándéka, hogy a támadást egyelőre a 32. hadosztály kezdje meg. Ehhez kellett a továbbiak folyamán a tőle jobbra álló 27. hadosztálynak csatlakoznia.

A 32. hadosztály délig a Potok—Bratkow vonalig (arcvonal délkeletre) jutott előre, mikor orosz részről Mniszkownál ellentámadás kezdődött a 27. hadosztály ellen.

A hadosztályparancsnokság éjjel $^1/_4$ 1^h-kor adta ki a parancsot a támadásra. Lényegesebb tartalma ez volt: „A Lütgendorff-csoport (62. és 70. dandár) megtámadja a szembenálló ellenséget és el kell érnie a Poplawy—Krasik vonalat. A támadás megkezdésére parancs jön. A Felix-csoport tartja állását és reggeli 7 órától közvetlenül a hadtest rendelkezésére áll."

„Reggel 8^h-kor támadásra vannak csoportosítva: Dáni vezérőrnagy a 62. és a bosnyák 3. gyalogezreddel; irány a Wojcintől északra levő erdőn a 205 magaslati pont felé. Salmon ezredes a 44. gyalogezreddel és a 63. gyalogezred 1. zászlóaljával délfelé csatlakozva a Dáni-csoporthoz, Krasik és Irenow északi része ellen, előbb támogatja a Dáni csoport előnyomulását."

„Hadosztálytartalék a 63. gyalogezred két zászlóalja a Honoratowtól nyugatra levő erdőben. A csoportok összes tűzérsége hajnalhasadtával előkészíti a Dáni-csoport támadását."

Délig annyit tudtunk, hogy a 27. hadosztály déli szárnyát támadják az oroszok és az orosz nehéz tűzérség délelőtt 10^h-tól Wojcin- és Swieciechowra irányítja tüzét.

A 27. hadosztálytól délelőtt 11^h 15^l-kor érkezett meg a támadási intézkedés, mely szerint a balszárnyról a 32. hadosztály támad. Ha ez a hadosztály túlhaladt a 27. hadosztályon, a 27-nek is előre kell mennie.

11^h 30^l-kor a Gallwitz-hadtest közölte, hogy az oroszok Mniszkowot ($2^1/_2$ km-nyire a 31. hadosztály északi szárnyától) támadják. Kérik a 31. hadosztályt, hogy támogassa a 27. hadosztályt.

Déli 12^h-kor a hadtest közölte, hogy a támadást a kiadott intézkedés alapján hajtsák végre; evégből a Mniszkow elleni

orosz támadást a tűzérség küzdje le és utána megkezdődik a támadás.

12^h 30^l-kor a hadosztályparancsnok elrendelte, hogy „Az oroszok Mniszkow elleni támadását ellentámadással fogom viszonozni, melyre a már kiadott hadosztály intézkedés irányadó. A Dáni-csoport azonnal megkezdi a támadást, a Salmon-csoport pedig a helyzetnek megfelelően."

„Az északi szárny tűzérsége támogassa a 27. hadosztályt az ellene intézett támadás leküzdésében."

„Részletes útasítások a tűzérdandárparancsnok részére külön adatnak ki."

A 27. hadosztály erről értesítést kapott és felhívták, hogy szintén nyomuljon előre.

Minthogy ennek a hadosztálynak helyzetéről újabb hírek nem érkeztek, 3^h-kor a hadosztály lovasság útasítást kapott az összeköttetésre és a helyzet felderítésére.

A hadosztálytartalék útasítást kapott, hogy a hadosztályparancsnoknak a harc idején való tartózkodási helyéhez közel, a Honoratowtól nyugatra fekvő erdőszélig nyomuljon előre (4^h délután).

Ez időtájt jelentette a 27. hadosztály 54. dandárja, hogy nem nyomulhat előre, mert csak 1100 puskája van és a szemben levő ellenség állítólag nagyobb számú.

Ennek a tétlen magatartásnak következtében a 3. bosnyák gyalogezred északi szárnyát egy orosz zászlóalj átkarolta és megtámadta, miért is az ezred arcvonalát részben el kellett hajlíteni.

A Dáni-csoportnak, mely lassú előnyomulásban volt, a a hadosztálytartalékból 1 zászlóaljat bocsátottak rendelkezésre (4^h 30^l délután). Dáni vezérőrnagy utasítást kapott, hogy a 205 magaslati ponttól Krasikig terjedő vonalon túl ne menjen előre, míg a 27. hadosztály nem megy szintén előre. Ehhez a csoporthoz beosztottak még egy árkász századot, hogy Swiecechowtól keletre levő kis kúpon támaszpontot létesítsen.

Ez a csoport este 7^h 15^l-kor még folytatta a támadását, de a jól védett és műszakilag erős állás elfoglalása a 205-tel jelzett magaslat egész hátán még nem sikerült.

Egész éjszakáig állt szemben a Salmon-csoport a közeli jól beásott ellenféllel.

Az este támadó csapatok helyzetét a 3. vázlat mutatja.

December 27.

A 9. német hadseregnél még mindig remélték, hogy a szívósan ellenálló ellenfél az állandó nyomásnak engedni fog. A teljes létszámra emelt orosz gyalog tömeggekkel szemben német részről már csak gyenge keretek állottak.

A Wojrsch hadseregnél az északi szárnyon 26-án estéig a helyzet válságosra fordult. Nemcsak a 27., hanem a 32. hadosztály északi szárnyát is egy erős orosz csoport támadta meg.

A Frommel- és Richthofen-lovashadtest beavatkozása ismét elmaradt, mert a poseni népfölkelők a Pilicán való átkelést még mindig nem tudták szabaddá tenni részükre.

A 2. hadsereg parancsnoksága ennek következtében 27-re elrendelte, hogy a Gallwitz-hadtest verje vissza a 32. hadosztály északi szárnya ellen intézett támadást, a 10. hadtest pedig a szemben megtámadott 27. hadosztályon könnyítve 27-én folytassa támadását.

Ezen utasítás alapján a IV. hadtestestparancsnokság 26-án este elrendelte, hogy: „A hadsereg a támadást folytatja. Lütgendorff altábornagy a Glupiejow-Irenow és Honoratow-Mariampol északi vége közötti vonalon álló gyalogsággal, a Paradyz—Sulejow országút és Czarna közt álló tábori ütegekkel, a tőle északra álló nehéz tarackos üteggel és a ma beosztott 10 cm. gyorstüzelő tarackkal elfoglalja és tartja a 205 magaslati ponthoz tartozó magaslatot Mariampoltól nyugatra és a tőle délre terjedő arcvonalat Piaski keleti végéig."

„További előnyomulás a Poplany—Krasik vonalig a 27. hadosztállyal egyetértésben történik."

Közvetlenül éjfél előtt Lütgendorff altábornagy december 27-re elrendelte, hogy: „A Dáni- és Salmon-harccsoportok még éjjel folytassák támadásukat a 205 magaslati pont és Krasik közötti területre. Az azután elért vonalat műszakilag meg kell erősíteni."

„Ezen a vonalon, erős tartalékokat választva ki, Dáni vezérőrnagy a bosnyák 3. gyalogezred 2 zászlóaljával, a 62. gyalogezreddel és a 63. gyalogezred 1. zászlóaljáva a kezében tartja 205—Boguszlawow közötti magaslatot; a Salmon-csoport csatlakozva az előbbihez, Krasikot tartja egész a harcsáv határáig, vagyis Glupiejow—Irenow déli széléig."

„A 3. bosnyák gyalogezred északi zászlóalja a 35. hadosztály kötelékébe kerül és biztosítja a 31. hadosztály északi oldalát."

„Az összes tüzérség útasítást kapott, hogy a fent említett vonal elérését és megtartását támogassa."

A 35. hadosztálytól reggel 6h-kor értesítés jött, hogy a hadosztályparancsnokság a 69. dandárral, a bosnyák 3. gyalogezred egy zászlóaljával, 4 ágyús- és 3 tarackos-üteggel, a Lütgendorff-csoport északi oldalát fogja védeni és ezenkívül támogatnia kell a 27. hadosztályt is. Évégből a bosnyák 3. gyalogezred zászlóalja a Swiecechowtól délkeletre levő állásában marad. A 69. dandár a Wladyslawowtól nyugatra levő erdőnél készen áll kelet felé való előnyomulásra. A tűzérség a Lütgendorff-csoportot támogatja.

A Lütgendorff-csoport támadása az erősen megszállott és műszakilag megerősített állások ellen, ha lassan is, szakadatlanul haladt. Délután 2h-kor a Dáni-csoport nehéz támadásban van a 205-ös magaslat ellen. A Salmon-csoport balszárnya döntő előnyomulásban van a Boguslawowi erdőcske ellen.

A hadosztálytartalékot előrevonják Honoratowba.

Ezalatt egy 4 zászlóaljból álló csoport Stutz 3. bosnyák gyalogezredbeli ezredes parancsnoksága alatt, a 205-ös magaslati ponttól 1 km-nyire nyugatra levő házcsoportig ért.

Ezen harcok alatt a 31. hadosztály közvetlen északi szomszédságában, a Saviecochow melletti erdőcske ellen, orosz támadás bontakozik ki. Ez ellen fordul a 69. dandár és így védi a Dáni-csoport északi oldalát.

Délután 4h-ig a keményen védett Boguslawowi erdőcskét elfoglaltuk. Az előbb említett Stutz-harccsoport a lejtőt erős ellenséges gépfegyvertűzben átlépte és elérte a 205-ös magaslat lábát.

Tűzerségünk eddig igen jól működött, de 4h-tól kezdve részben lövőszer hiánya, az időjárás okozta rossz látás és a beállott sötétség miatt már nem működhetett.

A támadás folytatására délután 4h-kor Dáni vezérőrnagy a következő parancsot kapta:

„A 62. gyalogezred a Wojcintől 1 ½ km-nyire keletre eső erdő keleti szélére még ma előnyomul és ott szilárd támaszpontot létesít. A Stutz-csoporthoz még az éj folyamány 5 századot rendelnek ki a 63. gyalogezredtől.

„Holnap reggel, mihelyt látni lehet az összes tűzérség átfogó és erőteljes tűzbe fogja a 205-ös magaslaton levő megerősített állásokat. Megfelelő hatás után a 62, 63. és a bosnyák 3. gyalogezred lehetőleg egyszerre előtör és a legutolsó ellenséges állásokba is benyomul."

Ezzel az ellenséges állás utolsó támaszpontjának elfoglalására vonatkozó rendelkezések ki voltak adva. Az ellenséget nagy veszteséggel utolsó bástyájába vetettük vissza. Az ellenség ezen utolsó pillérének elfoglalására a reménység kétségkívül meg volt. A hadosztályparancsnokság és az alparancsnokok is meg voltak győződve róla, hogy 10 ütegnek rövid, de erős tüze után, a magaslatot rohammal elfoglalhatják.

A hadtestparancsnokság jóváhagyta ezt a rendelkezést, mégis fenntartva esetleges változtatást a hadtestparancsnokság részéről.

Magasabb szempontok döntötték el, hogy a pompás magyar csapatok, a velük versengő derék bosnyákokkal együtt nem törhettek be győztesen az ellenség utolsó támaszpontjába.

27-én este felé megbeszélés folyt a 2. hadsereg és a IV. hadtest vezérkari főnöke között, hogy megállapítsák, vajjon a 31. hadosztály terébe ékelt 35. hadosztály biztosítaná-e a döntő eredményt?

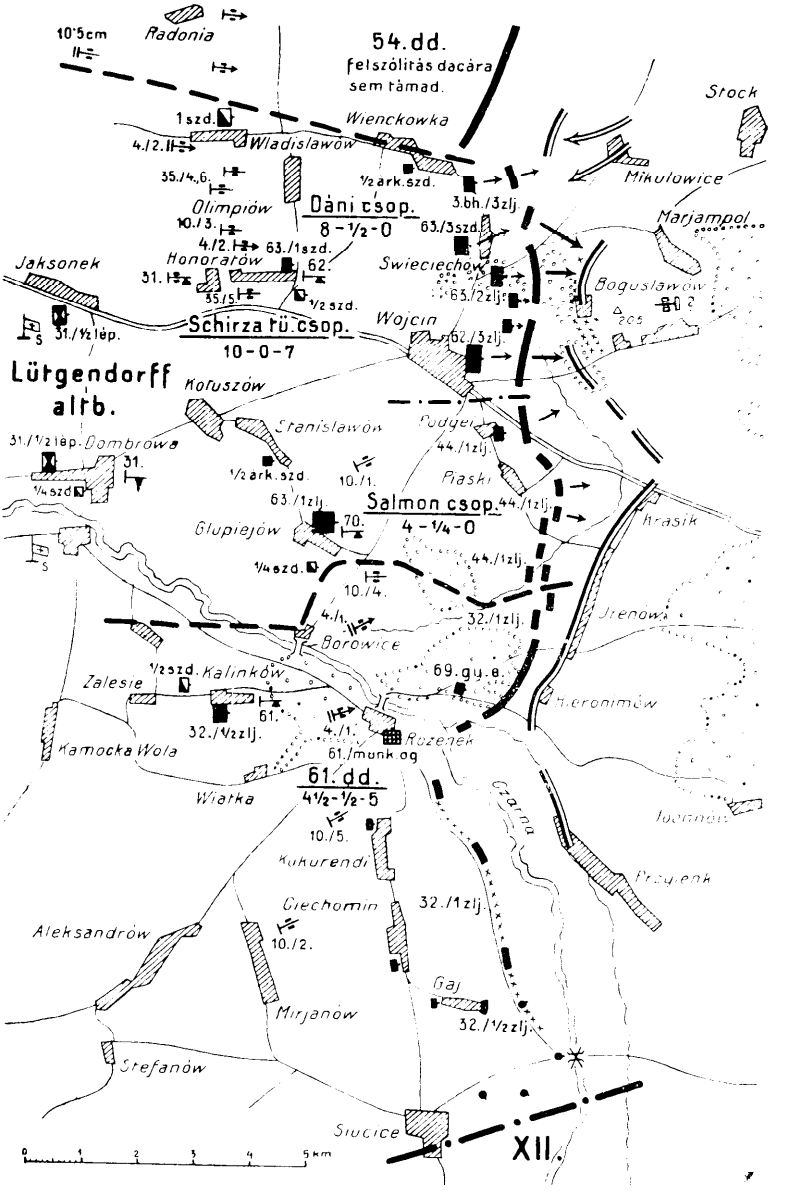

3. vázlat. A 31. gyaloghadosztály helyzete a dec. 27-i támadás folyamán.

Ez igen fontos volt, mert a 27. hadosztály nem volt rábírható, hogy a támadó 31. hadosztályhoz csatlakozva, előre menjen; a 32. hadosztály északi szárnya pedig orosz ellentámadás miatt védekezésre kényszerült.

Minthogy a IV. hadtest nem tudta bizonyosra igérni a Lütgendorff-csoport győzelmét, a hadseregparancsnokság elhatározta, hogy a 35. hadosztályt, melyet csak részben vett még igénybe, északra tolja, hogy a Gallwitz-hadtest területén a közeli napokban támadásra rendelje.

A hadtestintézkedés kiadása után a fentemlített vezérkari főnökök újabb megbeszélést tartottak. Még egyszer megvitatták azt a kérdést, vajjon a 31. hadosztály támadásának feladása nem jelenti-e a döntő siker feláldozását?

A hadtest vezérkari főnökének az volt a nézete, hogy döntő siker csak akkor érhető el, ha a támadás szélesebb arcvonalon, tehát legalább is a 27. hadosztály közreműködésével megy végbe. Tehát a már kiadott rendelkezés mellett maradtak.

A 31. hadosztály parancsnokának nézetét, sajnos, nem vették figyelembe.

Este 9^h-kor megérkezett a hadtestintézkedés 28-ára, mely a győzelemben biztos hadosztályparancsnokságra igen nyomasztóan hatott.

Ez volt benne: „A ma elért vonalak tartandók. A 35. hadosztályt az arcvonalból ki kell vonni. A Lütgendorff-arcvonal reggel 7^h-tól a Swieciechow—Mikulowice vonalig terjed. A 35. hadosztály alá rendelt osztagokat reggel 8^h-ig Honoratow keleti végénél kell összegyüjteni. — A Felix-csoport továbbra is közvetlenül a hadtestparancsnokság rendelkezésére áll."

Közvetlen ezen intézkedés átvétele után, a hadosztályparancsnokság figyelmezteti a hadtestparancsnokságot, hogy a helyzet vagyis az ellenség közelsége miatt, a 35. hadosztály részeinek kivonása nagy nehézségekkel jár és áldozatokat fog kívánni. Ennélfogva azt a kívánságot terjeszti elő, hogy a csoport előbb foglalja el a 205-ös magaslatot.

A hadtestparancsnokság, tekintettel a hadseregparancsnokság szándékára ezt a kívánságot nem teljesithette. Csak ez után az elutasító válasz után adta ki a hadosztály intézkedését. Ez van benne:

„A támadást a Mariampol melletti magaslat és a tőle délnyugatra fekvő erdőcske ellen be kell szüntetni. Dáni vezérőrnagy azonnal átveszi a Swiecechowtól a Felix-csoportig terjedő szakazt és éjjel visszaviszi csapatait az eredeti állásba, Swiecechow—Wojcin—Piasky s a Glupieowtól keletre eső erdő vonalába. A 3. bosnyák gyalogezred félzászlóalja hadosztálytartalékként Stanislawowba rendelendő".

„A 35. hadosztály csapatait ki kell vinni a harcvonalból.

Két zászlóalj Honoratow keleti végére, az 51. gyalogezredbeli zászlóalj pedig Wladislawow nyugati végére, kerül hadtesttartalékként. Valamennyi többi zászlóalj Jaksonekre vonul s ott Salmon ezredes parancsnoksága alatt egyesül".

Az éjjel enyhe volt; ködděl és kevés esővel.

December 28.

Általános helyzet. A Bzura torkolatától a Pilicáig, 90 km. kiterjedésben, a német 9. hadsereg áll 18 hadosztállyal, 32 orosz hadosztállyal szemben; Tomaszowig, 30 km. szélességben, népfelkelő csapatok és lovasság csatlakoznak. Azután a Wojrsch-hadsereg következik 90 km-es harcvonallal 9 hadosztállyal 10 orosz ellen. A Nidánál, 70 km széles harcvonalban az 1. hadsereg áll, 7 hadosztállyal 9 orosz ellen. A felső Visztulától délre következik a 4. hadsereg 14 gyenge hadosztállyal, 80 km-es harcvonalon 11 támadó orosz hadosztállyal szemben. A 3. hadseregnek 9 gyenge hadosztálya van, 80 km-es harcvonalon, legalább 12 — december 21. óta támadó — orosz hadosztállyal szemben. A jobb szárnyat a Pflanzer-hadseregcsoport alkotja 4 népfelkelő hadosztállyal. Vele szemben 7—8 másodrendű orosz hadosztály áll.

A kimerültség, lövőszerhiány és téli időjárás gátolta harcok mind hosszabbra nyúltak. Döntő sikerek alig fordultak elő.

A háború keleten lassan-lassan állásharccá fajult.

A Wojrsch-hadseregnél megtörtént az elrendelt eltolás.

A 31. hadosztály elválása az ellenféltől az éj folyamán az ellenfél rendkívül heves tüzében történt. A 62. dandár ugyanazokat az állásokat foglalta el, melyekben 26-án, a támadás megkezdése előtt volt. A 62. és 63. gyalogezred kivonása akadálytalanul ment végbe.

Hajnal óta csend van a harcvonalon. A Felix-csoport újból a hadosztály kötelékébe került.

Ezen a napon foglalta el a 31. hadosztály tartós harcállását. Megkezdődött az állásharc.

Megjegyzések.

Az itt következő megjegyzésekben rámutatunk néhány szóval a legfontosabb modern nézetekre, amelyek az üldözésre, az ütközet félbeszakítására, a védekezésre, a mozgóharcban való védekezésre és állásban levő ellenfél megtámadására vonatkoznak. Itt azonban arra is kell gondolnunk, hogy egy modern gyaloghadosztály, amint az az Entente és Kisentente hadseregeiben ma is fennáll, az 1914 évi hadosztálytól

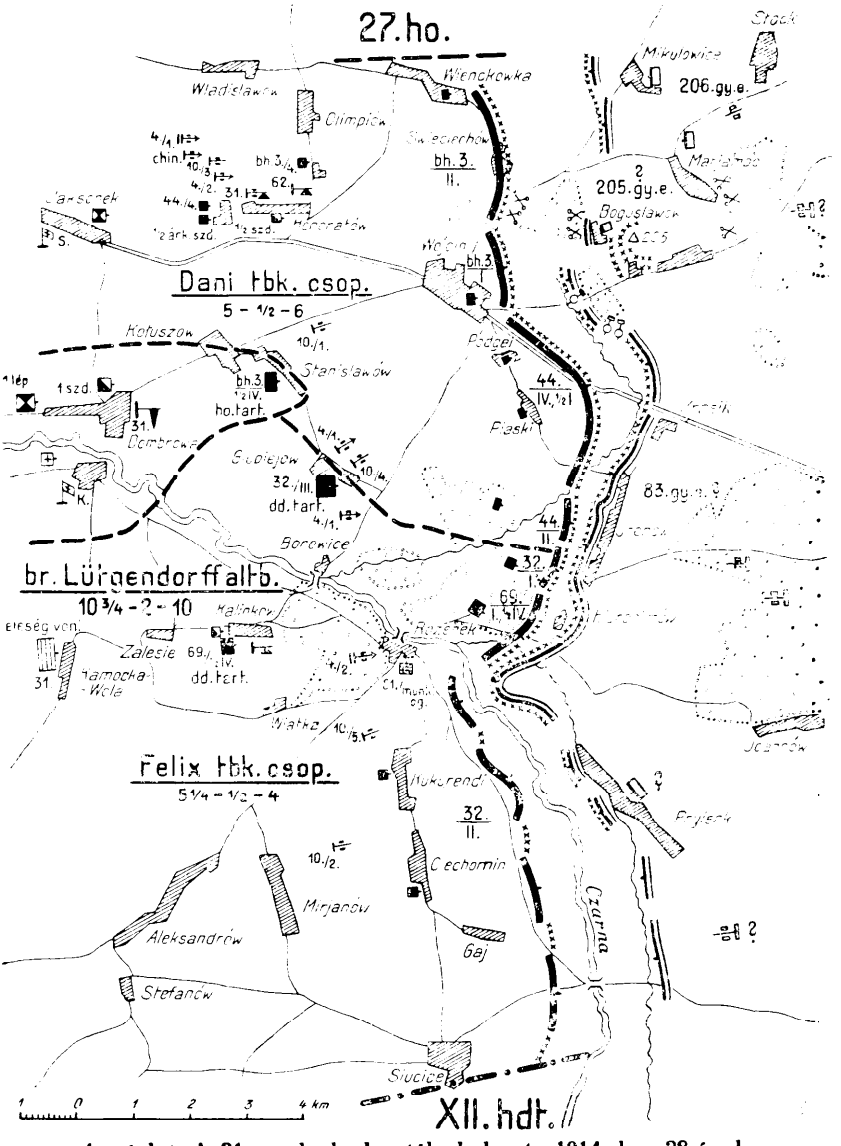

4. vázlat. A 31. gyaloghadosztály helyzete 1914 dec. 28-ának estéjétől kezdve. A tartós harcállás kezdete.

lényegesen különbözik, különösen a gépfegyverek és lövegek számát és fajtáját illetőleg.

Egy ilyen hadosztály csapatainak összetétele ez:

3 gyalogezred. Mindenik 1 törzsszázadból és 3 zászlóaljból áll. Mindegyik zászlóaljnak 3 puskás és 1 géppuskás százada van 6 könnyű géppuskával. Az ezredhez tartozik továbbá: 1 árkász- 1 táviró-, 1 géppuskás század 6 könnyű géppuskával, 1 géppuskás század 6 nehéz géppuskával, 1 gyalogágyús század 6 ágyúval, 1 aknavető század 6 könnyű aknavetővel.

A hadosztályhoz tartozik még: 1 hadosztály hírszerzőosztag (1 kerékpáros század 4 nehéz géppuskával, 1 lovasszázad 3 nehéz géppuskával és 1 géppuskás szakasz 8 géppuskával, gépkocsin, a gyalog hírszerző különítményben.)

Hadosztály tűzérség: 1 nehéz tűzérezred hat 15·5 cm tarackos üteggel, 1 könnyű tűzérezred 9 üteggel (7·5 cm ágyúkkal). Mindenik üteg 4 lövegből áll.

Ezenkívül minden hadosztálynak van 1 tűzér mérőosztagja, 1 légi elhárító százada 6 géppuskával, 1 légi elhárító ütege 4 löveggel, 1 világítóosztagja és 1 nehéz aknavető százada. Egy olyan hadosztályhoz, mely többé-kevésbbé önálló feladattal van felruházva, mint ahogyan a 31. hadosztály is volt, 1914 december 1—30-ig, még be lehet osztva egy harci kocsi zászlóalj (63 harci kocsi és 3 rádiós harci kocsi), aztán repülők (osztagok felderítő-, vadász és bombavető repülőgépekből) és egyebek.

Ezen adatok alapján könnyen elképzelhető a harcok teljesen megváltozott képe, ha ilyen újszerűen felszerelt hadosztályok állanak egymással szemben, illetőleg, ha egy ilyen újszerűen felszerelt ellenféllel szemben egy olyan hadosztály áll, melynek nehéz és közepes tűzérsége, harcikocsija, repülője stb. nincsen.

Ezen rövid szervezeti eltérés után következnek már most a *harcászati elmélkedések.*

a) Az üldözésről.

Az üldözést a 31. hadosztály december 15-én kezdte meg és 28-án este fejezte be. Az üldözés általános elvei, melyek minden vezető legnagyobb tetterejét és bátorságát és a csapatok legvégső kitartását követelték meg, itt kevésbbé jutottak kifejezésre, minthogy az üldözés tervét és a menetcélokat a hadtestparancsnokság állapította meg. Az átlagos menetteljesítmény 18—24 km volt naponként. Az üldözés sokszor úttalan útakon, részben mély homokban folyt, úgy hogy a tűzérség sokszor csak a gyalogság támogatásával juthatott előre. Az ellenséget, mely a Luziaca, Pilica és végül a Czarna terepszakaszokon szembefordult, azonnal megtámadtuk, mert ilyen szakaszok előtt a támadás sohasem állhat meg.

Minden oszlophoz tűzérség volt beosztva és az oldalvéd zászlóaljak alá is egy-egy szakasz, volt rendelve, hogy az ellenfél ellenállását gyorsan megtörjék. Ez a beosztás igen bevált. Hogy a két dandároszlop elővédjeihez tűzérség nem volt beosztva, kétségtelenül hibának minősítendő. Az alárendelt oszlopparancsnokoknál tetterő és bátorság volt megállapítható.

Mikor a 32. hadosztály december 17-én a 31-től meglehetősen elmaradt, az utóbbi tekintet nélkül a 32. hadosztályra, elhatározta az előnyomulást a Pilicán túl a Czarnához. Alig lépte át a Pilicát, a Felix-csoport, melyet a Dáni-csoportnak lépcsőben követnie kellett, az előbbi a hadosztályparancsnok jelenlétében, anélkül, hogy a Dáni-csoport lassú követésére tekintettel lett volna, a Rozenek és Borowicenél fekvő Czarna átjárókhoz sietett, visszavetette az ott megállani akaró ellenséget és birtokába jutott az átkelőhelyeknek, míg a Dáni-csoport további mozdulatait túlkorán beszüntette.

A tűzérség alkalmazása az üldözés alatt, a messzeható tűznek kihasználását és a gyors mozgékonyságot kívánja meg. Különösen a messzehordó ütegeknek kell megfigyelt tűzzel hatásfokuk határáig a visszavonuló ellenséget leküzdeniök. Gyakori köd, a nagyon is enyhe és rövid téli napokon, az előnyomulás terében levő erdők, messzehordó ágyúk hiánya — holott az oroszoknak volt — végül a rendelkezésre álló lövőszer igen szűk volta, megfigyelő repülők hiánya, csak igen szűk körre szabták a tűzérség alkalmazását.

Egy újszerűen szervezett gyaloghadosztály, amint az a kis és nagy Ententenál megvan, harci kocsikat igen hathatósan alkalmazhat, repülő harci erők támadhatnák az ellenség főerejét és felderítő repülők teljes mértékben volnának felhasználhatók az ellenség visszavonulási útjainak megállapítására.

Itt még meg kell említenünk, hogy minden vezetőnek az üldözés megkezdésétől állandóan gondoskodnia kell a lövőszer, a közelharceszközök, és az élelmezés állandó pótlásáról, ami az üldözés megkezdésekor december 15-én, különösen a lövőszert illetőleg nagy nehézségekbe ütközött.

Amint az ellenségnél visszavonulási szándékra lehet következtetni, azonnal nagyobb csoportokat kell készen tartani a távírócsapatból, melyek a hírszerző hálózatot viszik előbbre. Ismételten kértük ezt a hadtestparancsnokságtól, de az eredmény igen csekély volt.

Minthogy a visszavonuló ellenség újszerű harci eszközökkel lesz felszerelve, ezeket az üldözővel szemben természetesen alkalmazni is fogja. Ennek folytán helyenvaló lesz itt néhány szó az ütközet félbeszakításáról és a visszavonulásról.

Az ütközet félbeszakitása legkönnyebben elért siker után, sötétségben, vagy rossz látóviszonyok között történhetik. Az oroszoknak ez mindenütt, az egész német hadsereg előtt is, mindig sikerült.

Újszerűen felszerelt hadseregeknél rendkívül fontosak a légvédelemre és a harci kocsik elhárítására vonatkozó intézkedések. Arra is számítania kell minden üldözőnek, hogy ellenfele, visszavonulásának fedezésére, légierőit fogja mozgósítani. A visszavonulás támogatására alkalmazott záróövek elhelyezésénél, egyes területek gázzal is elzárhatók.

b) A hadosztály feladatairól december 19-től 28-ig.

Ez idő alatt a hadosztályra a legkülönbözőbb feladatok hárultak.

Elsősorban a mozgóharcból a védelemre való átmenetről volt szó. Alig kezdte meg a hadosztály berendezkedését a védelemre — felsőbb helyen, a 31. hadosztályparancsnokság kifejtett véleménye ellenére — csak ellenséges utóvédállásokat véltek a hadosztállyal szemben. Ezeket kellett a hadosztálynak 20-án megtámadnia.

Minthogy azonban kitünt, hogy az orosz nagy erőkkel védőállásban volt, a hadtestparancsnokság utasítására a támadást megszüntették A hadosztálynak megint védőállásba kellett mennie. Ez 21-én történt.

December 23-a óta a Wojrsch-hadsereg támadására számítottak a közel jövőben. 25-én a hadosztály erősítést kapott. Már a következő napon megkezdődött a várt támadás. Az északi szárnyról átkaroló mozdulattal a Gallwitz-hadtest kezdette meg. A hadosztálynak délben szembe kellett támadnia egy megerősített magaslati állást. A harc második napján a támadás az erős támaszpont közvetlen közelébe ért.

A hadosztályparancsnok ellenkezése dacára, az ütközetet félbe szakítva, az előbbi állásba kellett visszavonulni. Ezzel kezdődött 28-án a tartós harcállás; itt volt az álló harc.

Anélkül, hogy a felsőbb intézkedéseket birálgatni akarnók, mert ez ennek a tanulmánynak keretén kivül esik, a következőkben, egész röviden azokat az intézkedéseket tárgyaljuk, melyeket egy újszerűen felszerelt hadosztálynak, a háborúban szerzett tanulságok nyomán, a fent vázolt különböző helyzetekben figyelembe vennie, illetve tennie kellett volna.

December 19-én parancsot kapott a hadosztály, hogy mozgó harcban foglaljon el védőállást.

Az ilyen védelemben a harc rendesen megerősített ellenállási övben folyik; a védelem *mozgó* és nagy ügyességet kíván.

A hadosztálynak tehát ebben az esetben, előkészület nélkül, gyorsan védőállást kellett elfoglalnia. Ilyenkor elsősorban az elhárító tüzet kell megszervezni, mely záró- és megsemmisítő-tűzből áll. Különösen a géppuskák zárótüzének kell az egész terepet a fővédelmi vonal előtt hézag nélkül pásztáznia. A tűzérség megsemmisítő tüzének leginkább azokra a terüle-

tekre kell irányulnia, ahová a gyalogság egyáltalában nem vagy csak gyengén tud hatni és ahol ezek az ellenfél lehetséges támadó területei lehetnek.

Az állás megválasztását, mint december 19-én is, többnyire csak nagyjából, térkép alapján közlik. Az állás megválasztásának részleteinél elsősorban figyelembe veendő, hogy az állás elülső részének egy fészkek és támaszpontok alkotta rendszernek kell lennie. A fészkeket lövészek vagy géppuskás csoportok, azután aknavetők és ágyúk alkotják. Ha több ilyen fészket egységes vezetés alá rendelünk, modern támaszpont keletkezik. A fészkek (támaszpontok) csak oly messze legyenek egymástól, hogy az ellenség leghatásosabb tüzelés nélkül keresztül ne juthasson rajtuk. Ebből látható, hogy a géppuskák és a lövegek az állás gerincei.

A legelől levő fészkek vonala a főharcvonal; előtte kell az ellenséges támadásnak összereppannia. Ha azonban az ellenség ebbe a vonalba mégis betörne, a tartalékokkal (dandár és hadosztály tartalékok) kell visszavetni.

A tűzérséget elvileg a tűzérdandárparancsnok egységesen vezeti.

A hadosztályparancsnok a tűzérségnek, a külön géppuskás és harci kocsialakulatoknak feladatait, az ellenség várható főtámadási irányainak alapján jelöli ki.

Anélkül, hogy kitérnénk a védelem részleteire, csak néhány jellegzetes különbséget emelünk ki az 1914-i és a mai védelem között.

A védetemben mindenkor meglepetésre kell törekedni; ez rejtett és jól álcázott akadályokkal, harci berendezésekkel (fészkek stb.) érhető el. Ezeknek megszállói csak a legutolsó pillanatban kezdik meg a tüzet és így az ellenség elől a fő harcvonal lehetőleg soká rejtve marad. A tűzérség a csapatvezető parancsára kezdi a tüzet, abban a pillanatban, amikor az állás teljes nyugalmi állapota (Totliegen) a helyzetnek és szándéknak megfelelően már nem megokolt és kedvező célok is mutatkoznak.

A hadosztály parancsnoka a védő- és tűzterv megállapításán kívül még intézkedjék a harci kocsik és repülő osztagok igénybevételéről, esetleges harcikocsi és repülőtámadások elhárításáról, esetleg a magunk vagy az ellenség állásának ködbeborításáról.

December 20-án a hadosztálynak meg kellett támadnia az ellenség vélt utóvédállásait. Az erre vonatkozó megfigyeléseket az üldöző harcok alkalmával már ismertettük.

December 25-re a hadosztály erősítéseket és egyúttal parancsot kapott egy megerősített állás megtámadására. A támadás kezdetének elrendelését a hadseregparancsnokság tartotta fenn magának. Ezt le kell szögeznünk, mert a 8^h óta készen

álló hadosztály csak 12h-kor kapott parancsot a támadásra az ellenség ellen, mely egyes részeken 1 km-nyire, a 205-ös magaslaton levő főállása pedig 2 km-nyire volt a készentartott hadosztálytól:

Mikor kellett volna kezdődnie a támadás tűzérségi előkészítésének? Csak akkor, amikor a hadseregparancsnokság a támadás megkezdését elrendelte, tehát déli 12h-kor. Ennek az előkészítésnek egészen rövidnek kellett lennie, mert délután 4h-kor már egészen besötétedett ezeken a borús, ködös napokon. Ehhez erős, különösen nehéz tűzérségre lett volna szükség, mely bőven el van látva lövőszerrel, mert az ellenség elpusztítása és akadályok és fedezékek lerombolása vált szükségessé főképpen a 205-ös magaslaton, mert az előnyomuló gyalogságnak egy mélységi vonalon kellett áthaladnia, mely a leghatásosabb puska- és géppuskatűzben húzódott.

A gyalogság előnyomulásával nem lehetett a sötétség beálltáig várni, mert a 2. hadsereg általános helyzete ezt nem indokolta és taktikai okokból is hátrányos lett volna a hadosztálynak. A terepet a XII. hadtesttől csak előző este érkezett csapatok egyáltalán nem ismerték; a hadosztályparancsnok nem ismerte a csapatparancsnokokat; az újonnan megérkezett ütegek nem voltak belőve stb. A rendelkezésre álló tűzérség 5 tábori ágyús-, 1 tábori tarackos- és csak 1 nehéz ütegből állott. Később még egy 10·5 cm gyorstüzelő üteg érkezett.

Mindent egybevetve igen gyenge tűzérség, mert az 5 tábori ágyúsüteg ebben az esetben egyáltalán nem számított. Ezt a hátrányt még növelte az, hogy a lövőszerrel nagyon takarékoskodni kellett. Így nem lett volna szabad felsőbb helyen ezt a támadást előkészíteni!

A hadosztályparancsnokság, mivel balról hozzácsatlakozva az osztrák-magyar 27. és 32. hadosztály döntést kereső, átkaroló támadásra indult, nem maradhatott vissza.

Itt akarunk egy esetet az 1915-i tavaszi általános támadásból megemlíteni. A 31. hadosztály támadásra volt rendelve. A hadtestparancsnok előre lovagolt a hadosztályparancsnokhoz, aki egy jó kilátást nyujtó erdőcsúcsnál állt. A hadtestparancsnok türelmetlenségében igen éles szavakkal fordult felém, mert seholsem látta előrenyomulóban a gyalogságot. A válasz, melyet kapott, rövid és világos volt: „Gyalogságom csak akkor fog előre menni, ha a tűzérség kellő tevékenységet fejtett ki."

Méltatlankodva megfordult, anelkül, hogy egy szót szólt volna és hagyta, hogy azt tegyem, amit akarok. Nagy siker, sok fogoly és majdnem semmi veszteség volt az eredmény.

Ha visszatekintünk arra, hogyan rendelték el és hogyan hajtotta végre a hadosztály a támadást az elhárításra kész ellenfél ellen és hogyan festene egy ilyen ma, egy újszerű fegyverekkel ellátott hadosztállyal, óriási a különbség.

Kevés szóval rámutatunk tehát egy harckészen berendezkedett ellenfél elleni modern támadás lényegére.

Egy ilyen támadás alapja a támadási- és tűzterv.

A támadótervnél mértékadó volt egy szembetámadás a 205 magaslat ellen, melynek folytán egy mély vonalon az ellenség leghatásosabb tüzében kellett áthaladni, hogy az ellenséges állás kulcspontjához érhessünk. Ez a terep a *súlypont-terep*. Ebben a térben kell történnie a döntő lökésnek, ami 1914-ben is így volt; ide való az erő zöme. A tűzérség legnagyobb részének, különösen a nehéz ütegeknek, ide kell hatniok. A támadó gyalogság részére ebben a térben keskeny sávok vannak kijelölve; a harci kocsik és a repülők ide indítandók, a körülményekhez képest gáz is alkalmazható. A támadókörlet más részét, támadás színlelése céljából, esetleg ködbe lehet burkolni, ami az ellenséges tűz eltérítését okozhatja. Ezzel esetleg ki lehet csalni az ellenséges tüzet felderítésre és széles támadóarcvonal színlelésére.

Egy ilyen támadás végrehajtása előtt, mindig meg kell történnie a készenlétnek és pedig a meghatározott támadási terv szerint. A készenlétbe helyezés olyan terepen történjék, mely a felismert vagy vélt ellenséges zárótűzön kivül esik. Ebből a készenléti állásból a csapatnak már csak egyenesen előre kell mennie. A támadásnál magánál fontos az, hogy a gyalogság mozdulatait a tűzérség tűzkészségével teljesen egybehangzóak legyenek. Ennek alapja a vezető tűztervében idő és tér szerint szabályozott támogató tűz.

A tűzérséget úgy kell beosztani, hogy zöme a főtámadás terében legyen összefoglalva anélkül, hogy helyét változtatni kellene. A tűzérségnek a támadó gyalogság támogatására szolgáló tüze elsősorban előkészítő tűz: a támadás előtt megerősített helyekre, akadályokra és az ellenség harci eszközeire és pedig főképpen mint megsemmisítő és romboló tűz. A támogató tűz célja ellenben a gyalogság előnyomulásának és betörésének lehetővé tétele. Ebben az időpontban lépnek közbe a harci kocsik, az őket közvetlenül követő gyalogsággal és a harci repülők.

Már ebből a néhány sorból is látható, mennyire másképp hajtotta volna végre egy újszerűen felszerelt hadosztály a támadást.

Mikor a hadosztály 27-én este közelállt a harc győzelmes befejezéséhez, felsőbb parancsra vissza kellett mennie régi állásába, mely most már tartós harcállása lett. Ezt az állást az akkori véleménynek megfelelő valóságos védőállássá építettük ki, olyannyira, hogy felsőbb helyről, mint mintaállást jelölték meg.[4] Ennek következménye volt, hogy számtalan magas lá-

[4] Legérdekesebben kiépített része, melynek minden magas látogatás szólt, a 69. gyalogezred szakasza volt, melyet „Hindenburg-Ujfalu"-nak hívtak.

togatás érkezett szakadatlanul ; így a mindenkitől tisztelt Károly főherceg trónörökös, a német császár legkisebb fia, a végek parancsnoka, Kessel vezérezredes, a szövetséges és semleges államok katonai attachéi, ujságírók serege, dr. Bárczy Budapest székesfőváros polgármestere és sokan mások.

Ilyen tartós harcállások hosszabb működési szünetekben, be nem végzett mozgó harc után fognak keletkezni, mint 1914 decemberében is.

A védőállás a már említett megerősített harcállás módjára épül. A roham elhárítására különösen fontos, hogy sok és erős akadály, megfigyelőállások, géppuska-, aknavető- és fényszóróállások épüljenek. Folytonos megerősítés különösen számos támaszpont útján, továbbá az oly fontos összekötő szolgálat szervezésével, legelől egyes lövegek beépítésével, fogatos tűzérszakaszok készentartásával, szívós ellenállást kell biztosítani a harci kocsik ellen is és az elveszett részek visszaszerzését is biztosítani kell.

Fontos továbbá, hogy az ellenség ne láthassa ezeket a berendezéseket s a légi felderítés (fényképfelvételek) elől is rejtve legyenek. Nagyon fontos a jó elhelyezés és álcázás. Ez elsősorban álláspontokra, fedezékekre, megfigyelőhelyekre, géppuska- és aknavető állásokra, ütegállásokra, lövőszeres raktárakra stb. vonatkozik.

Ha a csapat elfoglalja a tartós harcállást, azonnal megkezdi az első vonal kiépítését. A fészkek és támaszpontok, tartalékok és fedezékek között azonnal szabálytalanul futó összekötőárkok készüljenek, hogy az ellenséges légi felderítésnek és a tűzérségi felderítésnek *ne* nyujtsanak tiszta képet a csapatok elhelyezéséről. Ezeket az összekötőárkokat, melyekhez hátulról megközelítő utak vezetnek, védekezésre és oldalzó tüzelésre rendezzük be. A gyalogság és a tűzérség annyira fontos megfigyelőhelyei bizonyos távolságra egymástól a fővonal mögött legyenek és lássanak el a csapatokhoz és a parancsnoksághoz.

A fedezékek biztosítsák úgy a megszálló legénység, mint a tartalékok harcképességét. Elhelyezésük szabálytalan legyen és a legelső vonalban ne legyek túlmélyek.

A tűzérségi állások úgy választandók ki, mint megerősített állásokban, de arra is ügyelni kell, hogy tartalék ütegeket is állíthassunk be. A tűzér mérőcsoportok részére az egész harcvonalon a leggondosabban kell elkészíteni a berendezéseket.

Az első állás tökéletesítésén kívül azonnal meg kell kezdeni más hátrább eső állások ásását. Ezek főképpen a mozgó védekezést szolgálják és körülbelül 5 km-nyire legyenek az elülső állások mögött, hogy az első vonalba való betörés esetén újabb felvonulásra kényszerítsük az ellenség tűzérségét.

Az első állást a harcban álló csapatok építik, a többit pedig munkásosztagok rendezik be.

Az állás megszállása kis kötelékekben is szárnyanként, mélységbe való erős tagolással történik, mennél több géppuskát, aknavetőt stb. alkalmazunk, annál több gyalogságot takarítunk meg.

A tűzérségnek az állásharcba való átmeneténél újra tagozódnak a parancsnoklási viszonyok és nagyobb lesz a mélységbe való lépcsőzetes tagolás is. A hadosztályparancsnok közli tűzérparancsnokával a tűzérség harci feladatait. Az utóbbi ennek alapján elkészíti a tüzelés tervét és a hadosztály összes tűzérségének harcát vezeti, kivéve a gyalogsághoz beosztott lövegeket.

Ezzel nagy vonásokban felsoroltuk a tartós harcállásokra vonatkozó legfontosabb mozzanatokat, mai szemmel nézve.

Ő cs. és k. fensége Károly főherceg tűzkeresztsége 1915-ben.

Ezt a tanulmányt nem végezhetem be anélkül, hogy meg ne említsem azt a történelmi mozzanatot, amely a trónörökösnek, a későbbi Károly császár és királynak a 31. hadosztály tartós harcállásában tett látogatásához fűződik.

1915 febr. 4-én Ő cs. és kir. fensége Károly főherceg, Böhm-Ermolli lovassági tábornoknak, a 2. hadsereg parancsnokának kíséretében átment a Pilicán, hogy a IV. hadtest egyes csapatait meglátogassa.

A trónörökös kíséretében volt Lobkowitz Zdenko herceg vezérőrnagy, Van der Straten kapitány, továbbá a hadseregfőparancsnokságtól br. Mohr-Merkel ezredes és dr. Biel főtörzsorvos. A hadseregparancsnokságtól dr. Bardolff ezredes, vezérkari főnök jött el.

Jaksonekben, a 31. hadosztály északi szárnyától nyugatra, a IV. hadtest parancsnoka, Terstyánszky lovassági tábornok, vezérkarával és a 31. hadosztály parancsnoka, br. Lütgendorff altábornagy várták őfensége érkeztét.

Az ott készenállott tartalékok megszemlélése után autókba szálltak és Lütgendorff altábornagy vezetésével elindultak a harcvonalban levő csapatokhoz.

A cél a 69. „Hindenburg"-gyalogezred által megszállott „Hindenburg-Ujfalu" szakasz volt. Az utazás alatt a hadseregparancsnok felkérte őfenségét, hogy az ezredtartalék óvóhelyeinek megtekintése után egy lövészárkot is nézzen meg. Ez a javaslat vitára adott alkalmat a hadseregparancsnok és vezérkari főnöke között, amennyiben ez utóbbi az életveszély miatt, melynek a fenség kétségkívül ki lenne téve, ellenezte a lövészárok meglátogatását.

Az erdőben kb. 400 méternyire nyugatra az ezredtartaléktól, a hadosztályparancsnok kívánságára, az autók megálltak, mert a nagyon is éber oroszok minden alkalmat megragadtak tűzérségi rajtaütésre, mihelyt az erdőben élénkebb zajt hallottak.

A tartalékhoz ennélfogva gyalog tették meg az utat. Ott megérkezve, a tartalék fedezékeinek alapos szemléje következett, melyek erdős lejtőn voltak. Ez után a legénységi állományból kitüntetésre ajánlott derék 69-eseknek őfensége maga nyujtotta át a kitüntetéseket.

Most következett a válságos pillanat. Bardolff ezredes, valószinűleg még a sarajevói borzalmas merénylet hatása alatt, melynél jelen volt, hiába ellenezte a trónörökös látogatását a lövészárokban. Kétségbeesetten fordult Bardolff ezredes Lobkowitz herceghez, ezekkel a szavakkal: „Én megtettem, amit tehettem, most a kíséretnek kell beszélnie". Lobkowitz felelősége tudatában előlépett és így szólt: „Császári Fenség, kötelességemnek tartom legalázatosabban jelenteni, hogy Őfelsége azt a nyomatékos kívánságát nyilvánította, hogy császári Fenséged egyáltalában ne tegye ki magát veszélynek."

Kis szünet keletkezett. Mindenki feszült várakozással tekintett a főhercegre, aki rövid gondolkodás után br. Lütgendorff hadosztályparancsnokhoz fordult: „Ennek ellenére is elvezet engem a lövészárokba?" „Igenis császári Fenség, de csak minden más kíséret nélkül" — volt a válasz.

Egy futóárkon mely az erősen szétlőtt erdőn keresztül vezetett, az erdőszéle előtti lövészárokba értünk.

A szemben levő orosz állás kb. 300 lépésnyire volt s világosan kiemelkedett a havas tájból. Kölcsönös, gyenge puskatűz ropogott.

Egy hosszabb lövészárok és egy géppuskásállás megtekintése után vissza indultunk.

Az oroszok puskatüze megélénkült.

Mikor elértük az autók állóhelyét, a hadosztályparancsnok azt az útasítást adta, hogy Lütgendorff altábornagy vezető autóját csak a trónörökös és a hadseregparancsnok autója kövesse közvetlenül. A többi autó csak 100—100 lépésnyi távolságban következzék, hogy indulásukat a zaj el ne árulja.

Az út az erdőszélén a Rozenek melletti Czarna-hídhoz vezetett. Alig indult meg a két autó, máris begyujtott a többi gép is és utána vágtatott a két kocsinak. A zajt meghallották az oroszok s azonnal megtörtént a tüzérségi rajtaütés. Több srapnell sorozat felettünk robbant, úgyhogy lelőtt ágak hullottak ránk. Alig mentünk át a Czarna-hídon és értük el Rozeneket, mikor az éppen elhagyott tanya udvarára két gránát csapódott, melytől két tüzér megsebesült. Nemsokára elértük a 69. gyalogezred eleséges vonatát, mely Wialkeben táborozott.

Itt ő cs. fensége és kísérete meguzsonázott.

A mindenkitől szeretett trónörökös nagyon meg volt elégedve, nemcsak a látottakkal, hanem az átélt eseményekkel is.

Meg kell még említenünk, hogy a 31. hadosztály összes tűzérsége azt a parancsot kapta, hogy ha az oroszok Őfenségének a 69. gyalogezrednél való jelenléte alatt tüzérségi rajtaütést rendeznének, ezt hatalmas tüzzel azonnal fojtsa el, ami meg is történt.

Báró Lütgendorff Kázmér.

Szavojai Jenő-kiállítás Bécsben.

Bécs városa és az osztrák állam nagy fénnyel és pompával ünnepelte az 1683 szeptember 12-én lejátszódott történelmi esemény 250 éves fordulóját. 250 éve ugyanis annak, hogy a hadidicsőséget szomjazó és Bécset már-már markában érző Kara Musztafa nagyvezír csapatait az egyesült lengyel-német hadak Szobjeszky János lengyel király vezérlete alatt döntően megverték és ezzel megindult a nagyjelentőségű hadjárat, mely végeredményben hazánknak a török uralom alól való felszabadításával végződött. A negyedévezredes jubileumi ünnepségek örömtüze mellett, a bécsi „Verein der Museumfreunde", a Belvedereben rendezett kiállításon, haditettei és kultúrális tevékenysége tükrében azt a nagy hadvezért mutatta be, aki mint 20 éves hadiönkéntes, éppen Bécs felmentésénél esett át a tűzkeresztségen. Szavojai Jenő herceg lelke, kora ifjúsága óta hadibabérok után vágyott és ebben a fényes győzelemben újabb tápot kapott a hadipálya folytatására. Habár akkor még döntő szereppel nem vett részt a hadműveletekben, mégis szerencsés ötlet volt éppen őt bemutatni az évforduló megünneplése alkalmával, mert Jenő herceg később nemcsak történetét csinálta korának, hanem a művészeti- és tudományos életnek is nagy előmozdítója volt. Hadisikerei folytán Ausztria a német államok között vezetőszerepet játszott, az osztrák Habsburgok hatalma pedig fénykorát élte és a barokk-szellem felkarolásával az osztrák nép a német kultúra élén haladt. Az a tény pedig, hogy a kiállítást éppen abban a palotában rendezték, amely Jenő herceg művészi kedvtelésének köszönhette létrejöttét, a kiállítás látogatóira határozottan felemelően hat és a kiállított anyag stílusosan illeszkedik bele a Belvedere barokk keretébe. Szavojai Jenő kora építette Bécset barokkvárossá és olyan veretet adott a városképnek, mely máig is jellemzően megmaradt.

Szavojai Jenő életéről folyóiratunk más helyén emlékezünk meg, egy most megjelent könyv ismertetésével kapcsolatban. Most itt a kiállítás anyagának bennünket érdeklő részével foglalkozunk.

A májustól októberig nyitva levő kiállításnak a Belvedere reprezentatív helyiségeit megtöltő anyaga az áttekinthetőség szempontjából több részre oszlik: Jenő herceg mint hadvezér, a szellemi és kultúrális élet, az állam, közgazdaság, technika, iparművészet, építészet csoportja, színház, ünnepélyek, vadászat, zene stb.

Az első csoport Szavojai Jenőt, mint hadvezért mutatja be. Az a hadsereg, melynek teljeshatalmú vezetését rábízták, mint a harminc éves háborúban szereplő zsoldos hadseregek sarjadéka, épen a legnagyobb hadi zűrzavarban volt. A herceg első tevékenységétől kezdve azon volt, hogy korszerű reformokkal szervezze újjá a hadsereget. A hosszú háború tanulságai a következő időkre is kihatottak és a csata-

csoportok helyébe a hosszan elnyúló hatos tagoltságú alakzatok léptek. A XVIII. század kezdetével a mély tagoltságból még 2 sor elmaradt és az így kialakult 4 soros felállítás már átmenet volt a következő idők vonaltaktikájára, ahol mindjobban érvényesült a csatadöntővé vált könnyű tűzszerszám, a katonapuska. Ezenkívül alapvető hadvezetési és hadseregellátási átalakulások is történtek. Állandó hadseregek keletkeztek a maguk sajátságos szervezetével. A szervezettség külső ismertető jele az egyenruha és az egységes fegyver, sőt nemsokára, mint a katonaság lényegének legszembetűnőbb jelét, a lépéstartást is bevezették. A hadvezetésnek is új szellemet adott. Az ő koráig a védekező szellem volt a hadvezér ideálja, az ú. n. „Ermattungstrategie" (Delbrück). Szavojai Jenőt szüntelen támadó szellem hevítette, melyet átvitt katonáira is. Legszebb emléket a nép állított szellemének híres dalában: „Prinz Eugen der edle Ritter!"

A „nemes lovag" történelmi jelentőségét azonban katonai mivolta nem fejezi ki teljesen, mert ő valójában nemcsak katona volt, hanem egyéb téren is magasan álló egyéniség: nagy államférfi, művészet- és tudománykedvelő mecénás.

A hadvezetéssel és hadseregével vonatkozásban álló kiállítási anyagból mindjárt kiemeljük Charles Mitte 1705-ben készített magyartárgyú gobelinjeit: Erdély elfoglalása 1688-ban és Buda ostroma 1686-ban. A lotharingiai iskolában (Nancy) készült faliszőnyegek a bécsi „Gobelinsammlung"-nak értékes darabjai. A második mohácsi (nagyharsányi) csatát és Esztergom bevételét ábrázoló két további faliszőnyeg szintén lotharingiai iskolából került ki (La Malgrange), készítője Charles Herbel (1723). Ugyanitt látjuk kiállítva az örmény származású szabómesternek, Diodati Gábornak titkos írással írott kémjetentését, melyet az 1686-ban ostromolt budai várból csempészett ki Badeni Lajos kezeihez (Bécs, Állami Levéltár), valamint Szavojai Jenőnek a bécsi Haditanácshoz intézett sajátkezű jelentését, az 1717 augusztus 16-i belgrádi fényes győzelemről. A kiállított csataképek közül magyar tárgyú: Belgrád bevétele 1688 szeptember 6-án (ismeretlen művésztől a XVII-ik század végéről) továbbá az 1717 augusztus 16-i belgrádi csatának Parocel József által festett ábrázolása. A kiállításnak egyik feltűnést keltő képe az eddig ismeretlen és most előkerült Szavojai Jenő portrait, melyet Kupetzky János festett. A 120×95 cm méretű olajfestmény hadifegyverzetben ábrázolja a nagy hadvezért és művészi értékénél fogva is egyik előkelő darabja a kiállításnak (magántulajdon, Ing. Robert Haardt Wien).

Hazánk térképezése is sokat köszönhet ennek a kornak. A magyar területan történő csatározások a hadszíntér potos ismeretét tették szükségessé és Müller Janos Kristóf császári mérnök 1709-ben elkészíti „Karte von Ungarn" című nagy térképét, mely 1 : 550.000 mértékben ábrázolja az országot. A térkép értéke és jelentősége a magyar kartográfia történetében már kellően méltatva van. Ugyancsak érdekel bennünket a belgrádi csatának (1717 augusztus 16) kéziratos tervrajza, a csapatmozdulatok bejegyzésével (Hadilevéltár).

A katonai viseletek és fegyverek gazdagon képviselt csoportjából a következő tárgyakat említjük: 10-fontos mozsár Belgrád ostromának ábrázolásával, török nyilhegy, mely gróf Starhemberg Guidó tábornagyot Buda 1686-i ostroma alkalmával megsebesítette, 2 értékes török rézpecsét, melyek a zentai csatában (1697 szeptember 11) ke-

rültek a zsákmány közé, egy magyar kardvívó katona teljes fegyverzete stb. (Hadimúzeum).

A szellemi kultúra csoportjában Jenő herceg örökösétől, Sachsen-Hildburghausen hercegnőtől (Szavojai Viktoriától) 10.000 arany évjáradékért a császári könyvtár részére megvásárolt gyüjtemény legértékesebb darabjai vannak kiállítva. A kb. 15.000 drb. válogatott nyomtatványt, 240 kötet értékes kéziratot és 500 karton rézmetszetet tartalmazó könyvtár nemcsak reprezentativ célt szolgált, hanem gyüjtője szépirodalmi, tudományos és művészi kedvtelésének is bizonyítéka.

Az itt kiállított anyagból érdekel bennünket a világhírű Blaeu-Hem atlasz (1640—1680) 50 kötetnyi gazdag topográfiai tárházának XXXIII-ik kötete, mely teljesen hazánkkal foglalkozik, továbbá a Habsburg-birodalom népesedési statisztikájának VI. Károly idejében készült összeállítása, mely nemrégiben került elő a Nemzeti Könyvtárból. Hasonló népesedési statisztikai összeállítás a birodalomról eddig ismeretlen volt.

Az állami élet csoportjának is vannak magyar vonatkozásai. Ranke Lipótot idézve kezdhetjük leírásunkat: „zu einer selbständigen und europäisch bedeutenden Macht wurde aber Oesterreich erst durch die Wiedereroberung von Ungarn." Valóban az ezt követő korszak, Szavojai Jenő ideje, az osztrák Habsburg-ház hatalmi fénykora. A nagy birodalomban — mely valóságos államszövetség — a „Monarch" az összekötő kapocs, különben az egyes részekben óriási szerkezeti különbségek vannak. Az egységesítést célozza az 1689-ben felállított bizottság javaslata, az „Einrichtungswerk" (Nemzeti Könyvtár, Cod. 8653), mely a visszafoglalt magyar területeknek abszolut és központi berendezését tervezi. Az itt összefoglalt elvek azonban hajótörést szenvedtek a magyar önnálló államiság akarásának sziklján. Egyetlen gondolat valósult meg a nagy műből: az elpusztult és elnéptelenedett magyar területeknek a XVIII. században történt betelepítése, melynek következménye a mai „südöstliche Deutschtumfrage." Tanulságos térkép szemlélteti a magyarországi németség elhelyezkedését a török uralom előtt és után. A térkép összeállítója, a bécsi egyeiem földrajzi intézetének adatai alapján, dr. Brunner Ottó egyetemi tanár.

A gazdasági és technikai élet csoportjában is sok az egész birodalomra, így hazánkra is vonatkozó anyag. A hosszú és költséges nyugati háborúk temérdek pénzbe kerültek, a szükséges anyagi fedezet előteremtésére az egész birodalom iparát, kereskedelmét, közlekedését alapos reformokkal hasznothajtóvá igyekeztek tenni. A hazai bányavidékeken is új élet támadt, az angliai útjáról hazatérő Joseph Emanuel Fischer von Erlach a magyar bányahelyeken gőzzel hajtott bányagépeket állít fel, melyek első ilynemű kísérletek voltak a kontinensen. A magyar bányaterületek nagyrészét újból felmérik és térképezik. Különösen szép tervek maradtak fenn a Kamarai levéltar 375. számú kodexében.

Szavojai Jenő építtette (1701—1702) a ráckevei kastélyt (Csepel sziget) melynek értékes berendezése és eredeti kupolája az idők folyamán sajnosan kicserélődött.

Hosszú lenne a gazdag kiállítási anyagból kiválasztani és felsorolni mindazokat a tárgyi emlékeket, melyek vatami módon magyar vonatkozásúak vagy általában állami és közéletünkre befolyással voltak. A kiállítás megszemlélése után két dolog marad meg figyel-

münkben. Szavojai Jenő herceg nagy alakja, a kiállítás anyagával képviselt hadvezéri, államférfiúi és tudománykedvelő műpártolói mivoltában és kihatásában. Történelmünkből ismeretes, magyar törekvésekkel nem nagyon rokonszenvező, sőt ellentétes álláspontját elfeledve, lehetetlen bámulattal nem adóznunk nagy emberi mivoltának. A másik megfigyelnivaló az osztrák állam áldozatkész törekvése, hogy a német „Anschluss" gondolat ellensúlyozására, az osztrák mult dicső példáinak felmutatásával öntudatossá tegye az osztrák ember és a nagy szerepet betöltött osztrák nép fogalmát.

A kiállításról komoly tanulmánynak beillő 174 oldalas igen ügyesen szerkesztett katalógus jelent meg, az összes tárgyak szakszerű leírásával. A katalógus értékét mutatja, hogy az egyes kiállítási csoportokat a legkiválóbb osztrák szakemberek cikkei vezetik be, így pld. Redlich Oswald, Hantsch Hugó, Nadler József, Brunner Ottó, Stix Alfréd, Gregor József, Grosz Auguszt, Haas Róbert, Wallner Emil stb.

Dr. Borbély Andor.

Levelek a freisingi püspökhöz a kurucok alsóausztriai betöréseiről.

1703—1707.

Münchenben a nagy levéltárak városában, a National Muzeum hatalmas épülete mögött lévő csendes és néptelen Himbselstrassén szinte el van dugva a bajor királyi Kreisarchiv. Ebben az archivumban magyar kutató igen ritkán fordul meg, noha, mint mindenütt, itt is akad föltedezésre és feldolgozásra váró magyar vonatkozású anyag.

Ebben a levéltárban van többek közt egy: *Freising'sche Herrschaften in Oesterreich*" felíratú elég terjedelmes elenchus. Ezen lajstromkönyv tartalma szerint, ennek a gyüjteménynek az iratai már a 974-ik esztendővel kezdődnek és a legújabb korig terjednek.

Ha ebben a repertóriumban lapozgatunk, már az első iratcsomóban találunk magyar hadtörténelmi vonatkozású iratot. Ugyanis a fasciculus 1. No 3. jelzetü irat tartalma: „Die von der päbstlichen Heiligkeit (XI. Kelemen pápa) verwilligten geistlichen Dezimationen und Subsidien zum Türkenkriege und zur Reparation der Festungen in specie Belgrad und Temeswar. 1716—1747."

Ugyanezen csomóban a 26. és 27. számú darabok: „Die Handlung auf dem Landtage zu Wien, 1521., 1525—1527.," szintén telve vannak a török háborúkkal kapcsolatban magyar vonatkozásokkal.

A fasciculus 60. No 249. jelzetű darab: „Subsidium quinquennale zur Reparierung der *ungarischen* Festungen 1738—1744.," mint a regeszta is mutatja, ugyancsak magyar hadtörténelmi vonatkozású.

Reánk nézve azonban a jelen alkalommal a legfontosabb és legértékesebb ezen gyüjtemény fasciculus 90. No 159. jelzetű és folio 1—75-ig terjedő iratcsomója, amelynek boríték címlapján ezt a feliratot olvassuk:

„ACTA
die in Ungarn ausgebrochene Rebellion betreffend, 1704."

Ez a meghatározás csak részben helyes, mert bár az iratok a Rákóczi-féle felkelésre vonatkoznak, de az évszám nem pontos, mert az iratcsomóban foglalt „actá"-k 1703-tól 1707-ig terjednek. Ezek az akták tulajdonképpen túlnyomó többségben missilis levelek, melyeket részben báró Everhardt, a freisingi püspökség enzersdorfi uradalmának adminisztrátora, részben pedig Guttenbergi Trunckh János Lőrincz ugyanezen püspökség bécsi udvarmestere intézett urához, János-Ferencz püspökhöz, akik leveleikben a kuruczok alsóausztriai becsapásairól, égetéseiről, kártételeiről, az ezek ellen való védekezésről, támadási tervekről stb. tesznek uruknak, néha elég részletes, jelentést.

Az első ilyen harctéri jelentésszerű levél 1703. szeptember 28-án, az utolsó pedig 1707. július 8-án kelt, s e levelek kuruczaink alsóausztriai és Bécs környéki hadioperációinak történetéhez értékes forrásanyagot szolgáltatnak.

* * *

1703. június elején a Bécstől légvonalban körülbelül 600 kilométernyire keletre fekvő Dolhánál Károlyi Sándor szatmári főispán személyes vezérlete alatt

verik széjjel a Rákóczi nevében fölkelteket[1] s ugyanezen esztendő szeptember havában Rákóczi hadai már átlépik a Morva vizét és Bécs külvárosait fenyegetik. A Morvamezőről a nép Bécsbe és nyugat felé menekül s néhány császári ezred kénytelen gyorsmenetben a kurucok ellen a Morva folyó felé sietni.

A kuruc hadak természetesen a freisingi püspök Bécs környéki javait is veszélyeztetik s Everhardt báró, a püspök jószágainak kezelője sem maradt tétlen. Enzersdorfot, úgy amint az elmúlt török háború alkalmával is történt, erősíteni kezdi, őrséget állíttat a kapukhoz, a város falait magasabbra emelteti, van néhány száz puskája, 22 dupla szakállasa és egy ágyúja, ezeket rendbehozatja, kijavíttatja s a város ellátja magát elegendő porral és ólommal.

Maga a püspöki uradalmi hivatal a regisztraturával és pénztárral együtt a Bécsbe való menekülésre készen áll, az enzensdorfi polgárság pedig az idemenekült környékbeliekkel együtt kész a kurucok ellen a várost a végsőkig védeni.

Igy tehát Dolha után három hónappal nagyot fordult a világ s Bécs későn ugyan, de most már kénytelen komolyan venni azt a kuruc mozgalmat, amely innen kezdve a várost és környékét esztendőkön át nyugtalanította, Károlyi Sándor, a dolhai győző pedig 1703. októberében[2] nemcsak, hogy Rákóczi pártjára tér, de nemsokára maga is Bécs alatt nyugtalanítja a császárt és a németet.

Ausztria és Bécs természetesen védekezik. 1703. novemberében Everhardt már jelenti urának, hogy Szavojai Jenő herceg a magyar határra ment, a birodalmi hadak gyülekeznek, a Morva folyó mentén pedig a Morvamező védelmére redoutokat és sáncokat építenek, (amelyek azonban csak 1707. májusában lettek készen).[3]

Emellett a „rebellió" egyre jobban terjedt és napról-napra veszedelmesebb lett. A felkelők számát Everhardt 1703. őszén már 60,000-re becsüli és támadásuk éle Ausztria ellen irányul. Mindenki Bécs felé menekül és olyan szörnyű zavar és konfúzió van, mint anno 1683-ban, a törökök támadása idején, Bercsényi, a főrebellis (haubt Rebell Perzeni) állítólag 200 kémet küldött Alsó-Ausztriába, akik közül azonban már sokat elfogtak. A kurucz hadak a Morva folyó menti Kiskárpátok vonalát szállták meg és ott várják be a közeledő Rákóczit. 1703. december 12-én Everhardt báró azt írja Freisingbe, hogy a magyar felkelők ismét a Morvamező ellen fordultak és szorosan a Morva vize mellé vették magukat, ami itt leírhatatlan félelmet, rettegést és konsternációt okoz. Az emberek menekülése már hihetetlen arányokat öltött. Enzersdorf is tömve van menekültekkel és menekített holmikkal, viszont a falvak (a Morvamezőn) teljesen üresek. A szegénység között nagy a nyomor, amit még tetéz gonosz és elvetemült emberek fosztogatása. Bécs külvárosaiból a népség mind a városba tódul, mert félnek, hogy az ellenség a külvárosokat felégeti.

Enzersdorfban — bár a naponta beigért ágyúk Bécsből mindmáig meg nem érkeztek — Everhardt báró minden intézkedést megtett, hogy az esetleg erre portyázó ellenség a városnak kárt ne okozhasson. Nem hinné, hogy a kuruc ágyúkkal vagy nagyobb számú sereggel nyomulna Enzersdorf ellen, mert ez esetben a város nyomban kénytelen lenne magát megadni.

A püspöki uradalmi iroda holmiát Everhardt nem vitette Bécsbe, mert úgy látszik Bécs ostrom előtt áll s az előkelőbb emberek Bécsből értékesebb javaikat már máshova küldték. Egyébként a városban szűken és szorosan vannak, ami az ellenség támadása vagy tűzvész esetén nagy gondot okoz.

A nép a Duna erdős szigeteire menekült, mert ez volt a török háború idején is a legjobb menedékhely, de Enzersdorfból eleddig senkisem mene-

[1] *Waltherr Imre:* Károlyi Sándor emlékiratai a Rákóczi háború kezdetéről. (Századok 1874., 302., 395. l.)

[2] *Századok*: 1872 évf. 713—714. l.

[3] *Gömöry Gusztáv*: A bécsi körsáncok és a kurucok első betörései Ausztriába. (Hadtörténelmi Közlemények 1892. évf. 236—241. l.)

külť, mint ahogy Everhardt is feleségét és gyermekét ugyanitt magánál tartotta.

Magában Bécsben iszonyú lamentálás van s nagy a rendetlenség is. Állítólag az egész nemesség már fegyvert fogott s hadrakelt s az egész országban minden tizedik, a Morvamezőn pedig minden negyedik ember köteles hadba szállani. A nemesség nagy része Bécstől fölfelé két órányira áll és Neusidl felé menetel. Általában nagyarányú előkészületek folynak a kurucok megfékezésére. A Morva-mezei embereket egy kapitány toborozza és minden embernek oldalfegyverrel, csákánnyal és lapáttal felszerelve kell megjelenni. A Schlick-féle, a Hannover és más ezredek feladata a kurucokat mindaddig feltartóztatni, míg a hadbaszállás végrehajtva nincs, vagy ha az ellenség Bécsre vetné magát, ezeknek kell azt innen távoltartani.

Állítólag 5000 dán is közeledik már s ha a nemesség hada s a felkelés együtt lesz, nem kell már az ellenségtől tartani.

Tegnap híre járt — írja Everhardt, — hogy 600 rebellist levágtak, hogy a császári udvar már tárgyal a rebellisekkel, akiket immáron kívánságuk szerint nem rebelliseknek, hanem elégedetleneknek kell nevezni, mert hiszen ők a megigért, de meg nem adott szabadságért harcolnak. Az a híre, hogy gróf Pálfi, a koronaőr, állítólag igen fontos császári rezolucióKkal Pozsonyba, a rebellisekhez küldetett. Everhardt báró leírása körülbelül fedi a valóságot, mert a kuruc támadás folytán 1703. decemberében Bécsben tényleg nagy volt az ijedelem, úgy hogy a császár december 17-én Bécs város élelmezésére és védelmére bizottságot rendelt ki, gróf Daun Ottót pedig kiküldte, hogy a Morva folyó vonalán, tehát a Dunától, a Morva torkolatától északra a kurucok ellen sáncokat építtessen. Természetesen részint az időjárás, részint az ellenség ezt a munkát gyakran hátráltatta, elannyira, hogy ez a sáncvonal — mint már emlitettük — csak 1707. május havában készült el.

A bécsiek határtalan félelmét s a nép nagyarányú menekülését megerősíti Trúnckh udvarmester december 22-én kelt levele is.

1703. karácsony napján Everhardt báró ujabb jelentést küld urának, melyben leírja, hogy előző nap (december 24.) délben az enzersdorfi toronyőr jelezte, hogy tüzeket lát, amelyeket a Morva vizén átkelt körülbelül 1000 főnyi kuruc sereg okozott. Ezek két falut teljesen felégettek és a menekülni nem tudókat irgalmatlanul levágták. Le nem lehet írni az Enzersdorfba menekült asszonyok és gyermekek éktelen jajgatását és kiabálását s mind ezt tetézte a részint lőtt, részint vágott sebekkel estefelé megérkező s a támadásból még élve kikerült szegény paraszt nép látása.

E sebesültek egybehangzóan bizonyítják, hogy őket áruló módon, szinte úgy hurcolták a mészárszékre. Ők ugyanis igen szivesen es készséggel védték volna magukat, de sem puskaport, sem ólmot nem kaptak, ellenben felelőtlenül az élre állították s azután pusztulni hagyták őket. Az ezen esetnél jelen volt császári tisztek mind, körülbelül ötven emberrel átpártoltak az ellenséghez. Ugy látszik — mondják a sebesültek is — a császár és az egész ország el lőn árulva és eladatott.

A Morva vizénél nincsen már egyetlen ember sem, mind elszaladt és a folyón átkelt ellenség minden ellentállás nélkül nyargalászhat a nyilt és védtelen országban, amelyben tetszés szerint rabolhat, fosztogathat, ölhet és égethet. A freisingi püspöki uradalom alattvalói közül is esett el néhány, de az elesettek pontos számát még nem lehetett megállapítani. Azok, akik társaikat lelőni vagy levágni látták, nem tudják a rettenetes nyomorúságot szóval kellően leírni s még fájdalmasabb, ha egyik vagy másik faluból asszonyok egy-egy kocsi gyerekkel megérkezve, sírva, jajgatva és panaszkodva emlegetik lelőtt férjüket.

Hogy Enzersdorf és a püspöki uradalom meddig fogja az égetést és a kirablást elkerülhetni csak a jó Isten tudja, azonban ő (t, i. Everhardt) itt marad s a polgárságnak tettel és tanáccsal segítségére lesz és igyekszik a várost minden kártétel ellen lehetőleg megvédelmezni.

Az elmúlni készülő 1703. esztendőben Everhardt báró még egyszer ír urának és dec. 28-án jelenti, hogy dec. 26. és 27-én állandó alarm volt. Az ellenség a Morva folyó menti táborát otthagyta és a hírszerzők jelentése sze-

rint, szándéka Ausztriát két napon belül megtámadni, azonban szándékának végrehajtásában a 26-án beállott és mostanáig tartó rettenetes hideg megakadályozta.

A szegény nép közt nagy a nyomor. Ezek asszonyaikkal, állatjaikkal és gyermekeikkel a Duna szigeteire, a vizek közé menekültek és éjjel-nappal ott tartózkodnak. Közülük már sokan, főleg a gyermekek részint az éhség, részint a hideg miatt elpusztultak, azonban a romba dőlt falvak körüli vidék népe inkább akar a hideg és nyomorúság miatt elpusztulni, mint a barbár ellenségben bízni.

Tegnapelőtt gyorsfutár volt itt egy dekrétummal, melyben halálbüntetés terhe mellett meg volt parancsolva, hogy a Dunán minden hajót ki kell hozni a vízből vagy pedig elsüllyeszteni; ezenfelül meghagyatott, hogy mindenki úgy mentse magát, ahogy tudja, mert ezt a területet ellenséges támadás esetén megmenteni úgy sem lehet.

Most a föld népét azzal vigasztalják, hogy Moszkva tekintélyes haderővel fog a rebellisekre támadni. Annak is híre jár, hogy a közeljövőben hatalmas császári sereg fog Pozsony mellett gyülekezni, azonban a bécsből hasonló ujdonságokkal gyakran becsapott földnépe már semmit sem hisz.

Ezzel a mozgalmakban gazdag 1703. esztendő lezárult és kezdetét vette a talán eleinte még eseménydúsabb *1704.* év.

Ennek mindjárt az elején, január 4-én Everhardt báró jelenti urának, hogy noha az ellenség már több ízben a Morva vizéig lovagolt, azon átlépni Savoyai Jenő herceg és a Pozsonyban összpontosított császári hadak miatt még sem mert. Ugyanis Jenő herceg taktikája az, hogy az ellenség minden megmozdulására haladék nélkül erős különítményt rendelt a Morva folyóhoz azzal a paranccsel, hogy ha az ellenség átlépné a Morvát, annak a táborába való visszavonulási útját vágják el.

December 31-én történt egy ilyen eset, amikor a császáriak állítólag 700 kurucot levágtak, 200-at pedig elfogtak, mire az ellenség nyomban északfelé, Morvaország irányába húzódott.

Mindenkinek reménye Jenő hercegben van. Bécsben egyébként az a hír forog közszájon, hogy Jenő herceg állítólag biztosította volna a császárt, hogy abban az esetben, ha megkapja az általa kért két lovas ezredet, Ausztriának nemcsak hogy nincs többé mit félnie az ellenségtől, de sőt az ellenséget ki is veri innen. Bécsben végre kinyiltak már a szemek s itt most olyan nagyarányú készülődés folyik, hogy az leírhatatlan. A városban mindenki, magas és alacsonyrangú, az ország védelmére nagy mennyiségben áldoz pénzt, lovat és legénységet

Mindennek dacára a kuruc veszedelem, úgy látszik, éppen nem csökkent. 1704. januar 8-án Everhardt báró azt írja urának, hogy a bécs—salzburgi birodalmi póstajáratot be kellett szüntetni és így ő is Gráz felé küldi jelen levelét. Ezenfelül egész Ausztriában elrendelték, hogy minden 100 forint jövedelem után egy lovas állítandó ki lóval és teljes felszereléssel.

Ami az ellenséget illeti, ez mindezideig csendben maradt, mert Jenő herceg serege Pozsonynál napról-napra erősödik és megvan a remény, hogy a rebellisekkel nemsokára meg is ütközhet. Ujabban azonban az a hír kering, hogy az ellenség békülni fog, mert hiszen nem lehet leírni, hogy Bécsben milyen nagyméretű és komoly készülődés folyik, ezenfelül a velencei követ bejelentette Velencének az Aliance-ba való belépését, sőt a mantuai és modenai hercegek belépését is remélik.

1704. január 7-én a báró udvari írnoka hivatalos ügyekben Bécsben járt és hírét hozta, hogy értesülése szerint a svédek és lengyelek állítólag három évre fegyverszünetet kötöttek volna és a lengyel király a saját magas személyében egész hadával óhajt a császár segítségére sietni, ami ha igaz lenne, a rebellisekkel hamarosan végeznének. Azonban akár igaz ez a híresztelés, akár nem, remélhető, hogy Enzersdorf a rebellisek részéről már biztonságban van, mert Jenő herceg 10—11,000 főnyi seregével annyira féken tartja a rebelliseket, hogy semmihez sem mernek kezdeni, dacára annak, hogy a Duna, Morva és Lajta vize annyira befagyott, hogy egész nyugodtan lehet

rajtuk keresztül kocsizni és lovagolni.

1704 január havának vége felé Everhardt báró jelenti urának, hogy a birodalmi pósta Regensburg felé újra üzembe helyeztetett, mert a rebellisek a Morva vizét már nem lépik át és most magyar területen garázdálkodnának, de a nagy hó miatt a hadi operációk szünetelnek. A hó oly nagy, hogy Enzersdorfból Bécsbe kocsival bemenni nem is lehet. Bécsben ezt az iszonyú nagy havat az Ég segítségének tartják.

A kormányzat részéről mindenkire hallatlanul magas hadi járulékokat rónak ki, azonban az alattvalók a fizetésben igen nehézkesek és csak keveset akarnak adózni.

Bécsben ismét arról suttognak, hogy a rebellisekkel tárgyalások folynak. Az elmúlt napokban Enzersdorfban egy kuruc kémet is fogtak, akit Everhardt később Bécsbe szállíttatott.

Amint az időjárás és a körülmények engedték a kurucok ujra becsapdostak Ausztriába s február elején a Bécstől 5 mértföldnyire fekvő Sännersdorf, Weiglsdorf és Wämpersdorf községeket rabolták ki, sok embert levágtak és végül a falvakat felgyujtották. A megújult kuruc veszedelem folytán ismét sokan menekülnek Bécsbe.

1704 február folyamán a kurucok szinte állandóan Ausztriát dúlják, még pedig Károlyi Sándor vezérlete alatt, akiről 1704 március 4-én Szepesi János Buday Istvánhoz irja, hogy: „Károlyi uram pedéglen szép progressussal és szerencsével Austriában vagyon."[4] Károlyiról irja Everhardt báró február 26-án urának, hogy 30,000 (!) emberrel a Lajtánál operál. Két héten belül a kurucok — irja a báró — annyi égetést, halált és fosztogatást okoztak, annyi falut gyujtottak fel s olyan nyomorúság, rémület és menekülés van az országban, hogy az leírhatatlan.

Megirja Everhardt, hogy a kurucok gróf Kolonits niederspeigeni juhászatát, amely Enzersdorftól két órányira fekszik, hogyan rabolták ki és égették fel. Most hogy a sok hó olvadni kezd, a vizek megduzzadnak s remélhető, hogy a kurucok a Morva folyót nem tudják átlépni.

Hire járt Bécsben, hogy a császáriak Károlyi seregével megakarnak ütközni. Ugyanis az összes vadászokat — mintegy háromszázat — fegyverbe szólították, ezenfelül a bécsi Egyetem hallgatóiból,[5] mészáros legényekből s bécsi polgárokból álló körülbelül 3000 főnyi önkéntes már kivonult Bécsből, hogy a vadászokkal egyesüljön, azután minden órában 6000 főnyi császári hadat várnak, Heister generális pedig 11—12,000 emberrel állitólag a Lajta vonalán áll. Mindenki hőn óhajtja, hogy győzelmes ütközet legyen, mert ettől függ az ország üdve vagy romlása.

Leirja aztán Everhardt, hogy a kurucz haderő Rákóczi, Percsényi és Pongrácz vezérlete alatt hol áll. Keservesen felpanaszolja, hogy a császári sereg a folytonos ide-oda vonulással kizsarolja és tönkreteszi az országot. Bécsben a császár a templomi kincsekhez akar nyulni és ezekből óhajt több milliónyi pénzt veretni. Ugy látszik ezen esztendőben mind a két fél nagy erőfeszitéseket tesz és a háború mindkét részről rettenetes vadsággal fog dühöngeni. Az Isten adjon a hatalmasoknak békét! 1704 március 16-án reggel kilenc órakor, amidőn mindenki a templomban volt, a kuruczok megtámadták Fischa mezővárost, azt kirabolták és felgyujtották. Ugyanekkor a freisingi püspöki uradalom is nagy veszélyben forgott.

A holland követ békitési kisérlete kudarcot vallott és az udvar állitólag parancsot adott Heister generálisnak, hogy haladéktalanul támadja meg a kuruczokat.

Fischa után néhány ezer (!) kurucz Schwechátot és környékét támadta meg, sok embert levágtak és tűzvészeket okoztak. Innen Bécset közelitették meg olyannyira, hogy a sáncokra felvontatták az ágyúkat és mindenki bátran készült a város védelmére. Ekkor történt, hogy a megrémült bécsiek a

[4] Archivum Rákóczianum I. k. 214. l.

[5] A bécsi egyetem hallgatóiból ekkor három gyalogezredet alakitottak. (Ld. *Gömöry* idézett cikkét, Hadtört. Közl. 1892. évf. 236—241. l.)

Szent István templomból kijövő császárt hangosan szidalmazták.[6]

Mindezekről Trunckh udvarmester március 22-én tájékoztatja a freisingi püspököt, de március 25-én Everhardt már részletesebb jelentést küld és leírja, hogy nagyszombat napján Manszwört, Schwechát, Fischa, Ellendt, Hasselau, Reglsbrunn, Deutsch-Altenburg, Himberg stb. városokat és helységeket a kuruczok felgyujtották. Négy óra leforgása alatt 12 helységet égettek fel a kuruczok, Manswörtből és Schwechátból a zsarátnokot a szél Bécsig, sőt a Dunán át Enzersdorfig elvitte. A rebellisek mindezen helységeket kirabolták, az embereket pedig levágták. Manswörtből a szerencsétlen lakosság ordítozása egészen Enzersdorfig elhallatszott.

Néhány enzersdorfi polgár a Duna folyam ágán és az Au-on keresztül elmerészkedett a nagy Dunáig, hol szomorúan kellett látniok, hogy a kuruczok kivont karddal hogyan űzik-vágják, vagy pedig vízbe ugratják az embereket. A kurucok által okozott kár leírhatatlan.

A Lajta mente és a Morvamező most olyan nyomorúságos állapotban van, mint anno 1683-ban volt. A 15—20,000 (!) főnyi ellenség a Morva vizénél éjjel-nappal tutajokat és hajókat épit, hogy a folyón átkelhessen, s ha nyolc napon belül velük ütközetbe nem bocsátkoznak, ez a terület többé biztonságban nem lesz.

Másnap azaz március 26-án Trunckh udvarmester urát röviden értesíti Heister tábornok dunántúli hadműveleteiről, amelyről egy március 27-én kelt levél utóiratában még rövidebben Everhardt báró is megemlékszik.

1704. március végével Bécs város és Alsó-Ausztria népe nem szabadult meg a kurucok támadásaitól és dúlásaitól. 1704. április 28-án Dömsödön kelt levelében maga Rákóczi is „Austria felé való menetelünkről" ír, tehát ő maga is errefelé készült.[7] Azonban Rákóczi nem jutott el Ausztriába, de Károlyi a szomolányi csata után Bécsig portyázott és a császári vadaskertben a császár két kedvencz párduczát lelövette.[8] És valóban, 1704. junius 10-én írja Bercsényi Rákóczihoz, hogy Károlyi Bécs felé ment és „tegnap látszottak a tüzek ott Prenkirchen felé."[9]

Károlyi Bécs alatti portyázását Bercsényi junius 13-án újra felemlíti, ahonnan junius 20-án „Károli bagázsiája és Bécs eleirül való nyeresége tért meg s nem maga."[10]

1704. julius—augusztus havában Ocskai és Otlik jártak Ausztriában és portyázások folynak szeptemberben is, amikor maga Bercsényi hada járt odaát. Novemberben br. Andrássy Miklós minorita szerzetes török-tatár hada, viszont decemberben ismét Bercsényi emberei „portáznak" a szomszédban.[11]

Egészen különös, hogy eme „portázások"-ról sem Everhadt báró, sem Trunckh udvarmester meg nem emlékeznek, hanem Everhardt a kurucokról ujra csak 1705. elején kelt levélben ír urának, ami azonban nem zárja ki, hogy korábbról kelt levelei ne lettek volna, a melyek esetleg elvesztek, elkallódtak.

1705. január elején egy Ekecsi nevű nagyszegi nemes embert megfogott a német, aki azután sarcon szabadult. Ez a mikor a németeknél fogva volt, hallotta a következő kijelentést; „Kotz tausend, mer haben üble Zautung — der Feindt brend und haust um Wien herum, die täufelsz Kuruczen sain überall."[12] És valóban, ez az esztendő sem jelentett nyugalmat Bécsnek és Alsó-Ausztriának, s 1705. január végén Bercsényi már jelenti is Rákóczinak, hogy Ocskay „bécsapott Ausztriában égetni, marházni." Február 5-én pedig Fischamendben állítják össze „occasione excursionis excellentissimi

[6] *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc I. k. 330—331.
[7] Archivum Rákóczianum I. k. 85. l.
[8] *Márki*: I. m. I. k. 338. l.
[9] Archivum Rákóczianum IV. k. 51. l.
[10] U. o. IV k. 55. és 63. l.
[11] U. o. IV. k. 73., 85. 86., 95., 108., 121., 134., 153., 174., 204—208., 234. stb. ll.
[12] U. o. IV. k. 285. l.

generalis Károli in Austriam factae" elfogott császári tisztek vallomásait.[13]

Erről az „excursio"-ról 1705. február 7-én kelt levelében Everhardt is jelentést tesz, megírván urának, hogy február 6-án dél táján express lovasember érkezett hozzá Enzersdorfból Bécsbe, aki hírül hozta, hogy az ellenség a Duna (jobb) tulsó partján becsapott Ausztriába dulva, ölve, égetve, s mivel a Duna vize keményen be van fagyva, úgy hogy a jegén kocsival lehet közlekedni, félő, hogy a püspöki uradalom is veszedelembe kerül.

Erre a hírre Everhardt, dacára az esetleges életveszedelemnek, nyomban Enzersdorfba sietett, ahol mindenki nagy izgalomban volt. Igyekezett a nyugtalanságot lecsillapítani, miközben a városból éppen 14 helyen lehetett tüzeket látni. Másnap korán reggel Everhardt hírszerzőket küldött ki, akik jelentették, hogy Fischamedből 27 égő községet számoltak és a levágott emberek hullái szerte az utcákon és utakon hevernek. Irja, hogy már a Morva vize felől is mozog az ellenség és arrafelé is bizonytalan a helyzet.

Amíg a fagyos idő tartott, a kurucok állandóan veszélyeztették Ausztriát, de már márciusban, amikor a fagy engedett és a vizek megdagadtak, a kurucok nem férhettek Ausztriához, de 1705. április 9 én Bercsényi már jelzi Rákóczinak, hogy: „meg apad az Morva majd: Ocskainak is kinyilik Ausztriára az útja."[14]

A vizek apadása után úgy látszik a kurucok még sem bánthatták Ausztriát, s csak nyáron, julius—augusztus hónapok folyamán terveznek újabb portyázást és augusztus végén, hosszas tervezgető tanakodás után Rákóczi hadai újra betörtek Ausztriába.[15]

1705. augusztus 29-én Malackáról írja Bercsényi Rákóczinak: „vagy portát bocsátok Bécs felé étszaka vagy operatióhoz kezdek."[16]

Úgy látszik Bercsényi tényleg portát bocsátott Ausztiába, mert szeptember 6-én éjjel Trunckh udvarmester már jetenti a freiesingi püspöknek, hogy Euerhardt (aki még előző nap délben leányával nála volt) Bécsbe lovasembert küldött hozzá, hírüladva, hogy körülbelül 1000 kuruc Marcheggnél átlépte a Morvát, és a környékbeli falvakat és városokat kirabolta. Gróf Engelfurth császári alezredes 125 La Tour ezredbeli kürasszirral és 200 parasztal bátran megtámadta ugyan az ellenséget, azonban a túlerőben lévő kurucok a gróf csapatát körülfogták és felkoncolták.

Ez alkalommal először és utoljára, a kuruc had megtámadta Enzersdorfot is, azonban Everhardt a várost nyomban védelmi állapotba helyezte és folytonos tüzeléssel az ellenséget elűzte. Leírja azután az udvarmester a károkat, amelyeket a püspöki uradalomban a kuruc hadak okoztak.

Szeptember 9-én Everhardt báró is megszólal s urának részletesen és színesen leírja a kurucok Enzersdorf elleni támadását és ennek visszaverését.

Jelenti, hogy szeptember 5-én reggel félhatkor váratlanul alarm volt a városban, s az emberek mindenünnen a város felé kocsiztak és nyargaltak. Everhardt nyomban a toronyba és a bástyákra sietett. A toronyból látható nagy porból azonnal megértette, hogy az alarm nem volt alaptalan. Nemsokára látta, hogy Aspernnél a mezőkön az ellenség ide-oda nyargalász. Azonnal megüttette a dobokat és a várost védelmi állapotba helyezte.

Miután az ellenség Aspernt és az Enzersdorfhoz még közelebb fekvő Essling helységet kirabolta, nagy tömegben, de teljes rendben a város (Enzersdorf) ellen nyomult, mire Everhardt minden duppla szakállast és ágyút élesre töltetve az ellenségre irányoztatott és a két dobossal a falakon állandóan verette a dobokat. A városi polgárok nagy részét Everhardt fegyveresen a falakra rendelte. Közben az ellenség jó ágyúlövésnyire megközelítette a várost, mire Everhardt maga igazította az ágyúkat az ellenségre és lövetni kezdte őket. Az első lövések rövidek voltak, mire újabb lövések után a ku-

[13] U. o. IV. k. 313., 351—357. ll.
[14] U. o. IV. k. 451. l.
[15] U. o. I. k. 391., 394, 397., 398. ll.; IV. k. 632., 641., 658., 675., 676—677., 679., 691. ll.
[16] U. o. IV. k. 692—3. ll.

rucság kissé hátrább húzódott, úgy hogy az ágyúlövésekkel elérni már nem lehetett, s úgy látszott, hogy haditanácsot tartanak. Everhardt eközben minden oldalról állandóan lövöldöztetett, a minek meg is volt a morális hatása, mert a kurucok ott hagyták a várost, s erős ügetéssel elvonulván, mint a villám vetették magukat a szomszédos falvakra.

Everhardt leírja azután, az uradalomnak emberekben s egyebekben szenvedett veszteségét, gróf Engelfurth szomorú esetét, megdicséri saját magát, kiemelvén, hogy mennyire kellő időben távozott Bécsből és tért haza, s így a rábízott várost sikeresen megtudta védeni. Végezetül szidja a bécsi illetékes köröket, akiket a kurucok szándékáról jóelőre állandóan tudósítottak, de ezek nemcsak, hogy bedugták fülüket, hanem a hírvivőket gyáva nyulaknak nevezték. Ime, most azután itt az eredmény!

A szeptember 5-iki és későbbi események hatása alatt, de meg Everhardt gyakori sürgetésére is, végre október elején Bécsből Enzersdorfba a város védelmére néhány ágyút, egy mázsa puskaport, ugyanannyi ólmot, 50 darab kézigránátot, továbbá egy kapitány vezetése alatt 50 katonát küldtek.

Október hó folyamán a kuruc hadak még tovább sanyargatják Ausztriát,[17] de Enzersdorf körül a háborús veszedelem véget ért, de csak 1705-re, mert 1706. tavaszán a kuruc ujra Ausztriára támad. 1706. február 21-én írja Bercsényi Rákóczinak, hogy „fölrivasztván" Ocskait, az már „ma tüzel Ausztriában."[18]

1706. márciusában Enzersdorf körül dúl a kuruc. Március 23-án írja urának Everhardt, hogy ugyane hó 16-án 9 óra körül a toronyból füstöt jeleztek, és aznap tíz helység égése volt a toronyból látható.

Everhardt leírja a kuruc hadak Lassee elleni támadását, szidja a bécsi tunya és minden határozott ténykedéstől irtózó illetékes köröket, a papíroson sűrűn ide-oda vonuló, de a valóságban seholsem látható császári csapatokat s közli a kurucok által március 16-án feldúlt 18 helység névsorát.

Március második felében nagy esőzések voltak s ezek megduzzasztották a Morva folyó vizét, annyira, hogy a magyar hadak nem tudtak azon átkelni. Ekkor már a lineák felállítása s más óvóintézkedések miatt a kurucok ausztriai portyázása mind nehezebb s nehezebb lőn. A föld népe is úgy ahogy lehetett, szervezkedett és védekezett. 1706. április 7-én már írja is Bercsényi Rákóczinak, hogy Ausztriában most már „mindenütt vigyázók vadnak, s lehetetlenség sem éjjel, sem nappal lárma nélkül bémennyi, mert mindenütt, minden faluban ágyúcska, szakállos, micsoda vagyon, egyet lőve — százat lőnek, s mind csak szalad az nép mindgyárst".[19]

Ez azonban nem jelenti még az Ausztriába való kuruc beütések teljes megszünését, mert a Morvamező népének szervezkedése nem akadályozta meg a magyarokat abban, hogy 1706. augusztusában Badent (Podon) meg ne támadják és fel ne égessék és egyéb diversiókat végre ne hajtsanak.[20] Azonban Everhardt báró leveleiből is látni, hogy a kuruc veszedelem már múlófélben van, s csak néha itt-ott lángol még fel a kurucság régi támadó kedve.

Így mint minden tavaszon, 1707. márciusában és juliusában fenyegeti még a most már jól megerősítetett Enzersdorfot a kuruc támadás veszedelme, azonban lassan-lassan ellanyhul a harci kedv s a Lajta—Morva vonalán minden elcsendesedik.

[17] U. o. IV. k. 705., 712., 717., 735. ll.
[18] U. o. V. k. 17. l.
[19] U. o. V. k. 85. l.
[20] Gróf Eszterházy Antal tábori könyve 419., 421—25., ll. — Archivum Rákóczianum: I. k. 596., 602., V. k. 201., IX. k. 299., 302. stb. ll.

1.

1703. szeptember 28. Enzersdorf.

Báró Everhart jószágkormányzó levele urához, János-Ferencz freisingi püspököz, melyben a kuruczok támadásáról tudósítja.

Hochwürdigister, hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Fürst und Herr etc. etc. !

Eure hochfürstliche Gnade berichte unterthänigst, das die Rebellen in Ungarn also stark sich vermehren, das nit allein dieselbe in ernanten Königreich sehr barbarisch verfahren, vill orth bereits yberfallen ausgeblindert und theyls verbrent, sonder auch iene, so sich ihnen widersezen, erbärmlich durch allerley grausamme todts arth hinrichten. unter welchen sye absonderlich mit dennen Teutschen sehr wietten und gar selten einen bey leben lassen und weillen einiger widerstandt gar nit biss anhero gewesen, hingegen solches Rauber gesindt ein gar flichtiger feindt ist, alss haben sich einige Partheyen bey den Markh fluss, so nur ainige 4 meill von hir entlegen, sich schon sechen lassen, welches der orthen dise wochen biss an die Vorstätt zu Wienn ein so grossen allarm gemacht, dass sehr vill leit geflichtet und geflehet, wie dan auch bereits in allhiesiger Statt sowohl von der Herrschafft alss anderen Dörfferen dass bauren Volckh einige sachen geflehet, ich habe ein wehrhafften burger auf tag und nacht nach Prespurg mih eines grundts zu erkundigen abgeschickhet, welcher mir dass alles alda in grester Consternation und yederman flichte, zurukh gebracht, mit dem anhang, das ihme in ermelter Statt gemeldet worden, wan nur etlich Regimenter Teut sches Volckh welches wie man kundtschafft mit einigen schweren Stuckhen ganz nit versechen, gar woll von der Mark und Waag kundten abgehalten werden, nun beginnet diese sorg und gfahr in etwass sich zu legen, in dem gestert und heint die gewise kundtschafft einlauffet, das einige kayserlicho Regimenter in vollen Marsch an die Marck sollen begriffen seyn, indessen aber habe ich bey alhiesiger Statt alle best miglichiste Vorsorg gethann, bey beeden Thorn hat die burgerschafft grosse fallen, welche ohne grossen gewalt nit auf zu zwingen, oder zu gewinnen, machen lassen, mit welchen sye sich auch bey den Türkhn Krieg erröttet, die wachten habe ich auch bey beeden Thören auf Tag und nacht voranstaltet, so ist auch bereits die Statt Mauer in etlich orthen wo sye etwas zu nider geschinnen, erhöhet, die Statt hat sich auch mit Pulver und bley versechen, ihr gewöhr in etlich hundert muzquetten und flinten nebst 22 doppel hackhen und einen stikhl habe ich alles selbst visitirt und wo es konneth alsó gleich repariren und scharff laden lassen. Gleicher gstalten ist die Vorsorg beschechen, das einige Zillen bey dem wasser so der Statt nit geringer Vorti in bestendtiger bereitschatft stehe, die hochfürstlichen Registratur und was deme anhengig neben der ambts Cassa habe ich also zusam gerichtet, das solche bey anwachseten gefahr also gleich yber das wasser und folglich nach Wienn möge gefihrt werden. Wegen erhaltung hiesiger Statt habe ich bey ein einfall solcher Rebellen ganz kein sorg, massen die Burgerschaft biss auf den lezten man sich zu wehren gegen mir und sich selbst gegen einander verbunten, und ein herzhafft wehrhaffte burgerschafft sich alhie befindet, so wurdte auch Volckhs genueg von Pauren Volckh herein kommen, massen das ganze Marckh feldt in hiesige Statt Ihr zueflucht und bey dem Türkhen Krieg weit yber tause(n)t sich herin sollen befundten haben, Euer hochfürstliche Gnade gibe ich auch die unterthänigste Versicherung, das ich bey eraignen. der gefahr die mir gnädigist anuertraute Statt ganz nit verlassen, sonder bey selber bluet und leben aufsezen und hierinfals ganz nit dem Exempel meines ambts Vorfahrers nachfolgen wurdte, welcher alles, Statt und Herrschafft verlassen und sich mit der flucht saluirt.

(Azután még az uradalom juhainak sorsa miatt aggódik.)

Euer Hochfürstlicher Gnaden.

Enzerstorff dem 28. Septembris 1703.

Unttertheniqist gehorsambister
F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Ehez a levélhez mellékelve van:

Schreibens Extract an den Graf Pälfischen Herrn Rentmaister zu March-Egg abgangen de dato Prespurg den 23. Septembris, anno 1703.

Auf das unter den heintig dätо an mich abgelassene erindere zur antwortt, das zwar vor wenig tagen einige von der Waag, gestern aber auch von Türnau Tumbherrn Edlleith und andere vill mehr mit sackh und Packh sich hiehero Reterirt und dardurch ein solches Tumult verursachet, das heint den ganzen tag nicht allein die umbligente leith vom landt, sonder auch auss dennen dissorthigen Vorstätten, ihre sachen in dise Statt saluiret, mit dem Vorwandt, es hetten die Rebellen Karpen würklich eingenohmen, von den Pergstätten die Prantschäzung gefordert, Lebenz verbrent, bey Freystättl angeruket, und weillen die Waag so klein, das man durch Reitten kan, so khönten sye in einen tag gar leicht dahir sein. Das Karpen sich ergeben, wirdt uerificiret, dan es keine thör hat und zur gegen wehr kein Bastanter orth ist. Lebenz betreffent, so ist vor anderthalb stundten der Herr Bereny Paul ankommen berichtent, das obwohl Lebenz vor einen Jahr demolirt worden, es danoch vor der Rebellen angriff sich gewehret, den feindt repousirt, und etliche sowohl Officier alss gemeine gefangen bekhommen und das nun der Herr General Simeon Forgaz einige gespanschafts und Raaberische Gräniz Milliz zusammen gezogen, mit welchen Er laut seines eigenen heint eingeloffenen Shreibens auf die feindtliche trouppen loss gehet, das also diser orth die gfahr noch nit so gar gross, wan nur noch in zeitten die stindtlich erwarttente teutsche Regimenter hieher kommeten, auf welche der vorgester dahier ariuirte General Shlikhische Quartiermaister dahier warthet, und glaube ich, es werde sye der Herr mit aller ersten Theben zu wasser vorbey passiren sechen. Wan auch nur 2 teutsche Regimenter khommen, so ist nicht vill zu förchten, dan die Gespanschafften erbietten sich zum aufsizen. Der Neutraner Commitat hat würklich 1000 zu fuess und 500 zu pferdt, in Prespurger Commitat solle ein iede Porth 7 guete und wohl mundirte Männer stellen und verpflegen. Obwohl die Waag, wie obgemeldt so klein, das man durch Reitten kan, so ist doch an dem Commitat zu Leopoldt Statt Herr Baron von Schwarzenau von Hoff Kriegs Rath befelch ergangen, den Waag stromb zu obseruiren, an notwendig orthen etwas auf- und herentgegen bey wieder verhoffen antringendter Noth und grossen gefahr die brukh bey Freystättl abzu werffen. Dises kan auch nicht verlaugnet werden, das die Rebellische dieb hin und wider, wo sye kinkhommen, mit Rauben und blindern auf den blatten landt armme leith machen; sonsten habe ich heint auss Neuheussl von 18. dises souil zur nachricht, es seye ein keyserlicher Capitain von Offen aldorth wider ankhommen, so die iungste action bestattiget, das nemblich durch die Rätzen und 200 teutsche 670 Rebellen erlegt und vill gefangen genohmen worden, daruon Er Capitain selbst einige nach Offen hette bringen sach. Was neulich von der eroberung Zatmahr spargirt worden, seye eine unwahrheit, ebenfahls seye ein ungrundt, das sye Erlau hetten bekhommen, ia es will a Contrario verlauthen, das die Erlauer Soldathen sich stattlich halten und den feindt grossen abbruch thuen, dahero habe der Ragozy das voran gegen die Pergstött geloffene Rauber gesindl reuocirt. Von des Herrn General Forgaz seiner operation wirdet nechstens etwas zu vernemen sein allermassen ich solches sodan berichten werde. Heint seint zwar die Leitschauer Caschauer und Eperieser nemblich die 23-gste, 25. und 26-te von hier entlegene Posten ausgeblibn, vermuetlich darumb, weillen die Shelmmen dort herumb ligen, es muess Ihnen aber nicht woll darbey sein, forderist wan uerificirt wirdt, das der Ragozi die an die Pergstett geruckhte vortrouppen reuocirt habe. Ich glaube der General Forgaz wirdt Ihnen den weeg zum lauffen zaigen etc.

Euerhardt báró levelének külsején: Praes. 4. Octobris 1703.

Herr Administrator zu Enzerstorff berichtet welchergestaldten die Rebellen in das Konigreich Unngarn und Mähren eingefallen und darinnen mit Morten Rauben und Prandt erbermlichen verfahren seyen.

Eredetie két ív papiron, Münchenben. Kreisarchiv: H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, falio 3—6.

2.

1703. november 14. Enzersdorf.

Báró Everhardt levele a freisingi püspökhöz, melyben a kuruczok mozdulatairól ír.

Hochwürdigister hochgebohrner Reichsfürst, genädigister Fürst und Herr etc. etc. Yber die nechste Post unterthenigst abgegebene nachricht, berichte Euer hochfürstliche Gnaden gehorsambist, das man der orthen annoch zwischen Forcht und Hoffnung walte, der Feindt hat biss anhero die March, ausser mit Partheyen die allezeit noch ybel ankhommen, noch nit passirt, woll aber die ienseits daran entlegene orth meristen theyle ausgeraubt und geblindert, indessen kommen stündtlich mehrere mannschafft von den aufgebottenen landt tag und nacht an, der Prinz Eugeni hat sich bereits würklich nach den ungarischen Gränzen erhoben, an der March wirfft man redouten auf und ziehet linien, der allgemeine Rueff gehet, wan die aufgebottene Mannschaft sowohl an landtvolkh alss milice dan erwarttenten Hilffs Völkher beysam, das man mit denen Rebellen (so fern indessen einige accomodirung oder Componirung nit beschichet) werde antragen zuschlagen. Wass hiesige sowohl Euer hochfürstliche Gnaden Untterthannen, alss des ganzen Marchfeldts Inwohner vor trangsall und schäden mit denen durch marschirenten Soldaten und Landtvolkh, dan der auss und ablauffenten Couriren und auf allen seithen erforderenten Vorspannen auszustehen, ist nit woll zu beschreiben, so wahrhafftighalber feindt.

Die von haubt Rebell Perzeni ausgeschikhte 200 kundtschafter seindt vill schon ergriffen, in ein Stundt von hie einige erwischt worden, die Rebellen sollen sich an die berg nechst der March gesezt haben, welche den anmarchirenten Ragozi sollen erwartten: wie ybrigens die Zeitungen aus Wienn lauffen, gibet die beylag.[21]

Mich anbey zu hochfürstlichen hulden und Gnaden untterthänigst gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Untterthenigist gehorsambister [22]

E.(nzerstorff) den 14. Novembris 1703.

Kívül címzés: Dem hochwürdigist hochgebohrnem Fürsten und Herrn Herrn Johann Francisc Bischouen zu Freyssing und des heyligen Römischen Reichs Fürsten, meinem genedigistem Fürsten und Herrn

Freyssing

Felül, más írással: Herr Administrator zu Enzerstorff berichtet weiters der Ungarischen Rebellen erschröckliches verfahren gegen Mären und Österreich. Praesent. den 23. Decembris 1703.

Eredetije egy ív papiron, zárópecséttel, Münchenben, Kreisarchiv: H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 7—8.

3.

1703. december 8. Bécs.

Guttenbergi Trunckh János Lőrincz udvarmester levele a freisingi püspökhöz, melyben a Rákóczi-féle szabadságharc terjedéséről stb. ír.

Hochwüerdtigist hochgebohrner Fürsst, gnädtigister Fürsst und Herr Herr etc. etc.

Euer hochfüerstliche Gnadten! Muess Ich laidter unterthennigist berichten, wie das die rebellion in Ungarn solcher gestalten yber Handt nim-

[21] Ez a melléklet hiányzik.
[22] Itt Euerhardt monogrammja.

bet, unnd von tag zu tag gefährlicheres Aussechen gewinnet unnd die Macht, so bey 60 Taussent Mann starckh sein solle, dergestalten gegen Össterreich antringet, das beraiths, Gott Erbahrmes, wegen mit feyr und schwerdt antringenten Gewalt von beederseiths Landten, gegen Wienn alles in höchster Confusion, wie anno 1683. mit höchst gefährlichen Aussechen alles zu flechen und zu entlauffen anfanget, unnd schon etliche täg hero lamentabel anzusechen contuniret, bey welcher gleichsamb unrödtlich scheinenter gefährlichkeith, auch dero... stb. A levél többi része inkább gazdasági természetű.

Wien, den 8. Decembris 1703.

Trey underthenigist gehorsambster Knecht
Johann Lorenz Trunckh von Guettenberg m. p.

Kívül a szokott címzés és a levél regesztája.

Eredetije egy ív papíron, zárópecséttel, Münchenben, Kreisarchiv: H. L. Fr. Öst 90/159. jelzet alatt, folio 9—10.

4.

1703. december 12. Enzersdorf.

Báró Everhardt levele a freisingi püspökhöz, melyben a kuruczok ausztriai kalandozásairól tudósítja.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Fürst und Herr etc. etc.

Euer hochfürstliche Gnaden gibe ich die laydige untterthänigste nachricht, das die Rebellen sich allerdings wider gegen den Marchfeldt gewendtet und hart an den Marchfluss sich postirt, welches in hiesiger gegendt ein solche forcht und Consternation verursachet, das es nit woll zu beschreiben, das flichten ist ungleublich, die mir gnädigst anuertraute Statt ist ganz geprest mit leütten und geflichten sachen angefült, ganze dörffer stehen lähr, das ellendt unter den Armmen ist ungemein und das rauben und blindern von den shlimen leütten ist schon ohne Zall, alle Vorstätt umb Wienn habe das ihrige auch schon in die Statt Wien geflichtet, massen man in den Vorstätten in sorgen stechet, wan der feindt was mehrers andringen solte, das man solche werdte abbrennen. In hiesiger statt, ungehindert man mich mit Stukhen von Wienn alle tag vertröstet, biss dise stundt aber das wenigist hab habhafft werden können, habe ich doch alle migliche Veranstaltung gemacht, was zu einen Nottwehr mechte vonnethen seyn und hoffe ich in solchen standt zu seyn, das ainige auslauffente Partheyen dem orth nichts sollen abgewünen, Stukh oder ein Armee hoffe ich nit das der orthen khommen solte, dennen man sich gleich ergeben mieste. Allen Herrschaffts Unterthannen habe ich gleich bedeittet das Ihrig hiehero zu saluiren, welches beschechen, Euer hochfürstliche Gnaden zechet Getraider aber in geträh zu Pistorff wirtt auch tag und nacht hiehero gefiehrt, so ich heint noch hoffe, das alles werde hiehero khommen können, das bereits aussgetroschene ist schon vorhero ordentlich auf den Cästen geschittet worden, die Shaff habe ich in die Statt treiben lassen. Von den Canzley sach und anders habe ich nichts nach Wienn fiehren lassen, weillen es scheinet das Wienn eine belägerung werde auszustehen haben, massen die vornehmere zu Wienn ihr bestes selbst auss Wienn anderwerts schikhen, gleichwollen ist alles eng bey sam, umb in Nottfahl bey anbrechendten feindt, oder feyersgfar, so bey so vill leütten nit wenig zu besorgen, alles in die auen zwischen den wässern, alwo aueh in Türkhen Krieg die beste Saluirung war, zu flichten, von hiesiger Statt hat niemandt geflichtet, wie ich dan auch weib und Kindt bey mir behalten. In der Wienn Statt selbster ist ein schrökliches lamentirn, massen bey disen zeitten der auflauff ganz unnentrautten und ist in der Statt ein grosse Schwirigkeit und nit geringe Unordtnung, der ganze Adl ist schon aufgesessen, in ganzen landt ist der 10te, aber in Markhfeldt der 4te man aufgebotten, gestert ist bereits Herr Landt Marchal etc. mit einer grossen

menge von Adl zu Deippolthau, 2 stundt oberhalb der Statt angelangt, heint marchirt Er biss Neusidl ein stundt von hir auf der seitten, dise nacht seint die commandirte dorffschaften oberhalb Enzerstorff, biss an die brükhen zu Wienn nach Deippolthau beordert worden und heint umb 8 Uhr arrivirte auch hir ein haubtmann, welcher die vor der Statt und Herrschafft dan herumbligendte dorffschafften nacher hoff ganz an der March 3 meill von hir schon beordert, yeder muess mit ein seitten gewöhr dan krampen und Shauffel so man auf wägen mit fihrt, versechen seyn, die Shlikhische und Hanoverische Regimmenter nebst anderer darzue gestossener Mannschafft gehen immer vor den feindt, umb solchen entweders biss der aufbott zusamb kommet auf zu halten, oder wan der feindt solte durchdringen, sich in die Statt Wienn zu werffen, man sagt es sollen auch 5000 dänische bereits schon auf dem herabfahren seyn, wan einmahl der Adl und die Manschafft beysam, hoffe ich soll weiters nichts mehr zu besorgen seyn, wan der feindt nur solang zurukh zu halten. Gestert khommet ein post, das 600 rebellen erlegt, so spargirt man auch der kaysserliche Hoff werdte durch Tractaten das Feyer mit dennen Rebellen löschen, und scheinet es, das es nit ger löhr sein miesse, in dem die rebellen nicht mehr Rebellen sonder malcontenten wollen genenet seyn und ausgeben, das sye allein umb die versprochene und nit genüessendte Freyheitten fechten, das gwise reden ist, das der ungarisch Cronhietter Graf Palfi mit sehr wichtigen kayserlichen resolutionen nach Prespurg (und wans zu glauben) an die Rebellen soll abgferttiget worden seyn. Wie sich die sachen weiters werden anlassen, will unuerziglich (so anderst die posten noch sicher) Euer hochfürstliche Gnaden ich unterthenigist yberschreiben. Anbey zu hochfürstlichen Hulden und Gnaden mich unterthenigist gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unterthenigist gehorsambister [23]

E.(nzerstorff) den 12. Decembris 1703.

Kívül, más írással: Herr Administrator zu Enzerstorff berichtet den erbermlichen feindlichen Einfahl der ungerischen Rebellen in Mären und Össterreich.

Praes. 21. Decembris 1703.

Eredetije másfél ív papíron, München, Kreisarchiv : H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 11—13.

5.

1703. december 20. Enzersdorf.

Báró Everhardt enzersdorfi jószágkormányzó levele János-Ferencz freisingi püspökhöz, melyben a kúruc támadások elleni védekezésről stb .ír.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichsfürst, genädigister Fürst und Herr etc.

Mit der kriegsgefar ist es in haubtwerkh noch alles in alten standt, man verferttiget an der March und Leitha noch immer redouten und ziechet linien, von Wienn seint dise wochen einige wägen mit buluer bley, und gewöhr zur March, wie nitweniger auch ainige stukh dahin abgefihrt worden, an landt volkh khommet an den gränzen zwar ein zimbliche zall an, hingegen wollen die nechstens auss Wienn specificirte und so gewiss vertröste vill Regimmenter geworbene Milice ganz nit zum Vorschein khommen, so den ohne das verzagte landt und Pauersmann, welcher in gröster gfar an der Spize stehet und darzue der wenigiste teyll mit gewandt auf den windter oder erforderenten gwöhr versechen, in die gröste Consternation sezt, alle die von der March herauf khommente bestättigen einhelliglich die yber auss schlechte undt auch sehr langsamme anstalten alda, gestert nachts hat man

[23] Itt Everhardt báró monogrammja.

einige Stukh schussz von untten herauf gehört, so hat man auch dise nacht einig grosse feyer gesechen, heint ist das sagen, das gestert einige rebellen den halben tag bey der March sich sechen lassen und starkh angesetzt, durch zu dringen, die Stukhschuss sollen zu Prillerstein, ein Pälfischer vöster Shlossz nechst an der March gewesen und auch die Pälfische dörffer Stampfen, Sager und Larsorn (?) in die asch gelegt worden seyn. wan die vertröste regulirte milice ains mahls an den gränzen wirdt stehen, hoffe ich zu Gott, das dise gegendt von einer feindtlichen invasion nindist dermahlen sicher seyn solle, bey ieziger anstaltungen aber und schlechten gegen verfassungen ist hiesige ganze gegendt in augenscheinlicher täglicher grester gefahr von den feindt yberfallen, ausgeraubt und in eusseristes verderben und genzlichen ruin gesetzt zu werden. Was sich weiters ereignet, werde ich Eure hochfürstlichen Gnaden unttertheniget berichten, mich anbey zu dero hochfürstlichen Hulden und Gnaden unttertheniget gehorsambst empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unnttertheniget gehorsambister [24]

E.(nzerstorff) den 20. Decembris 1703.

Kívül címzés: Dem hochwürdigist hochgebohrnern Fürsten und Herrn, Herrn Johann Francisc Bischouen zu Freyssing und des heyligen Römischen Reichs Fürsten etc., meinem genädigistem Fürsten und Herrn

Freyssing.

Más írással: Herr Administrator zu Enzerstorf berichtet, das die gefahr mit dennen rebellen negst der March und anderen umbligenten orthen ie lenger ie mehr anzewachsen begunen thüet. Praes. den 30. decembris 1703.

Eredetije egy ív papíron, zárópecséttel, München, Kreisarchiv: H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 15—16.

6.

1703. december 22. Bécs.

Guttenbergi Trunckl János Lőrincz udvarmester levele János-Ferencz freisingi püspökhöz a kuruc mozgalom erősödéséről.

Hochwüerdigist hochgebohrner Fürsst, gnadtigister Fürsst und Herr Herr etc.

Euer hochfüerstlichen Gnadten muess ich abermahls über meine, vorhin unterthennigist erstattete Anzaigung mehrmahlen gehorsambist hinterbringen, wie das die Rebellion in Ungarn ie lenger, ie mehr zuenimbet unnd von tag zu tag gefährlichere Annächerung gewinnet, also zwar das bereiths, das ganze lannidt, so wohl diss, als jenseiths ihmer hin zu flechen unnd zu flüchten. steths vort: ohne unterlass continuiret, auch die forcht dermassen zuenimbet, das fasst niemandt in denen offenen Dorfschafften unnd Stättlen mehr verbleiben will, wie dan in dem hochfüerstlichen Hoff zu Maur unnd Closster-Neuburg auf selbst aigene zue Reithung unnd eyffrige animirung fast khaum die hin weg eyllente Weinn zierl inn Hauss habe erhalten khönnen.

(Azután írja, hogy az uradalom 1700 köböl bora veszélyben forog.)

Euer hochfürstlichen Gnadten

Underthenigist gehorsambister dienner

Johann Lorenz Trunckh von Guettenberg m. p.

Wien, den 22. December 1703.

Kívül címzés: Dem hochwüerdtigst hochgebohrnen Füerssten und Herrn, Herrn Johann Franz Bischoffen zu Freysing etc. des heyligen Römischen Reichs Fürssten etc., meinem gnedtigisten Fürssten und Herrn Herrn etc. etc.

München per *Freyssing.*

[24] Itt Everhard báró monogrammja.

Más írással: Hoffmeister zu Wienn berichtet, das die Rebelion in Ungarn ye lenger ye mehr zuenemme, also zwar das die forckt dermassen zuenemme, das vast niemandt in denen offenen Dorffschafften und Stetten umb Wienn und selbiger reffier mehr verbleiben will und das bei dise ellendten beschaffenheit die hochfürstliche Wein in der Maur und Closter Neuburg in hechster gefahr stehen. Praes. den 30. December 1703.

Eredetije egy ív papiron, zárópecséttel, München, Kreisarchiv: H. L. Fr. Ost. 90/159. jelzet alatt, folio 17—18.

7.

1703. december 25. Enzersdorf.

Báró Everhardt jószágkormányzó levele a freisingi püspökhöz, melyben a kurucok alsóausztriai támadásáról tudósítja.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Fürst und Herr etc.

Gestert umb Mitags zeit wardt von dennen wächtern auf den Thurn alhie angedeitet, dass sye wider helle feuer sechen, so sich immer vermehren, nach einer halben Stundt sache man in ein anderen, von den ersten entlegenen orth abermahl grosses feyer aufgehen, kaum aber vergienge aine stundt, sache man von der March herauf leut zwerch der felder lauffen, fahren und reutten, was sye vermöchten, auf ihr ankhunfft vernambe man die betriebte nachricht, das etlich 1000 Rebellen durch die March gesezt und das auf den Genger Shlossz, dan an Hoff postirte landtvolckh, nur 3 einige stundt von hir, maist alles, was sich nit eillfertig in die flucht begeben, erbarmlich nidergehauet, darauf hin auch beede orth völlig in die Aschen gelegt, das ellendt heullen und schreuen dernach solchen hir ankommendten weiber und Kinder in ungleubiger anzall, des von allen seithen yber die felder treibenten ellendt blärendten Vichs ist unmiglich zu beschreiben. Alle dise betribte Zeitung wurden verdoppelt, als abents teyls geschossenes und gehautes armes bauren Volckh mit bluetigen Kleidren, so dannach noch bey der action mit den leben entronnen hir anlangte. Dise bestättigen einhellig einer dem anderen ganz gleichförmig, das sye recht verräterisch auf die fleischbanckh glifert, massen sye sich gern gewöhrt hetten, man ihnen aber weder buluer noch bley geben, unverantwortlich an die Spiz gestelt und nashmahlss verlassen, wie dann alle die dabey geweste officier zu denen Rebellen sambt denen gegen 50 bey sich gehabten Soldaten, dennen allen das geringste laidt nit beschechen, ybergangen, was vor ein ellendte anstalt in allen seye, ist unmiglich zu beschreiben, nun hat es ein erbärmliches aussechen und scheinet, das der Kayser und das ganze landt verratten und verkaufft. Kein man ist mehr an der March, sonder iederman daruon gloffen, der feindt, welcher sich nach solcher action wider yber die March gezogen, kan nun ohne widerstandt hin und her reitten und in den nun völlig offenen und von aller beschizung entblösten landt nach gfallen darin rauben, blinderen, morden und brennen. Von dennen Herrschaffts unterthanen seint auch ainige bey der action geblieben, so man schon gewiss doch die anzall noch nit richtig weiss, die ankommente, welche Ihre Cammerrathen gesechen niderschiessen und niderhauen, können das Ellendt nit genueg beschreiben, noch schmerzhaffter ist anzuhören, in dem da und dort weiber von den dörffern mit ain wagen voll Kindern ankommen, welche Ihre todt geschossene Männer beiamern und beclagen. Wie lang hiesige Stadt und Herrschafft ohne brandt und aussraubung noch stehen wirdt können, ist Gott bekhant, ich aufs mindist, will solche nit verlassen, sonder bey denen armselligen und betriebten armen leutten, so lang mir Gott das leben gibt, verbleiben, Ihnen mit rhat und Thatt beystehen und die mir gnädigist anuertraute Statt und herrschafft vor Schaden und ybl souil meine wenige Cröff-

ten vermögen, biss in mein Todt hirtten, mich anbey zu hochfürstlichen Hulden und Gnaden unttertheniglst gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unnttertheniglst gehorsambister [25]

E.(nzerstorff) den 25. Decembris 1703.

Praes. den 2. Jener anno 1704.

Kívül, más írással: Herr Administrator zu Enzerstorf berichtet das erbärmliche treffen, welches disseits der March zwischen dennen Rebellen und dem Ossterreichischen Landtvolckh vorbey gangen: solchergestalten, das auch die Grauschafft und Statt Enzerstorf zimblichermassen in extremis seye. Con. den 2. Jener 1704.

Man sollicher bedeithen, dass Er die registratur und anderes, waran sonderes gelegen sein wirdt, in sicherheit bringen solle.

Eredetije egy ív papiron, München, Kreisarchiv: H. L. Fr. Öst. 90/159 jelzet alatt, folio 19—20.

8.

1703. december 28. Enzersdorf.

Báró Everhardt jószágkormányzó levele János-Ferenc freisingi püspökhöz, melyben a kurucok nyugtalankodásairól ír.

Hochwürdigst hochgebohrner Reichs Fürst, genädigster Fürst und Herr etc.!

Ob schon Gestert und vorgestert beständig starkher Allarm gewest, der feindt rücke abermall ausz sein lager an die March ia ausz des feindts lager die Kundschaft aingeloffen seyn soll, solcher welle mit völliger macht innerhalb 2 tägen in das Österreich einfallen, so ist doch dem höchsten gedankhet, biss hero einige bewegung des feindts nit beschechen, nit wüssent ob derselbe zu ausführung seines Intentz auf ein anter dessein abwartte oder ob die den 26. dissz eingefallene und bissz anhero Continuirendte erschröckliche Kälte sein vorhaben zurukh halte. Indessen ist bereits untter den armen leuthen ein grosses Ellendt, welche sich mit weibern Vich und Kindern in die Auen und zwischen die wässer geflichtet und tags so nachts darin seyn deren bereit schon sowoll an leuthen forderist Kindern alsz Vich will teyls ausz hunger und kummer teyls ausz költe darauf gehen, massen die benachbahrte durch dasz grausamme niederhauen zu Hoff und in genger Shlossz also erschrökht das sye lieber durch Költe und all anders Ellendt vollen verderben, alsz sich einem so grausamen Barbarischen feindt mehr vertrauen. Vorgestert ist ein expresser alhie gewest, mit ein Decret, bey lebens Straff alle Schiff von wasser zu bringen oder zu senkhen, diser hat ebenfahls mit gebracht ieder solle sich Saluiren, so ghuett man khönnt, in dem man disen boden, sofern der feindt weiters einfallen wirdt, unmiglich mehr erretten khönne, nun vertröstet man wider das arme landt Volch, es werde Moscau mit einer formidablen macht auf die Rebellen losz gehen. Item solle in kurzer Zeit ein grosse kaysserliche macht bey Presburg zu stehen kommen, der aber schon so offt mit dergleichen Zeitungen von Wienn betrogene landtman glaubt nichts mehr darauf und ist also schwirig und verbittert, dasz ich mir ein so anders nit zu schreiben getraue.

Der Römische König ist vor unmuth und betriebbnuss unlässlich, hingegen sagt man, das man an den Kayser nit die allergeringst alteration verspüre, welcher sich soll haben vernehmen lassen, es werde in khürzer Zeit bessere Zeitung abgeben und alle gfahr und forcht verschwinden, so Gott gebe, indessen ist hiesige gegent und das ganze Marchfeldt auf das gefährlichst exponirt und von aller landtsfürstliche Hilff entblöst und ver-

[25] Itt báró Everhardt monogrammja.

lassen. Anbey zu hochfürstlichen Hulden und Gnaden mich untterthänigst gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

unnttertheniigist gehorsambister [26]

E(nzerstorff) 28. Decembris anno 1703.

Kívül címzés: Dem hochwürdigist hochgebornem Fürsten unndt Herrn, Herrn Johanni Francisco Bischouen zu Freyssing und des heyligen Römischen Reichs Fürsten, meinem genädigsten Fürsten und Herrn

Freyssing

Más írással: Herr Administrator zu Enzerstorf berichtet weiters, wie es dermallen umb selbige refier und an der March mit dennen hungarischen rebellen bestellet seye. Con. 9. Jener anno 1704. Beruchet. Praes. den 9-ten Jener anno 1704.

Eredetije egy ív papiron zárópecséttel, München, Kreisarchiv: H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 21—22.

9.

1704. január 4. Enzersdorf.

Everhardt báró jószágkormányzó levele urához, János-Ferenc freisingi püspöhhöz, melyben megírja a kurucok elleni védekezés és készülődés részleteit.

Hochwürdigst hochgebohrner Reichs Fürst, genädigster Fürst und Herr etc.!

Ob schon in dieser Zeit die rebellen mit etlich tauset öfters bis an die March geritten, haben sye sich doch nit mehr darüber getraut in deme der wachtsamme Prinz Eugeni von Sauoyen so die ankommente Völchker zu Prespurg zusamziechet, auf iede bewegung des feindts allzeit ein starckh detachement ohne verzug an die March abgeshicket, umb wan etwas von feindt über die March solte sezen, dennen selben der rukhweeg und von dem lager abzuschneiden, den 31. Decembris hat solcher an den prauirenten feindt jenseits an der March lassen mit wenig manschaft ansezen und ein starkhen hinterhalt bestelt, nach deme der feindt dan auf die Kayserlichen losz gangen, ist der hinterhalt heruor gebrochen, der feindt hat nit standt gehalten, sonder also balt durchgangen, die kayserlichen haben aber in nach hauen 700 erlegt, und 200 gefangene eingebracht, auf welches die rebellen 2 meill weegs besser aufwerts gegen Mähren sich gezogen, iederman hat alle hoffnung auf den Prinz Eugeni ,zu Wienn spargirt man solcher solle den Kayssser versichert haben es habe nun Österreich von rebellen sich nichts mehr zu besorgen, ia wan Er die 2 noch verlangte Regimenter zu Perd werdte erhalten haben, getraue Er ihme den feindt auss den feldt zu schlagen, so Gott gebe, indessen ist gewissz, das die lengstens vertröste Völchker zimblich ankommen und töglich mehrer folgen. Zu Wienn thuet man auch einmahl die augen auf undt wie ernstlich man sich alda nun rüstet und was anstalten verfieget werdten, ist nit woll alles zu beschreiben, iederman in der Statt hohe und niedere lifferen freywillig gelt, pferdt und mannschaft in einen grossen anzall. An die hiesig herrschafft ist noch nichts khommen, aber ich förcht das anbegehren bleibe nicht ausz. Anbey zu hochfürstlichen Hulden und Gnaden mich untterthenigst gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unnttertheinigist gehorsambister [27]

E.(nzerstorff) den 4. Jenner 1704.

[26] Itt báró Everhardt monogrammja!

[27] Itt (meg a zárópecséten is) Everhardt báró monogrammja!

Kivül címzés: Dem hochwürdigst hochgebohrnem Fürsten und Herrn, Herrn Johann Francisc Bischouen und des heyligen Römischen Reichs Fürsten zu Freyszing etc. meinem genädigstem Fürsten und Herrn

Freyszing.

Más írással: Herr Administrator zu Enzerstorf berichtet, was khürzlich zwischen dennen Ungarischen rebellen, dann dem Prinz Eugeni aus Savoyen für eintreffen vorbey gangen seye. Praes den 19. Jener 1704.

Eredetije egy ív papíron zárópecséttel, München, Kreisarchiv: H. L. Fr. Öst. 90/159 jelzet alatt, folio 23—24.

10.

1704. január 8. Enzersdorf.

Everhardt báró jószágkormányzó levele urához, melyben a kurucok elleni készülődésről s a velük kapcsolatos nemzetközi hírekről ír.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Fürst und Herr etc!

[Jelenti, hogy a bécs-salzburgi birodalmi postajáratot beszüntelték, ő tehát most Gráz—Salzburg-felé küldi leveleit, jelenti azután] dass in ganz Österreich von jeden 100 fl. herrn gilt ein Reutter sambt pferd und aller mundur dan zugehör zu stellen, wie gegenwartiger Extract von der landtschaffts Buechhalterey wiset.

Die rebellen haben bishero nichts mehr tentirt, den Prinz Eugeni wirdt täglich zu Presspurg mehrers verstörket, so das man hoffet, Er werde balt in den standt seyn, mit denen rebellen auf eine Bataille es khommen zu lassen, man vermeint aber nun auf ein neues, das sye sich accomodiren werden, massen nit woll zu beschreiben, wasz grosse und ernstliche Kiegspraeparatorien in Wienn gemacht werdten, die leut lauffen rasendt zue und nehmen dienst, hoche und nidere geben gelt, pferdt und Manschafft willigklich und mit grossen Euffer, der Venetianisch bottschafftter hat die eintrettung der Alliance von der Republic mit dem Kaysser beysein solemnem einzug mitgebracht, mann hoffet die beytrettung der Fürsten von Mantua und Modena ebenfallss. Gesterl hat mein in ambtssachen nach Wienn geschikhter Hoffschreiber mitgebracht, man spargirt darin Schweden und Poln hetten auf 3 Jahr Stillstandt gemacht und der König in Poln wolle in aigener hocher Persohn dem Kayser mit einer ganzen Armée zu hilff khommen, welches nan es war ist, wirdt es mit denen rebellen balt zu trimeren gehen, es uerificire sich aber diese Zeittung oder nit, so hoffe ich zu Gott, dass man der orthen nun von rebellen soll sicher sein, massen der Prinz Eugeni mit seinen dermahlen gewisz 10-in 11000 habenten Soldaten nun die rebben also in Zaum gehalten, das sye wei ters sich nichts mehr zu tentiren getrauet, ungehindert sye dermahlen die beste gelegenheit hetten, in dem die Tanau, March und Leitha also gestossen, das man daryber fahren und reutten kan. So lang die Ordinari Reichspost von Wienn nit ablaufet, werde ich miglichist mich befleissen Euer Hochfürstliche Gnaden yber Gräz und Salzburg von den standt hiesiger Herrschaft unttertheniste nachricht zu geben. Mich anbey zu hochfürstlichen Hulden und Gnaden untterthänigst gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unntterthenigist gehorsambister

F. F. Freiherr von Everhardt m. p.

Enzerstorff, den 8. Jener 1704.

Kivül, más írással: Praes. den 19. Jéner anno 1704.

Azután a levél tartalmának bő kivonata.

A levélhez fél ív papíron mellékelve van egy kimutatás, mely szerint a freisingi püspük Waidhofen an der Jbbs-i uradalmának (ehez tartozott En-

zersdorf is) 1204 frt. 5 silling és 8 dénárnyi jövedelme után 12 felszerelt lovas állitandó ki.

Eredetie másféliv papiron, München, Kreisarchiv,: H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 25—27.

11.

1704. január 25. Enzersdorf.

Everhardt báró jószágkormányzó levele urához, melyben leírja a kurucok mozgolódását, a nagy havazást, a hihetetlen hadi terheket, s egy kuruc kémnek Enzersdorfban való elfogatását.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichsfürst, genädigister Fürst und Herr etc.

Ich habe von Wienn die Nachricht erhalten, das die ordinari Reichspost wieder eingericht und nach Regenspurg abgeht, nun zweiffle ich nit, es werdte mein untterthänigster bricht so ich yber Gräz und Salzburg miessen nach Freyssing dirigiren, indessen eigetroffen sein, disszmahls aber berichte Euer hochfürstliche Gnaden durch diese gelegenheit untterthenigst, das zwar indessen die rebellen yber die March veitters nit kommen, yedoch seint deren etlich 1000, den 7. disz ausz der Insel Schütt (deren sich die rebellen bisz an die 2 Västung Raab und Commorn vorgehents bemächtiget) yber die gefrorne Danau gangen, Ungarisch Altenburg auszgeblindert und ainige nider gehautet, nachmahlsz sich auf Oedenburg 4 kleine meill von Wiennerisch Neystatt gezogen, und alda eben also, wie zu Altenburg gehauset, yedoch nichts gebrent, worduch auf den andren landt, welches biss anchero noch immer in rhue und sicherheit ware, ein sehr grosser Allarm entstandten, das yederman alsz wie auf disen Poden in grester Confusion geflichtet, der Prinz Eugeni ist mit etlich 1000 disem feindt also gleich nachgangen, umb solch von dennen anderen abzuschneiden und mit Ihnen zu schlagen, es hat aber andern tags dikh angefangt zu schneyen, welches Tag und nacht biss auf den 10 ohn alles aussezen continuirt, warduch es ein so grausamen schnee gemacht, das kein mensch raisen mögen, und weillen es den 18. und 19. abermaht auf den vorgeehen einen dikhen schnee geworffen, als bleibt dermahlen freindt und feindt in ihren posten und kan keinen zu den anderen. Man kan also von einiger operation nichts vornehmen, massen alle weeg inpracticabl gemacht, wie man dan de facto noch mit keinen wagen von hir nach Wienn kan fahren, ia mit schwerer miehe mit einem Pferdt, welches biss yber die kniebieg alle tritt einfallen muesz, kaum lehr durchkommen kan, so die posten woll auch vill aufhalten wirdt, wan der ungleublich diesse Schnee nit gfallen, zweifflet niemandt es were zwischen den Prinz Eugeni und rebellen diser zeit zu einer action geratten, man haltet zu Wienn disen ungewohnlichen Schnee alsz ein hilff von himmel, wordurch der Feindt weitters nicht avanciren kan, hingegen man zu Wienn zeit mit einer nachdenklichen Kriegsbereitschafft sich gefast zu machen. Indessen wirdt das landt erschrörklich mit dennen anbegehrten gaben ausgesaugt, die Herrschafften miessen von ydem 100 fl. einlag ein Reutter und pferdt mit aller behör stellen, welches bey Euer hochfürstlichen Gnaden 4 Herrschafften 12 mann auszwirfft und schwerlich umb 1500 fl. werden können gestelt werden. An die Untterthanen aber seint 4 fl. extra ordinari Kriegsanlag innerhalb 14 tägen, und 5 fl. Hauszanschlag bisz halbe fasten, zu endte dissz manaths Merz 2 fl. Quarthal gelt angefordert, und man redet noch von 5tel Vermögen Steyer, es seint die untterthannen aber sehr schwirig, das sye in feindts Zeitten, wo sye nit ein tag von solchen sich er, so grosse gaben sollen erlegen, ich getraue mir derentwegen nit alles zu schreiben, yedoch ist gewiss das die burger undt baurn bey allen herrschafften diser gegendt sich sezen, und biss ein guetter streich beschichet und sye in mehrere sicherheit gesezt werden wenig erlegen wollen.

Man flatirt abermahl von Wienn, man stehe in tractaten mit dennen rebellen, aber wenig wollen dem ein glauben beymessen.

Nechst deme berichte Euer hochfürstlichen Gnaden auch untterthänigst, das disen tägen ein lange auf ungarisch woll gekleyllte mans person ein säbl anhabent, so guett teutsch geredt in das würtshaus khommen, und sich von einem zu Altenburg gewesten, dernren rebellen aber bey den einfall entrunenen Postknecht ausgeben, welcher nach dem Er bey mir angeben, ich solchen selbst umb ein so anders zu vernehmen, wie es zu Altenburg zugangen, zu mir kommen lassen, welcher aber mit dennen reden also hin und her uarirt, das Er mir etwasz verdächtig vorkhommen, wessetwegen ich ihne zwar wider von mir gelassen, dem Stattrichter aber befollen, ihne nicht ausz der Statt zu lassen, sonder 2 burger anzustöllen, das sye mit ihm von ein und anderen sollen im würthshaus discuriren und wasz sich bezeige, mir wider andeiten, welche mir hinterbracht, das er auf keiner redt bestendtig verbleibe, forchtsamb antwortte und kein einiges Postorth umb Altenburg zu nennen wüsse, wessetwegen ich ihne nachmahls zu mir khommen lassen und Ihne umb sein Namb, wo Er herkhommen, wo Er hin wolle und dergleichen bespraht, welcher mir ein andern Nammen alsz Er im Würtshausz ausgeben, angesagt und gemeldet, dasz Er zu sein Vatter ein Wagner zu Nicolsburg in Mähren, nahmens Joachim Keimb sich wolle begeben, warauf Er mir die Statt Nicolsburg wie vill thor es habe, wer darin und wie sye bestelt, beschreiben auch die gassz worin sein Vatter, wer seine nachbarn benambsen miessen. Indessen habe ich ihm dissarmiren undt im ambthausz verwachten lassen, mit Versicherung wann alles dissz sich werdte also zu Nicolsburg bezeigen, dasz Er ohn alles Endtgeldt wider sollte entlassen werdten. Demnach aber der nach Nicolsburg geschikhte bott zurukh khommen, hat solcher mitgebracht, das kein gassz in der ganzen Statt also heisse, kein Wagner von solchen Namb, ia kein burger gedenke, das einmahl ein solcher alda wohnhaft gewesen, die Statt nur 2, da Er doch 4 Thor angeben und weillen ich dan indessen auch in erfahrung gebracht, das zu Altenburg gar kein Posthausz, habe ich den Verhafften ernstlich examinirt und ihne expresse, das er ein rebell undt Spion bezichtigt, deme Er zwar kekh widersprochen, da ich ihm aber die unwahrheiten wegen Nicolsburg und das zu Altenburg gar kein Posthausz vorgehalten, ist Er ganz erplast und hat lange Zeit gar kein antwortt, wasz man ihm auch gefragt, geben leztlich aber gemeldet, mann solle ihn weitters nit vill examiniren, sondern dahin schikhen, wo man vermeine, das Er hin khöre. Ich habe ihn nach dem an handt und füessen schliessen und eine wacht bey ihn in der Stuben und eine von dem ambthausz bestellen lassen, den ganzen Verlauff aber zur Regirung gestert yberschriben, und glaube gewissz, das man solchen nach Wienn werdte begehren so ich gebetten.

Was sich weiters der orthen ereignet, werdte Euer hochfürstliche Gnaden untterthänigst allezeit ungesaumbt (so fern das Comercium litterarum nit gehemmet wirdt) berichten, mich anbey zu hobhfürstlichen Hulden und Gnaden untterthenigst gehorsambis empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unntterthenigist gehorsambister [28]

E(nzerstorff), den 25. Jener 1704.

Kívül, más írással: Praes. den 9. febr. 1704.

Herr Administrar zu Enzerstorf bericht, das die Reichpost von Wienn nacher Regenspurg widerumb eingerichtet werden solle und fiegt anbei an die dermalige Beschaffenheit mit denen Rebellen in Ungarn.

Eredetije másfél ív papíron, München, Kreisarchiv : H. L. Fr. Ost. 90./159. jelzet alatt, folio 29—31.

[28] Itt báró Everhardt monogrammja !

12.

1704. február 13. Bécs.

Guttenbergi Trunckh János Lőrinc levele urához, melyben írja, hogy a kurucok betörtek Ausztriába s három falut kifosztottak és felgyujtottak.

Hochwürdigst hochgebohrner Fürsst, gnädtigister Fürsst und Herr Herr etc. etc !

Euer hochfüerstliche Gnad:en solle mit fehrerer Continuation unterthenigist zuberichten nit lassen, wie nemblichen die ungarischen Rebellen mehrmahlen einem feindtlichen einfahl tentieret unndt 5 Meill von hier, alsz zu Männerstorff, Weiglstorff unnd Wämperstorff ausgeplündert, vil Leuth, so sie in der Flucht noch angetroffen, theils nidergemacht unnd et welche gefangener mit geschleppt, ia noch gehends gemelte orth vollig in Brandt gestöckht, das also noch der Zeith die gefahr stehts nechenter antringet unnd so wohl von dem sehr flüchtigen Feindt, alsz auch unseren eigenen Soldaten hin und wieder einige Dorfschafften unnd Marckh flöck in dise Gegent herumb ausgeplündert wordten, also das von Neuen das flechen in alhiesige Statt zimblich grosz ist, welcher gefahr halber dan auch die untherthannen zur Maur bisz auf etliche wenige entloffen unnd ihre Heusser in Stich lassen haben unnd khaum den ainzigen Wein Züerl, bey dennen alda ligenten hochfüerstlichen Weinen auf selbst persönliche eiffrige Zuespröchung erhalten khönnen. — (A levél többi része gazdasági természetű.)

Euer hochfürsstlichen Gnadten etc. etc.

Underthenigist gehorsambister Dienner

Johann Lorenz Trunckh von Guettenberg m. p.

Wien, den 13. februarri 1704.

Kívül más írással: Praes. den 27. febr. 1704. — És hosszú kivonat.

Eredetije másfèl ív papíron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 32—34.

13.

1704. február 26. Enzersdorf.

Everhardt báró levele urához, melyben leírja a kurucok ausztriai beütését, az ellenük irányuló hadi készületeket, a kuruc haderő állását, az elfogott kém Bécsbe szállítását, a beszállásolás terheit stb.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Fürst und Herr etc. !

Wie grausamb die rebellen mit brandt, Mordt und blinderung auf deń anderen seitten der Donau innerhalb 2 wochen gewüettet und absonderlich wieuil orth sye in die Aschen gelegt und was derentwegen unter dem armmen landt mann vor ein Ellendt, schrökhen und flüchten kundte Euer hochfürstlichen Gnaden ich unmiglich alles sattsamb beschreiben. Es ist disem orthen ebenfals ein sehr grosse Consternation, in deme die rebellen an der March sich widerumb sehr starkh sechen lassen, und sich zusamb ziechen und auf unterschidtlich orthen ansezen solche zu passiren, ein trouppen wagenhals haben den 20. dissz bey der nacht durchgesezt und den 2 stundt von hie gelegenen Shäffer Hoff zu Nider Speigen dem Graffen von Colonitsch zugehörig ausgeraubt, nachmals angezüntet, alwo yber 1000 stukh Saff sollen verbrunen und erstikhet sein, auf erhaltene kundtschafft aber das einige Manschaft von Kayser herbei eillen, haben solche in eyll wider durch die March sezen wollen, dauon aber gueter theill darin ertrunkhen. Von disen Zeit haben einige rebellen nit mehr durchgesetzt, man sichet doch alle tag, das sye es tentiren, weillen es aber den 23 dissz abermal ein dieffen Shnee gemacht und nun starkh solchen schmelzet, wouon die wasser wider anwachsen, hoffet man zu Gott, das die rebellen vordermallen die March nit sollen passi-

ren können, es lebt also yedermann auf diser seitten zwischen forcht und hoffnung. Bey disen aber berichte Euer hochfürstliche Gnaden untterthänigst, das zu Wienn das durchgehente sagen, das man innerhalb wenig tügen mit denen an der Leitha jenseits der Danau stehenten rebellen, so man auf 30,000 man unter den Graff Caroli schezet, schlagen werdte und es muesz auch etwas an der sach seyn, in deme alle Jäger so yber 300 auszmachen, gestert zu Ebergäszling ein stundt von Schaadorff haben miessen zusamb khommen, so der Herr landt obrist Jäger Maister der bey ihnen schon sein soll, in person commandiren wirdt, so seint durch gegen 3000 man freywillige alsz studenten, fleischhakher knecht, laguagen und burger der Statt wirklich von der Statt Wienn auszgezogen, welche mit den Jägern sich werdten coniugiren, über dissz erwartet man stindtlich 6000 käyserliche Völkher, welche auf mier gemachten Schiffbrukh bey Wienn über die Danau gehen sollen. Den gestrigen auisen nach sollen solche heint alda passiren, der General Heuster solle auch 11 oder 12,000 man lengst an der Leutha untter sich haben. An disen Streich hanget des ganzen landts heyll und ruin. Yederman winscht das es zu einer Bataille ankommen mechte, da niemandt an den sig zweifflet, vill aber vermeinen in Wienn die rebellen werden nit standt halten, sonder die kayserliche mit bestendtigen hin und her March defatigiren, indessen aber haben 100 ausz Odenburg auszgefallene 500 rebellen angegriffen und deren yber 300 erlegt. An den Crobatischen Gränzen haben 4 Caualier mit 30 bedienten 70 rebellen nidergemacht, man spargirt zu Wienn, das ein sehr grosse Consternation und forcht unter denen Rebellen undt danenhero glaubt man noch, das selbe sich accomodiren werden, so der höchste Gott gebe, dan es woll noch etwasz bedärffen wirdt, bisz man durch das schwert solche werdte dämpfen können, anerwogen annoch ein ganze Armée der Rebellen und gleublich der kern in Untter Ungarn unter den Ragozi, mehr eine andere an den Steyrischen gränzen unter den Pongraz und wider ein andere an den Marchflussz und Gränzen Mähren unter dem Graf Perzeni stehet. Sonsten ist gewissz, das 8000 man Shweden Succurs in Mähren stehen und allein erwartten wo sye sollen hin marchiren.

Nechst deme füege Euer hochfürstliche Gnaden auch untterthenigist bey, das der hie von mir in arrest genohmene Spion nacher Wienn ist begehrt worden, welcher in diser zeit sich bereits zu grossen sachen bekhennet, gar vill Complices angeben haben soll, dauon ich die particularien seiner zeit untterthänigst yberschreiben werdte. Er soll ein erz ausgestochener Spion seyn, das ich also hoffe Euer hochfürstliche Gnaden hiedurch an kayssserlichen Hoff untterthänigste erspriesszliche dienst gelaist zu haben und werdte ich bey der vorhabenten Inful Steyer action derentwegen das tempo wohl obseruiren.

Yber dissz habe von Hoff auch gewisse kundtschafft, das yber dasz landt Bayrn ein erschröklichs gewilckh werdte zusamb gezogen, massen die ländler bauern einer seits, in 30,000 man starkh, anderer seits die Tiroller bauern in Zallreicher anzall, wider auf einer seitten der . . . stb., itt a porosz részről tervbe vett Bajorország elleni támadásról ír.

Die Herrschaffts Unterthanen seint zu Contribution von die kayserlichen wirkhlich hart belegt und weisz man de facto khein Endt. Vergangen wochen seint noch auf einig täg 4 Compagnien hiehero in die Statt, nach Probstorff, Wittau und Schenau einquartiert worden, wo yberall frey Quartier, wie die herrschafft und das landt durch solche March und remarch ausgesauget und ruinirt wirdt ist ungleublich. Ich reitte selbst zu denen officiren, lade sye zu mir schikh ihnen, was ich in meiner khuchl, umb sye zu gueten Commando zu obligiren und die betrangte leuth etwasz zu erleichtern.

In Wienn werden in allen gassen Zetl gefundten, wie bey khomenter zeiget. Nun lassen ihro Mayestät die Kirchschäz wirklich angreiffen und hieuon gelt münzen, welches vill millionen in denen Erbländern austragen soll, in summa dises Jahr will man alle extrema anwendten, der Krieg wirdt also erschröklich gefihrt merdten von allen seitten. Der höhste Gott verleiche den

potentien den liebeń friden. Ich aber empfelche mich zu hochfürstlichen verneren höhen Hulden und Gnaden untterthänigst gehorsambist.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unntterthenigist gehorsambister [29]

E.(nzerstorff) den 26. februarii 1704.

Kívül, más írással: Praes. den 9. Marti 1704.

Herr Administrator zu Enzerstorff berichtet mehrmallen, das sich die gfahr mit denen rebellen in Österreich immer vermehre, massen Sye bereits an etlichen orthen jenseits der Thonau mit Mordt, prandt und plinderung erbärmlich gewirttet haben, die keyserliche Armée aber mit selbig negstens geschlagen gesinet sein sollen mit angehefft weiterer erinerung, das in der Grauschafft Enzerstorf 4 keyserliche Campagnien gegen freyer Spehierung einquartirt worden. Con. den 12. Martii 1704. Beruehet.

Eredetije másfél ív papiron, München, Kreisarchiv: H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 35—37.

14.

1704. március 18.

Everhardt báró jószágkormányzó egy levelének utóirata, melyben leírja Fischa községnek a kurucok általi kirablását, a holland követ eredménytelen békeközvetítését, stb.

P. S.

etc. etc. Auch gnädigster Fürst unndt Herr etc. etc.

Wegen der rebellen berichte Euer hochfürstliche Gnaden unntterthänigst, dasz 400 derselben den 16. morgens umb 9 Uhr, da yederman in der Kirch in den march Vischa ware, eingefallen, solchen auszgeraubt, dan angezündtet unndt gleich wider davon geiagt, die arme leit haben doch den marck noch in so weit errettet, dasz nur 8 haussz unndt 2 stadl abgebrunnen, weiln dan die Vischa gantz directe von den zur He(r)schafft behörigen dorff Ilmenau gegen über ligt, hat dissmals dasz blosse wasser solche vor der He(r)schaft geschiden, unndt hette ein schwarmb solcher rauber auf den wasser in einer virtl stundt in die He(r)schaft kommen können. Die Statt hat mir gleich hiehero durch ein expressen reittendten nachricht geben, ich bin lang in Zweifl gestandten, was zu thuen, unndt ob ich nit gleich wider zuruck zur He(r)schaft umbkheren solle, hab letztlich mein hoffschreiber zu ruck geschickt unndt ihm alle ordre geben, wie man sich zu verhaltten, mit dem bedeitten mich durch ein expressen Vormittag undt nachmittag, so lang ich alhie alle zeit zu berichten, wie die sachen vormers ergehn, die rebellen haben sich wider zuruck gezogen unndt weitters nichts mehr tentirt. An der March versamblen sich solche auch gar starck, wie dasz Gott noch weitters schickt, muesz ich erwartten.

Indessen ist der hollandisch gsandte wegen vorgehabter fridlicher Componirung mit dennen rebellen unverichter sachen zuruck hiehero kommen, nun sagt man wider von ein gwisen treffen unndt das dem general Heusster heint die ordre von hoff yberschickt, die rebellen anzugreiffen, die alhie ligendte 1700 dänische seindt auch beordert morgen zu den general Heuster abzumarchiren. Die an steyrischen grantzen sich gesamblete rebellen seindt von der croatischen miliz geschlagen, 1800 auf den blatz erlegt unndt 500 gfangen wordten.

Heint an abent ist auch ein rueff in der ganzen Statt auszkommen, der Succurs ausz Franckreich seye bey Memingen geschlagen, 4000 erlegt, unndt 20 wägen mit soldatten Mundur erbeuttet wordten. In Wien ist ein grosse sucht unntter den Pferdten, das man glaubt, esz seyen inerhalb 6 wochen mehr alsz 1600 umbgestandten, die hitzige Kranckheitten mit pedecien

[29] Itt Everhardt báró monogrammja.

regiren auch gar sehr. Mich anbey unntterthänigst gehorsambist empfelche.

Actum ut in litteris, den 18. Martii 1704.

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Eredetije, egy levél utóirata, félív papiron, München, Kreisarchiv: H. L. Fr. Ost. 90/159. jelzet alatt, folio 38.

15.

1704. március 22. Bécs.

Guttenbergi Trunck János Lőrincz udvarmester levele urához, melyben a Fischa és Schwehát elleni kuruc támadásról és a Bécset fenyegető veszedelemről ír.

Hochwüerdtigist hochgebohrner Fürsst, gnädtigister Füersst und Herr Herr etc. etc.

Euer hochfürstlichen Gnadten muesz mehrmahlen laidter gehorsambist berichten: Dasz nach deme die ungarischen rebellen je mer zue avanzieren unnd jüngsthin mit über aus eingefahlener starckher Parthey dem Marckht Fischa theils abgebrennt, sie auch anheunt Schwechät mit elich tausent Mann angefahlen, selben auch neben noch andern herumb ligenten Dorfschafften an villen orthen in brandt gestockht, vil jämerlich zerhauet unnd fast biss auf eine Stundt lang sich heisiger Statt mit unzähliger anzahl genächert, das also gefahr halber die Stuckh umb unnd umb auf den wahl gefüehrt, unnd alles zur tapferer defension unnd gegenwöhr eiffrigist veranstaltet wirdt.

Wass Confusion bey disen auflauff in ganzen lanndt entstechet, ist fast nicht zu beschreiben, wie dan die Unterthannen ausz villen Dorfschafften ten entloffen, Hausz und Hoff verlassen unnd alles sich sahzieren thüet.

(A levél hátralevő része gazdasági természetű).

Euer hochfürstlichen Gnadten etc. etc.

Threy underthenigist gehorsambister diener

Johann Lorenz Trunckh von Guettenberg m. p.

Wienn, den 22. Märti 1704.

Kivül, más írással: Praes, den 6. April 1704. — stb.

Eredetije egy ív papíron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt. folio 39—40.

16.

1704. március 25.

Everhardt báró jószágkormányzó levelének utóirata, melyben urának megírja, hogy a kurucok Manswört, Schwechát stb. falukat megtámadták s felgyujtották. Bécs környeke most olyan nyomoruságos állapotban van, mint 1683-ban volt.

P. S.

etc. etc. Auch genädigister Fürst und Herr etc. etc.

Vergangen heyligen Oster Abent hat man alhie so balt es völlig tag wordten, sehr starkh schiessen gehört, nach einer Stundt sache man gradt von der Stadt ein grosse prunst und erkante man das es Manswert, nach geringen Verlauff sache man gleich wider unterhalb ein prunst zu Schwechet, dise volgte ein andere an den dorff Vischa und einer immer wider ein frische alsz Markh Vischa, Ellendt, Hasselau, Reglsbrun, Teütsch Altenburg, Himberg etc., also das man ehe 4 stundt verflossen, 12 orth gezelt, wo helles feyer und grosser rauch aufgangen, yber die ganze Statt gienge ein grosser rauch und von Manswert und Schwechet hat der windt die floken yber die Tanau bisz an die Statt getragen, ankommene von Wienn haben gemelt, dasz auch von der Shwechet solche flokhen in die Statt Wienn geflogen.

Die rebellen haben alle diese Orth in einen straiff in höchsters eyll ausgeraubt, nachmahlsz angezüntet, sehr vill leuth erschröklich niedergehaut, man hat von Manswörth das Shreyen der leuth bisz in die Statt gehört, ainige von der Statt haben sich auf Zillen yber den vorbey rinenten Tanau arm und durch die Au bisz an den Tanau fluss gewagt, da sye mit betriebten augen gesechen, wie die rebellen auf den anderen landt denen armen leutten mit blossen säblen nachgeritten, ainige Ellendt nidergehaut, andere ins wasser gesprengt und sonst in vill weeg grausamb barbarisch verfahren, das grosse Ellent und der ungleublibhe schaden, so innerhalb 4 stundten disen landstrich betroffen ist unmiglich zu beschreiben. Jetzt ist der boden an der Leitha fast in den erbärmlichen standt alsz Er anno 83. geratten, diser boden und ganzen Marchfeldt aber ist nun in der aller eusseristen gfar, massen die rebellen der sicherm Kundtschaft nach, an der March tag und nacht an flössen und Zillen arbeitten, umb ybersezen zu können, sollen 15 bis 20,000 seyn, wan innerhalb 8 tagen dennen rebellen kein Bataille abgewonnen, oder sonst ein empfindlicher abbruch beschihet, ist unmiglich das diser boden mehr sicher ist, ich stehe also in grester leib und lebens gfar, versichere aber Euer hochfürstliche Gnaden untterthenigst, das ich die mir gnädigist anuertrautte statt und Herrschafft so lang mir Gott das leben lasset nit verlassen werde, sollte Gott verhengen yber nach, das ich hie von dennen rebellen solte nider gehaut werdten, bitte ich allein Euer hochfürstliche Gnaden untterthenigst, der meinigen in hochfürstlicher Gnaden zu gedenkhen, zu dennen ich mich euch untterthenigst gehorsambist empfelche. Actum ut in litteris, den 25. Martii 1704.

F. F. Freicherr von Euerhardt m. p.

Kivül, más írással: Praes, den 16. April. 1704.

Herr Administrator zu Enzerstorf berichtet mehrmallen was an seithen der ungarischen rebellen für underschidliche orth verprent, auch in anderweeg für erbärmliche thatten veryebt worden seyen.

Eredetije egy iv papiron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 41—42.

17.

1704. március 26. Bécs.

Guttenbergi Trunckh János Lőrinc levele urához, melyben Heisternek a magyar rebellisek elleni hadműveleteiről ír.

Hochwüerdigist hochgebohrner Fürsst, gnädtigister Fürsst und Herr Herr etc. etc.

Über mein lezthin unterthennigist erstatten ambts bericht, worinen die Gefehrlichkeit der angenächerten ungarischen Rebellen und deren verursachten landtschadtens, gehorsamist remonstrieret, folge mit fehrerer unterthennigister relation: Das nach deme der kayserliche veldtmarschall Heister mit seinem unterhabenten Corpo in dessen gegen der Eissenstatt angeruckhet unnd dem feindt alda aufzusuechen, ist selber auf erhaltene Kundschaft von dannen eillendts abmarchirt, und sich in etwas abwerths gezogen. Darauf vorgedachter Veldtmarschall mit zu Ruckh lassung der völligen Infanterie unnd Pagage, mit der Cavallerie dem feindt nachgesetzt, alwo er auch einige Trouppen bey Neusidl am See von dennen Rebellen angetroffen, dauon bisz 600 erlegt und 4 Stuckh geschüz erobert unnd dardurch dem flichtigen feindt von dar auf etliche Meill zuruckhgetriben unnd in wehr unter solcher verfolgung auch in die 3000 Mann bestandtene feindliche Tallpatschen getroffen, selbe auch maisst amasacrieret unnd von dennenselben bey 26 fahnen, 19 Stuckh, nebst vil beladtene wägen erobert. Wordurch dan in hiesiger Gegent widerumben in etwas Lufft gemacht wordten.

(Azután a szőllőmunkásokról és munkálatokról ír.)

Euer hochfürstlichen Gnadten etc. etc.

Underthenigist gehorsambister diener
Johann Lorenz Trunckh von Guettenberg m. p.

Wien, den 26. Märti 1704.

Kívül más írással: Praes. den 16. April, 1704. A levél kivonata után: Act die in Ungarn aus gebrochen Landeschädlichen Rebellien betreffend, anno 1704.

Eredetie egy ív papíron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio; 43—44.

18.

1704. március 27.

Everharhardt báró egy levelének utóirata, melyben urát a kurucok elleni eredményes hadműveletekről röviden értesíti.

P. S. etc. etc. Auch gnädigster Fürst unndt Herr Herr etc. etc.

Den 25. dissz ist ein wirklichs treffen mit dennen rebellen unweit dessz Neisidlers see vorbey gangen, alwo Gott die kaysserlichen waffen also gesegnet, dass solche 3000 rebellen nidergehauet unndt ihre völlige Artollerie in 19 Stücken bestehent erobert, der ibrige teyll ist durchgangen unndt sich in die Inszl Schütt sahuist, wo sie sich wider postirt. Esz ist allhie in Wien ein unsägliches frolocken, dan anietzo die völlige seitten der Leitha schon wider befreyet. Die kaysserlichen sollen intentionirt seyn zu Raab die Donau zu passiren unndt die rebellen in der Inszl Schütt verners anzugrsiffen. Man hat heint mit stucken starck schiessen hören, dahero man glaubt, dasz bede parteyen wegen der passage schon aneinander geratten Wirdt Gott disen straich auch segnen, wie yederman hoffet, so wirdtet hoffentlich an seitten der Marck unndt folglich diser gegendt nichts mehr zu sorgen seyn, der ainige straich, so bereits beschechen, macht yederman gleichsam neues leben. Actum ut in litteris, den 27. Martii 1704.

F. F. Freiher von Euerhardt m. p.

Kívül, más írással; Praes. den 16 April 1704. Herr Administrator zu Enzerstorf berichtet, das 3000 rebellen in ainem zwischen ihren und denen kayserlichen vorbeygangnen treffen neben verlust ihrer völligen Artiglerie nidergehauet worden seyen.

Eredetije fél ív papíron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 45.

19.

1705. február 7. Enzersdorf.

Everhardt báró levele János Ferenc freisingi püspökhöz, melyben jelenti a kurucok támadását.

Hochwürdtigist hochgeborner Reichs Fürst genedigster Fürst unndt Herr etc. etc.

Euer hochfürstliche Gunden gibe die unntterthänigste nachricht, das gestert umb mittags Zeit ein expresser reittendt von Enzerstorf an mich zu Wien kommen, mir hintterbringendt, das der feindt jenseits der Donau eingefallen, von der Herrschaft gegen yber alles in die asche lege und iammerlich mit mordt, brandt unnd aller grausamkeit wiette, und weiln die Donau hartgefrohren, das man fast yberall dariber fahren kan, die Herschaft in hechster gfar eines yberfals unndt genntzlicher devastirung stehe, ich habe mich also gestert ungesaumbt noch in aller Eyll hiehero begegen, unnd zwar mit gröster lebens gfar, indem die Donau aller orthen gar dick yber frohren

so das yede virtl stundt einige rebellen heriber reitten, unndt mich auf den weeg hetten yberfallen können. In der Stadt unndt gantzer gegendt habe ich alles in gröster Consternation angetroffen, yedoch habe ich alles veranstalttet, was immer miglich ware, in einer einigen stundt hat man von der Statt 14 feyer distincte zellen können. Mit anbrechendten tag habe ich gleich unntterschidlich kundtschafter auszgeschickt, jene auf das andere Landt geschickte bringen, das man gestert 27 orth zu Fischament in feyer gezelt, dise können auch den ellendten Standt unndt wie viell todt nidergehaute leit auf den gassen unndt strassen ligen, nit gnug beschreiben, so solle auch ein grausen an zu sehen seyn, wie barbarisch solcher feindt in dennen Kirchen verfahrn. Was der feindt verners vorhabe, kan man dermaln nit wissen.

Die von der Marck zuruckkommene kundschafter sagen ausz, das man alda woll feindt wahrneme, man glaube aber nit, das so starck unndt weiln der Heuster mit etlich 1000 man auf den rucken ihme anoch stehn solle, glaube man nit das solcher sich weit von der Marck unndt seinen rucken werdte wagen, so noch mein einige Consolation. Indessen fallen doch immer einige heriber unndt verwiesten alle an der Marck noch anstehente dorfschaften, massen auch yederman von solchen orthen sich begibt, unnd heusser lehr stehn lassen. Esz ist wider ein so grosses Ellendt, so fast nit mag beschriben werdten. Zu Wien scheinet esz, alsz lige man in tiefen schlaff oder in einer wahren Verwihrung von Gott, man kommet allzeit zu den leschen, wan alles zusam gebronnen, die anstallten seind also, dasz esz Gott erbarmen mecht. Wie es noch weitters ergehet, werdte ich unntterthänigst berichten. Indessen zu hochfürstlichen Hulden unndt Gnadten mich unntterthänigst gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unntterthenigist gehorsambister

F. F. Freiher von Euerhardt m. p.

Entzersdorf, den 7. februar 1705.

Kívül címzés: Dem hochwürdtigist hochgebohrnem Fürsten unndt Herrn Herrn Joanni Francisco bischoffen zu Freyssing, dessz heylligen römischen reichs Fürsten, meinem genedigisten Fürsten unndt Herrn

Freyssing.

A címzés fölött más írással: Praes. den 15. febr. 1705. — S ezen felül a levél tartalmának kivonata.

Eredetie egy ív papíron, zárópecséttel, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, follio 46—47.

20.

1705. szeptember 5-én éjjel, Bécs.

Guttenbergi Trunckh János Lőrinc levele a freisingi püspökhöz, melyben a kurucok Enzersdorf elleni támadásáról ír.

Hochwüerdigist hochgebohrner Fürsst, gnädigister Fuersst und Herr Herr etc. etc.

Gleich ietzt in der Nacht bekhome von Herrn Baron von Euerhard (so noch gestern Mittag mit seiner freyllä tochter bey müer wahre) einem Reütenden poten, mit diser laider fatalen nachricht, das die Ungarischen Rebellen über 1000 Mann starckh mit grossen hinterhalt, zu Maregg bey Anger übergesetzt, die herumblingente Dörffer und Märckht ausgeplündert und Meisst nidergehauet, aus welches vornemben zwar von der March ausz Herr obrist leuthenant von dem löblichen General La Turischen Courassir Regimenth, Graff von Engelfürth, gleich auf solche Rebellen mit 125-ig Man, sambt denen in Eil zusamb gerottenen 200 paurn comandirt wurdte, so dem feindt auch zu Praidstötten angetroffen, selben zwar anfangs tapfer angegriffen, all-

ein weilln die Macht zu starckh wahre, ist solche von ihnen umb ringt und, dem bericht nach, meisten theils übern hauffen geworffen und erbärmlich zerhauet wordten.

Dasz unternemben von feindt wahre so grossz, dasz solcher bisz an Ihro hochfürstlichen Gnadten Statt Enzerstorff in zimblicher ordtnung angeruckhet, der mainung auf solchen orth zu plindern. Esz hat aber Herr Baron von Everhard, mitls seiner gueten Contulit und in Eil guet gemachter veranstaltung sich so tapfer zur gegen wehr gesözt, das durch steths gegebene feur, die feindt abgetriben wordten, in dessen aber zwey burger, so sye in feldt bey den Anpau mit anbrechenten teges einfahl angetroffen, alsz nambens Haasz, zerhaut und den Wider durch und durch nebst der Statt todt geschossen. Folgerts bey ihren Ruckmarch und wider flichtiger hinübersezung Ungerstorff zu losung völlig abgebrant, bey welcher schändtlicher überfallung mehrbemelter Herr Baron vill Schaff und pferdt verlohren hat. Auch Euer hochfüersstlichen Gnadten, so am meissten högst zu bethauren ist, vil unterthannen ruiniret und in die desperate flucht laider zerstreüet wordten. So gleich bey ankhomenen Expressen auf mündtlich überbrachte nachricht, weillen souil zu yberschreiben nicht ander zeith wahr und solchergstalten gleichförmig auch den kayserlichen Hoff berichtet wordten, bis zu weitern erfolg Euer hochfüerstlichen Gnadten hiemit in Eill vortragenter Ambts pflicht gehorsambist referiere und anbey unterthänigst versichere, dasz Herr Baron von Everhard nach all meinen eisseristen vermögn und möglichist zue lassenter Conjuncturn unaussezlich secundirn werdte, wo in dessen auch von alhiesigen kayserlichen Hoff besondere Veranstaltung und hilffs mite veranstaltet werdte. Womithin zu beharrenten hochfürstlichen Huldten und Gnadten mich wie allezeith threü unterthänigst gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden etc. etc.

Unterthenigist gehorsambister dienner

Johann Lorenz Trunckh von Guettenberg m. p.

Wienn in der Nacht, den 5-ten September 1705.

Kívül más írással: Praes. den 10. September 1705.

Hofmeister zu Wienn berichtet den iammerlichen einfahl der Ungarischen Rebellen in die Graffschaft Enzerstorff und wasz gestalten sye umb selbige Gegent mit rauben, morten und prennen erschröckhlicht gehaust haben.

Eredetije egy iv papiron, München, Kreisarchiv, H. L. F. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 48—49.

21.

1705. szeptember 9. Enzersdorf.

Everhardt báró levele urához, melyben részletesen leírja a kurucok Enzersdorf elleni támadását és annak sikeres visszaverését.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichs Fürst, genadigister Herr etc.!

Euer hochfürstliche Genaden gibe die laidige unterthänigste Nachricht, dasz den 5-ten dissz morgens umb halber Sechs Uhr, da mann solches in wenigsten enthrauet, alhier in der Statt allarme wordten unndt man von allen seithen der Statt zu fahren undt zu reitten gesehen, alsz Ich mich dan umverziglich auf den Thurn undt Mauern begeben, habe ich an den grosszen staub wahr genohmen, dasz der allarme nicht ohne grundt. Baldt nach deme ersahe man von den Thurn einige bey Asparn eine stundt oberhalb der Statt auf den feldt zwergs weegs hin undt hersprengen, die man alsogleich erkennet feindt zu seyn. Ich liessze alsobaldt in der Statt die Trummel rühren undt machte solche Verfiegung, sowohl auf der Statt mauern, alsz an denen Thoren so viell in solcher Eyll immer miglich war, undt die wenige Kräfften alhier zu liesszen, kaum aber alsz in solchen auflauff eine stundt möchte

vorbeygangen seyn, ersahe ich von der Statt den feindt in grosser anzahl auf dasz Dorff Eszling ein kleine halbe stundt oberhalb von der Statt sporn streichs zuiagen, welches Er wie auch Asparn völlig ausgeblindert Nach einig abermahl geringer passirter Zeit nahme ich war, das der feindt in grosszer menge von Eszling anruckhte undt gantz ordentlich auf die Statt anmarchirte, da derselbe eine unzahlbahre menge Viechs oberhalb seiner tribe, undt unterhalb mit seinen Truppen bedeckhte, in disen gefährlichisten nothstandt lissze ich alle bey der Statt scharff geladene Doppelhackhen undt Stückhl gegen den feindt richten, nahme auch die zwey Tambour zu mir auf die Statt Mauren undt lissze dieselbe in zwey unterschidenen orthen bständtig die Trumel rühren. Die maiste Burgerschafft aber stelte Ich mit ihren gewöhr den feindt ins angesicht auf die Mauren. Indessen rukhte der feindt bisz auf einen der ungefehren raittung nach, guetten Canon Schussz auf die Statt an, da ich dan die Stückhln selbst gericht undt auf den feindt losszbrennen lasszen, alwo man an den staub der aufgangnen ersten Kugl wahr genohmen, dasz vor dem feindt wenige Claffter zu kurtz selbe aufgeprellet, nachdeme auch gleich widerumben deme zwey Schussz gefolgt, hat sich der feindt gleich besszer von der Statt ab- undt aufwerts gezogen undt solcher gestalten, dasz selber mit denen in der Statt kleinen Stückhln nicht mehr zuerraichen war, alwo derselbe sich eng zasamb gezogen undt etwas still dem Vermuetten nach Kriegs rath wirdtet gehalten haben. Ich aber lissze ohne Unterlassz ein bständtiges feyer, was nur immer miglich ware, sowohl mit stückhln alsz Doppelhackhen auf den feindt von allen seithen machen, undt effectuirte dadurch dasz der feindt die Statt verlassen undt in starckhen Trapp von solchen sich abzogen, da dan derselbe wie ein blitz auf die benachbahrte Dörffer abwerts ging, alwo Er auch in Wittau eingefallen, die ersten so Er auf den weeg antraff nidergehaut, nachmals denen armen Leithen all Ihre Pferdt undt klein Viech abgenohmen, worbey solcher den Vichhalter gleich nidergeschosszen, nachmahlsz die Kürchthür aufgehaut undt alles darein von den armen Volckh geflichtetes geraubt undt zerhaut, ist auch in verschidene heusszer eingefallen, undt alles was Er gefunden auszgeraubt, aller masszen einige unterthanen nichts mehr ibrig, alsz dasz hemet undt ein schlechtes baar hosen, so Sie angehabt, da Sie sich verschlossen, in den dorff selbsten aber haben dieselbe etliche erbärmlich nidergehaut, worunter 2 herrschaffts unterthanen undt 2 Innleith, welche gleich auf den blatz gebliben, andere 4 aber tödtlich blessirt, so man noch nit weisz ob Sie darvon kommen. Nach disen haben sich einige feindtliche Currutzen in andere benachbarte Dörffer begeben, worunter auch ainige nach Probstorff in einen cariere kommen, alda ebenfals dasz kleine Vieh undt mehristen Teyll deren unterthanen Pferdt abgenohmen, in dasz Dorff aber weiter nicht komen, doch haben Sie den halter auch, alsz wie zu Wittau, Todt geschosszen. Schönau hat dermahln diser feindt nit getroffen. Alsz nun der feindt also vorbey, liessze ich alsobaldt einige wehrhaffte burger zu Pferdt unter einer Bedeckhung anderer zu fuessz mit gewöhr wohl versehner auf den hochfürstlichen Schaffler Hoff zu Pistorff zureitten umb zuerfahren, wie es bey disen unverhofften feindtlichen einfall wegen der hochfürstlichen Schaff alda ergangen, anderens auch Kundtschaft anzuziehen, wie es mit anderen burgern, welche mit angebrochenen Tag ins feldt gefahren undt in wehrendten allarme nicht zur Statt kommen, ergangen, da dan nach kurtzen alsogleich ein reittender die betribte nachricht brachte, dasz die Schaff alle mitainander bisz auf die heyrige Lambln von feindt abgenohmen undt weckh getriben. Nächstdeme brachte ein anderer widerumb die clägliche nachricht, dasz der Raths Burger Wider genandt, ein 65 jähriger alter gar ehrlicher mann todter auf den feldt lige, umweith von Ihme sein Stiff Sohn todter undt erschreckhlich zerfezter ebenfals seye, mehr kame yber dissz die Zeittung dasz unweith Pistorff wider ein anderer Burger, zwar noch in leben, doch mit grosszen wundten in Kopf undt gesicht, wie auch der Richter von Milleitten, welcher einen grausamen hieb auf den Kopf hatte, sambt den hochfürstlichen forster von Milleitten Raidel, welcher ebenfals ein grossze wundten in Kopf undt

aber auf der achstl einen abscheuliche.n hieb. Dise drey leztere wurdten sogleich hiehero yberbracht, ob aber dieselbe mit den leben noch werdten davon kommen, ist sehr zweiffelhaftig. So seindt noch yber dissz zu Rähstorff ebenfahls drey herrschaffts Unterthanen, die auch auf den feldt erwischt, auf der Stell nider gehaut, noch ainig andere tödtlich verwundt wordten, in dasz dorff Kähstorff ist zwar der feindt nicht kommen, noch Ihnen ihr Viech abgenohmen, yedoch hat der feindt die Pferdt von yeden dene, welche Er nidergehaut oder tödtlich blessirt, yber all bekommen.

Alsz es nun gegen 10 Uhr Vormittag ware, kame die nachricht, dasz einig kayserliche Soldaten zu Pferdt dem feindt auf dem fuessz nach eylten, yederman ware in freiden undt hoffnung zu seinen abgenohmenen Viech widerumb zu kommen, wie Sich dan sehr viell Bauern zu disen 2 Dragoner Compagnien, welche der Obristleitenant Graff von Engefurt commandirte, geschlagen, alsz auch 2 Meill von der Statt dise 2 Dragoner Compagnien den feindt erreichten, sezten selbe gleich auf Ihne an, aber also unglükhseelig, dasz nahdeme der feindt so 12 fahnl starkh eine Salve auszgehalten, ist derselbe auf dises kleine heuffl wie ein blitz eingefallen, solches völlig umbringt, unndt jämmerlich alle sambt ihren obristleutenandt also nidergehaut, dasz man nit weisz, dasz 5 davon entrunnen, bey welchen unglickh auch noch dises dasz alles das darbey vorhandene arme Bauern Volckh ohne alle barmhertzigkeit nidergesäblet wordten.

Bey viellen disen betriebten unglickhs Posten kame mir umb 1 Uhr abermahln ein lamentirliche nachricht durch meinen Bierfihrer, welcher morgens umb 4 Uhr alhier zwar mit Bier nach Wienn auszgefahren, undt aber auch auf den weeg von den Rebellen erwischt, da dan einer sogleich auf Ihme feyer gegeben, Ihme aber zum glickh verfelt, auf welches Er von Pferdten gesprungen, worauf ein anderer auf den nächst vor den bier wagen mit 4 Pferdten bespanten Bauernwagen zugeiagt undt denselben gleich von Pferdten herabgeschosszen, indessen sich mein Bierfihrer in die nächste stauden verloffen, dahingegen seindt meine 3 beste Bier Rossz dem feindt zu Teyll wordten, welches unglickh mir umb desto empfindtlicher, indeme ich nun auch umb viell grosszes gelt einig tauglich Bier Rossz der orthen nicht bekomen kann, ein folglich dasz Bier weesen völlig geschlagen. Bey allen disen unglickhen ware noch mein glickh, dasz ich den 4ten dissz alsz an freytag vorhero, da ich wegen der Pottenfelsischen action undt wegen meiner vorgehabten hinauf reissz bey Herrn von Albrechts Burg undt Herrn Trunckh ratione der mir gnädigst anvertrautten herrschafft alle Vorsorg in Wienn veranstaltete, noch gegen 7 Uhr abents von Wienn auszgangen, undt nach 9 Uhr h ehero kommen. welches wan ich nit gethan, sonder meine reissz auf den 5ten in aller fruche, wie ich schon Intentionirt ware, verschoben hette, dem feindt nottwendtig hette in die händt fahren miesszen, gestert undt vorgestert wurdte hier öffters allarme, absonderlich gestert alwo man schon mit anbrechenden Tag sehr starckh schiesszen gehört, sowohl aus klein alsz grosszen geschütz, undt wie die nachrichten einlauffen, solle der feindt schon oberhalb der Brückhen bey Stamerstorff undt Gerarstorff von Closter Neuburg gradt gegen iber sich wider haben sehen lasszen, vermuetllich die Zufuhr auf die Brückhen zuspörn. Es ist ybrigens ein solches Ellendt undt lamentirn diser orthen, dasz es unmiglich alles zubeschreiben, undt was der feindt vor grosszen Jammer aller orthen angestelt undt wieviell unschuldiges bluet auf allen strasszen undt in allen Dörffern, wo selber gewest, vergosszen, ist unmiglich alles zubeschreiben, indesszen ist richtig undt gewisz, dasz die herrschafft in unbeschreiblichen ruin gesezt, undt sehr viell unterthanen zu bettlern gemacht wordten, dasz allerunglickhseligist undt ellendist bey allen disen unglickhen undt Ellenden ist, das man Sich zu Wienn weder zu retten noch zu helffen weisz, sondern in der grösten Confusion alles hangen undt gleichsamb kein- oder gewiszlich nicht erklöckhliche gegenwöhr veranstaltet.

Nun ist nichts anders zu besorgen, alsz dasz, wan der feindt nichts mehr wirdtet zu rauben finden, derselbe gleich wie Er es längstens schon gethroet, dasz gantze Marckhfeldt in aschen legen werdte, man hat längstens

viell unndt offt nach Wienn berichtet, dasz die Kundschafften geben, undt auch gewise wahrnungen der feindt habe einen Einfall ins Marckhfeldt vor, wo Er es anfangs auszrauben, nach mahls einäschern wolle, man hat aber all disen nachrichten zu Wienn die ohren verstopft, ia die so es berichtet, wohl noch zaghafte haasen genennet, nun ist leyder ein Teyll erfüllt undt man sichet noch nit, dasz man zum geringsten widerstandt gedenckhe, wie es mir ahier undt allen Inwohnern noch weiters gehen werdte, dasz ist dem lieben Gott bekandt, ich versichere aber Euer hochfürstliche Gnaden unterthänigst, dasz ich von hier nicht weichen, sondern die von Euer hochfürstliche Gnaden mir gnädigst anvertraute Herrschafft undt Unterthanen beschitzen werdte, so lang mir Gott dasz leben gibt. Indesszen bin ich keinen einigen Tag hier sicher vom feindt besszers angegriffen zu werden und gehet ohne dasz durchgehents der rueff, der feindt throe disem Stattl absonderlich, ich habe zwar alles an Ihro Mayestett den Kayser allerunterthänigst berichtet undt allergehorsambist gebetten, mir mit eines manschafft, mehren Stückhln undt munition succurriren zu lasszen, habe zwar die Vertröstung bekommen, dasz mir etwas erfolgen werdte, ich siche aber disz dise stundt nit den geringsten effect, muesz also allein mit der armen Burgerschafft auf Gottes beystandt mich verlasszen undt unnsz gegen einen so grausamb barbarischen feindt wehren, so lang unnsz Gott dasz leben undt bey samben last. Anbey zu hochfürstlichen hochen hulden undt Gnaden mich unterthänigst gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Genaden

Unnttertheinigist gehorsambister

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Entzerstorff den 9. Septembris anno 1705.

Praes. den 15. eiusdem.

Kivül más irással: Haubtman zu Enzerstorff Berichtet der Rebellen unuorsechenen Einfahl in der Herrschaft alda und wie solche zu Eszling, Wittau, Probstorff, Ristorff unnd anndern orthen mit hinweckh treibung des Vichs und Niderhauung der armen Leith erbärmlich gehaust haben.

Con. 19. september anno 1705.

NB. die copi ligt beym act den schäfler hof betrefendt.

Praes. 15. Septembris 1705.

Eredetie két és fél ív papíron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 50—54.

22.

1705. szeptember 15-én praesentált utóirata valamely levélnek, melyben báró Everhardt jelenti a freisingi püspöknek, hogy a legutóbbi betörés alkalmával a magyar felkelők által elvitt legkevesebb 8000 juhból emberei Entzerstorfftól nem messze egy csomót megtaláltak és visszaterelték a városba.

Eredetie félív papíron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 55.

23.

1705. október 14 előtt.

Everhardt báró levelének utóirata, melyben urával tudatja, hogy az ellenség a Morvamezőt állandóan nyugtalanítja, s írja, hogy Bécstől végre miféle segítseget kapott.

P. S.

etc. etc. Auch genädigster Fürst und Herr etc. etc.

Wegen desz findts (így !) berichte Euer hochfürstliche Gnaden unterthänigst, das solcher zwar indesszen widerumb sehr oft, ia fast täglich yber

die Marckh gangen, denen nahe angelegenen Dörffern alles, was Er ereyllen können, abgenohmen, undt noch yedermann so Er antrifft niederhauet, also zwar, dasz die nahe bey der Marckh entlegene Dörffer gantz öedt seindt, bis auf dise gegendt aber ist derselbe weiter nicht mehr kommen.

Indesszen habe durch mein unablässzliches remonstriren undt Vorstellung bey Hoff wievill dem gantzen Marckhfeldt an erhaltung dises Stattels gelegen. Item was Jammer undt ellendt erfolgen wurdte, wan der feindt hiesigen orth sich bemächtigen undt Ihne einen ruckhen in Marchfeldt machen wurdte, mindist soviell effectuirt, dasz man mir von Wien aus nicht nur 5 geschiffe groesze und wie manns nennet dopelte dopelhaggen neben einen falconet, item 1 Centten Puluer undt 1 Centten Bley yberchickt, sonder manhat auch vorgestert mir 50 handt granaten abfolgen lasszen undt zu mehrer Versicherung auch 50 Soldatten neben einen haubtman mir hiehero gegeben, dasz ich also zu Gott hoffe nun in solchen Standt zu seyn das der Feindt dem Stattl, wan selber auch mit einer Forza ansezen, undt sein trohen, welches Er hiesigem orth nach aller Kundtschaft thuet, ins werckh setzen solte, mir nichts abgewinnen werdte. Zu hochfürstlichen Hulden und gnaden mich unterthänigist gehorsambist empfelche. Actum ut in litteris.

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Kivül más irással: Praes. den 14. october 1705.

Herr Administrator zu Enzerstorff berichtet, das Ihre kheyserliche Mayestet auf innstandtiges annhalten zur defension des Städtl aldorten 50 Mann neben Geschiz und Pulfer von Wienn aus eruolgen lassen.

Con. den 14. octobris 1705.

Miesse erst ihme selbst beruehen.

Eredetie fél iv papiron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 56.

24.

1706. március 23. Enzersdorf.

Everhardt báró levele urához, melyben részletesen leírja a kurucok március 16-iki támadását.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Fürst undt Herr etc.!

Es ist den 16. dissz gegen 9. Uhr alhie von der Thurn wacht angedeittet wordten, dasz man sehr grossen Rauch jenseits der Donau aufgehen sehe, yber gar kurtze Zeit hat man gleich wieder andere feuer nach einander wahrgenohmen, undt bisz 3 Uhr abents 10 orth von hie ausz distincte in feyer zellen können, anderten Tags in aller fruche habe ich von Uhrfahr auf dasz andere landt geschickht undt Kundschafft von feindt einhollen lassen, alwo mir die leydige nachricht kommen, dasz der feindt alle dise orth, wie gegenwertige lista Zeigt jammerlich zwischen der Leitha undt Donau in die aschen gelegt, undt sollen noch yber solch specificirte örther auch noch mehr andere seyn, von danen man noch nit aigentliche nachricht, wegen weitte undt gefahr dessz feindts bekommen können.

Obzwar alle diese barbarische hostiliteten auf den andern Landt der Donau vorbeygangen, ware doch in Marckhfeldt ein unbeschreibliche consternation, flehen undt flichten der armen Leith, indeme von der Marckh die vertraute Kundtschaft eingeloffen, dasz auch alda 8000 man ankommen, welche in Befelch dem Kayser auf seinen nahmens Tag ein Galla in Marckhfehldt zu machen undt mit feyer zubindten, weillen dan ein Kundschaft in die ander dieses bestettigte, habe ich ein solches an ihro Mayestett allerunterthänigist noch den 17. dissz durch expressen berichtet, ob aber schon dise meine allerunterthänigiste nachricht noch gegen 8 Uhr abents Seiner Mayestett durch dero Herrn Obrist Jägermaister selbst behendtigt, waren doch

sauber die anstalten undt Vorsorg darnach wie zu vor, wordurch es aber layder dahin kommen, dasz den 19, dissz an den heyligen Josephs Tag meine wortt und gewisz gehabte Kundtschaft in der Thatt erfillet wordten, massen der feindt mit 6000 man zu pferdt undt fuesz undt mit 4 stückhen yber die Marckh gangen, und dasz Marckhfeldt eingefallen, anfangs dasz dorf Lassée so sich bisz anhero noch immer rit erlich erwöhret, einen tieffen graben undt Linée umb undt umb aufgeworffen undt an der grösse, indeme es yber 150 haussz starckh gewesen, keinem in gantz Österreich gewichen, völlig umbringt, solches bisz 2 stundt hart beschlossen undt entlich in brandt gebracht, worauf die arme Leit in feyer sich nit mehr halten mögen, sonder samentlich in den thurn reterirt, auf welches der feindt den graben yberstigen, nachmahlsz mit hellen hauffen in dasz dorf getrungen, solches völlig in die aschen gelegt, dasz nit ein haussz stehen bliben, den Thurn aber gleichwohln von wo die arme leit sich desperat gewöhrt undt yber 100 der feindt erlegt haben sollen, nit gewinnen mögen, gleich nach solchen hat sich der feindt geteilt undt die dörfer Haringsse undt Braittensee, item die kostbahre Mill an Marckh Egg auch eingeäschert.

Nun geben die Kundschaften, dasz der feint abermahl an der Marckh verstörckht wordten undt vorhabe dasz gantze Marckhfeldt in die aschen zu legen umb alle Zufuhr yber die Brückhen nach Wienn abzuschneiden, ob man schon elles dises nachdenklichist nach Wienn von unterschiedlich orthen yberschreibt undt man die gröste gefahr dessz augenscheinlichen untergangs eines so edlen Landtstrichs von Österreich undt der Traidt scheuern von Wienn vor augen Sonnen clar hat, sihet man doch nit, dasz ein einiger man dem gantz entblöstem undt hilff verlassenem Landt zu hilf komme, oder in mindisten nur ein andere anstalt gemacht werdte, massen die viell tausent mann undt unterschidliche grosse armeen so beständtig undt schon so lange Zeith in Wienn auf den Papir hin und her marchirt seindt, gar nichts davon auf der Erdten zum Vorschein kommen will, es scheinet alsz wan es ein rechte Verhengnussz von Gott, massen man in Wienn bey den vor augen stehendten ruin dessz Landts blindt undt zu allen Thränen vieller Tausent armen Leith taub sich Zeiget.

Die Lasseer haben sich nun zu mir reterirt, weche nichts haben alsz was Sie angehabt, da der feindt Sie angefallen, sie mechten ein stein erbarmen undt doch zu Wienn terffen Sie nit ein mitleyden an, alwo die anstalten layder also bestelt, dasz es vor Gott nit zu verandtwortten. Ich lebe mit allen Innwohnern in so grosser Bestürtzung, alsz kaum ein mahl, undt blossz von einen Tag zu den andern dasz Verhengnussz zwischen forcht und hofnung erwarttendt, welch alles Euer hochfürstliche Gnaden ich unterthenigist yberschreiben, unndt abermahln gehorsambist versichern wollen, dasz mich keine gefahr von denen mir anvertrauten unterthanen trennen, sonder ich denenselben solang mir Gott dasz leben last (welches einem yedem der orthen und bey solchen anstalten, der es noch aufrichtig meinet, recht verdriessen soll) nach eusseristen meinen Kräften beystehen werdte. Anbey zu hochfürstlichen Hulden undt Gnaden mich unterthänigist gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Genaden

Unntterthenigist gehorsambister

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Entzerstorff den 23. Mertz, Anno 1706.

Kívül, más írással: Praes. den 31. Martii 1706.

Herr Administrator zu Enzerstorf berichtet, das die ungarische Rebellen neben andern veryebt barbarischen Hostiliteten zwischen der Donau und Leitha 18 verscheidene örther in die Aschen gelegt hab.

Külön mellékelt papíron:

Lista

derjenigen orth, welche zwischen der Leitha undt Donau den 16. Mertz durch die ungarische Rebellen jämerlich in die Aschen gelegt, die man bisz an-

hero in erfahrung gebracht, hingegen noch viell andere seindt, von denen mann dermahln noch kein gewise nachricht, die ebenfahlsz eingeäschert werdten.

Hundtsheim	Arbersthall	Hollern
Prellkirchen	Gottels Brun	Gallbrun
Heffelein	Wilfesmauer	Strixneusidel
Rorau	Hallau	Regls Brun
Haszlau	Gerhaussz	18 orth.
Ellendt	Schenbrun	
Schadendorff	Packhfurth	

Eredetije egy ív papíron és egy cédulán, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 57—59.

25.

1706. március 26. Enzersdorf.

Everhardt báró levele urához, melyben írja, hogy a kurucok a megáradt Morván átkelni s terveiket végrehajtani nem tudják. Jelenti, hogy Enzersdorfot megerősíti.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichs Fürst genädigister Fürst undt Herr etc.

Euer hochfürstliche Genaden berichte unterthänigist, dasz aus augenscheinlicher hilff undt erbarmen Gottes, es indessen aneinander sehr starckh geregnet, wodurch die Marckh grossz angeloffen, also der feindt solche nicht passiren undt derselbe sein vorgehabtes dessein mindist dermahln nit auszfihren kann, vor den eingefallenen regen hat man gewise Kundschaft gehabt, dasz solcher 2 wägen mit Bomben undt Granaten aufgeladen undt unter den feindt dasz sagen gewest, dasz selbe was grosses werdten in Marckhfeldt tentiren, worauf leicht abzunehmen, dasz es auf Marckh Egg oder Entzerstorff, wo nit auf beede orth gewintzt gewest, massen sonst anig ander orth in gantzen Marckhfeldt nit so mit nauern umbfangen zu denen offenen Dörffern Bomben undt Granaten aber gantz nit bedürftig.

Ich habe also bey disen Coniuncturn undt umbständten angefangen die Stätt mit reualin, redouten undt anderen Vervöstigungs werckhern zu versehen undt zu versichern, so viell nur immer miglich, auf die weisz alsz Euer hochfürstliche Gnaden ich in mein oben seyn bereits den rissz unterthänigist behändtigt, wor zu ich den hie in quartier ligenten Ingeniur Brämhe, welcher ohn ablassung bey denen arbeittern undt schantzern undt beständtig eufferig mit arbeittet, undt weillen Euer hochfürstliche Gnaden dan allen herrschafts unterthanen an diesen Bevöstigungs Bau sehr viell gelegen, alsz habe neben der Statt alle Dörffer niemandt auszgenohmen, sambt denen Innleitten wechsl weisz darzu gezogen, die es auch willigliche gern thuen. Dem Ingenieur aber habe in nahmen Euer hochfürtlichen Gnaden undt haubtsächlich darumb ein gnädigiste Erkandtnussz versprochen, indem an erhaltung der Statt auch die erhaltung der gantzen Herrschafft dependirt, zu mahln bey yber qualtigung Enzerstorf es auch mit der völligen herrschafft gethan, wan aber Entzerstorff einmahl mit denen redouten, reualin, graben undt chartaquen wirdtet versehen seyn, ich in den standt bin einem anlauff von mehr alsz 12,000 Mann wohl resistenz zu thuen. Was sich von feindt verners ereignet, werdte unverziglich allzeit unterthänigist berichten. Anbey zu hochfürstlichen Hulden undt Gnaden mich unterthänigist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unnterthenigist gehorsambister

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Entzerstorff den 26. Mertz, Anno 1706.

Kivül: Praes. den 4. April 1706.

Dem hochwürdigist-hochgebohrnem Fürsten unndt Herrn, Herrn Joanni Francisco Bischoffen zu Freysing, des heyligen Römischen Reichs Fürsten etc. Meinem gnadigistem Fürsten undt Herrn

Freyszing.

Más írással a levél tartalmának kivonata,

Eredetije egy ív levélpapíron, gyűrűs zárópecséttel, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 60—61.

26.

1706. március 30. Enzersdorf.

Everhardt báró jelentése urához a kurucok egy újabb, állitólag Laxenburg elleni támadásáról, Pálffy seregének állásáról, a Morvamező biztonságáról stb.

Hochwürdigist hochgebohrner Reichs-Fürst, genädigister Fürst und Herr etc.!

Gestert hat man umb mittags Zeit etlich starckhe stuckh schussz jenseits der Donau alhie gehört, ungefehr 2 stundt hinach hat man ebenfalls jenseits Donau wider 5 grosse feyer wahrgenohmen, heint kommet die nachricht, dasz die Rebellen abermahl viell der dorffschafften eingeäschert undt mehrmahln sehr viell arme Leit niedergehaut, wie viell aber orth abgebrent und was vor eine, habe heint noch mit gewíse Kundtschafft haben können, ausser dasz man gewisz weissz, dasz Swadorff in die aschen gelegt undt die Rebellen gar nach Laxenburg gangen, alda dessz Kayssers völlige falckhnerey ruinirt undt alle Vögl weckgefihrt oder Todt geschlagen, ob aber Laxenburg auch angezündt, kan ich noch nit wissen.

Indessen ist richtig, dasz alles fast bisz auf eine stundt von Ungarn nach Wienn bey disen Krieg (was die Dörffer anbetrifft) nun in den aschen verfallen. Der Palfi stehet mit der gantzen kayserliche Armée von ungefehr 4000 Mann jenseits der Donau, unndt kan oder will kein abbruch thuen. Das Marckhfeldt ist dermahln von Gott beschizt, dan wegen dessz sehr lang angehaltenen regens die Marckh also hoch angeloffen, dasz selbe unmiglich zu passiren, wan aber selbe wider solte fallen, werdte besorglich Euer hochfürstliche Gnaden ich betriebte Zeittungen yberschreiben wiessen, da die anstalten noch die stundt, wie selbe allzeit gewest. Ich lasse allhie nun unausetzlich an den fortifications werckh arbeitten, massen es leyder dasz ansehen, dasz diser bereits schon bis in die helfte ruinirte Boden völlig auch werdte in dasz eusseriste verderben verfallen. Indessen habe auf mein nachdenkhliche remonstration zu Wienn 3 stuckh yedoch ohne Lauetten, alsz wan muss mit fleissz thette, sambt 75 eyssernen Kugln, 3 Centten buluer undt so viell bley wider ausgewirckht, welches alles Euer hochfürstlichen Gnaden ich unterthänigist berichten und zugleich zu hochfürstlichen Hulden undt Gnaden mich unterthänigist gehorsambist empfelchen wollen,

Euer hochfürstlichen Genaden

Unntterthenigist gehorsambister

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Entzerstorff den 30. Mertz anno 1706.

Kivül: Praes. den 7. April 1706.

Dem hochwürdigist hochgebohrnem Fürsten und Herrn, Herrn Joanni Francisco Bischoffen zu Freysing, des heyligen Römischen Reichsz Fürsten etc. — Meinem gnädigistem Fürsten unndt Herrn

Freyszing.

Más írással a levél tartalmának bő kivonata.

Eredetie egy ív papíron gyűrűs zárópecséttel, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 62—63.

27.

1706. augusztus 10. Enzersdorf.

Everhardt báró levele urához, melyben Enzersdorf erődítéséről ir.

Hochwürdigist hochgebohner Reichsfürst, Gnädigster Herr Herr etc.!

Euer hochfürstlichen Gnaden thue unterthänigst berichten, dasz ich schon vor mehr alsz 4 Monath wegen der immer mehr und absonderlich zu selbigen Zeiten angewachsenen grosszer feindts gefahr, die Statt und gesambte herrschafits unterthannen dahin beredet, dasz solche umb die gantze Statt gräbern und Lineen zu führen, item auch redouten und Schantzen auf zu werffen, absonderlich bey beeden Thoren umb die schwere von Wienn erhaltene Stuckh darauf pflantzen zu können, persuadirt, nach auszweiszung desz Entwurfs, wie solchen Euer hochfürstliche Gnaden ich in mein Anseyn in Freyszing unterthänigst yberreicht und weilen zur selbigen Zeit ein Ingenieur bey denen damahls in Quartier alhier gelegenen Soldaten sich befundten und ich ihne, wan er das Werckh werde führen, eines recompens verstchert, hat man also gleich die handt an das Werckh gelegt und bisz anhero in guten perfections-standt gebracht, zumahlen aber auch die Statt in ihrer Circumferenz zimblich weit hat der Ingenieur ganz gut erindert, dasz alle umb die Statt nothwendig — gemachte werckher unmüglich von der so geringen Burgerschafft wurden können genuegsamb defendiret werden, wan nit umb die gantze Statt herumb auf den Mauren einige Jartaquen und Blockhäuszer welche von allen kleinen geschütz schussz frey und von welchen die in gräben stehendte zu bedeckhen ververttiget wurden, welches alsz es die Statt yberschlagen, hat sich bezeigt, dasz hierzue etliche 100 fl. nur auf holtzwerckh vonnöthen und ihnen von hochfürstlichen Auen, worinnen einig solch taugliche höltzer nit zu finden, nichts kundte an die handt gestandten werden, haben derowegen unterthänigst gebetten, indeme es ihnen auch vorgehents in anderweeg bey fortificirung der Statt auch etliche 100 fl. schon an bohren geld gekostet solche unkosten, wasz auf die Jartaquen ergehen mögte, in Nahmen genädigster Herrschafft umb desto mehr zu ybernehmen indeme die Statt und dörffer etliche Monath an denen lineen und Schantzen ohne alles entgeld gnädigster Herrschaft gearbeithet, damit nun aber das Werckh steckhen gerathe, auch die Zeit wenig aufschub litte. Habe ich entlich mit der Statt mich dahin verglichen in soweit jedoch auf gnädigste Ratification eingelassen, das im Nahmen gnädigster Herrschafft die Uncossten, wasz auf Zimmer arbeith ergehe, ybernommen, hingegen die Statt alles holtzwerckh hierzue verschaffen, jedoch aber auch befugt seyn solle, das jenige holzwerckh so vor einigen Jahren in flösszen hiero kommen, so über hin- und her mehristen theils in die hochfürstliche gebäu verwendet, noch vorhandtene taugliche Bäuml auch zu appliciren, diesze Jartaquen seyndt fast allerdings deren 11 seyndt umb die Statt fertig und mögte der uncosten, so allein auf zimmer Tag Lohn ergangen, auf 90 f. sich belauffen, ich habe derowegen Euer hochfürstliche Gnaden ein solches unterthänigst berichten und umb die gnädigste Ratification, wegen der, bey dieszen Zeiten sehr betrangten armmen Burgerschafft gehorsambst bitten vollen, welcher hochfürstliche Gnad sich die gesambte Statt und Inwohner umb desto mehr in unterthänigkeit getrösten, indeme sie ihr äusszersters gethan umb so wohl alle kayserliche alsz Eüer hochfürstliche gnaden gaben ohne den geringsten ausstandt diessz Jahr richtig zu machen. Anbey zu hochfürstlichen hulden und Gnaden unterthänig-gehorsambst mich empfehle.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unntterthenigist gehorsambister

F. F. Freiher von Euerhardt m. p.

Entzerstorff den 10ten August 1706.

Kivül: Praes. den 18. August 1706. — Azután következik a levél tartalmának kivonata.

Eredetie egy iv papíron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 64—65.

28.

1706. november 3. Enzersdorf.

Everhardt báró levele urához, melyben a kurucok hadmozdulatairól tudósitja.

Hochwürdigist-hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Herr Herr etc.!
Esz geben die Kundschafften, dasz der feindt, mit sein fliehendten Corpo, wormit Er jüngst so erschröckliche grausambkeit in Marckfeldt verübt, sich wider yber die Berg- und abwerts in Ungarn gezogen, mit dem vergniegt, dasz Er sein intent schon erobert und den grafen von Starenberg gezwungen, sich von Untter Ungarn aufwerts mit seiner unntterhabendten Armée in etlich incompleten Regim entern bestehendt wider zu begeben, welcher sich an die Wag solle postirt haben und Neuheusszl ploquirt halten, weilen dan der feindt sowoll alsz die kayserlichen umb ihre wintter Quartir umbschauen werdten, unndt dem Vernehmen nach der general Starenberg zwischen der Wag unndt March solche occupiren solle, alsz hoffe zu Gott, dasz mindist diszen wintter dasige gegendt von grosszen feindtlichen yberfall werdte gesichert seyn, wesszetwegen ich auf die mir gnädigst ertheylte erlaubnussz den 11 dissz meine reissz in Bayrn antretten werdte. Mich anbey zu hochfürstlichen hulden unndt Gnaden untertthänigist gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unntterthenigist gehorsambister

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Entzerstorf den 3ten november 1706.

Kivül: Praes. den 10. novembris anno 1706.

Dem hochwürdigist-hochgebohrnem Fürsten und Herrn, Herr Joanni Francisco Bischouen zu Freyszing, desz heyligen Römischen Reichs fürsten etc. Meinem gnädigistem Fürsten und Herrn

beruhet. *Freyszing.*

Eredetie egy iv papíron, zárópecsétje elveszett, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Ost. 90/159. jelzet alatt, folio 67—68.

29.

1707 március 18. Obersbrun.

Egy Fischer nevü egyén levele báró Everhardthoz, melyben írja, hogy híre van, hogy „die Rebellen wollen an die stato Entzerstorff setzen." Az ellenség ereje állitólag 15,000 ember. Azt is mondják, hogy a mi lovasságunknak Nezsider (Neysidl) körül kell állást foglalni.

Eredetije egy iv levélpapíron, gyürüs zárópecséttel, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Ost. 90/159. jelzet alatt, folio 69—70.

30.

1707. március 22. Enzersdorf.

Everhardt báró levele urához, melyben leirja, hogy a kurucok támadást terveztek Enzersdorf ellen, de azt az időjárás megakadályozta.

Hochwürdigist-hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Herr Herr etc.
Euer hochfürstlichen Gnaden thue unterthänigist vernachrichten, dasz schon vor 8 Tägen die Kundtschafft eingeloffen, der feindt rucke immer mit mehrerer Mannschafft an der March an, und vermehre sich alda mit viell Tauszendt sowoll zu Pferdt, alsz fuessz, wessetwegen in Marchfeldt abermahl ein grosszes flehen entstandten, ob man zwar ausz der grosszen Macht leicht

muethmasszen kundte, dasz der feindt was grosszes vorhabe, kundte man doch nit in erfahrenheit bringen, wohin desszen vorhaben eigentlich abzilte, gleichwoln gienge der rueff, der feindt werdte an Josephi tag, alsz 19 dissz sein Dessein auszführen, den 18 umb mittags kamme bereits die Kundtschafft, das einige Talpatschen (dessz feindts fueszgenger) bereits wirckhlich yber die March gangen, und sich in die nechste dorfschafften die gantz öedt und leer stehen, postirt, gegen abendt kamme allgemachs ein rueff, der feindt were willens March Egg oder Entzerstorf anzugreiffen. Ich verfaste all miglichste anstaltten und liessze Kundschafft wasz nur imr ermiglich, einhollen, alsz esz aber bereits schon nach sonnenuntergang, kamme mir von unterschiedlichen orthen die nachricht, der feindt were wahrhafftig willens Entzerstorf folgendten Tags, alsz an Josephi Tag also mit feyer und schwerdt anzugreiffen, wie Er esz Zitzerstorf vor einen Jahr gemacht.

Baldt hinach schickte mir der Graf Kollonitschische Pfleger, welcher yber die March immer gutte Kundtschafft und der Tags vorhero seines Grafens Gestiedterev in die Statt geflehet einem reittendten mit der Nachricht, wie diszes unterthänigst beygebogene schreiben[1] zeigt, welcher auch noch selbe stundt seines herrns Pferdt ausz der Statt und in der Nacht an die Brücken vor Wienn treiben lasszen. Ich liessze Puluer, Kugl und lunten zu dennen stucken und doppelhacken legen und thatte mich ybrigens mit gesambter Statt dem Schutz dessz Allerhechsten empfelchen und erwartteten den angriff in den Nahmen Gottes. Alsz nun kaum 3 stundt in die Nacht ware, fangte esz an etwas zu schneyen, ungehindert der Tag gantz warmb und hibsch ware, baldt hinach erhebte sich ein so grosszer sturm Windt, alsz ich kaum in Österreich erfahren. Diszer tauerte die gantze Nacht unauszsetzlich, bey welchen auch dasz schneyen continuirlich starck anhielte und zwar mit solchen gewalt, dasz sich die aufgestelte Wachten kümmerlich auf ihren posten erhalten kundten. Die gantze Statt und alle Inwohner schrien auf, dasz diszes ein augenscheinliche hilf von Gott, durch vorbitt dessz schutz Patrons, dessz heyligen Corbiniani, masszen bey so heftigen sturm Windt unmiglich ware, dasz der feindt marchiren, oder sein fuesz Volckh fortbringen kundte. Anderen Tags erfahrte man, dasz der feindt annoch an der March hieltte und besszere witterung abwarttete, weilen aber indesszen die March sich auch etwas ergosszen, lauffet heint die nachricht ein, dasz der feindt sich unverrichter sachen wider zuruck yber die Berg mehristen Theils bereits zihe. Welches alles Euer hochfürstlichen gnaden haubtsachlich darumb unterthänigist yberschreiben und gehorsambist bezeigen wollen, dasz dermahlen die Statt in solchen drangsall gestandten, dasz wan die augenscheinliche beschitzung dessz heyligen Corbiniani nit geweszen were, der Hechste weisz, ob ich heint mehr ein solches Euer hochfürstlichen gnaden wurdte können yberschreiben, oder ob nit die Statt in den aschen ligen und die mehriste Inwohner in ihren Bluet wurdten vergangen seyn, anerwogen die biszherige zeitten augenscheinlich erweiszen, wesszen man sich von Wienn in solchen nötten hette zugetrösten gehabt, von wo nit die allergeringste hilff, oder auch nur Trost zu besszerer veranstaltung bisz disze stundt erfolgt ungehindert ich alles den 18. alsz an heyligen Josephsabent noch in der Nacht durch Expressen an Ihro Mayestett allerunterthänigist berichtet. Ich werdte nun auch mit anderen ermiedet, mehr dergleichen künfftig nach Wienn zu yberschreiben, in deme man wahrhafftig alda yber der armen Leit Jammer, Thränen unndt Bluet auf den Landt nur dasz gespött und gelächter zu treiben pflegt und die hoffnung einiger rettung von da gantz vergebens, wie esz nun weitters ergehen werdte, werdte Euer hochfürstlichen gnaden unterthänigist allezeit yberschreiben. Anbey zu hochfürstlichen hulden und gnaden mich unterthänigist gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unntterthenigist gehorsambister

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Entzerstorff den 22. Mertz anno 1707.

[1] Ez már nincs a levél mellett!

Kivül, más irással: Praes. den 30. Martii 1707.

Herr Administrator zu Enzerstorf berichtet, in wasz grosser gefahr Er unnd die gantze Burgerschafft wegen der aldorth angeruckht ungarischen Rebellen mehrmahlen gestandten seye.

Con. eodem die. beruchet.

Eredetije egy ív papiron, München, Kreisarchiv, H. L. Fr. Öst. 90/159. jelzet alatt, folio 71—72.

31.

1707. június 8. Enzersdorf.

Everhardt báró levele urához, melyben a püspöki uradalomhoz tartozó Probsdorf, Wittau stb. helységek elleni kuruc támadásról ir.

Hochwürdtigist hochgebohrner Reichs Fürst, genädigister Herr Herr etc.!

Euer hochfürstlichen Gnaden muesz ich unterthänigist berichten, dasz den 5. diessz morgens, zwischen 5 und 6 Uhr bey mir wieder grosszer allarm wie sonst vorgehents öfters wegen dessz Feindts entstandten, wie man dan balt nach 6. Uhr die feinntliche Losungs-zeichen zu Probstorf und Wittau beeden herrchafts dörffern alhie in der mir genädigist anverthrauten Statt gar clärlich vernommen gleich in solchen instanti haben die von feldt weckhgeloffene schnider hinterbracht, dasz man einige Feindt bisz an die schranckhen dessz dorffs Wittau reitten sehen, nach ein gar kurtzer zeit habe ich hier gleich die nachricht erhalten, dasz der Feindt mit einer Parthey von 300 Mann zu Loyberstorf und anderen benachbahrten Orthen auf ain stundt und $1^1/2$ stundt eingefallen, alda das Viech sovohl der herrschaft alsz dennen armmen Leüthen alles hinweckhgenommen, wie dan auch nur 5 einem nach den herrschaffts dorf Wittau mit 3 Rosz in ein Wagen flehendten unterthan von Kimmerlinstorf nachgejagt und solchen vor den schranckhen zu Wittau erst Todt geschosszen, in welchen nachjagen der feind ebenfalls 3 herrschaffts Unterthannen attrapirt alsz den List, Wittmann und Plaszovitz, und ihnen ihre auf den feldt gehabte 5 pferdt abgenommen, die 3 Unterthannen aber mit Verstöckhung in das getraydt sich kimmerlich salvirt.

Ansonsten hat der feindt dermahlen sich gar grausamb erzeigt und von der armmen auf den feldt geweszenen schnider Leüthen, welche dem feindt doch gar nichts in weeg zu legen, weder gekönnet, noch gewolt, dannoch viell niedergehaut, wie man dan vor gewisz spargirt, dasz von 60 bisz 70 Personen solcher armmer und unverhaffter Leüth sollen geblieben seyn. Ich habe zwar anderten Tags mit hazardirung Leib- und Lebens gefahr mich selbsten nach Wien erhoben und an hohen Orthen die Verlasszenschafft und Gefahr dessz Lands remonstriret. Ob ich aber schon voll versichert bin, dasz noch selben Tags alles Ihro Mayestet dem Kayszer umbständiglich hinterbracht, dieselbe, auch allergnädigist anbefolchen, so ist doch gleichwohlen bisz anhero noch alles in alten standt und diszer unglickseelige Landtstreich in der augenscheinlichisten gefahr und Noth, dasz die noch nit verderbte örther in Marckfeldt auch in ausszeristes verderben mit dennen anderen verfallen werdten, ja wan Gott mit absonderlich hilfft, so sihe ich nit, wie es menschlich miglich die völlige herrschafft von der devastation dessz Feindts weitters zu schützen, indeme man der Orthen ungehindert zu Wienn ein grossze aufschnederey davon von keinen Soldaten nichts weissz dessen sich da Feindt also bedient, dasz Er gantz ungescheicht mit 20, jawohl auch wohl minder Mann gantze herschafften in ausszeristes Ellendt stürtzet. Und ob man zwar auch schon alle Tag in Wien mit augen sihet, dasz der feindt von Tag zu Tag immer weitter und weitter gehe und ein dorf den anderen beständig auszplindere und viell Tauszent armme Leüth mache, so bleibt es doch gleichwohl bey der alten schlechten anstalt, so dass ich und unzahlbahr andere vor lautter unmuth mechten vergehen.

Welches Euer hochfürstlichen Gnaden unterthänigist ich berichten und anbey nochmachlen, wie vorgehents öffters gehorsambist versicheren wollen, desz ich zwar bey der mir genädigist anverthrautten herrschaft mit all möglichister vorsorg Leib und Leben auf zu opfern bereith und willigist ich besorge aber leider, dasz bey dieszen mehr alsz yblen anstalten, so fern Gott und der heylige Corbinian mit augenscheinlich ferners die herrschaft schützet, künfftig nit mehr miglich dasz die gantz offene dem Feindt exponierte, ja dem schein nach vast zu sagen preiszgegebene dörffer in dem gantzen Marckfeldt nicht in aüsszeristes verderben verfallen. Zu hochfürstlichen hulden und gnaden mich anbey untertänhigist gehorsambist empfelche.

Euer hochfürstlichen Gnaden

Unntterthenigist gehorsambister

F. F. Freiherr von Euerhardt m. p.

Entzerstorf den 8. Julii 1707.

Kivül más irással: Praes. den 16. Julii 1707.

Herr von Euerhardt berichtet, wie es mehrmallen mit dem feindt selbiger orthen bestellet seye.

Con. den 20. Julii 1707.

Miesse beruehen.

Dr. Iványi Béla.

Gróf Zichy István huszárezredének létszáma a zentai csata után.

Gróf Zichy István győri vicegenerális az 1697. év folyamán felajánlotta, hogy a hadjárat egész tartamára 1000 lovast állít ki, ha katonái zsold tekintetében megfelelő elbánást kapnak.[1] A haditanács a könnyű lovasság hiánya miatt az ajánlatot el is fogadta és az új huszárezred nemsokára Vaudémont herceg altábornagy seregéhez rendeltetett, hogy a Tokaji Ferenc-féle felkelés leverésében részt vegyen. Vaudémont azonban már július 20-án elfoglalta Sárospatakot s így ez az ezred, valamint gróf Pálfy János huszárezrede, már nem vehetett részt a felkelők elleni hadműveletekben s Egerbe meg a bányavárosokba helyeztetett át.[2] Vaudémont nemsokára parancsot kapott, hogy a főserеghez vonuljon a saját lovashadtestével, valamint a Zichyféle huszárokkal.[3] Vaudémont herceg augusztus 26-ikán egyesült is a főssereggel Zentánál.

A zentai csata hadrendjében[4] gróf Zichy István huszárezrede nincs megnevezve. Ellenben a balszárnyat vezető Vaudémont herceg hadtestében a szélső balszárnyon szerepel tizenegy lovasszázad, megnevezés nélkül s ez az ezred, amint az alábbi táblázat mutatja épen tizenegy századból állt.

Az ezred létszámát kimutató táblázat[5] a zentai csata után készült. Az ezredparancsnok Andrássi Pál írta alá és a létszámot ellenőrző

[1] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* 2. kötet 29. lap.
[2] Ugyanott 96. lap.
[3] U. o. 104. lap.
[4] U. o. 149—151 lap.
[5] Eredetije Fejér megye levéltárában Nro. 69. fasc. 2 A. 1697.

hadbiztos záradékolta a Kiskanizsa melletti táborban. Maga a táblázat a következő:

Inclitus Stob						9
	Supremus ductor	Vice ductor	Vexilifer	Vigiliarum magister	Corporales	Gregarius
1 Compania Joannes Nagy	1	1	1	1	3	66
2 Compania Stephanus Miskey	1	1	1	1	3	77
3 Compania Paulus Zidó	1	1	1	1	3	73
4 Compania Michael Roboz	1	1	1	1	3	49
5 Compania Paulus Babocsay	1	1	1	1	3	55
6 Compania Joannes Bellakovich	1	1	1	1	3	67
7 Compania Franciscus Horvát	1	1	1	1	3	62
8 Compania Comes Ladislaus Szichy	1	1	1	1	3	79
9 Compania Benedictus Salamon	1	1	1	1	3	62
10 Compania Franciscus Buday	1	1	1	1	3	84
11 Compania Michael Győri	1	1	1	1	3	65
Summa in toto cum officialibus et Stob	11	11	11	11	33	748

A táblázat szerint az ezred régi magyar módi ezred, ahol a tiszti rendfokozatok közül még csak a kapitány és hadnagy (főhadnagy és alhadnagy) valamint a zászlótartó rendfokozata volt meg. Ismeretlen volt még az osztályokra való tagozódás is és a kapitány vicéje valamelyik főhadnagy, ebben az esetben valószínűleg Miskey István, aki Fejér megye alispánja és később már tényleg írják őt alezredesnek. Maga az ezred már a következő 1698 év tavaszán a haditanács rendelete folytán feloszlott.[6]

Schneider Miklós.

[6] I. m. 262. lap.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

Dr. Erdélyi Gyula: *A magyarok hadművészete.* Nagy nyolcadrét. A szerző kiadása, Budapest 1933. 306 oldal, helyzetvázlatokkal a szövegben. Ára 12 pengő.

A magyar hadtörténeti irodalom nagy mulasztása volt, hogy 1000 éves katonai multunk alapelveiről s a régi magyar hadművészet elemeiről és fejlődéséről összefoglaló magyarnyelvű munka eddig nem látott napvilágot. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozó kutatóink csupán Meynert Hermannak: „Das Kriegswesen der Ungarn" című szakmunkájára voltak utalva, mert az e tárgyról szóló magyar munkák vagy már elavultak, vagy pedig csak egy-egy korszakkal, vagy csak bizonyos vonatkozásokban foglalkoztak. Örömmel üdvözöljük tehát dr. Erdélyi Gyula századosnak, a szegedi Tudományegyetem magántanárának könyvét, mert ebben a munkájában olyan kézikönyvet juttat a magyar katona multja iránt érdeklődő történészek, katonák és a nagy közönség kezébe, amely a maga nemében egyedülálló és hézagpótló. A magyarok hadművészetének kérdésével a szerzőnek különben egy nagyobb, több kötetre tervezett munkája foglalkozik, amelynek első kötete már napvilágot is látott. Ennek a nagy munkának, mely azonban elsősorban szakemberek számára és főiskolákon segédkönyv céljaira készült, mintegy plasztikusabban összevont, rövidebb és áttekinthetőbb kivonata ez a könyv, amelynek legfőbb előnye az, hogy hadviselő őseink hadművészetét, harceljárásait szakszerűen, de mégis könnyen érthető és a művelt magyar közönségnek is élvezetes és tanulságos olvasmányul szolgáló modorban ismerteti.

Fejtegetéseit az ugor-magyarság korának hadieseményeivel kezdi és II. Rákóczi Ferenc felkelésével végzi, azaz a magyar hadtörténetnek azokat az évszázadait öleli fel, amelyekben a magyar haderő kizárólag magyar szervező és vezető kezek alatt működött. Művének összeállításánál természetesen, főleg a középkori események rekonstruálásánál, a már ismert kútfőkre és forrásmunkákra támaszkodik, de mint katona-historikus több vonatkozásban másképen s helyesebben következtetett azokból, mint e téren elődei. Érdekes például az a megállapítása, hogy a honfoglaló magyarok és az első Árpádházi királyok, harcfölényük tudatában mellőzték a várak, városok területén biztosabb védekezést nyujtó megerősített védőrendszerek kiépítését s ez volt az oka annak, hogy az első nagyobb tömegtámadásnak, a tatárjárásnak, a magyar sereg nem tudott ellenállani. Szerencsésen találta el azt a hangot, amely az ilyen természetű kézikönyvek szövegének legjobban megfelel, gördülékenyen nagy lelkesedéssel vázolja hadimultunk dicsőséges eseményeit és kellően megvilágítja különösen a vezérek korának, az Árpádházi- és vegyesházbeli királyok korának hadszervezetét.

Munkáját négy fejezetre tagolja, mégpedig a törzsszervezet, az Árpádházi királyok, a vegyesházi királyok és a török hódoltság korára. Minden fejezetben összefoglaló áttekintést nyujt a hadieseményekről, azután ismerteti az akkori hadszervezetet s ezzel kapcsolatban a fegyvernemeket, a fegyverzetet és a felszerelést, valamint a kiképzést és a szellemet. Azután külön tárgyalja a hadvezetés hadászati és harcászati alapelveit s végül mindezek illusztrálására minden fejezetben röviden ismertet nehány olyan fontosabb hadműveletet vagy csatát, amelyek az akkori hadviselés módjára különösen jellegzetesek. Aki tehát ezt a könyvet figyelmesen végig olvassa, képet kap a magyar hadművészetről és az elméleti adatokból vont következtetéseket maga is ellenőrizheti, a fejezetek végén ismertetett hadműveleti leírásokból.

Előtanulmányai során a szerzőnek, főleg a középkori események vázolásánál, több olyan megállapítása van, amelyek az eddig ismert vagy általában elfogadott nézetekkel némileg ellentétben állanak vagy azokat kiegészítik. Szükségesnek vélem ezeket itt külön felemlíteni, mert bizonyára alkalmat nyujthatnak a nézetek tisztázására és a hadtörténet egyes kérdéseinek több oldalról való megvilágítására.

a.) *Árpádkor.* Szembeszáll azzal a felfogással, mintha a *civis* és *civilis* egyazon jelentésű fogalmak lennének. Civisen várépítő és várjókarbantartó osztályt, civilisen pedig civiseknek alárendelt bennszülött őslakosságot ért (okl. anyag, Váradi regestrum, Anonymus adatai, stb.). A XII. század óta lett a két osztály gyüjtőneve: *castrensis* azaz várhoztartozó, várbeli.

Az Árpádkori haderő 2 részre tagozódott: *királyi és bárói* haderőre (ez utóbbi elnevezés a XIII. század elejétől kezdve lett használatos), azaz a király külön egységet (vexillum, későbbi néven banderium, zászlóalj) és a tisztségviselő méltóságok is (ispánok, stb.) külön zászlóaljat vezettek harcba.

Megállapítja, hogy a meghódolt vagy letelepített nemzetiségek (székelyek, bessenyők, izmaeliták, stb.) — a szerint, hogy királyi birtokon egy tömegben, vagy várbirtokon szétszórva települtek — királyi vagy bárói seregnek tartozóak lettek. Igy p. o. a székelyek nagyobb része (az erdélyiek) a királyi haderő könnyű lovasaiként vonulnak hadba, de vannak székely telepek, a nyugati és déli határok mentén, melyek várispánsági szervezetben, élükön a várjobbágy-tisztekkel, a határok őrzését, kémlelését végzik.

A *„serviens regis"*-eknek (király szolgái) nevezett, s a XIII. század folyamán nemesi rangra emelt osztály, *a királyi zászlóalj nehéz fegyverzetű* elemét alkotta. Minthogy a *származási előkelők* (nemesek) kezdettől fogva a királyi zászlóalj keretén belül csak végveszély esetén s az ország határain belül való katonáskodásra voltak kötelezve, külföldi hadjáraton nehéz lovasként a „serviens regis" osztály vett részt. Nemesi rangra emelésükkel ennek a nehézfegyvernemnek nagyobb anyagi áldozattal járó szolgálatát ismerték el, eleinte csak korlátolt nemesi jogokkal (XIII. század) később a teljes egyenlőség alapján (XIV. század).

A *„praedialis"* viszonyban a magyar hűbériség legszabadabb formáját látja, a *„familiaris"* kifejezést pedig csak az udvartartás személyzetére korlátozza.

Az Árpádkori hadászat elveit az egyes hadjáratokról fennmaradt tudósítások minden részletére kiterjedő tanulmányozása alapján állapítja meg. Ahol szükségesnek látja, utal az adatokra is. Kitűnik, hogy őseink ennek a kornak legkiválóbb stratégái akik sohasem számbeli előnyükkel, hanem a hadvezetést művészetté fokozó fölényükkel győzik le ellenfeleiket.

Ugyanez mondható őseink harcászati értékéről is. Különösen érdekes ebben a fejezetben az a beható ismertetés, mely a nehéz és könnyű lovasság kombinativ harceljárásáról szól.

b.) *Vegyesházi királyok.* Tiszta, áttekinthető képet nyujt a banderialis haderő szervezetéről, kifejti az állandó és felkelő bandériumok lényegét, különbségét, létszámát, rendeltetését, kiegészítését, stb., különösen sulyt vet arra, hogy a török és a cseh huszita hadszervezet hatását a magyar hadszervezetre részletesen kimutassa és a tűzérség feltűnésével s alkalmazásával kapcsolatos változást a szervezés terén elénk tárja.

Ennek a fejezetnek hadászati részében igen találó párhuzamot von a két Hunyadi stratégiai nagyságáról. Nagyon helyesen világítja meg azokat az új feladatokat (tűzérség alkalmazása, török gyalogság — janicsárok — és a huszita szekérvár elleni harcok), amelyekkel az akkori magyar seregnek meg kellett küzdenie és, hála Mátyás király katonai rátermettségének meg is tudott küzdeni. Ennek a korszaknak egyik legsikerültebb fejezete a lovagi élet ismertetése, továbbá a királyi hivatalos haderő banderialis rendszerre való áttérésének és az ebből folyó új szervezetnek tömör összefoglaló megmagyarázása.

c.) *A török hódoltság* korának taglalásánál a szerző külön tárgyalja a királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség hadieseményeit, hadszerve-

zetét és hadvezetési alapelveit, ami nagyon helyes, mert mindezekben a kérdésekben Magyarország és Erdély sok tekintetben külön útakon haladt. A nyugati befolyás a királyi Magyarország seregeiben, a török befolyás Erdélyben, rányomta bélyegét az akkori magyar hadakra. Ehhez járult még Erdélynek Magyarországtól sokszor különváló politikája s mindennek végeredményeképen állott elő az a helyzet, hogy a Nagymagyarország határain belül alakult magyar hadak, országrészenként sokszor egészen egymástól eltérő képet mutattak. Érdekes párhuzamot von Mátyás király, idegenekből toborzott zsoldos serege és a Bécsből, mint birodalmi központból irányított zsoldos hadsereg között. Mátyás zsoldosai a magyar különleges célok szolgálatában állottak, mert nemzeti király, egységes ország és nemesi társadalom irányították őket. A XVIII. század zsoldos serege révén ellenben az idegen szellemü vezetők és katonaság mindig erősebb térfoglalása kiszorította a magyarság tehetségesebb vezetőit. A banderialis rendszer után a nemesi felkelés is mindjobban elveszti jelentőségét s a Rákóczi-felkelés után kicsúszik a kimerült nemzet kezéből a magyar hadak önállósága.

Erdélyi hálás munkát végzett, amikor ezt a könyvet közrebocsátotta. Kívánatos volna, hogy ne ejtse el fonalát és egy következő kötetben ismertetné a magyarok hadművészetét a XVIII. század utáni időkben is. Természetes, hogy ebben, ilyen összefüggő, zárt egységü korszakokkal és eseményekkel nem foglalkozhatik, de úgy III. Károly, mint Mária Terézia hadseregében, majd a napoleoni háborúkban sok olyan magyar hadvezért találhat, akiknek művészete — bár kötelékben, a bécsi Udvari Haditanács útasításai szerint működtek, — kifejezetten és határozottan magyar és hadviselési módjuk is magyaros volt. (Pálffy János, a Nádasdyak, Hadik, Kray, Gyulay, stb.) A szabadságharc hadművészetének megvizsgálása és ismertetése is hálás téma lehetne.

A könyvben előforduló vázlatok igen jól sikerültek, nincsenek részletekkel túlhalmozva. Csupán azt szeretnők, ha a szerző a mai magyar katonai terminologiában sajnos használatban lévő erőszakosan fordított magyar kifejezésekre (pl „rohamérett", stb.) Vörösmarty vagy Arany szókincséből keresne megfelelő szavakat. Bár elfogadjuk a szerzőnek azt az álláspontját, hogy egy nem csupán szakemberek számára írott könyvben mellőzi az előadás folyamatosságát megszakító jegyzetes források felsorolását, mégis kívánatos volna, hogy kútfőit és forrásműveit a könyv végén fejezetenként felsorolja.

Markó Árpád.

Dr. Cs. Sebestyén Károly: *A magyarok íjja és nyila.* 4⁰ 62 lap és 29 lap német kivonat, 20 ábrával. A Somogyi-Könyvtár és a Városi Múzeum kiadása, Szeged, 1933. Ára ?

A magyar hadtörténelem terén már eddig is szép sikerrel működött tudós szerzőnek ez a munkája, a legelső rendszeres és részletes ismertetése őseink legfontosabb fegyverének. A Bevezetésen kívül az íj, az íjtartó, a nyil és a tegez című fejezetekben, teljes szakértelemmel és — ezt hozzá kell tennünk — mindvégig nagyon érdekesen fejtegeti tárgyát, amit pedig hasonló szakmunkákról nem mindig állíthatunk.

Aménnyire szűkreszabott terünk engedi, röviden összefoglaljuk a jeles tanulmány legfőbb megállapításait.

Az íj az emberiség legrégibb fegyverei közül való s anyaga, szerkezete és alakja szerint több típuscsoportba sorozható. A sorozat elején az úgynevezett „egyszerű íj" áll, amelyet arravaló faágból vagy botból faragtak s ennek az ívesre görbített fának két végére megfeszített húrt kötöztek. Fejlettebb alakot mutat a körülcsavarással megerősített íj, de a fejlődéssorozat végső és legtökéletesebb tagja az „összetett íj." Ennek különféle változatai között az a legjobb, amelyet a szakirodalom török- vagy turkesztáni-íjnak hív. Alkalmasint középázsiai eredetü s a hunok, avarok, mongolok s a honfoglaló magyarok is ezt a tipust használták. Különös szerkezete és alakja miatt „ref-

flex-íjnak" is mondják, mert ha lekapcsolják róla az ideget, visszafelé hajlik, tehát fel nem ajzott állapotában éppen ellenkező görbületű, mint amikor az ideg meg van feszítve rajta. Ennek az íjnak többszörösen meghajlított alakja van; legtöbbször olyan, mintha két enyhén hajlott S-alakból volna összetéve.

Az íjnak egész hosszán végignyúló belső magja kemény, de rugalmas fából faragott vékony lapos léc. Középső része vastagabb, két vége pedig csúcsban végződik. Nem az egész faléc hajlik egyenletesen, mint az egyszerű íjnál, hanem csak a középső merev résztől jobbra és balra eső darabok. De ezeknek kihegyesedő vége is merev, mert az ideg felkapcsolásához való külön szerkezet van reájuk erősítve.

A belső falécen kívül még más anyag is kellett az íj elkészítéséhez. Ugyanis a léc külső oldalára nagy erővel reásajtoltak egy marhainrostból készült vastag réteget, amely ha megszáradt, fölötte erős, szívós és rugalmas lett s a hozzásajtolt fával szinte el nem választhatóan összeragadt. A faléc belső, tehát a nyilazó felé eső, oldalára pedig két hosszú szarulemezt ragasztottak, halennyvvel. Végül az így egyesített három alkatrészt, vagy vékony bőrrel, vagy nyírfakéreggel burkolták be.

Kétségtelen, hogy a magyarok ősi fegyvere az íj volt. De őshazabeli alakjában még nem volt az a tökéletes fegyver, amellyel a honfoglalás korában találkozunk. Talán olyan lehetett, mint a lappoké, vagy a szamojédé. A turkesztán-típusú íjat vagy az onogúr-bolgárok, vagy pedig a IV. század végén rájuk törő hunok s az ezek nyomában járó törökfajtájú középázsiai népek ismerték meg a magyarokkal. Az utóbbi feltevést támogatja az a körülmény, hogy a magyar íj feltűnően hasonlít az avarokéhoz.

A honfoglaláskori magyar íjnak hiteles leírása, vagy éppen rajza nem maradt fenn. A sírokban talált csontlemezekből s a nyilak hosszából következtetve, a régi magyar íj 1·20—1·30 méter hosszú lehetett. A nagy erőfeszítést kívánó felajzás megkönnyítése végett, a rugalmas karok végére „füleket" vagy „szarvakat" tettek, amelyek itt egykarú emelőkként működtek. Minél hosszabb volt ez az emelőkar, annál könnyebb volt a felajzás, amely azonban lóháton sohase történhetett. Csak a földön állva, vagy térdelve, megfeszített lábbal lehetett akkora erőt kifejteni, amekkorát az íj felajzása kívánt. Talán ez magyarázza meg, hogy miért jártak pórul a magyarok, valahányszor rajtukütött az ellenség. Ilyenkor tudniillik nem volt idejük az íj felajzásához.

Természetes, hogy az íjon nem volt semmiféle irányzókészülék; helyes és eredményes használata tehát rendkívüli ügyességet kívánt, amelyet csak szakadatlan gyakorlattal lehetett megszerezni és megtartani.

A szerző 25 olyan sírleletet ismertet, amelyből a honfoglalás korára, valamint a X. és XI. századra való íjtöredékek kerültek napvilágra.

Az íjtartó ismertetése után a nyilra tér át a szerző. Megállapításainak eredménye szerint a nyilhegyek alakja hat alaptípusra vezethető vissza. Leggyakoribb a deltoid alak, még pedig olyanformán, hogy tompábbik csúcsa van a lövés irányában, nyilván azért, hogy a nyil súlypontja közelebb essék a csúcsához, s így repülése biztosabb legyen. A nyilhegy alsó végén tüske van. Ezt dugták — a szerző megállapítása szerint nádból készült — nyilvesszőbe, amelynek ezt a végét szorosan körül is kötözték. A 60—70 centiméter hosszú és 8—10 milliméter vasag nádszál vastagabb végébe volt a nyilcsúcs erősítva. Másik végén szegletes vagy félköralakú bevágást csináltak az ideg számára. A vesszőnek ugyanerre a végére ragasztották, halenyvvel, a tollazatot, amelynek utólsó tagjait alkalmasint háncsszalaggal is lekötötték.

Mindezekből az tűnik ki, hogy a magyarok nyila elég kényes és könnyen romló portéka volt, amelyet nemcsak a töréstől, hanem a nedvességtől is óvni kellett. Ezért feltétlenül olyan tegezben tartották, amelynek jól záró fedele volt.

Kétségtelen, hogy a legtökéletesebbnek mondható turkeszláni íjtípus aránylag nem sokáig, talán csak két évszázadig, maradt meg őseink általá-

nos használatában, amit a mongol betörés siralmas története is bizonyít. Európai ellenfeleik csupán az egyszerű íjat ismerték és használták; a turkesztáni összetett típus gyártásához és használatához azonban nem értettek.

A nyugatról hozzánk származott lovagi harcmód előbb csak az előkelők, majd lassacskán a köznép köréből is kiszorította az íjat. Ennekfolytán az íjgyártók is megfogyatkoztak s hovatovább a készítés mesterfogásai is feledésbe merültek. Érdekes megállapítása a szerzőnek, hogy az íj eltűnéséhez éghajlati tényezők is hozzájárulhattak. Bizonyos, hogy a nyilharcnak csak a száraz időjárás kedvez. A nedvességtől a húrok megereszkednek s a nyilak enyvezett tollai leáznak. Magyarország éghajlata jóval nedvesebb a steppékénél s különösen nedvesebb volt a középkorban, amikor a Nagyalföldön még temérdek mocsár, vadvíz és erdőség terült el. Ez is egyik oka lehetett annak, hogy őseink aránylag hamar eltértek az íj általános használatától.

* * *

A merseburgi dóm kincstárában egy rozsdaette nyilcsúcsot őriznek, amelyet a 933-i riadei csata színhelyén találtak. Erről azt írja Meynert, hogy: „Ein Teil der Weltgeschichte haftet an dieser morschen Pfeilspitze, Sie ist gleichsam der scharfe Stachel der Erkenntnis, welche die Ungarn dort schmerzhaft traf und sie mahnte, das sie an einem Wendepunkte standen, dass ihre Zukunft an andere Bedingungen gebunden sei, durch andere Mittel sichergestellt werden müsse, als durch fortgesetzte Wagnisse und Beutezüge."

—*y*.

Reiner János: *A katonai Mária Terézia-rend.* Budapest, 1933, Stephaneum nyomda r. t.

Ez év tavaszán jelent meg Petrichevich György ezredesnek a Mária Terézia-rendről írt tanulmánya („A katonai Mária Terézia-rend helyes közjogi és történelmi megvilágításban."), melyben a szerző e tekintélyes katonai rend magyar voltát hangsúlyozta.

A mű gondolatmenete szerint, a rend alapítása idejében a Habsburg-örökös tartományok valamennyien a Német-római Birodalom hűbéres országai voltak. Ezeket az egymástól független országegyedeket csak uralkodójuk személye fűzte egymáshoz. Ebben az időben önálló Ausztriáról még nem lehetett beszélni. Ausztriai, vagy osztrák hercegek, illetőleg főhercegek nem voltak. Mária Terézia tehát mint e területek országura, mint osztrák főhercegnő nem alapíthatta ezt a katonai rendet. Szuverén csak magyar királynői minőségében volt és csak mint ilyen alapította és alapíthatta a Mária Terézia-rendet, mely éppen ezért lényegében magyar rend volt. E történelmi valóság értékét nem szállíthatja le az, hogy a Mária Terézia-rend magyarvolta idővel elhomályohult. Mivel a rend vezetősége Bécsben székelt, idővel az egész intézményre osztrák patina rakódott.

Ezekkel az okfejtésekkel száll szembe Reiner János egyetemi tanár, mindvégig tárgyilagos, higgadt válaszában, Ellenérveit megfelelő történelmi háttérből meríteti közjogi fejtegetéseivel támasztja alá.

Szerinte mindaz, amit Petrichevich a Mária Terézia-rend magyarvolta érdekében felhoz, különösebb jelentőséggel nem esik latba. Még akkor sem, ha tényleg valóságos történelmi és jogi alapja lenne.

Nemcsak azért, mert nem lehet a szövetséges államok egyes részeinek állami voltát megtagadni azért, mert az államfelség jogát korlátozták az egység érdekében; *hanem főként azért, mert az állami rendek alapítása s azok adományozása nem a kormányzati, végrehajtó hatalmi, hanem a tiszteleti felségjog körébe tartozik, mint legszemélyesebb jog.*

Ez a *tiszteleti* felségjog a területi felségjoggal függ szorosan össze, vagyis azt illeti meg, aki az illető területen a főhatalmat tényleg gyakorolja. Legjobban kifejezi ezt a felségjogot a legelőször Lotharingiában, majd Ausztriában és Steierországban felmerült „dominus, princeps terrae" kifejezés.

Jogilag tehát az lenne a helyes, ha ebből a felségjogból vezetnők le,

— természetesen a többi felségjogoktól függetlenül — a Mária Terézia-rend adományozási jogát is.

Annál is inkább, mert a multban nem egy analog esetet találunk. A Német birodalom többi hűbéri területeinek urai is éltek ezzel a tiszteleti felségjogukkal s az udvari érdemrendek egész sorát alapították. Hogy mást ne említsünk, ilyen volt a württembergi katonai Károly-rend is, melyet Károly Jenő Württemberg hercege alapított. De hasonló körülmények között keletkezett a nagyon előkelő helyet elfoglaló Aranygyapjas-rend is, melynek alapítója Fülöp, Burgundia hercege, szintén nem volt független uralkodó, hanem részben a francia király, részben pedig a Német birodalom hűbérese.

A szerző e válaszművében Ausztria államjogi helyzetét nagyobblélegzetű történelmi visszapillantással törekszik érthetően és helyesen megvilágítani, kiindulva attól az időponttól, amikor a Babenbergek, mint birodalmi hivatalnokok kapják meg az Ostmark igazgatását. Ettől kezdve hatalmuk állandóan nő, mert a királyok a távolabbfekvő Ostmark tekintetében nem igen gyakoroltak közvetlen jogokat s a határőrgrófok hatáskörét nem korlátozták.

Ausztria uralkodói területi felségjogának első jogi alapja a privilegium minusnak nevezett 1156. évi kiváltságlevél volt. Ebben I. Frigyes császár Ausztria őrgrófságát hercegséggé emelte és kimondotta azt, hogy Henrik herceg és örökösei a birodalomnak csak azzal a szolgáltatással tartoznak, hogy kötelesek meghívására a Bajorországban tartandó császári székeken megjelenni és a császár által Ausztriával szomszédos országok ellen indított háborúkban résztvenni.

Egy következő fejlődési fokozat az úgynevezett „privilegium maius" volt, amelynek III. Frigyes császár által történt megerősítésével, az osztrák ház hercegeinek egyrésze főhercegi rangot kapott.

E kiváltságlevél Ausztria főhercegeinek többek között a törvényhozás, a felsőbb bíráskodás jogát és a nemesség adományozás, pénzverés stb. jogait juttatta, mely állami felségjogok következtében, az osztrák tartományok majdnem teljes önállóságra tettek szert.

Ezekkel párhuzamosan fejlődött ki az osztrák tartományok területi és igazgatási központosítása, annyira, hogy az ilykép megerősödött Ausztria a westphali békében már mint lényegében szuverén hatalom szerepelt.

A kor tudományos felfogása szerint, a császár tulajdonképen csak elnöke volt a Rendek szövetségének s a birodalom választói és fejedelmei önálló nemzetközi jogalanyok voltak, akik úgy egymás, között, mint idegen hatalmakkal is szövetséget köthettek.

Idők folyamán Ausztria nemcsak önállóságra, hanem bizonyos fokú nagyhatalmi állásra tett szert, ami egyik oka volt annak is, hogy a Német birodalom császári koronáját az osztrák hercegekre, illetőleg főhercegekre ruházták. Ezért választották a magyar királyi trónra is a Habsburgok osztrák főhercegi házát.

Ezt a hatalmi állást — bár területi veszteségek és lemondások árán — Mária Terézia is megtartotta s ez idők megpróbáltatásokkal terhes éveiben, a nemzetközi eljárások során nem magyar királyi, hanem osztrák fejedelmi minőségben szerepelt. Ilyen minőségben alapította tehát a Mária Terézia-rendet is.

Azt pedig nehéz elképzelnünk, hogy Mária Terézia Ausztriája olyan jelentéktelen hűbéres tartománya volt a Német birodalomnak, hogy uralkodónője katonai rendet sem alapíthatott. Ellentmond ennek a beállításnak Magyarország történelme is, melynek királyai már a megelőző századokban is családi, örökösödési és más államjogi szövetségeket kötöttek az osztrák uralkodóház tagjaival.

Rédvay István dr.

Leone Andrea Maggiorotti: *Architetti e architetture militari. Volume I, Medio evo.* Nagy 4° 635 lap, 8 képmelléklettel és 525 szövegképpel. Róma, 1933. Ára 240 lira.

A fascista olasz kormány, irígylésreméltó bőkezűséggel, „L'opera del

genio italiano all'estero" címen, *50 kötetnyi* kiadványban akarja a világgal megismertetni mindazt, amit az olasz szellem az Appenin-félsziget határain túl alkotott. Ennek a hatalmas kiadványnak IV. sorozatában, első kötetként jelent meg a római Istituto di Architettura Militare Italiana tudós igazgatójának, folyóiratunk kiváló dolgozótársának, ez a díszes kiállítású, temérdek képpel és tervrajzzal élénkített nagy műve, amelynek az a hivatása, hogy érc nél szilárdabb emléket állítson az európaszerte, sőt más világrészekben is hódított olasz építőtudománynak és művészetnek.

Az előszó élén Mussolini szavait olvashatjuk: „Il passato interpretato, vivificato, aggiornato, è fonte di ammaestramento e pungolo per meglio avanzare verso le grandi mète della Patria." Láthatjuk belőlük, hogy a minden szépért és nemesért lelkesülő Duce, milyen fontosságot tulajdonít a múltak életrekeltésének.

Az a feladat, amelyet a szerző fényes sikerrel oldott meg, igen nehéz és bonyolódott, mert azok a műemlékek, amelyekről szólania kell, ha még teljesen el nem pusztultak, messze országokban vannak szerteszórva. Az elpusztultak képét pedig igen sokszor különböző múzeumokban őrzött hiányos töredékekből, régi rajzokból és leírásokból kellett újra összeállítania. Maggiorotti táborszernagy temérdek felíratos anyagot közöl, ami ebben az esetben nagyon fontos, sőt nélkülözhetetlen, mert ezek a kőbevésett sorok sokkal igazabbat mondanak a szűkszavú és nem mindig szakavatott krónikások gyakran kétes értelmű és kétes értékű feljegyzéseinél.

Még eddig nem sokan foglalkoztak azzal a tárggyal, amelyet ez a kötet felölel, s ezek is mindannyian az egyoldalúság hibájába estek, mert vagy csupán az építészek életrajzának megírására, vagy alkotásaik száraz műszaki fejtegetésére szorítkoztak. Maggiorotti, ettől a rendszertől eltérve, mindenütt az illető kor hadi-, politikai- és gazdaságtörténetének keretébe állítja a mestereket és műveiket, s így könyve nemcsak a hadiépítészettel foglakozó szaktudóst, hanem a művelt olvasóközönség széles rétegeit is érdekelheti.

A szerző megállapítása szerint, a X. századtól a XV. század végéig, meglehetősen egyöntetű alapelvek szabályozzák a hadiépítészetet. Az első gyökeres változás a bástyarendszer befogadása idején, a második pedig a XVIII. század végén mutatkozott. Ez a kötet az olasz várépítésnek csak középkorával, tehát a bástyarendszer előtti mestereivel s alkotásaival, foglalkozik. Jellemző, hogy leírásra méltó hadiépítmény bőségesen található ebből a korszakból, de a tervezők és építők névsora annál hiányosabb, bár a szerző még így is sok katonai építész nevét és életrajzi adatait sorolja fel, részint a szövegben, részint a függelékben.

Behatóan jellemzi könyvének I. fejezetében a középkori várak és várkastélyok alkotóelemeit: a különböző fajtájú tornyokat, körfalakat és belső építményeket, majd a középkori várvívás módját és eszközeit ismerteti. Nagyon érdekes és tanulságos Európa s a Földközi-tenger menti Ázsia váraínak összehasonlítása.

Ezeknek építészeti tipusai alapjukban véve nem mutatnak nagyobbfokú különbséget, de a részletekben mégis van sok alaki eltérés. Ugyanis az Itáliától északra eső országokban sokkal elevenebb a hadiépítmények képe. Több rajtuk a pusztán díszítő részlet; erősebben tagolják őket a különböző méretű tornyok s a meredek, nem egyforma magasságú ház- és toronytetők.

Ezzel szemben a déli s különösen az olaszországi várkastélyokon, egyszerűbb formákat látunk: zordon külsejű, vastag, csupasz falakat, mérsékelt méretű párkányokkal és láthatatlan tetőkkel. Ezt a „latin" várépítőstílust Keleten két befolyás — tudniillik a bizanci és a kereszteshadjáratoké — módosította.

A bizanci hatás alatt keletkezett várakban a belső kastély helyét a gyakran „cittadella" néven is szereplő „akropolis" foglalta el. A körfal sokszorosan szaggatott; rövid kötőgátjai vannak s a tornyok egymástól való távolsága magasságukal egyenlő. A falakat sok lövőrés töri át és jólkifejlett párta koronázza. A városokat két vagy három, kívülről befelé egyre magasabb fallal vették körül. Ezek a falak is pártásak és lövőrésekkel áttöröttek.

A körfal határolta tér egyik sarkában, a legmagasabb helyen, állott a latin várkastélytól nagyon eltérő akropolis. Ezt ugyanis csupán egy tornyos fal alkotta, amely egy meglehetősen szűk udvart fogott körül. Ilyen akropolis volt például Konstantinápolyban, Niceában, Jeruzsálemben és Laodiceában. A tengerparti városokban az akropolis a vele összekötött kikötő szomszédságában állott. (Tirus, Beirut, Tortosa, Cesarea.)

A bizanci császárság ázsiai birtokait már a IX. században elfoglaló saracénok, fenntartották, sőt módosították a kezükbe jutott erősségeket. A tornyokat szaporították, annyira, hogy egymástól mért távolságuk magasságuknak egy negyedére is alászállott. Boltíven nyugvó folyosóval és poternával is ellátták őket. Mindezen munkájukban nem csupán a bizanci iskolában felnőtt szíriai mesterektől, hanem olaszoktól — főként genovaiaktól — is kaptak támogatást.

A XI. század végén megindult kereszteshadjáratok újabb változást hoztak. A régi városok a korábbi háborúk folyamán elnéptelenedtek, úgy hogy körfalaik már nagyon is tágasaknak bizonyultak. Ezeket tehát szűkebb védőövvel kellett pótolni. A pótlás nyugati mintára, hosszú kötőgáttal ellátott tornyos fallal történt. Az új védővonalhoz, szintén nyugati elemként, a kastély, a városi torony, vagy a nemesi torony járult. Ezek a keresztesektől származó építmények tehát már erősen közelednek az olaszországi mintához, s a keletitől — a tornyok kisebb számán kívül — az építőanyag gondosabb megmunkálása is megkülönbözteti őket.

A cittadella továbbra is megmaradt, bár inkább az itáliai várkastélyhoz hasonló alakban. De ezen kívül a városok belsejében más kastélyok is — a lovagrendek székházai — épültek. Mindezek a kastélyok rendszerint egyszerűek; négyszögletű saroktornyaik vannak, továbbá széles és mély árkuk, néha pedig kettős körfaluk is. A keresztesek a templomokat is védhető alakban építették s némelyikből (például a tortosaiból) nagy katonai fontosságú „templomvár" lett.

Amalfi, Pisa, Genova és Velence Palesztinába származott lakói, a tengerparti városokban, ottani házaik közé itáliai mintájú, de alacsonyabb tornyokat építettek. Corner például azt írja, hogy Acconban annyi a torony, akárcsak az Appenin-félsziget városaiban s a paloták olyan feudális kastélyok, aminőket Toscana földjén lehet látni.

Ott, ahol a védőműveket egyedül az olasz gyarmatosok építették, mint például Trákiában és a Fekete-tenger mellékén, a most tárgyalt XII—XIV. századbeli tipusokat nem igen találjuk. Itt az erődök tisztán olasz jellegűek, vaskosak, szilárdak voltak, de minden csupán díszül szolgáló részlet nélkül. Rendszerint négyszög az alapformájuk, mindenik sarkán egy-egy toronnyal, mint például Gibello, Moncastro. Ha azonban a térszín hullámos volt, akkor a legcélszerűbbnek látszó módon alkalmazkodtak hozzá az alaprajzzal, mint például Perában, Caffában, Cembaloban, stb.

Kezdetben földből és fából épült a védővonal s csak később pótolták fallal, amikor már kellően kifejlődött az illető helyen a kereskedelmi forgalom. A telep, vagy gyarmat feje (console, podestà), azonkívül, hogy az egész katonai és polgári igazgatást ellátta, az építkezést is irányította s rendszerint nem mulasztotta el, hogy nevével, címerével és évszámmal ellátott kőtáblát ne illesszen a falba. Így különösen az Egei-tenger szigetein, Konstantinápolyban, a Krim-félszigeten s a kisázsiai partokon temérdek olyan olasz felírást találunk, amely azokra az emberekre és azokra az időkre emlékeztet.

Érdemes megemlíteni, hogy a középkorban építészek és katonai parancsnokok egyaránt dolgoztak a hadiépítményeken. A tervezés, az egész építmény vázának és szerkezetének megállapítása, az építészek feladata volt. Ezek azonban nem csupán a mai értelemben vett polgári vagy katonai építőművészek, hanem gyakran egyúttal festők, szobrászok vagy kőfaragómesterek is voltak. Címük „magister", vagy „protomagister" volt. Ilyen sokoldalú mester például a XV. században élt Scarpagnino, számos velencei műemlék építője, aki Legnago megerősítésén is dolgozott, vagy Fra Giocondo, Michelangelo, Peruzzi, Sangallo, akik mindannyian a várépítés terén is munkálkodtak.

A katonai parancsnokok is, még pedig mind a szárazföldi, mind a tengeri haderők parancsnokai, szükségképpen belemélyedtek a haditechnikába, annyival is inkább, mert a középkori háborúk nagy része várak birtokáért folyt. Ezért találunk sok olyan vezért, aki egyszersmind jeles haditechnikus is volt. Igy például Guglielmo Embriaco, hajóhadparancsnok létére, Jeruzsálem ostromát is vezette. Sőt akadt egy olasz nő is — Cristina da Pizzano — aki a XIV. század végén a haditechnikai irodalom terén működött.

A munka II. fejezete előbb az olaszoknak a keresztes háborúkban játszott nagy szerepét tárgyalja, azután pedig bemutatja a hadiépítészetnek mindazokat az emlékeit amelyeket kétségkívül olasz mesterek hoztak létre, Palesztinának, Sziriának és Anatoliának igen sok városában.

Még nem egészen bizonyos, hogy honnan kerültek Keletre az első itáliai gyarmatosok, de ugy látszik, hogy Amalfinak már a VI. században volt telepe Jeruzsálemben. Ennek a köztársaságnak hatalma a XI. században érte el a tetőfokot, amikor valósággal az ő hajói uralkodtak a tengeren. De ezt az elsőséget már a XII. században vitássá tette Genovának egyre növekvő tengeri hatalma. Pisának is voltak már a XI. században keleti gyarmatai, amelyek a XIII. századig virágzottak. Velencének az első keresztes hadjárat után, a jeruzsálemi királyság csaknem minden nagyobb városában volt telepe. Fontos tudnunk, hogy mindezek a telepek nem területhódítás céljából, hanem pusztán kereskedelmi érdekből keletkeztek. Minthogy pedig gazdagságuk folytán nagyon sokan irígykedtek reájuk, a telepesek kénytelenek voltak megfelelő védőműveket is építeni.

Lehetetlen, még olyan röviden is, valamennyi műemléket felsorolnunk és leírnunk; ennnélfogva csak a legjellemzőbbnek Castelsanpietronak (a mai Budrumnak) vázlatos ismertetésére kell szorítkoznunk, amennyire képek és tervrajzok nélkül lehetséges.

Castelsampietrot az Egei-tenger kisázsiai partján, az antikvilágbeli Halikarnassos romjaira építették — nagyobbára olasz mesterekkel — a Szent János lovagok, megalkotva vele a Rendnek talán legnagyobbszerű s félig rombadült állapotában is impozáns levantei várát.

Manapság a tenger már messzire hátrált attól a vonaltól, ameddig a XIV. században terjedt s a hajdani kikötőt teljesen betemette az iszap és a homok.

A Szent János-lovagok 1310-ben tették át székhelyüket Rodos-szigetére s 1404-ben szállottak meg a hajdani Halikarnassos akropolisának maradványait. Az új erősség gyorsan felépült a tengerbe nyúló földnyelven s teljesen kifejlődött állapotában egy középkori és egy a XVI. század első évtizedeiben épült újabb részre oszlott. Középen egy kis magaslaton áll a legrégebben épült várkastély, két nagy, négyszögletes toronnyal, ciszternával és melléképületekkel. Ezt, körülbelül 140 × 100 méter oldalhosszúságú négyszögben, körfal övezi, két udvart zárva körül. A magosabbik a várkastélyt környezi, az alacsonyabbik a nyugati homlokzat mögött van. Ennek a körfalnak délkeleti sarkán hatalmas erős torony őrködött a rend gályáinak kikötőhelyén. A legérzékenyebb a szárazföldre néző északi homlokzat volt, ezért ennek falát 5 torony oldalozta. Ez elé épült a XVI. századbeli, tehát már újkori erődítmény. A lapos keleti partra néző oldalt különböző külső védőművek is biztosították.

Azok közül az olaszok közül, akiknek neve Castelsanpietro építéséhez is hozzáfűződik, megemlítjük Orsinit és Fabrizio del Carrettot: az előbbi 1467-től 1476-ig, az utóbbi 1513-tól 1521-ig a Szent János-lovagrend nagymestere volt. Továbbá Castelsanpietronak 1431 és 1434 közötti kapitányát, Angelo Muscetolla lovagot, Bernardino Piossasco és Costanzo Operti várnagyokat, valamint Nicolo d'Ancisát, Operti műve többek között a vár nyugati oldalán álló „Rivellino grande" (nagy pajzsgát). Mindezek emléke nem csupán krónikákban, hanem részben címeres, felíratos köveken is él. A szerző a középkori várépítésnek ezt a rendkívül érdekes példáját 2 alaprajzon és 16 képen is bemutatja.

A III. fejezet Tracia és Macedonia váraival foglalkozik. Ebből minket

magyarokat leginkább Konstantinápoly egyik városrészének, Perának, erődítményei érdekelnek.

A genovaiak alapította s a XIV. század elejétől a XV. század közepéig fennállott és virágzott város rész -- „la magnifica comunità di Pera" — nem az első olasz telep volt Konstantinápolyban, mert a görög császár, miután 1081-ben, velencei hajóhad segítségével szétszórta az albán partokat támadó normann flottát, hálája jeléül átengedte Velencének Dalmáciát, az egész Keleten nagy kereskedelmi kedvezményekkel ruházta fel a köztársaságot s a fővárosban is adott neki településre engedélyt.

Azonban békés fejlődésről szó se lehetett, mert Velence féltékeny vetélytársa, Genova, egyre jobban élesztette a császár s a lagunák városa között lángralobbant egyenetlenségeket. Ezekbe a másik két hatalmas köztársaság, Amalfi és Pisa is beleszólott, még pedig az utóbbi leginkább Velence pártján.

A XII. század végén mind a négynek voltak Konstantinápolyban telepei, de a velenceiek és a genovaiak azontúl se férték meg békésen s amikor csak lehetett, pusztították egymás szállásait. 1303-ban történt, hogy a császár a perai parton jókora területet engedett át Genovának, megengedve ott mindenféle házak építését, azzal a kikötéssel, hogy ezek az építmények se kastély-, se várformájúak ne legyenek.

Maggiorotti nagyon világos és minden hosszas leírásnál könnyebben érthető térképen mutatja be Pera vármüveinek fejlődését, 1303-tól kezdve 1453-ig, vagyis a görög császárság bukásáig s vele együtt a konstantinápolyi olasz gyarmat hanyatlásáig.

Az első „concessio" szabálytalan, hosszúkás négyszög volt, amelynek leghosszabb (560 m) oldala a tengerpart mentén, keleti oldala pedig a dombok lejtőin húzódott végig. A telep helyzete, az uralkodó magaslatok közelsége miatt, nem volt megnyugtató. Ezért az első podestà — Montano de Marinis — csakhamar hozzáfogott a védőöv felépítéséhez. Ez kezdetben csak rőzsefonattal megkötött földből készült, de amikor 1315-ben a telepet s részben a kerítést is, tűzvész pusztította el, Marinis — a császár tilalmával mit se törődve — újabb, szabályosabb körvonalú tornyos övnek kőből való felépítését határozta el. Elrendelte, hogy a körfal közelében álló házak külső oldalán ne legyen ablak, csak lövőrés, hogy a védelemben közvetlen részt vehessenek. Bárha a császár megtiltotta, a genovaiak mégis építettek a keleti körfal közepetáján egy kastélyt, amelynek alapfalai Pera erődítményeinek 1864-ben történt lebontásakor kerültek napvilágra.

De a védővonal még így sem felelt meg a genovaiak levantei építésmódjának, mert nem volt olyan pontja, ahonnan a hajók járását szemmel lehetett volna tartani, azt a kérésüket pedig, hogy a telep keleti irányban tovább terjeszkedhessék, a császár méltatlankodva utasította vissza.

Azonban egy korábbi, rosszulsikerült kísérlet után, 1349-ben felhasználták a császárság akkori szorult helyzetét s a telep délkeleti oldalán, csúcsával a dombtetőre nyúló háromszögű területet foglaltak el, azután pedig hamarosan be is kerítették. A háromszög csúcsán a császár tilalma ellenére, a Szent Keresztről elnevezett tornyot (Torre di Santa Croce) építették. Ez volt a gyarmat első állandónak bizonyult bővülése.

A genovaiak, miután győzelmesen fejezték be az 135 -tól 1352-ig tartott háborút Velence és a császár ellen, békét kötöttek, amelynek értelmében a császár nem csupán az előbb említett szerzeményeket hagyta meg birtokukban, hanem azt is megengedte, hogy a Bosporus partján álló „láncos toronyban" (Torre della Catena) őrséget tarthassanak, eddig a toronyig terjesztve ki az immár másodszor bővülő gyarmatot.

Ekkor kezdődött Pera igazi virágzása s a görög császártól való csaknem teljes politikai függetlensége. Ezt a fontos valóságot a feliratos, címeres kövek sokasága is igazolja, amelyekből talán egy régi városban se lehet ennyit találni. Az akkori genovai dogék, perai podestàk és más kiváló személyek neveit látjuk rajtuk megörökítve, akik mindenikének volt több vagy kevesebb része a várfalak, tornyok vagy kapuk felépítésében.

1387-ben és 1397-ben újabb térfoglalás történt, még pedig az északi és keleti oldalon. Észak felé alkalmatlan lévén a térszín, 1400 és 1403 között kelet felé nyujtották meg a körfalat, olyanformán, hogy az 580 méter hosszúságban a tengerparton haladt, azután északra fordult s a Szent Kereszt tornyánál csatlakozott a régi körfalhoz. Ez volt az ötödik bővülés, amelynek következtében Pera kerülete mintegy 3 kilométerre növekedett.

A körfalak külső síkja függélyes volt, felső részükön apró ívekkel, amelyek a kiszögelő mellvédet tartották. A falak tetején 1 méter széles körfolyosó húzódott, amelyre vagy a toronyból, vagy pedig alulról létrán lehetett feljutni.

A tornyok nem oszlottak el egyenletesen a falak mentén; alaprajzuk is különböző volt. Találunk közöttük köralakúakat, négyszögletűeket, sőt ötszögletűeket is. Valamennyi közül leghatalmasabb a Szent Kereszt 48 méter magas tornya volt, amelyet Baldassare Maruffo podestà 1447-ben valóságos mentsvárrá (Ridotto difensivo) alakított át s négy méter magasságú és 2 méter vastagságú körfallal, továbbá 15 méter szélességű árokkal vett körül.

A kapuk száma a XV. században 12 volt. Sötétszinű faragott kőből épültek, biztonsági okokból meglehetősen keskeny, de olyan magas nyilással, hogy lóháton is be lehetett rajtuk menni.

A szerző részletesen leírja Konstantinápoly 1453-i ostromát és bevételét is, amelynek következtében Pera is elvesztette addigi függetlenségét. Lakosainak egy része a megváltozott viszonyok következtében kivándorolt. A török leromboltatta a szárazföld felé nyiló kapukat és megszállotta a Szent Kereszt tornyát, valamint az arzenált is. Azonban a szultán dekrétummal biztosította a perai olasz gyarmat hűbérviszonyban való további fennállását. A győző nem romboltatta le a várfalakat, sőt Andrea Testa 1513-ban meg is újította őket. De a következő századokban annál gyorsabb pusztulásnak indultak, mígnem az 1864-ben végrehajtott városszabályozás legnagyobb részben eltüntette őket. Ma már csak a Szent Kereszt átalakított tornya és egyes, siralmas állapotban levő maradványok emlékeztetnek a középkori olasz várépítés egyik legnagyobbszerű alkotására. Az új gazda a perai podesták 1316-ban újjáépült székházát (Palazzo podestarile) is barbár módon kiforgatta eredeti mivoltából.

A Fekete-tenger északi partja, úgyszintén az Azovi-tenger partja, is tele volt a középkorban olasz telepekkel: Caffa (Theodosia), Soldaia (Sudak), Cembalo (Balaklava), Inkerman, Vosforo, Taman, La Tana, Mangut, Santi, Lusta, Jalita, San Teodoro stb. stb.

Az ókori Theodosia helyére épült Caffa volt közöttük a legfontosabb. Ez a hely már Hadrianus császár korától kezdve lakatlan volt s az elhagyott antikvilágbeli telep romjain bizanci gyarmat keletkezett. Bizonyosra vehető, hogy a genovaiak már a XII. században megvették a lábukat az elpusztult bizanci telep helyén és Stella állítása szerint már a XIII század elején megkezdődött a védőöv építése, amely Sinibaldo Doria nevéhez fűződik.

Caffa történetét nagyon viharossá tették a szüntelen harcok, részint a szomszédos tatárok, részint a velenceiek, majd az oroszok ellen. Itt tehát okvetlenül várat kellett építeni, amely még 1775-ben is annyira ép volt, hogy akkor készült részletes orosz térképén legrégibb alkotóelemeit is fel lehet ismerni.

A legkorábban épült, mintegy 700 méter kerületű cittadella egy kis dombot és egy sík területet zár magába. Északi sarkán állhatott a római „Castrum" s ennek alapfalaira épülhetett a középkori „Castello", amelyből ma már csak két torony és egy magános faldarab áll.

A város körfalának a cittadellához nyugaton csatlakozó része a térkép készültekor se volt meg, mert az oroszok már korábban elpusztították. Ez a tornyos körfal 1340 és 13-5 között épült s tornyainak és kötőgátjainak egy része ma is fennáll. Valamennyi torony négyszögletű, mintegy 20 méter magas és 10 méter oldalszélességű volt. A toronyfalak részint függélyesek, részint mérsékelten lejtősek.

Caffa a XV. század első felében élte virágkorát. 1453-tól fogva már

csak tengődött, török kézre jutásáig, vagyis 1475-ig. De a védőművek elpusztítása nem az ő nevükhöz, hanem az oroszokéhoz fűződik, akik 1783 óta kőbányául használták a tornyokat és kötőgátjaikat.

Az V. fejezetben az Egei-tenger szigeteinek, majd Ciprus szigetének olasz hadi műemlékein kalauzol végig a szerző. Az előbbieken Cerigo, Anafe, Santorin, Amorgo, Ios, Sichinos, Polikandros, Chimolo, Sifnos, Paros, Mikonos, Delos, Serifos, Chitnos, Keos, Tinos, Andros, Egina, Samos, Nikaria, Chios, Psara, Antipsara, Lesbos, Tenedos, Stalimene, Imbros és Samotrake, az utóbbin Larnaca, Baffo, Chiti, Cerines, Limisso, S. Ilario, Nicosia és Famagosta jelzik az olasz haditechnikusok működésének helyét.

Famagosta talán az a név, amelyet a legtöbb Velencében járt magyar hallhatott s láthatta — ha ugyan megfordult a San Giovanni e Paolo templomban — azt az úrnát is, amely Famagosta elevenen megnyúzott hős védőjének, Marcantonio Bragadinonak bőrét rejti. Az urna felett egy különben elég gyönge falfestmény is megörökíti ezt a borzalmas jelenetet (1571).

Ez a város a sziget északkeleti partján épült. Két kikötője volt; az egyik a lagunára, a másik a tengerre nyílott. Itt a XIII. században egy bizanci falu állott, úgy látszik, fallal körülvéve. A genovaiak a XIV. század közepén hatalmukba kerítették Famagostát is és kijavított védőműveit egy várkastéllyal is megtoldották. 1488-ban Velence lett úrrá Ciprus szigetén s teljesen megujította és ágyúk befogadására is alkalmassá tette a régi erődítményeket. A kastély tornyait és kötőgátjait alacsonyabbra szabták, a tengerpartra néző homlokzatot teljesen ujjal pótolták, amelynek tetejére már ágyúkat is lehetett állítani. A Porta di Limissò elé hatalmas pajzsgát épült, belsejében 3 méter széles folyosóval. Ennek lövőrésein át lehetett a körülötte levő árkot pásztázni. Végül Ercole Martinengo gróf nagy bástyát épített az északnyugati saroktorony helyére, amely az akkori rendszerben épült olasz bástyáknak egyik legszebb példája. Két homlokzata 95—95 méter hosszú; 35 méter hosszuságú szárnyaiból 17 méternyi darab hátra van tolva. Ebben a részben vannak két sorjában egymás felett a kötőgátakat oldalozó ágyúk. Az alsó sor boltozott kazamátában, a felső sor a nyílt gáton áll.

A török csak hosszas ostrom után tudta bevenni az erős várat 1571 augusztus 1-én. Megemlíthetjük, hogy a velencei uralom utolsó éveiben ezek a hírneves katonai mérnökök dolgoztak Famagostában: Astorre Baglioni, Marco Crivellatore, Gerolamo Magio, Ercole, Gerolamo és Nestore Martinengo grófok, Giovanni Mormori és Giangirolamo Sammicheli.

Itáliához való nagy közelségénél fogva, Görögországban is tág tere nyílott az olasz gyarmatosításnak, amelyben itt is a két örökös ellenségnek, Genovának és Velencének volt legnagyobb része. Ilyen olasz telepek voltak — hogy csak a legfontosabbakat említsük — Lepanto, Calcide, Korinthos, Argos, Nauplia, Mistra, Monemvasia, Corone és Modona.

A középkor végén Napoli di Romania, (a mai Nauplia) volt a legnagyobb és legfontosabb görögországi várak egyike. A várost részben hellén, részben bizanci eredetű körfal övezte tornyok nélkül, de fűrészfogakhoz hasonló, sűrűn alkalmazott kiszögelésekkel. A körfal az északkeleti oldalon a part közelében állott kicsiny várkastélyhoz, az ellenkező oldalon az antikvilágbeli akropolishoz csatlakozott. A Monte Palamede nevű magaslaton, az akropolistól körülbelül 1 kilométernyire is állott valami kisebb erősség, úgyszintén a kikötő bejáratát elzáró kis szigeten is.

A velenceiek az utóbbinak helyére a S. Teodoro nevű váracskát építették, amely egy fogaspártájú körfalból s az udvar közepén emelkedő magas és vaskos toronyból állott. A XV. század második felében két egymáshoz csatlakozó új védőművet függesztettek az akropolis keleti oldalához. Az egyiket, amely az akropolissal érintkezett, tornyos fal alkotta, egy a többinél nagyobb toronnyal az északkeleti sarkon. A másik védőmű a most említettnek bejárása előtt van s így annak mintegy kapuvédője (Barbacane) lehetett. Kelet felé kerek toronyban végződött. Ez a „Baluardo della cittadella" már az átmenetet jelzi a középkori várépítéstől az ujkori bástyához.

A városon uralkodó Monte Palamede erődítményei zárt csoportot al-

kottak. Legrégibb része háromszögű volt, amelyhez a velenceiek a S. Gerardo, S. Andrea és S. Nicolò nevű három kisebb erődöt függesztették. A közöttük üresen maradt tér a csapatok gyülekezésére szolgáló „Piazza d'Armi" volt.

Nauplia várát a XVII. században, Gibraltár után a legerősebbnek mondották egész Európában. Építői közül megemlítjük Antonio Gambellot, Antonio Marinatot, Bartolomeo da Vicenzát, Gurlino Tombesit és Bellone Manettit.

Az utolsó fejezet Provenceba vezeti az olvasót, Acquemorte (ma Aiguesmortes) várához, a középkori olasz hadiépítészet egyik legszebb s ma is fennálló alkotásához.

Ez a vár a hasonnevű öböl lagunái között, a Rhone torkolatától nyugatra esik. Itt már IX. Lajos francia király építtetett egy erős tornyot s úgy látszik, hogy a várost is földdel töltött palánkkal vétette körül. Ő is foglalkozott Acquemorte állandó jellegű megerősítésének gondolatával, de a terv végrehajtására csak utóda, III. Fülöp alatt került a sor. Ez már 1271-ben megbízta Guglielmo Boccanegra hírneves genovai hadiépítészt ezzel a nagy munkával. Tulajdonképen három építkezésről volt szó, tudniillik a város védőövének, a Torre Carbonierának és a kikötőnek felépítéséről. Boccanegra elkészítette a terveket s 1272-ben munkához is fogott, de már 1274-ben meghalt, amikor a falak még alig látszottak ki a földből. Utódjára, a szintén genovai Nicola Cominellire hárult a feladat, hogy Boccanegra tervei alapján továbbfolytassa és — nem tudni melyik évben — be is fejezze az építkezést.

Az új körfallal körülzárt tér trápezoid alakú. A lagunára néző délnyugati oldala 497, a vele szemben levő 567, a két kisebb pedig 301 és 269 méter hosszú. A trapezoid négy sarkán egy-egy nagy torony áll. Ezek közül az északi sarkon levő, már korábban épült kerek Torre Costanza nem csatlakozik a körfalhoz, hanem teljesen el van szigetelve tőle. A többi három saroktorony (Villanova, Polveriera és Borgognona) is kerek és kerületének $^3/_4$ részével esik a körfalon kívül.

A laguna felőli (délnyugati) homlokzat a legerősebb. Hat kötőgát és öt torony alkotja: ezek közül három egyszerű, a többiek pedig ikertornyok (Torri gemelle). Az átellenes homlokzaton már csak két egyszerű, négyszögletes és három ikertorony van; az utóbbiak egyikén visz át a szárazföldre nyiló főkapu. A délkeleti oldalon egy négyszögű és egy ikertorony, az északnyugatin pedig csupán egy négyszögű torony áll. Az utóbbi homlokzat előtt levő árkot később a Torre Costanza közelébe nyúló kis kikötővé alakították át.

A kötőgátak falai 11 méter magasak s alul 4, felül $2\,^3/_4$ méter vastagok. A hajdan 5—6 méter mély árkokat 1778-ban egészségi okokból betömték. A tornyok magassága a kötőgátakénak majdnem kétszerese. Valamennyi torony úgynevezett „Torre a cavallo del muro," vagyis a kötőgátnak mind belső, mind külső falsíkja elé nyúlik. Az ikertornyok valóságos kis várkastélyt alkottak. A szerző különösen hangsúlyozza, hogy a tornyok felső részéhez tapasztott kis vigyázótorony (garitta; franciául: échauguette, németül: Luginsland) eredetileg nem volt meg s csak a XIV. században épült. Az efféle tornyocska a francia várépítés tartozéka s olasz várakon csak igen ritkán fordul elő.

A védőöv északi sarkán, de tőle elkülönítve álló „Torre Costanza," 30 méter magas, 22 méter átmérőjű kerek torony; ablakokkal és szűk lövőrésekkel csak gyéren áttört falai 6 méter vastagok. Ez a hatalmas építmény nem csupán védő, hanem egyúttal lakótorony — a király szállása — is volt. A „Torre Costanza" a középkori várépítésnek minden részletében alaposan átgondolt valóságos mesterműve s bizonyos fokig a keresztesek keleti építkezéseire is emlékeztet. Az, hogy melyik évben épült, kiderítésre vár.

Acquemortetól 2 kilométernyire északra, a lagunát átszelő úton épült a város védőműveivel egyszerre, a „Torre Carboniera." Ennek a 16 méter magas és 10 méter oldalhosszúságú négyszögletes toronynak az volt a rendeltetése, hogy a várost netalán megkerülő ellenség elől elzárja a továbbjutást.

Acquemorte falainak és tornyainak összesége, egyszerű, de megkapó alakban emelkedik ki az őt környező csendes és sivár mocsaras lapályból, egy rég letűnt kor beszédes tanujaként.

* * *

Ez az ismertetés természetesen csak igen hézagos vázlatát adhatja a könyv tartalmának, de terünk nem engedi, hogy a kisebb részletekbe is belemélyedjünk. Most tehát még csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy a szerző irálya cikornyátlan, világos és egyúttal eleven is. Azzá teszi a valamennyi fejezetbe gondosan beleszőtt történelmi háttér. Magyarázatai, fejtegetései könnyen megérthetők a sok szebbnél-szebb kép, alaprajz és harántmetszet segítségével. Csakis ilyen, nagy szakértelemmel összeválogatott, bőséges képanyaggal lehet ezt a különben is elég nehéz tárgyat a helyszini viszonyokat nem ismerő olvasóval megértetni.

Maggiorotti táborszernagy ezzel a művével valóban nagyot alkotott. A legteljesebb elismerés illeti érte, de vele együtt a fascista olasz kormányt is, amely a fenkölt cél érdekében nem sajnálta a pénzt ennek a kiváló könyvnek megfelelő köntösben való kiadására.

Gyalókay Jenő.

Leone Andrea Maggiorotti és Dr Florio Banfi: *Le fortezze di Temesvár e di Lippa.* Különlenyomat az „Atti dell'Istituto di Architettura Militare Italiana" III. kötetéből. 8⁰ 47 lap, 12 képpel. Róma, 1933.

Néhány hónappal ezelőtt hagyta el a sajtót ez a Temesvár és Lippa váráról szóló füzet, dicséretreméltó újabb tanúságaként az olasz—magyar szellemi együttműködésnek.

A két vár *általános* története eléggé ismeretes minálunk, de annál inkább hiányzik katonai szempontból való, fejlődésüket és hanyatlásukat is feltüntető szakszerű leírásuk. Ezen a téren tehát hézagpótló Maggiorotti táborszernagy és Dr. Banfi Florio tanulmánya, amely a külföldin kívül az idevágó magyar irodalmi anyagot is gondosan felhasználta. Az értekezés nagyobb része, a dolog természeténél fogva Temesvárról szól, mert ez volt a két vár közül a fontosabbik.

Délmagyarországnak azt a részét, ahol Temesvár épült, a középkorban erdőséggel szegett és sok kisebb-nagyobb vízfolyással átszőtt, hosszúra nyúlt mocsár borította. Ebbe torkollott a mai Gruin táján a Béga és Temes, továbbá lejebb a Poganis, a Surgány és a Temesina vize is. Ennek a bonyolódott vízrendszernek legészakibb ága talán a mai Ó-Béga, legdélibb folyása pedig alkalmasint a Temesnek a mostani Zsebely alatti „Birda" nevű mellékága lehetett.

Ennek az egykor annyira miazmás területnek északi szélén keletkezett Temesvár, amelynek helyén már a dákok uralma idején, majd az avar birodalom korszakában is állott valami erődítmény. Ezt a honfoglaló magyarok az úgynevezett „Kreml-typus" szerint alakították át, amellyel oroszországi vándorlásaik alatt ismerkedtek meg. Az ilyen „Kreml" többnyire szabálytalan alaprajzú volt; kőfal, kőhányás, vagy döngölt agyagból készült, rőzsefonattal és gerendával is megerősített gát fogta körül. Az 1241-i mongoljárásig ez a várépítőrendszer uralkodott Magyarországon. A legfontosabb ilyen erősségek belsejében vaskos öregtornyot is építettek, amint azt többek között Temesvár, Tokaj és Munkács példája is mutatja.

Temesvár felvirágozása tulajdonképpen I. Károly király idejében (1308—1342) kezdődött. Ő a régi vár közvetlen szomszédságában új erősséget építtetett. Mivel a vízjárta talaj nagyobb épület terhét nem birta volna, velencei módon a fenékbe vert cölöpökből kellett megfelelő alapzatot teremteni. Az új „Anjou-vár" négyszögletű volt, mindenik sarkán egy-egy kerek toronnyal, belsejében pedig palota épült. Ugyanerre a formára alakíttatta át a király a régi várat is, amelynek földgátját szintén téglával burkoltatta.

A XIV. század végén Magyarországot már fenyegető török veszedelem 1396-ban Temesvárt is elérte, temérdek kárt és pusztulást okozva. De a nálunk inkább Ozorai Pipo néven ismert Filippo Scolari csakhamar helyreállította a várat, természetesen a régi alapokon. További fejlődése már Hunyadi János idejére esik. Az ő szolgálatában volt az a Paolo Santini nevű olasz építész, akinek az 1443 és 1447 közötti temesvári építkezések tulajdonítha-

tók. Santini leromboltatta a korábbi erődítményeket s helyükbe új várkastélyt épített, de nem az Anjou-vár alapfalaira. A régi várból csupán az új főgátba illesztett Vízikaput s a fölötte emelkedő tornyot hagyta meg. Ez a „Hunyadi-vár" körülbelül 10 méterrel volt szélesebb az Anjou-várnál, amelytől külsőre alig különbözött. Ugyanebben az időben a városnak is volt már kerítése, részben szintén Santini műve. A XVI. század közepén már két megerősített városrészről, tudniillik a Nagy- és Kispalánkról szólanak a kútfők.

Az a mélyreható nagy átalakulás, amelyet az olasz bástyarendszer diadalrajutása idézett elő a várépítésben, minálunk csak a mohácsi vész után kezdette éreztetni hatását; de ez a hatás még nagyon sokáig nem terjedt Temesvárig.

Az egyre jobban fenyegető török veszedelem kövelkeztében, I. Ferdinánd király 1551-ben megbízta Giovan Battista Castaldo tábornokot, hogy a temesvári erődítményeket javíttassa és egészítesse ki. Castaldo segítőtársa, ebben, valamint a többi hasonló (erdélyi) munkájában is, Antonio da Bufalo Andrea da Treviso, Francesco és Simone da Pozzo, Alessandro da Urbino (Cavolini), Zuan de Roveredo, továbbá Antonio és Martino de'Spazio volt. Castaldo előbb a spanyol Bernardo Aldanát, majd ennek önkényű távozása után Don Caspare Castelluviot rendelte ki Temesvár kapitányául. 1552 májusában Losonczy István vette át ezt a tisztséget. Mellette, mint műszaki tanácsadó, Martino de'Spazio működött. Az építkezés a Hunyadi-várra és Kis-palánkra nem terjedt ki, ellenben teljesen elkészült a Nagypalánk erődítése, nagy baluardokkal, széles árokkal és fedett úttal. Az olasz bástyarendszernek — az 1716-i visszavételkor készült megbízható térképen is — csak a Nagypalánk északkeleti sarkán látszik nyoma, egy félbástya alajában. Ugyanez a térkép egy pajzsgátat és két fedőgátat is ábrázol.

A törökök ugyanis sohase tüntek ki a várépítés terén s ezért a birtokukba jutott középkori jellegű várakat se alakították át korszerűen, hanem csak a legszükségesebb javításokra szorítkoztak. Igy aztán Temesvár képe alapjában véve alig változott az 1552-től 1716-ig tartott török uralom alatt. Ezt látjuk, többek között, Buda és Szeged várán is.

Temesvár elavult erődítményeinek átalakításával Marsili és Morando Visconti olasz hadmérnökök is foglalkoztak. (Az előbbi azonban nem azonos a nagyhirű Luigi Ferdinando Marsili gróffal). Van egy térkép, amely a várat Marsili elgondolása szerint, négy szabályszerű bástyával tünteti fel. Azonban a teljes újjáépítés nagy munkája már nem az olaszokra, hanem császári hadmérnökökre várt. III. Károly király 1723 április 15-én tette le a nyolchomlokzatú új vár alapkövét s 1739-ben, a külső védőművek kivételével el is készült ez az akkor még nagyon fontos erősség. Ennek az építkezésnek esett áldozatául a már nagyon roskadozó Hunyadi-vár, Lebontották s helyébe, nagyrészt új alapokon, tűzérszertárat építtettek. Ezt 1849-ben az ostromló magyar sereg ágyúi nagyon megviselték, úgyhogy sok mindenféle változtatással, újjá kellett építeni. 1905-ben a szertárparancsnokság birtokában volt egy régi metszet, amely a Hunyadi-várnak ezt a késő utódát még 1850 előtti, a mostanitól teljesen eltérő állapotában ábrázolja. Santini hajdani művéből ma már csak egy torony maradványa s egy faldarab látható. Alapfalai az 1903-i ásatások során kerültek napfényre.

Az utolsó olasz hadmérnök, aki Temesvárott is működött — a veronai Carlo Alberto Pellegrini gróf (*1720, †1796) — a császári hadseregben fényes pályát futott meg, mert 1788-ban tábornagy. 1789-ben pedig, Belgrád ostrománál szerzett érdemeiért, a Mária Terézia-rend nagykeresztese lett.

A tanulmány többi része Lippáról, a Maros-völgyének törökvilágbeli legfontosabb váráról szól. Erről is sok téves adat forog közkézen, mind helyére, mind pedig alaprajzára és felépitményére vonatkozólag. A szerzők helyesen állapitják meg, hogy Lippának tulajdonképpen négy erőssége volt. Ezeket a mi történetiróink igen gyakran összezavarják, összekuszálván ezzel azt is, ami az egyikre vagy másikra vonatkozik.

A Maros radna-lippai szorosának keleti végén, a Boszporda (Pass-Pforte) nevű erdős magaslaton épült az első erődítmény, alkalmasint nem

sokkal a mongoljárás után. Ebből ma már csak egy kerek toronynak némi maradványa látható. Rendeltetéséről megoszlanak a vélemények. Legtöbben csak magányos vigyázótornyot látnak benne, ahhonnan a Maros kelet felé kitáguló völgymedencéjét jól szemmel lehetett tartani. Lehet azonban, hogy a toronyén kívül még más alapfalakat is rejteget a föld. Az utóbbi (valószínűbbnek látszó) esetben valóságos váracska állhatott itt, amely a vele szemben levő s 1278 óta szereplő Solymos várával együtt, a völgyszoros elzárására szolgálhatott. Ezt az utóbbit Hunyadi János teljesen ujjáépíttette s mivel Paolo Santini az ő szolgálatában volt, nem lehetetlen, hogy Solymos vára is Santini alkotása.

Maga Lippa csak az Anjouk idejében kezd nagyobb fontosságra jutni s valószínü, hogy csak akkor épült a város tőszomszédságában a Maros kiöntésétől övezett kicsiny vára, mintegy $4\frac{1}{2}$ kilométernyire nyugatra a fennebb említett legrégibb erődítménytől. A még sokáig teljesen nyilt városkát csak 1510 után vétette körül palánkkal akkori tulajdonosa, Brandenburgi György őrgróf. Ugyancsak a XVI. század folyamán épült, közvetlenül a vártól délre, a „Tövisvár"-nak nevezett huszárvár. A Maros kiöntése mindakettőt körülfogta s a város palánkjának nyugati oldalát is érintette. Ez a palánk az északi oldalon a Marosig ért, többi oldalát azonban árok szegélyezte.

Mivel a Boszpordán állott középkori építmény időközben elpusztult, Lippának a XVI. század második felében már csak három erődítménye volt. Centorio leírása szerint, a várkastélynak is mondott vár igen kicsiny, négyszögü építmény lehetett, mindenik sarkán egy-egy kerek toronnyal. Földhányással megerősített körfal övezte; a hasonló alaprajzú tövisvárat azonban csak egyszerü palánk (cölöpgát) vette körül. Ugyanilyen volt a város kerítése is, amelyet gyéren alkalmazott rondellák szakítottak meg. Nagy hátránya volt Lippának — főként pedig a város erődítményeinek — a déli oldalon húzódó dombsor, amely az ágyú tökéletesedésével egyre jobban éreztette káros hatását.

A töröktől 1551 november 4-én történt visszavétel után, Castaldo megbízta Alessandro da Urbinót, hogy a bástyarendszer szabályainak megfelelően építse újjá Lippa várát. Villela és Centorio írja, hogy az olasz mester valóban hozzá is fogott a munkához, de az is valószínűnek látszik, hogy az akkori szokásnak megfelelően, egyelőre csak ideiglenes földgátat emelt. Állandójellegü védőöv építésére nem is maradt idő, mert a török 1552 julius 30-án másodszor is elfoglalta Lippát s 43 évig megszakítás nélkül birtokolta.

Azonban itt se gondolt arra, hogy az annyiszor vívott várat — Alessandro da Urbino munkáját folytatva — a kor követelményeinek megfelelően átalakítsa. Ez kétségtelenül kiviláglik Evlia Cselebi 1660-i leírásából is. Lippa végleges és állandó formában való megújítását tehát csak 1691 és 1695 között lehetett megkezdeni, vagyis abban az időben, amikor ismét császári hadak ültek benne.

Az újáépítésről két tervrajz is maradt fenn. Az egyik Luigi Ferdinando Marsili gróf, a másik a már említett Visconti műve. A huszárvár mindkettőn hiányzik. Marsili terve szerint, az északnyugati homlokzat kivételével épen hagyott régi várat négybástyás új főgát vette volna körül. Ellenben Visconti raizán teljesen hiányzik a régi vár s az új vár belsejét kaszárnya, porház és sütőház foglalja el.

De a megújítás nagy munkája sohase készült el teljesen. Ugyanis a török 1695 szeptember 9-én ujra elfoglalta s az 1699 január 26-án kötött karlovitzi béke értelmében meg is tartotta Lippát. Azonban ugyanez a béke Lippa *vára* fölött is megkondította a halálharangot, lerombolását kötvén ki. Ez meg is történt, még pedig alaposan, mert ma már csak a várfalaknak s a várospalánk árkának egyes elszórt nyomai láthatók.

Gyalókay Jenő.

Eugen Darkó: *Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts.* 8⁰ 56 lap, 2 táblával, Hermann Böhlaus kiadása, Weimar, 1933. Ára ?

Darkó Jenő, a magyar-byzanci kapcsolatok legalaposabb ismerője és kutatója, ebben a füzetben három, a középkori magyar hadtörténelembe közvetlenül belevágó tanulmányt tett közzé.

Az első az 1259-i pelagoniai csatában harcolt magyar és kun segítőcsapatok viselt dolgairól, a második a magyarországi kunoknak Konstantinápoly 1261-i visszahódításánál játszott szerepéről szól, a harmadik pedig az 1263-i magyar-byzanci háborút tárgyalja.

Különösen az első tanulmány nagyon érdekes és fontos, ezért bővebben óhajtunk foglalkozni vele.

Palaiologos Mihály niceai császár öccsére, a sebastokratorrá tett Komnenos Jánosra bízta annak a hadseregnek a vezetését, amelynek Mihály epirosi despotával kellett megbírkóznia. Az utóbbit erősen támogatta két veje, — Manfred siciliai király és Willehardouin Vilmos — is. Mivel a szövetséges frank-epirota sereg hatalmasabb volt az övénél, a császár a magyar királytól kért és kapott katonai támogatást. De kapott másfelől is, úgy hogy amikor 1259-ben kenyértörésre került a sor, jókora — magyarokból, magyarországi kunokból, karinthiaiakból, rácokból és bolgárokból álló — segítőhad gyűlt össze és csatlakozott Mihály császár görög-kun-szeldsuk derékhadához.

Az a nagy gyorsaság, amellyel Palaiologos Mihály ekkora sereget gyűjtött és támadásra indított, nagyon meghökkentette a Kastoria környékén táborozó epirosi despotát; gyorsan visszahúzódott tehát, úgy hogy a császár hadai ellenállás nélkül foglalhattak el több nyugatmakedoniai várost.

Az a körülmény, hogy Palaiologos seregének javát magyar, kun, bolgár és szeldsuk lovasíjászok tették, körülbelül meghatározta az egész hadjárat jellegét is. Különösen attólfogva, hogy a Villehardouin és Manfred csapataival megerősödött epirosi despota mégis csak szembeszállott a támadással, a leghatározottabban érvényesült a keleti népek könnyű lovasságának taktikája.

Ugyanis, miközben a frank-epirosi sereg Kastoriából Prilep felé vonult, János sebastokrator fürge lovassága éjjel-nappal rajtaütéssel zaklatta a nehézkesen mozgó ellenséget. A csapatokat követő vezetéklovakat elfogdosta, a málhát is hatalmába kerítette s így fokról-fokra kifárasztotta és lehangolta a frank-epirosi hadakat. Ezek a szüntelen rajtaütések máris nagy veszteséget okoztak Mihály despotának.

János sebastokrator nagyon jól értett hozzá, hogy csalafintasággal is zavart keltsen az ellenség soraiban. Összeszedte a környékbeli parasztságot s lóra, öszvérre, szamárra ültetve, a közeli magaslatokra állította, megparancsolva, hogy nagy lármát csapjon s azt a téves hitet keltse a despota hadaiban, hogy hatalmas lovastömegek sorakoznak ellene támadásra. Ezt a látszatot az is fokozta, hogy a sebastokrator valóban a parasztok közé állította a maga nehéz görög-német lovasságát. Azután pedig átszöktetett emberei útján hamis híreket terjesztett a frank-epirota seregben. Ezek a hírek szertelenül nagyították a császár seregét s ezenkívül arról is szólottak, hogy Manfred és Vilmos, a két vő, titokban különbékét készül kötni Palaiologossal.

A legkényesebb ütközőpont azonban a gőgös Villehardouinnek és fattyú sógorának, Jánosnak, egymásra való féltékenysége volt. Szomszéd birtokosok lévén Thessaliában, János könnyen kiszámíthatta, hogy Villehardouin győzelem esetén egész Thessaliát követelni fogja. János ellenben jól jár, ha idejekorán a császárhoz pártol s ezzel biztosítja magának eddigi birtokait. Így is cselekedett s elhatározását apjával, úgyszintén a sebastokratorral is tudatta. Mihály despota rögtön látta, hogy Jánosnak ez a tette máris eldöntötte a hadjárat sorsát, ennélfogva nem tudott okosabbat cselekedni, mint hogy éjnek idején, kisszámú kísérőjével, titkon megszaladt. Hadának egy része csakhamar követte őt, másik része pedig, a fattyú János vezetése alatt, a császárhoz csatlakozott.

Igy történt, hogy a sorsdöntő pillanatban Villehardouin serege és Manfréd lovagjai egyedül maradtak a sokkal nagyobb, fürgébb és ügyesebb ellenséggel szemben. A frank sereg az epirosiak kiválása után se volt számszerint gyöngének mondható, de harci értékét kétessé tették a bennelevő peloponesosi görögök, akik csak kényszerűségből fogtak fegyvert. Villehardouin tehát csak a frankokra és az olaszokra számíthatott.

Pelagonia mellett rövid csatára került sor, amelynek sorsát a sebastokrator fölényesen diktálta. Hogy ellenfelét tőrbecsalja, a karinthiai nehézlovasságot Villehardouin mindkét szárnya ellen indította. Ennek következtében az egész frank—olasz nehézlovasság is harcra, illetőleg ellentámadásra fejlődött. *Ebben a pillanatban bocsátotta szabadjára a sebastokrator a magyar és kun lovasságot, amely lenyilazta az ellenség lovait, úgy hogy az olasz-frank nehéz lovasság néhány perc alatt gyalogsággá változott* s most már tehetetlenül állott, támadóival szemben.

Manfred olaszainak s a frankoknak jókora része még a csatatéren foglyul esett, a menekülőket pedig a sebastokrator könnyű lovassága csakhamar utólérte és el is fogta. Fogságba jutott maga Villehardouin Vilmos is. A pelagoniai csata tehát a császár seregének teljes diadalával végződött, amit csupán a magyar és kun könnyű lovasság rendkívül ügyes alkalmazásának lehet tulajdonítani.

Ajánljuk Darkó Jenő füzetét mindazoknak, akik — főként byzanci vonatkozásaiban — behatóbban foglalkoznak a középkori magyar hadtörténelemmel.

Gg. J.

Paul Frischauer: *Prinz Eugen, ein Mensch und hundert Jahre Geschichte* 8°, 471 lap, 55 ábrával. Berlin—Wien—Leipzig, 1933. Paul Zsolnay Verlag.

A történelemben fontos szerepet játszott személyek életének szépirodalmi formában való megírása, divatos irodalmi műfaj lett korunkban. Ez a romantikus mezbe öltöztetett történetirás általános népszerűségre tett szert a nagyközönség körében, azonban komolyabb értéket kereső olvasók hamar elálltak az anekdóták túlbecsülésétől és rájöttek, hogy bármilyen művészi köntösbe is öltöztetett jellemzés se képes pótolni a komoly tudományos alkotások szépségeit. Ezért bizonyos előítélettel vettük kezünkbe Frischauer könyvét. Elolvasás után azonban meg kell állapítanunk kellemes csalódásunkat. Komoly történelmi tanulmányokon nyugvó könyvet olvastunk el, melyet írója főalakjának céltudatos lélektani elemzésével szőtt át; a száraz tudományos tényeket élvezetes, művészi formában adta elő s könyve történialag és irodalmilag is komoly mélyrehatóan tanulmány.

Szavojai Jenő körüli száz év történetét öleli fel a szerző. Lerántja a mithosz fátyolát és tárgyilagos alapon álló magyarázatot ad magáról az emberről és cselekedeteinek rugóiról. Úgy olvastatja magát a könyv, mint egy történelmi regény, de ezzel a könnyű műfajjal mégsem azonos, mert az események során előtérbe helyezett embernek az igazi történelemben való szereplése komoly értékelést követel.

A könyv első része Mazarini kardinálist, XIV. Lajos francia király mindenható tanácsadóját mutatja be a „Napkirály" udvarának háttérbe állításával. Mazarini, hatalmának megerősítése céljából, rokonságát Párisba hozatja és előkelő arisztokratákkal igyekszik őket összeházasítani. Így kerül az udvar közelébe három unokahúga — egy jelentéktelen délolaszországi családjós három leánya — akik közül a bájos és igen temperamentumos Olimpia Mancini csakhamar az udvar egyik szerepet játszó hölgye lett. Később férjhez ment Soisson grófhoz, Savoy—Carignan hercegéhez és házasságukból hét gyermek született. Az ötödik gyermeket — könyvünk főalakját — a természettől csúnya és gyenge testalkatú Jenő herceget papnak szánták, bár ő a katonai pályához érzett hajlamot. A „Napkirály" kegyeit sehogysem tudta megnyerni, sőt idők multával anyja is kegyvesztett lett; méregkeverés vádjával illették és Párisból menekülnie kellett. Gyermekei a legszerényebb anyagi

viszonyok között maradtak vissza és a „kis abbé" — ahogy Jenő herceget az udvar körében nevezték — katonai pályafutásra indult. Megmutatom a hatalmas „Napkirálynak", hogy azért is viszem valamire! Ez a gondolat, a személyes bosszú, emberileg igen érthető gyengeség, volt az a nagy motor, mely életpályáján célja elérésére hajtotta. Elhagyta Párist, mely város szülőházája volt és Badeni Lajosnak, távoli rokonának pártfogásával Bécs alá ment, ahol már gyülekeztek egész Európa hadai a török ellen. XIV. Lajos azt a megjegyzést teszi egyik udvaroncának érdeklődésére, hogy a „kis abbé" távozása miatt egyáltalán nem búsul. És úgyanez a király, aki vonakodott a húsz éves ifjúra csak egy századot is rábizni, keservesen fizetett meg később száz meg száz századának elvesztésével.

Bécs alatt a török döntő csatát vesztett és a felszabadító hadjárat megkezdésével Jenő herceg előtt nyitva állott az érvényesülés útja. Valóban egy lángelme előrelátása és önbizalma nyilatkkozott meg levelében, melyet nagybátyjához, a Szavojai-ház fejéhez intézett: „Olyannak látom itt a helyzetet, hogy minden hivatalt elnyerhetek, melyet csak képességeim megengednek!" A történelmi tényeknek megfelelően és valóban érdekfeszítően írja le a szerző a nagy akaraterőtől hajtott lángész pályáját és minden hatalomnak kezében való egyesülését. Pályája az Udvari Haditanács elnökségéig és az egész katonai hatalomnak fővezérségéig ívelt: három császár alatt szolgált és idegen származása mellett is a Habsburg ház leghűségesebb alattvalója volt. A Rajnától a Feketetengerig terjedő hatalmas Német birodalom volt az eszményképe, mely keleten védőbástya a török hódítás, nyugaton a francia terjeszkedés politikája ellen.

Szavojai Jenő élettörténetével hazánk története is szorosan összefüggött. Magyar földön aratta legnagyobb és legdicsőségesebb diadalait. Kezébe volt letéve Rákóczi Ferenc szabadságharcának leverése és meg kell adni, hogy némi megértéssel volt a magyarok elkeseredései iránt. Legjobb barátai közé számított Pálffy gróf és volt még egy magyar vonatkozása: Batthyány grófnő, aki talán az egyetlen nő volt az anyján kívül, kit közelébe engedett és vele terveit megbeszélte, aki őt gondjaiban vigasztalta, betegségében ápolta.

Szavojai Jenő élettörténetét és kora eseményeit a történelemből ismerjük ugyan, mégis Frischauer művének elolvasása után nagy plusszal tesszük le kezünkből ezt a könyvet. A történetírók magas polcáról, emberi mivoltában jött hozzánk közelebb a herceg alakja és az író látomásával a korban bentélőként szemlélhetjük az eseményeket. A könyv illusztrálására kiválogatott metszetanyag nagyszerűen egészíti ki a monográfiát és a végére csatolt hat oldalnyi irodalmi összeállítás nemcsak az utánolvasást könnyíti meg, hanem a szerző komoly forrástanulmányaiba is betekintést enged.

Dr. Borbély Andor.

XXXIII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

I—II. FÜZET

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. BUDAPEST, 1932.

TARTALOM.

Lap

Dr. Iványi Béla: Augsburgiak levelei Kőszeg 1532-i ostromáról . . . 1
Dr. Florio Banfi: Carlo Theti és a magyar várépitészet 13
Markó Árpád: Gróf Bercsényi Miklós felsőmagyarországi hadjárata (1703 nov.-dec.) 20
Br. Lütgendorff Kázmér: A cs. és kir. 31. gyaloghadosztály a belchatówi csatában (1914) 64
Ajtay Endre: A Magura Casinului védelme 1917 julius- és augusztusában 91

Hadtörténelmi okmánytár.

A magyar kormány fegyvervásárlásai Angliában (1848—1849). Közli Dr. Horváth Jenő 102

Hadtörténelmi irodalom.

Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái (Ism. Sz—ő.) 109
Pataki Vidor: A XVI. századi várépités Magyarországon (Ism. Gy. J.) . 110
Markó Árpád: A szomolányi kuruc győzelem. (Ism. Doromby József) . 112
— — A koroncói csata, 1704 jun. 13. (Ism. Doromby József) 113
Dr Lukcsics Pál: Olaszországban vitézkedő magyar lovagok jelvényei a XIV. században. (Ism. —y.) 114
Dr. Takáts Lajos: Csanád vezér. (Ism. Dr. Iványi Béla.) 115
Pozder Károly: Gróf Leiningen-Westerburg Károly életrajza. (Ism. Sz—ő) 116
Leone Andrea Maggiorotti: Chiese fortificate. (Ism. Gy. J.) 116
Emilio Lovarini: Autobiografia di Luigi Ferdinandi Marsili. (Ism. Dr. Iványi Béla) 117
Mario Longhena: Il Conte Luigi Ferdinando Marsili (Ism. Dr. Iványi Béla) 121
Johann Fischer: Zwischen Wolken und Granaten. (Ism Suhay Imre.) . 122
Gustav von der Hellen: Die Erziehung zum Soldaten. (Ism. Rédvay István) 122
Österreichischer Soldatenkalender, 1932. (Ism. Kispalóc.) 123

Szerkesztőség: Budapest, I., Böszörményi-út 3/B. V. 2.
Kiadóhivatal: Budapest, V., Akadémia-utca 2.
(Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala.)

A kiadásért felel: Gyalókay Jenő

XXXIII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETÍRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

III—IV FÜZET

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. BUDAPEST, 1932.

TARTALOM.

	L. p.
Dr. Lukcsics Pál: Magyar zsoldosok a pápaság szolgálatában a XIV. században	125
Dr. Glaser Lajos: Középkori hadiútak a Dunántúlon	158
Dr. Török Pál: Kőszeg 1532-i ostromának történelmi jelentősége	165
Dr. Borbély Andor: Adatok a magyar várak és városok ábrázolásához a XVI—XVII. századból	171
Gyalókay Jenő: A segesvári ütközet (1849 jul. 31.)	187

TÁRCA.

Dr. Florio Banfi: Mario Speziacasa	236

Hadtörténelmi irodalom.

Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy (1606—1645) Ism. Sz—ő.	239
A világháború 1914—1918. V. kötet. (Ism. v. Tanító Béla).	240
Molnár Dezső: Limanova — magyar győzelem (Ism. v. Czékus Zoltán)	246
Lelio Graf Spannocchi: Das Ende des kais. russischen Heeres (Ism. Gavra József)	251
Memoire intorno a Luigi Ferdinando Marsili (Ism. Dr. Iványi Béla).	253
Pericle Ducati: Marsili (Ism. Dr. Iványi Béla)	255

Szerkesztőség: Budapest, I., Böszörményi-út 3/B. V. 2.
Kiadóhivatal: Budapest, V., Akadémia-utca 2.
(Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala.)

A kiadásért felel: Gyalókay Jenő.

XXXIV. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

I—II. FÜZET

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. BUDAPEST, 1932.

TARTALOM.

Lap

L. A. Maggiorotti és F. Banfi: Győr vára 1
Miskolczy István: Nagy Lajos nápolyi hadjáratai. (Első hadjárat) . . 46
Dr. Borbély Andor: Egykorú kép és költemény Kőszeg 1532-i ostromáról 71
Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc elindulása. 74
v. Somorjay Jenő: A cs. és kir. 1. lovashadosztály működése 1914 augusztusában 83

Hadtörténelmi okmánytár.

A honvéd vadászezredek állománya és tisztikara 1849 június 12-én. 103

Hadtörténelmi irodalom.

A magyar katona. Vitézségünk ezer éve. (Ism. Ajtay Endre) 111
Dr. Erdélyi László: A magyar lovagkor társadalma és művelődése, 1205—1526 (Ism. Dr. Iványi Béla.) 115
Tóth László és *Zambra Alajos*: A Garibaldi-Emlékkiállítás leíró katalógusa. (Ism. Dr. Iványi Béla.) 115
Atti dell'Istituto di Architettura Militare Italiana. (Ism. Gyalókay Jenő) 116
Harold Lamb: Dzsingis khán, a föld ura. (Ism. v. Somorjay Jenő) . . 119
Rudolf v. Dieterich: Berichtigung zu „Österreich-Ungarns letzter Krieg." (Ism. Jankovich Arisztid) 121

Szerkesztőség: Budapest, I., Böszörményi-ut 3/B. V. 2
Kiadóhivatal: Budapest, V., Akadémia-utca 2
(Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala.)

A kiadásért felel: Gyalókay Jenő

XXXIV. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR
HADI TÖRTÉNETÍRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

III—IV. FÜZET.

A GRÓF VIGYÁZÓ SÁNDOR- ÉS FERENC-VAGYON
JÖVEDELMÉNEK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. BUDAPEST, 1933.

TARTALOM.

Lap

Dr. Miskolczy István: Nagy Lajos nápolyi hadjáratai (Hadieseményeknek az 1. és 2. hadjárat között) 123
Lovag Fehrentheil-Gruppenberg László: Bátorkő vára 147
Leone Andrea Maggiorotti és Dr. Florio Banfi: Pietro Ferabosco 156
Markó Árpád: Az 1704-i erdélyi kuruc hadjárat 174
Cséffalvay István: Az 1849 aug. 5. és 6-i nagyszebeni harcok orosz forrás nyomán 210
Báró Lütgendorff Kázmér: A cs és kir. 31. gyaloghadosztály üldözőharcai 1914 dec. 15-től az év végéig 228

Tárca.

Dr. Borbély Andor: Szavojai Jenő-kiállítás Bécsben 261

Hadtörténelmi okmánytár.

Levelek a freisingi püspökhöz. a kurucok alsóausztriai betöréseiről. 1703—1707. (Közli Dr. Iványi Béla) 265
Gróf Zichy István huszárezredének létszáma a zentai csata után (Közli Schneider Miklós) 304

Hadtörténelmi irodalom.

Dr. Erdélyi Gyula: A magyarok hadművészete (Ism. Markó Árpád) 306
Dr. Cs. Sebestyén Károly: A magyarok íjja és nyila (Ism. —y.) 308
Dr. Reiner János: A katonai Mária Terézia-rend (Ism. Dr. Rédvay István) 310
Leone Andrea Maggiorotti: Architetti e architetture militari. Vol. I. Medio evo (Ism. Gyalókay Jenő) 311
Leone Andrea Maggiorotti e Dott. Florio Banfi: Le fortezze di Temesvár e di Lippa (Ism. Gyalókay Jenő) 319
Dr. Eugen Darkó: Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der 2. Hälfte des XIII. Jahrhunderts (Ism. Gy. J.) 322
Paul Frischauer: Prinz Eugen. (Ism. Dr. Borbély Andor) . . . 323

Szerkesztőség: Budapest, I., Böszörményi-ut 3/B. V. 2
Kiadóhivatal: Budapest, V., Akadémia-utca 2.
(Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala.)

A kiadásért felel: Gyalókay Jenő

Értesítés.

József kir. herceg Ő Fenségének „A világháború, amilyennek én láttam" című művéből a hatodik kötet is megjelent.

Hibaigazítás.

Az idei (XXXIV.) évfolyam I—II. füzetének címlapjára, tévedésből, 1932 évszám került. A helyes évszám: 1933.